

T.C
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEFSİR BİLİM DALI

KUR'ÂN'DA "BASÎRET" KAVRAMI

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Büşra ACAROĞLU

BURSA 2020

T.C
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEFSİR BİLİM DALI

KUR'ÂN'DA "BASÎRET" KAVRAMI
(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Büşra ACAROĞLU
0000-0002-3518-5370

Dr. Öğr. Üyesi Mustafa BİLGİN

BURSA 2020

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

YÜKSEK LİSANS İNTİHAL YAZILIM RAPORU

T.C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tarih: 21/08/2020

Tez Başlığı / Konusu: Kur'ân'da "Basîret" Kavramı

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 210 sayfalık kısmına ilişkin, 21/08/2020 tarihinde şahsım tarafından *Turnitin* adlı intihal tespit programından (*Turnitin*)* aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 8'dir.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1- Kaynakça hariç
- 2- Alıntılar hariç/dâhil
- 3- 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları dâhil

Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Özgünlük Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu uygulama esaslarında belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

21/08/2020

Adı Soyadı: Büşra ACAROĞLU

Öğrenci No: 701523015

Anabilim Dalı: Temel İslam Bilimleri

Programı: Tefsir

Statüsü: Yüksek Lisans

Danışman:

Dr. Öğr. Üyesi Mustafa BİLGİN

21/08/2020

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum "Kur'ân'da 'Basîret' Kavramı" başlıklı çalışmanın bilimsel araştırma, yazma ve etik kurallarına uygun olarak tarafımdan yazıldığına ve tezde yapılan bütün alıntılarının kaynaklarının usulüne uygun olarak gösterildiğine, tezimde intihal ürünü cümle veya paragraflar bulunmadığına şerefim üzerine yemin ederim.

Tarih ve İmza
21/08/2020

Adı Soyadı : Büşra ACAROĞLU

Öğrenci No : 701523015

Anabilim Dalı : Temel İslam Bilimleri

Programı : Tefsir

Statüsü : Y. Lisans Doktora

ÖZET

Yazar Adı ve Soyadı	: Büşra ACAROĞLU
Üniversite	: Bursa Uludağ Üniversitesi
Enstitü	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı	: Temel İslam Bilimleri
Bilim Dalı	: Tefsîr
Tezin Niteliği	: Yüksek Lisans Tezi
Sayfa Sayısı	: xiii+272
Mezuniyet Tarihi	: .../.../2020
Tez Danışmanı	: Dr. Öğr. Üyesi Mustafa Bilgin

KUR'ÂN'DA "BASÎRET" KAVRAMI

"Basîret" kelimesi Arapça "بَصَرَ" kökünden türemiştir. "بَصَرَ" sözlükte "görmek, bilmek, sezmek, görme duyusu, sağduyu, şahit, delil, anlayış" gibi anlamlara gelmektedir. "Basiret" terim olarak, ilâhi nurla aydınlanmış kalbin hakikatleri görme kabiliyeti olarak tanımlanır. Bedendeki göz eşyanın suretini görür; kalp de eşyanın hakikatini, iç yüzünü görür. Filozoflar bunu "nazarî akıl" olarak isimlendirmiştir. Tasavvuf âlimleri bu gücü "kalp gözü" olarak ifade etmişlerdir. Basîret kalbin nurudur. Kalp bu nur vesilesiyle hakikati görmektedir.

Çalışmamızın birinci bölümünde "basîret" kavramının tanımı yapılmış ve literatürde incelenmiştir. Kavramın tanımı, sözlük ve terim anlamı olarak ele alınmıştır. Literatürde ise Din Bilimleri ve Temel İslâm Bilimleri alanlarında hangi anlamları karşıladığı araştırılmıştır. İkinci bölümde Kur'ân'da "basîret" kavramının tanımı ve tahlili yapılmıştır. Kur'ân'da "basîret" kavramının tanımı, biçim ve anlam yönüyle analiz edilmiştir. Tahlili ise "öznesine göre", "nesnesine göre" ve "yüklemine göre" olmak üzere üç başlık altında toplanmış ve ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır.

Anahtar Sözcükler: Kur'ân, Basîret, Öngörü, Sezgi, Kalp, Ferâset.

ABSTRACT

Author's Name and Surname	: Büşra ACAROĞLU
University	: Bursa Uludağ University
Institute	: Social Sciences Institute
Department	: Fundamental Islamic Sciences
Major	: Tafsir
Nature of the Thesis	: Master's Degree Thesis
Number of pages	: xiii+272
Degree Date	: .../.../2020
Thesis Consultant	: Asst. Prof. Dr. Mustafa Bilgin

THE CONCEPT OF "BASIRAH" IN QUR'AN

The word of "Basirah" is derived from the Arabic root word of "بَصَرَ". The word of "بَصَرَ" means to see, to know, to intuit, common sense, witness, sense of seeing, prof and understanding etc. In terminology the word of "Basirah" is described as the ability of the heart illuminated by divine light to see the truth. The body eye sees the image of things. The heart sees the truth and the inner side of things. Philosophers have called it "theoretical mind". Sufi scholars expressed this power as "the eyes of the heart". Basirah is the light of heart. The heart is able to see the truth by means of this light.

In the first chapter of this study, the concept of "Basirah" has been defined and it has been reviewed in literature. The definition of the concept has been examined in terms of its lexical meaning and its meaning in terminology. What it means in the religious sciences and Basic Islamic Sciences has been examined in the literature review. In the second chapter, the definition and deep analysis of the concept of "Basirah" from the point of view of Qur'an has been made. The definition of the concept of "Basirah" in the Qur'an has been examined in terms of form and meaning. The deep analysis has been gathered under three titles according to its subject, object and its predicate and each of them has been investigated in detail.

Key words: Qur'an, Basirah, Foresight, Intuition, Heart, Perception.

ÖNSÖZ

Kur'ân'ın bir nazarî bir de amelî boyutu vardır. Nazarî boyutunu dînî inanç ve fikirler, amelî boyutunu da ahlâk ve muâmelât hükümleri oluşturur. Amelî yönünün gerektiği gibi uygulanabilmesi için, kaynağını ve dayanağını teşkil eden nazarî boyutun da en sağlıklı biçimde kavranılması gerektiği açıktır. Kur'ân nazarî sistemini de sıkça vurguladığı bazı temel kavramlar aracılığıyla inşa eder. Kur'ân'ın inanç ve fikir dünyasını tasvir ederken kullandığı bu kavram şebekesi içinde "basîret", insanın hem maddî hem de manevî boyutunu kuşatan bir çekirdek kavram olarak en dikkat çekici kavramlarından birini teşkil eder.

İnsanın maddî hayatının merkezî organı olan kalp, onun manevî hayatına da yön veren bir kaynaktır. Kalp imanın ve küfrün, sevginin ve nefretin kısaca bütün duyguların merkezidir. İslam düşüncesinde kalp, bütün vücuda yön veren bir merkez olarak kabul edilir. Her ne kadar kalp denilince ilk bakışta kanı toplayıp bütün vücuda pompalayan organ akla gelse de Kur'ân ve hadislerde kalbin şuur, vicdan, idrak, akıl ve irade gücünün merkezi olduğuna vurgu yapılır. Kin, öfke, nefret gibi olumsuz duygular kalpte bulunduğu gibi iman, Allah korkusu ve takva gibi olumlu duygular da kalbe isnad edilir. Kalp kötülöklere karşı mücadelenin verildiği yerdir. İnançsızlık ve günahlar insanı manevî güzelliklerden feyiz alamayacak şekilde nefsin ve şeytanın oyuncağı haline getirebilmektedir. Bu durum kalbin akıl, basîret yetisini kaybetmesine yol açar. Öyleyse doğru inanca sahip olmak, "basîret" yetisini korumak manevî güzellikleri elde etmek için oldukça önemlidir.

Allah insanı doğru inanca davet etmiş, tercih noktasında onu zorlamamıştır. Dolayısıyla her insanın inancı, tutumu birbirinden farklı olmaktadır. İnsanların bir kısmı doğruluğu tercih edip müminlerden olmakta, bir kısmı da yanlış işlere dalarak inkâra yönelmektedir. İşte Allah Teâlâ insanların inançlarını, huylarını, ortaya koydukları fiilleri farklı kavramlarla izah eder, onları metheder veya zemmeder. Dolayısıyla âyetlerde insanı itikâdî açıdan değerlendiren kavramlar göze çarpmaktadır. Basîret bu kavramlardan biridir. Örneğin âyetlerde mü'minler basîretli¹ sayılmış; inançsızlıklarından dolayı gönül gözü körleşmiş kişiler "a'mâ" olarak nitelendirilmiş ve gerçeği göremedikleri belirtilmiştir.²

---

¹ el-A'râf 7/203, el-Kasas 28/43.

² el-A'râf 7/197.

"Basîret" (بصيرة) sözlükte "görmek, bilmek, sezme, göz, şahit, delil, ibret, anlayış, fetânet" gibi anlamları içerir. Bu kelime terim olarak "kutsiyet nuruyla aydınlanmış kalbin hakikatleri görme kabiliyeti" anlamına gelir. "Basîret" kelimesiyle aynı kökten türeyen "basar", Allah'ın her şeyi eksiksiz gördüğünü, kavradığını belirten kemâl sıfatıdır. İnsanın eşyayı idrak etmesi Allah'ın idrak etme gücünden farklı olup sınırlıdır. İnsan bazen işlerin iç yüzünü görememekte, olayların arkasındaki sebepleri bilememektedir. Ancak Allah'ın kendisine bahşettiği akli doğru bir şekilde kullanıp O'nun gerçeklere dair gösterdiği işaretleri görürse hakikate vâkıf olabilmektedir.

"Basîret" kavramının incelendiği bu çalışma genel olarak bir giriş ve iki ana bölümden meydana gelmektedir. "Giriş"te konunun ele alınışı, metot ve kaynaklar hakkında bilgi verilmiş, "Birinci Bölüm"de "Genel Olarak 'Basîret' Kavramı", "Tanımı" ve "Tahlili" olmak üzere iki alt başlıkta ele alınmıştır. Kavramın tanımı sözlük ve terim anlamlarıyla incelenmiş, sözlük anlamı fiil ve isim türevleriyle verilmiştir. Kavramın tahlili, "Din Bilimlerinde" ve "Temel İslâm Bilimlerinde" olmak üzere iki alt başlığa ayrılmıştır. "Din Bilimlerinde" Dinler Tarihi, Din Felsefesi, Din Psikolojisi, Din Sosyolojisi, Din Eğitimi alanlarında; "Temel İslâm Bilimlerinde" Tefsir, Hadis, Fıkıh, Kelâm ve Tasavvuf alanlarında incelenmiştir. Çalışmanın "İkinci Bölümü"nde "Kur'ân'da Basîret Kavramı" araştırılmıştır. "Kur'ân'da 'Basîret' Kavramının Tanımı" şeklindeki birinci alt başlık altında "basîret" kavramı lafız ve mana yönüyle ele alınmış; "Kur'ân'da 'Basiret' Kavramını Tahlili" şeklindeki alt başlık altında da Kur'ân'daki kullanımları "Öznesine", "Nesnesine" ve "Yüklemine" göre incelenmiştir.

Bu çalışma esnasında değerli zamanını ayırarak yol gösteren, tecrübe ve rehberliğini esirgemeyen değerli danışman hocam sayın Dr. Öğretim Üyesi Mustafa BİLGİN Bey'e derin şükranlarımı sunuyorum.

İstanbul, ..., 2020

Büşra ACAROĞLU

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI.....	V
YÜKSEK LİSANS İNTİHAL YAZILIM RAPORU.....	VI
ÖZET	V
ABSTRACT.....	VI
ÖNSÖZ.....	vii
İÇİNDEKİLER.....	ix
KISALTMALAR	xiv
GİRİŞ.....	1
I. ARAŞTIRMANIN KAVRAMSAL ÇERÇEVESİ	1
II. ARAŞTIRMANIN METODU VE KAYNAKLARI	2

BİRİNCİ BÖLÜM

GENEL OLARAK "BASİRET" KAVRAMI

I. "BASİRET" KAVRAMININ TANIMI.....	4
A. SÖZLÜK ANLAMI.....	4
1. "BSR" (بصر) Maddesinin Fiil Türevleri	4
a. Sülâsî Mücerred Fiiller	4
aa. Birinci Bab	4
ab. Dördüncü Bab	5
ac. Beşinci Bab	5
b. Sülâsî Mezîd Fiiller	6
ba. İf'âl Vezni.....	6
bb. Tefîl Vezni	6
bc. Müfâale Vezni.....	8
bd. Tefe"ul Vezni.....	8
be. Tefâul Vezni	8
bf. İstifâl Vezni	9
2. "BSR" (بصر) Maddesinin İsim Türevleri.....	9
a. Cins İsimler	9
aa. el- Basar (البَصْر).....	9
ab. el- Basîr (البَصِير)	10
ac. el- Bâsır (البَاصِر)	11
ad. el- Busr (البُصْر).....	12
ae. el- Basîret (البصيرة)	12
b. Özel İsimler	14

ba. Basra (بَصْرَةَ)	14
bb. Busrâ (بُصْرَى)	15
bc. Bûsîr (بُوصِيرُ)	15
bd. Busar (بُصْرُ)	15
B. TERİM ANLAMI	16
II. "BASÎRET" KAVRAMININ TAHLİLİ	19
A. DİN BİLİMLERİNDE	19
1. Dinler Tarihi'nde	19
a. Genel Olarak "Din" ve "Tarih"	19
b. Özel Olarak "Basîret" ve "Tarih"	20
ba. Vahye Dayalı Dinlerde	20
1) Yahudilik'te	22
2) Hıristiyanlık'ta	24
3) İslâm'da	26
bb. Tabîî Dinlerde	30
1) İlkel Dinlerde	30
2) Gelişmiş Dinlerde	31
2. Din Felsefesi'nde	38
a. Genel Olarak "Din" ile "Felsefe" Arasındaki İlişki	39
b. Felsefede Akıl	40
c. Felsefede Sezgi	43
3. Din Psikolojisi'nde	46
a. Genel Olarak "Din" ile "Psikoloji"	46
b. İnsandaki Yaratıcı Düşünce	48
c. İnsandaki Sezgisel Kavrayış	50
4. Din Sosyolojisi'nde	51
a. Genel Olarak "Din" ile "Toplum"	51
b. Önsezi ve Mistisizm	52
5. Din Eğitimi'nde	53
a. Genel Olarak "Din" ile "Eğitim"	53
b. Din Eğitiminde Sezgi ve Zekâ	54
B. TEMEL İSLÂM BİLİMLERİNDE	56
1. Tefsir'de	56
a. Kur'ân'da	56
b. Genel Olarak Tefsir'de	57
2. Hadis'te	57
a. Lafız Yönüyle	57
b. Mana Yönüyle	65
3. Fıkıh'da	67
a. Genel Olarak "Fıkıh" Kavramı	67
b. Özel Olarak Fıkıh-Firâset İlişkisi	67
4. Kelâm'da	69

a. Genel Olarak "Bilgi" Problemi.....	69
b. Kelâm'da Bilgi.....	75
5. Tasavvuf'ta	79
a. Genel Olarak Tasavvufî Bilgi.....	79
b. Özel Olarak Tasavvufî Bilgi: Keşf ve İlhâm.....	89

İKİNCİ BÖLÜM

KUR'ÂN'DA "BASÎRET" KAVRAMI

I. KUR'ÂN'DA "BASÎRET" KAVRAMININ TANIMI	96
A. LAFIZ YÖNÜYLE: "B.S.R." MADDESİ VE TÜREVLERİ.....	96
1. Fiil Türevleri	96
a. Mâzî Fiil	96
b. Muzârî Fiil.....	97
ba. Sülâsî Mücerred	97
bb. İf'âl Babı	97
bc. Tef'îl Babı	98
c. Emîr Fiil.....	98
d. Te'accub Fiil	99
2. İsim Türevleri.....	99
a. Masterlar	99
b. Türemiş İsimler	102
B. MANA YÖNÜYLE: "B.S.R." MADDESİNİN SEMANTİK KADROSU.....	107
1. Müşahhas Anlamlar	108
a. Basit.....	108
aa. Görmek.....	108
ab. Mucize	110
b. Mürekkeb	111
ba. Şâhid	111
bb. Âyet	112
2. Mücerred Anlamlar	115
a. Basit.....	115
aa. Kalple Görmek.....	115
ab. İdrak Etmek.....	120
ac. Akl-ı Selîm Sahibi.....	121
1) Fıtrat.....	122
2) Hanîf.....	127
3) İlk Ahid (Elest Bezmi).....	130
b. Mürekkeb	133
ba. Nazar.....	133
bb. Rü'yet.....	135

II. KUR'ÂN'DA "BASÎRET" KAVRAMININ TAHLİLİ.....	138
A. ÖZNESİNE GÖRE.....	138
1. Allah.....	139
a. Sıfatları.....	141
aa. Hayy - Basîr.....	141
ab. Alîm - Basîr.....	142
ac. Semi' - Basîr.....	144
ad. Habîr - Basîr.....	146
b. Fiilleri.....	148
ba. Halk.....	149
bb. Tedbîr.....	151
bc. Îhâ'.....	152
bd. İlhâm.....	155
2. İnsan.....	157
a. Mü'minlerin "Basîret"i.....	157
aa. Peygamberlerin "Basîret"i.....	157
1) "Şerh-i Sadr".....	157
2) "Ülû'l-Eydî ve'l-Ebsâr".....	160
3) "Nusret".....	162
ab. Diğer Mü'minlerin "Basîret"i.....	165
b. Kâfirlerin "Basîret"i.....	167
ba. Ehl-i Kitap.....	168
bb. Müşrikler.....	169
bc. Münafıklar.....	171
B. NESNESİNE GÖRE.....	172
1. Nazarî Alanda.....	172
a. İtikâdât.....	172
aa. Tevhîd.....	172
ab. Nübüvvet.....	176
ac. Âhiret.....	180
b. Ahlâk.....	184
2. Amelî Alanda.....	189
a. İbâdât.....	189
b. Muâmelât.....	190
c. Ukûbât.....	192
C. YÜKLEMİNE GÖRE.....	194
1. Eş Anlamlıları.....	194
a. Akıl Odaklı Eşanlamlılar.....	194
aa. Akıl (العقل).....	194
ab. Fıtnat (الفتنة).....	197
ac. Fehm (الفهم).....	200
ad. Fıkh (الفقه).....	201

ae. İlim (العلم).....	204
af. Yakîn (اليقين).....	207
b. Kalp Odaklı Eşanlamlılar	210
ba. Kalb (القلب).....	210
bb. Sadr (الصدر).....	213
bc. Fuâd (الفؤاد).....	215
bd. Lübb (اللب).....	217
be. Firâset (الفراسة).....	220
bf. Hads (الحدس).....	222
bg. İlham (الإلهام).....	225
bh. Marifet (المعرفة).....	228
b1. Hikmet (الحكمة).....	230
2. Zıt Anlamlıları	234
a. Akıl Temalı Zıt Anlamlıları.....	234
aa. Humk (الحمق).....	234
ab. Sefâhet (السفاهة).....	236
ac. Cehâlet (الجهالة).....	237
ad. Ğaflet (الغفلة).....	239
b. Kalp Temalı Zıt Anlamlıları.....	242
ba. A'mâ (الأعمى).....	242
bb. Dalâlet (الضلالة).....	244
bc. Zulüm (الظلم).....	247
bd. Nifâk (النفاق).....	249
be. Küfr (الكفر).....	251
SONUÇ.....	254
KAYNAKÇA.....	257

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
a.g.md.	: Adı geçen madde
a.g.y.	: Adı geçen yer
a.m.	: Aynı müellif
a.s.	: Aleyhisselam
A.Ü.İ.F.	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
A.Ü.D.T.C.F.D.	: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi
bknz.	: Bakınız
bs.	: Baskı
C.	: Cilt
çev.	: Çeviren
DİA	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
D.İ.B.	: Diyanet İşleri Başkanlığı
H.z.	: Hazreti
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
s.a.v.	: Sallallahu aleyhi ve sellem
S.D.Ü.S.B.D.	: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
thk.	: Tahkik
T.D.V.	: Türkiye Diyanet Vakfı
t.y.	: Basım tarihi yok
tz.	: Tez
U.Ü.İ.F.	: Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
vb.	: Ve benzeri
vd.	: Ve diğerleri
yy.	: Yüzyıl
y.y.	: Yayın yeri yok

GİRİŞ

I. ARAŞTIRMANIN KAVRAMSAL ÇERÇEVESİ

Çalışmamızda, ilâhî hakikatleri idrak etme, doğruyu yanlıştan ayırma kabiliyeti olan "basîret" kavramını ele aldık. "Basîret" kavramının ve müştaklarının Kur'ân'da pek çok âyette yer aldığı görülür. Bu kavram, âyetlerde bazen kafa gözü bazen kalp gözü bazen göze hitap eden huccet, şâhid manasında kullanılır. Müfessirler tek bir manaya sahip kavramlardan olmayan "basiret"le ilgili birçok yorum yapmış ve bu kavramı anlamaya gayret etmişlerdir. Onlar "basiret"i bazen kafa gözü bazen kalp gözü bazen delil anlamında değerlendirmişlerdir. Hakikatin görülmesini sağlayan nur olarak yorumlayanlar da olmuştur. "Basiret" kavramı gibi birçok kavram Kur'ân'da farklı sûre ve âyetlerde geçmektedir. Âyetler ışığında bir hususa dair bilgi edinmek istendiğinde aynı anda ve aynı yerde derli toplu bir bilgiye ulaşmak mümkün olmamaktadır. Aynı hükmü içeren âyetler nüzul şartları gereği ya farklı kişiler hakkında ya da farklı sorular sebebiyle nâzil olmuştur. Kur'ân-ı Kerîm'in kendine has tertibinden, aynı konuyla ilgili âyetlerin farklı yerlerde bulunmasından dolayı "konulu tefsîr" çalışmaları zorunlu hâle gelmiştir.

Çağımızda bu hususun önemi vurgulanmış ve bununla ilgili birçok eser yazılmıştır. Günümüzde kavramın bir bütünlük içerisinde ele alınması ve farklı âyetlerde yer alan kavramların incelenmesini kolaylaştırması maksadıyla tefsir çalışmalarında "konulu tefsir" yöntemi tercih edilmiştir. Biz de çalışmamızda "basîret" kavramını, bu yöntemi benimseyerek incelemeye çalıştık. Kur'ân'da bu kavramın geçtiği âyetleri belirleyerek bunlar arasındaki anlam ilişkisini de göz önünde bulundurarak "basiret" kavramını ele almaya gayret ettik.

II. ARAŞTIRMANIN METODU VE KAYNAKLARI

Araştırmanın "Birinci Bölümü", "Basîret Kavramının Tanımı" ve "Basîret Kavramının Tahlili" olmak üzere iki ana başlıktan oluşmaktadır. "Tanım" kısmında "Basîret" kavramını sözlük ve terim anlamı yönüyle inceleyerek semantik açıdan analiz ettik. Bu bölümde yararlandığımız eserlerden bazıları; el-Ferâhîdî'nin (v. 175/791) Kitâbu'l-Ayn'ı, İbn Düreyd'in (v. 321/933) Cemheretü'l-Luğa'sı, el-Ezherî'nin (v. 370/980) Tehzîbu'l-Luğa'sı, el-Cevherî'nin (v. 398/1007) es-Sihâh'ı, İbn Fâris'in (v. 395/1004) Mu'cemu Mekâyisi'l-Luğa'sı, er-Râğîb'in (v. 502/1108) el-Müfredât'ı, ez-Zemahşerî'nin (v. 538/1143) Esâsu'l- Belâğa'sı, İbn Manzûr'un (v. 711/1311) Lisânü'l-Arab'ı, Cürçânî'nin (v. 816/1413) Ta'rifât'ı, el-Fîrûzâbâdî'nin (v. 817/1415) el- Kâmûsü'l-Muhît'i, ez-Zebîdî'nin (v. 893/1487) Tâcu'l- 'Arûs'u, Tehânevî'nin (v. 1158/1745) Keşşâfu Istilâhâtî'l-Funûn ve'l-Ulûm'u, Muhammed Fuâd Abdülbâkî'nin (v. 1388/1968) el-Mu'cemu'l-Müfehres li Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm'idir.

"Kavramın Tahlili" kısmında kavramın "Din Bilimleri" ve "Temel İslâm Bilimleri"ndeki yerini belirlemeye çalıştık. "Din Bilimlerinde Basiret Kavramı" başlığı "Dinler Tarihi" ile başlayıp, "Din Eğitimi" ile son bulmaktadır. "Dinler Tarihi" alanında kavramımızla ilişkili olan ilhâm, vahiy, kehânet kavramlarını tabîî dinler ile vahye dayalı dinler içerisinde inceledik. "Din Felsefesi" alanında din-felsefe ilişkisinden söz ederek akıl kavramını inceledik. Ardından basîret kavramıyla yakın anlamlı olan sezgi kavramını ele aldık. "Din Psikolojisi" alanında genel olarak din ve psikolojiyi ele alarak insanda yaratıcı düşünceden ve sezgisel kavrayıştan söz ettik. "Din sosyolojisi" alanında genel olarak din ve toplum arasındaki ilişkiden, özel olarak önsezi kavramından söz ettik. "Din Eğitimi" alanında genel olarak din ve eğitim, özel olarak da sezgi ve zekâ kavramlarını ele aldık.

"Temel İslâm Bilimleri" başlığı altında "basîret" kavramını Tefsîr, Hadîs, Fıkıh, Kelâm ve Tasavvuf ilimlerinde inceledik. İkinci bölümde kavramı daha ayrıntılı olarak ele alacağımız için Tefsîr başlığında kısaca bilgi vermeyi tercih ettik. Hadîs bölümünde, "basîret" kavramına, lafız ve mana yönüyle yer verdik. Fıkıh bölümünde genel olarak fıkıh kavramından, özel olarak fıkıh-firâset ilişkisinden söz ettik. Kelâm bölümünde genel olarak "bilgi" problemine değinerek bilginin kaynağı ve değerini inceledik. Ardından nazarî bilgiden söz ettik. Kelâm âlimlerinin keşf ile ilhâmı nasıl ele aldıklarına değinerek bunların bilgi değeri olup olmadığı hakkındaki tartışmaları naklettik. Tasavvuf bölümünde "Genel Olarak Tasavvufî Bilgi" alt başlığında, sufilerin ilme ve nazarî bilgileye dair görüşlerine yer verdik. "Özel Olarak Tasavvufî Bilgi: Keşf ve İlhâm" alt başlığı altında ise marifet konusu

hakkında bilgi verip ilim-marifet ilişkisine değindik. Ayrıca keşf ile ilhâmı tasavvufî açıdan ele alıp ilhâm-firâset ilişkisinden söz ettik.

Çalışmanın "İkinci Bölümü"nde "Kur'ân'da 'Basîret' Kavramının Tanımı" başlığı altında "b.s.r." maddesi ve türevlerini lafız ve mana yönünden analiz ettik. "Kur'ân'da 'Basîret' Kavramının Tahlili" başlığı altında müfessirlerin, "basîret" kavramının menşei hakkındaki görüşlerini aktarmaya gayret ettik. Bu başlık altında basîret kavramının geçtiği âyetleri belirleyip "öznesine göre", "nesnesine göre" ve "yüklemine göre" tasnif ettik. "Öznesine göre" başlığı altında âyetler çerçevesinde "B.S.R." maddesinin Allah ve insan hakkındaki kullanımlarına yer verdik. "Nesnesine göre" başlığı altında basîret kavramını nazari alanda itikâd (tevhîd, nübüvvet, ahiret) ve ahlak açısından; amelî alanda ibâdât, muâmelât, ukûbât açısından inceledik. "Yüklemine göre" başlığı altında Kur'ân'da basîret kavramıyla müteradif ve zıt anlamlı olarak kullanılan bazı kavramları akıl ve kalp odaklı oluşlarına göre tasnif ettik. Bu kavramların önce sözlük anlamlarını inceledik, ardından basîret kavramıyla olan ilişkilerine değindik.

Bu bölümde yararlandığımız eserlerden bazıları şunlardır: et-Taberî (v. 310/923), Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân; el-Mâturîdî (v. 333/944), Te'vîlâtü'l-Kur'ân; es-Semerkandî (v. 373/983), Bahru'l Ulûm; ez-Zemahşerî (v. 538/1144), el-Keşşâf an Hakâiki't-Tenzîl ve Uyûni'l-Ekâvîl fî Vücûhi't-Te'vîl; Fahreddin er-Râzî (v. 606/1210), Mefâtihu'l-Gayb; el-Kurtubî (v. 671/1273), el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân, Nesefî (v. 710/1310), Medârikü't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl; en-Neysâbü'rî (v. 730/1329), Ğarâ'ibu'l-Kur'ân; el-Hâzin (v. 741/1341), Lübâbü't-Te'vîl fî Me'âni't-Tenzîl; İbn Kesîr (v. 774/1373), Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm; es-Seâlibî (v. 875/1471), el-Cevâhirü'l-Hisân fî Tefsîri'l-Kur'ân; es-Suyûtî (v. 911/1505), ed-Durru'l-Mensûr fî't-Tefsîr bi'l-Me'sûr; el-Âlûsî (v. 1270/1854), Rûhu'l-Me'ânî fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Azîm ve's-Seb'i'l-Mesânî; Reşîd Rızâ (v. 1354/1935), Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Hakîm; Elmalılı M. Hamdi Yazır (v. 1361/1942), Hak Dîni Kur'ân Dili.

"Basiret" ile ilgili yazılan güncel makaleleri inceleyip araştırmamızın konusuyla paralel olanlardan faydalanmaya çalıştık. Ayrıca çalışmamızın alt başlıklarıyla ilgili olarak T.D.V. İslâm Ansiklopedisinin maddelerinden yararlanmaya özen gösterdik. Âyetlerin meâllerinde çoğunlukla T.D.V. yayınlarının Kur'ân meâlinden istifade ettik.

BİRİNCİ BÖLÜM

GENEL OLARAK "BASÎRET" KAVRAMI

I. "BASÎRET" KAVRAMININ TANIMI

"Basîret" kavramı genel olarak incelendiğinde bu kavramla ilgili çeşitli tanımlar yapıldığı görülür. Basîret sözlükte, "görmek, bilmek, görme duyusu, göz, ibret, delil", ıstılahta "kalp gözü, hakikati idrak etme yetisi, sezgi" anlamlarını ihtiva eder. Kavramı ilim dalları nesnelere, hâdiseleri ele alış yöntemlerine göre yorumlamışlardır. İlgili kavramın bilimlerdeki yeri incelenmeden evvel sözlük ve ıstılah manasına yer verilecektir. Kavramların bir kısmında mana değişmesi görülse de, kavramların kazandığı manalar çoğunlukla sözlük manasıyla ilgili olmaktadır.

A. SÖZLÜK ANLAMI

1. "BSR" (بصر) Maddesinin Fiil Türevleri

a. Sülâsî Mücerred Fiiller

aa. Birinci Bab

Sözlükte basara (بَصَرَ) fiili birinci babda يَبْصُرُ - بَصَرَ şeklinde gelir ve "kesmek" anlamında kullanılır.³ الْبَصْرُ kelimesi de, birinci babtan بَصَرَ بَصْرًا şeklinde gelmektedir.⁴

³ Âsım Efendî, Ebu'l-Kemâl Ahmed (v. 1235/1819), *el-Ukyânûsu'l-Basît fi Tercemeti'l-Kâmûsi'l-Muhît*, I-III, İstanbul: Âsitane Yayınevi, ts., C.I, s. 968; Ahmed Rızâ (v. 1373/1953), *Mu'cemu Metni'l-Luğa*, I-V, Beyrût: Dâru Mektebeti'l-Hayât, 1958/1377, C. I, s. 299.

⁴ Âsım Efendî, a.g.e., C. I , s. 968.

"Elbisenin kenarlarını dikmek gibi, iki meşin derinin kenarlarını birbirine dikmek için uçlarını bir araya getirmek, bir kenarını diğer kenarın üzerine koymak" manasındadır.⁵

ab. Dördüncü Bab

Sözlükte basara (بصر) fiili dördüncü babda feriha (فَرَحَ) fiili gibi kullanılmış olup masdarı "basaran ve basâraten" (بَصْرًا وَبَصَارَةً) şeklinde gelir.⁶ Be harfi "بَصَارَةً" şeklinde kesre ile de gelebilir.⁷ Lihyânî "بَصِرَ بِهِ" şeklinde kullandığı bu ifadenin "gördü, görebilecek miyim diye baktı, uzun uzun düşündü" anlamına geldiğini belirtmektedir.⁸

ac. Beşinci Bab

Sözlükte basara (بصر) fiili beşinci babda⁹ "kerume" (كُرْمَ) fiili gibi kullanılmış olup masdarı dördüncü babdaki gibi "basaran ve basâraten" (بَصْرًا وَبَصَارَةً) şeklinde gelmektedir.¹⁰

Sibeveyh "بَصُرَ" fiili için "gözü ona rastladığında baktı" cümlesini örnek olarak vermiştir.¹¹ Bir hadiste bu lafız, « بَصُرَ عَيْنِي وَسَمِعَ أُنِّي » şeklinde kullanılmıştır. Fakat hadisin zabtında ihtilaf edilmiştir; "بَصُرَ وَسَمِعَ" şeklinde de "بَصُرَ وَسَمِعَ" şeklinde de rivayet edilmiştir.¹²

İbni Sîde bu fiili beşinci babda "basîret sahibi oldu" anlamında kullanıldığını belirtmiştir.¹³ Bu babdaki kullanımda "bilmek" anlamına da gelir.¹⁴ "بَصُرْتُ بِمَا لَمْ يَبْصُرُوا بِهِ" "Ben onların bilmediği şeyi bildim"¹⁵ âyetinde geçtiği gibi.¹⁶

⁵ İbn Fâris, Ebû'l Hüseyin Ahmed b. Zekeriyâ, (v. 395/1004), *Mu'cemu Mekâyisi'l-Luğa*, I-VI, (thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn), Beyrût: Daru'l Fikr, 1979, C. I, s. 253; ez-Zebîdî, Ebû'l Feyz Murtezâ Muhammed b. Muhammed, (v. 1205/1791), *Tâcu'l Arûs min Cevâhiri'l Kâmûs*, I-XL, (thk. Abdülalîm et-Tahâvî), Beyrût: Dâru Sadr, 1889, C. X, s. 197; Âsım Efendî, a.g.e., C. I, s. 968.

⁶ el-Fîrûzâbâdî, Ebû't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed, (v. 817/1415), *el-Kâmûsü'l-Muhît*, I-IV, (thk. Muhammed Alî en-Neccâr), Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1426/2005, C. I, s. 352.

⁷ Âsım Efendî, a.g.e., C. I, s. 968.

⁸ İbn Manzûr, Ebû'l-Fadl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî er-Rüveyfî (v. 711/1311), *Lisânu'l-Arab*, I-XV, Beyrût: Dâru Sadr, t.y., C. IV, s. 64.

⁹ Halîl b. Ahmed, Ebû Abdurrahmân el-Ferâhîdî, (v. 175/791), *Kitâbu'l-Ayn: Müratteben alâ Hurûfi'l-Mu'cem*, I-IV, 1.bs, (thk. Abdülhamîd Hindâvî), Beyrût: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1424/2003, C. VII, s. 117.

¹⁰ el-Fîrûzâbâdî, a.g.e., C. I, s. 352.

¹¹ İbn Manzûr, a.g.e., C. IV, s. 64.

¹² İbnü'l-Esîr, Mecdüddîn Ebi's-Seâdât el-Mübârek b. Muhammed el-Cezerî, (v. 606/1260), *en-Nihâye ft Ğarîbi'l Hadîsi ve'l Eser*, I-IV, Riyâd: Dâru İbnu'l-Cevzî, 2000, C. I, s. 135.

¹³ İbn Sîde, Ebû'l Hüseyin Alî b. İsmâîl, (v. 458/1066), *el-Muhkem ve'l Muhît'ul A'zâm*, I-XI, (thk. Abdulhamid Hendavî), Dâru'l Kitâbi'l İlmiyye, Beyrût, 2000, C. VII, s. 316.

b. Sülâsî Mezîd Fiiller

ba. İf'âl Vezni

" أَبْصَرَ / يَبْصِرُ / ابْصَارٌ " (Ebsara/yubsıru): "B.S.R." maddesinin if'âl babındaki kullanımını olup "bakmak"¹⁷, "görmek"¹⁸ anlamına gelmektedir. ¹⁹ " لَمْ تَعْبُدْ مَا لَا يَسْمَعُ وَلَا يُبْصِرُ " ve ²⁰ " رَبَّنَا أَبْصَرْنَا وَسَمِعْنَا " âyetlerinde bu mânada kullanıldığı görülmektedir.²¹

Görme duyusu için " أَبْصَرْتُ " fiili kullanılır, ileri görüşlülük için ise " بصرت به " ve " أَبْصَرْتُ " fiili kullanılmakla birlikte bunlar mefulunu ya direk ya da harfi cer ile alır.²² " بصرت به " şeklinde kullanıldığında "bir şey gördüm" anlamına geldiği ifade edilmektedir.²³

" أَبْصَرَ الطَّرِيقَ " şeklinde kullanıldığında "yol belirgin oldu, aşıkâr oldu, açıklığa kavuştu" anlamına gelmektedir.²⁴ " ابْصَارٌ " ifadesi "görebilir miyim diye bir şeye bakmak ve bakma kuvvetini ona sarf eylemek" manasındadır. Bu ifade "Basra şehrine gitmek" manasına da gelmektedir. Bir adam Basra'ya gittiğinde " ابصر الرجل " ifadesi kullanılır.²⁵

İbn A'râbî'den, bir adamın küfürden iman öngörüsüne çıktığında, " أَبْصَرَ الرَّجُلُ " ifadesinin kullanıldığı rivayet edilmiştir.²⁶

bb. Tef'îl Vezni

¹⁴ el-Cevherî, Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd, (v. 398/1007), *Tâcu'l-luğâ ve Sihâhu'l-Arabiyye*, I-VI, 2.b., Beyrût: Dâru'l-İlmi li'l-Melâyin, 1979, C. II, s. 591.

¹⁵ Tâhâ 20/96.

¹⁶ el-Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed (v. 370/980), *Tehzibu'l-Luğâ*, I-XV, 1.bs., (thk. Rıyâd Zekî Kâsım), Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, 1422/2001, C. XII, s. 124; el-Cevherî, a.g.e., C. II, s. 591.

¹⁷ el-Fîrûzâbâdî, a.g.e., C. I, s. 352.

¹⁸ ez-Zebîdî, a.g.e., C. X, s. 197; İbn Fâris, a.g.e., C. I, s. 253; a. m., *Mücmelü'l-Luğâ*, (thk. Züheyr Abdulmuhsin Sultân), Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1404/1984, s. 127.

¹⁹ Meryem 19/42; "Duymayan, görmeyen bir şeye niçin taparsın?"

²⁰ es-Secde 32/12; "Rabbimiz gördük ve işittik."

²¹ er-Râğıb el-İsfehânî, Hüseyin b. Muhammed, (v. 502/1108), *el-Müfredât fî Ğaribi'l-Kur'ân*, Kâhire: Mektebetü'l-Mısriyye, 1970, s. 127.

²² el-Fîrûzâbâdî, *Besâiru Zevi't-Temyîz fî Letâifi'l-Kitâbi'l-Azîz*, I-VI, Mektebetü'l-İlmiyye, Beyrût, ts., C. II, s. 222.

²³ ez-Zebîdî, a.g.e., C. X, s. 197.

²⁴ ez-Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer el-Havarizmî, (v. 538/1143), *el-Keşşâf an Hakâiki't-Tenzîl ve Uyûni'l-Ekâvîl fî Vucûhi't-Te'vîl*, Kâhire: el-Matbaati'l-İstikâme, 1946, C. I, s. 62.

²⁵ Âsım Efendî, a.g.e., C. I, s. 968.

²⁶ el-Ezherî, a.g.e., C. XII, s. 124.

"بَصَّرَ / يَبْصِرُ / تَبْصِيرًا / تَبْصِيرَةٌ" (Bassara/ yubassiru): "B.S.R." maddesinin tef'îl babındaki kullanımı olup "gözünü açmak, görmesini ve anlamasını sağlamak" anlamlarına gelir.²⁷ İbn Sîde'ye göre "anlattı, bildirdi, açıkladı, haber verdi, öğretti" anlamlarına gelmektedir.²⁸ İbn Manzûr "التَّبْصِيرُ" ifadesini "bildirme ve izah" olarak açıklamıştır.²⁹

"Bassara" (بَصَّرَ) fiili ³⁰ "تَبْصِرَةٌ وَ ذَكَرَى لِكُلِّ عَبْدٍ مَنِيْبٍ" âyetinde tef'îl vezninde kullanılmıştır. Yani "gösterme, hakikati anlatma" anlamına gelir. Bir işin hakikatini bir adama izah etmek için "بَصَّرَهُ الْاِمْرَ اِذَا عَرَفَهُ وَ اَوْضَحَهُ" şeklinde söylenilir. Bu fiilin mastarı "تَبْصِيرٌ" ve "تَبْصِيرَةٌ" şekillerinde gelir. Bu bakımdan mastarı "تَقْدِيمٌ" ve "تَقْدِيمَةٌ" şekillerinde gelen "قَدَّمَ" fiiline ve mastarı "تَذَكُّرٌ" ve "تَذَكُّرَةٌ" şekillerinde gelen "ذَكَرْتُهُ" fiiline benzemektedir.³¹ Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: "وَ لَا يَسْئَلُ حَمِيمٌ حَمِيْمًا يُبْصِرُوْنَهُمْ" "(O gün) hiçbir dost diğer bir dostunu sormaz. Oysa onlar birbirine gösterilirler."³² Yani onlar yaptıkları fiillerin etkilerini görür kılındılar.³³

İbnu'l Esîr "فَأَمَرَ بِهِ فَبَصَّرَ رَأْسَهُ" ifadesinde "بُصِّرَ" ifadesinin kesildi (فُطِعَ) anlamında olup "emredildi ve başı kesildi" manasına geldiğini söylemiştir.³⁴ "Baş kesmek" manasında kullanıldığında بَصَّرَ رَأْسَهُ اِذَا قَطَعَهُ şeklinde söylenir.³⁵

Yeni doğmuş köpek yavrusu için gözlerini açtı derken bu ifade kullanılır ve بَصَّرَ "بَصَّرَ تَبْصِيرًا" şeklinde ifade edilir.³⁶ Yavru köpek gözünü açtığı zaman بَصَّرَ تَبْصِيرًا ifadesinin kullanıldığı belirtilmiştir.³⁷ "بَصَّرَ" fiili yavru köpek için kullanıldığında "gözünü açtı", baş için kullanıldığında "kesti", et için kullanıldığında "eklemde olan etin hepsini kesti" anlamına gelmektedir.³⁸

Cevherî, "وَبَصَّرَ الْقَوْمَ تَبْصِيرًا" ifadesinin "Basra'ya ulaştılar, Basra'ya gittiler" anlamına geldiğini belirtmiştir.³⁹

²⁷ el-Ferâhîdî, a.g.e., C. VII, s. 117.

²⁸ İbn Sîde, a.g.e., C. VII, s. 316.

²⁹ İbn Manzûr, a.g.e., C. IV, s. 64.

³⁰ Kâf 50/8; "Bunlar Allah'a yönelen her kulun gönül gözünü açmak ve ona öğüt vermek içindir."

³¹ er-Râğıb, a.g.e., s. 127; İbn Manzûr, a.g.e., s. 64; el-Fîrûzâbâdî, a.g.e., s. 222.

³² el-Meâric 70/10-11.

³³ er-Râğıb, a.g.e., s. 127.

³⁴ İbnü'l-Esîr, a.g.e., s. 135.

³⁵ Âsım Efendi, a.g.e., C. I, s. 968.

³⁶ İbn Manzûr, a.g.e., C. IV, s. 64.

³⁷ el-Ezherî, a.g.e., C. XII, s. 124.

³⁸ el-Fîrûzâbâdî, a.g.e., s. 352.

³⁹ el-Cevherî, a.g.e., s. 591; Ahmed Rızâ, a.g.e., C. I, s. 299.

bc. Müfâale Vezni

"باصر / يباصر / مبصرة" (Bâsara- Yubâsıru): "B.S.R." maddesinin müfâale babındaki kullanımı olup "hangisi önce bakacak diye bakmak" şeklinde kullanılmıştır.⁴⁰ "İki adamın, hangimiz daha önce görürüz diye bir nesneye bakması" anlamına gelir.⁴¹

Zebîdî, "باصر" fiilinin az kullanılan bir ibâre olduğunu belirtmiş ve "onunla birlikte bir şeye baktı" anlamına geldiğini ifade etmiştir. Aynı zamanda "أَبْصَرَ" anlamında da kullanılır.⁴²

bd. Tefe''ul Vezni

"تَبَصَّرَ / يتبصَّرُ / تبصُّراً" (Tebassara- yetebassaru): "B.S.R." maddesinin tefe''ul babındaki kullanımı olup "bakmak (نظر)" anlamına gelir.⁴³ "شِبْهُ رَمَقْتُهُ" ibaresiyle de açıklanmıştır.⁴⁴

"التَّبَصُّرُ" : Tefe''ul veznindedir. "Bir nesneyi görür müyüm diye nazarı sarf etmek" ve "bir nesneyi gereği gibi düşünüp mülâhaza edip hakkında bilgi sahibi olmak" anlamına gelir.⁴⁵

İbn Manzûr'a göre "التَّبَصُّرُ" kelimesi "derin düşünme (التَّأَمُّل)" ve "inceleme, araştırma (التَّعَرُّف)" anlamlarına gelmektedir.⁴⁶ Cevherî de bu anlamlara geldiğini ifade etmiştir.⁴⁷ "Bir nesneyi görür müyüm diye sarfı nazar eylemek ve gereği gibi teemmül ve mülâhaza ile idrak edip muttali olmak" manasındadır.⁴⁸

be. Tefâul Vezni

"تَبَاصَرَ / يتباصِرُ / تباصُراً" (Tebâsara- yetebâsaru): "B.S.R." maddesinin tefâul babındaki kullanımı olup "birbirine bakmak"⁴⁹ , "birbiriyle görüşmek"⁵⁰ anlamlarına gelir.

⁴⁰ el-Fîrûzâbâdî, a.g.e., C. I , s. 352.

⁴¹ Âsım Efendî, a.g.e., C. I , s. 968.

⁴² ez-Zebîdî, a.g.e., C. X, s. 197.

⁴³ el-Fîrûzâbâdî, a.g.e., C. I , s. 352; ez-Zebîdî, a.g.e., C. X , s. 197.

⁴⁴ el-Ferâhidî, a.g.e., C. VII, s. 117; el-Ezherî, a.g.e., C. XII, s. 124.

⁴⁵ Âsım Efendî, a.g.e., C. I , s. 968.

⁴⁶ el-Cevherî, a.g.e., s. 591; İbn Manzûr, a.g.e., C. IV, s. 64.

⁴⁷ el-Cevherî, a.g.e., s. 591.

⁴⁸ Âsım Efendî, a.g.e., C. I , s. 968.

⁴⁹ el-Fîrûzâbâdî, a.g.e., C. I , s. 352; ez-Zebîdî, a.g.e., C. X, s. 197.

⁵⁰ Âsım Efendî, a.g.e., C. I , s. 968.

İbn Manzûr " لَقِيَهُ بَصْرًا " (bakar halde karşılaştı) ibâresini, "gözler birbirine baktığında birbirini gördü" (جَيْنَ تَبَاصَرَتِ الْأَعْيَانُ وَرَأَى بَعْضُهَا بَعْضًا) şeklinde açıklamıştır.⁵¹

bf. İstif'âl Vezni

" استبصر / يستبصر / استبصاراً " (İstebsara- yestebsıru): "B.S.R." maddesinin istif'âl babındaki kullanımı olup "görmek, bilmek, belirgin olmak" anlamında "اسْتَبَانَ" fiiliyle açıklanmıştır. "Belirgin olmak, apaçık olmak" şeklinde geçişsiz; "bir nesneyi belirgin ve apaçık kılmak" şeklinde geçişli olarak gelebilir.⁵² İşinde ve dininde basîret sahibi olan biri için "اسْتَبَصَرَ" fiili kullanılır.⁵³ "استجابة" sözcüğünün müsteâr olarak " إجابة " anlamında kullanılması gibi, "استبصار" sözcüğünün de müsteâr olarak " إِبْصَار " (görmek) anlamında kullanılması sahih olur.⁵⁴

"İstibsâr" ifadesi "basîreti talep etmek" manasına da gelmektedir.⁵⁵ Es-Semîn el-Halebî ⁵⁶ "وَكَانُوا مُسْتَبْصِرِينَ" âyetindeki "زَيْنَ لَهُمُ الشَّيْطَانُ أَعْمَالَهُمْ فَصَدَّهُمْ عَنِ السَّبِيلِ وَكَانُوا مُسْتَبْصِرِينَ" ifadesinin "basîreti isteyenler" anlamına geldiğini veya if'âl konumunda istif'âlden istiâre olarak "görmek, idrak etmek" manasına geldiğini söylemiştir.⁵⁷

2. "BSR" (بصر) Maddesinin İsim Türevleri

a. Cins İsimler

aa. el- Basar (البَصَر)

" فَارْجِعِ الْبَصَرَ هَلْ تَرَى مِنْ فُطُورٍ " ⁵⁸ "Gözün algılamasına, görme duyusuna" denir. " الْبَصَرُ " âyetinde bu anlamda kullanılmıştır.⁵⁹ " بَصْرٌ " sözcüğünün çoğulu " أَبْصَارٌ " şeklinde gelir.

⁵¹ İbn Manzûr, a.g.e., C. IV, s. 64.

⁵² el-Fîrûzâbâdî, a.g.e., C. I, s. 352; ez-Zebîdî, a.g.e., C. X, s. 197.

⁵³ el-Ezherî, a.g.e., C. XII, s. 124; İbn Manzûr, a.g.e., C. IV, s. 64.

⁵⁴ el-İsfehânî, a.g.e., s. 127; İbn Manzûr, a.g.e., s. 64.

⁵⁵ Âsım Efendî, a.g.e, C. I, s. 968.

⁵⁶ el-Ankebût 29/38.

⁵⁷ es-Semîn el-Halebî, Ebû'l Abbâs Şihâbuddîn Ahmed b. Yûsuf (v. 756/1355), *Umdetu'l-Huffâz fi Tefsîri Eşrâfi'l-Elfâz*: Mu'cem Luğavî li Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm, I-IV, (thk. Muhammed et-Tuncî), İlmü'l-Kütüb, Beyrût, 1993, C. I, s. 195.

⁵⁸ el-Mülk 67/3; "Gözünü çevir de bak bir bozukluk görüyor musun?"

⁵⁹ İbn Manzûr, a.g.e., s. 64; el-Fîrûzâbâdî, a.g.e., C. I, s. 352.

Yüce Allah şöyle buyurmuştur: ⁶⁰ "فَمَا أَعْتَىٰ عَنْهُمْ سَمْعُهُمْ وَلَا أَبْصَارُهُمْ وَلَا أَفْئِدَتُهُمْ" Bu âyette " بَصَرَ " kelimesi çoğul olarak gelmiş ve göz manasında kullanılmıştır.

"Basar" kelimesi sözlükte "görmek, bilmek, sezme, görme duyusu ve göz" manalarına gelmektedir.⁶¹ Gözün görme gücü için de kullanılır.⁶² وَمَا أَمْرُ السَّاعَةِ إِلَّا كَلَمْحِ الْبَصَرِ ⁶³ âyetinde bu manada kullanıldığı görülmektedir.

Kalbin idrak eden kuvvesine de " بَصَرَ " ve " بصيرة " denir. Âyette فَكَشَفْنَا عَنْكَ غِطَاءَكَ ⁶⁴ buyrulmuştur. ⁶⁵ Birbirine katılan sonra ayrılan, ardından gözün ışıkları, renkleri ve şekilleri idrak etmesini gerçekleştiren iki nörondaki kuvvete " البصر " (el-basar) denir.⁶⁶

"بصيرة" sözcüğü görme organı kastedilerek neredeyse hiç kullanılmaz. "بَصَرَ" kelimesinden fiil olarak " أَبْصَرْتُ " şeklinde, gözle görmek manasında; " بصيرة " kelimesinden fiil olarak " أَبْصَرْتُهُ " ve " أَبْصَرْتُ بِهِ " şeklinde, "kalple görmek" manasında kullanılır. Kalple görme kendisine dâhil edilmedikçe duyuşal görmeyle ilgili " بَصَرْتُ " fiili çok az kullanılır.⁶⁷

" بَصَرَ الْقَلْبِ " nazar ve düşünceden ibarettir ki "kalp gözüyle görmek" kastedilir. Bundan murâd, "ilim ve idrak"tir.⁶⁸ Cevherî de "البَصَرِ" ifadesinin ilim manasına geldiğini belirtmiştir.⁶⁹

Bir hadiste " صلاة البَصَرِ " ibaresi " بِنَبْلَةٍ أَبْصَرَهَا " şeklinde geçmektedir.⁷⁰ Bu ibarenin akşam namazı veya sabah namazı için kullanıldığı söylenir. Çünkü iki namaz da karanlığın aydınlıkla karıştığı bir zamanda eda edilir.⁷¹

ab. el- Basîr (البصير)

⁶⁰ el-Ahkâf, 46/26; "Ne kulakları, ne gözleri, ne gönülleri kendilerine bir fayda verdi."

⁶¹ Metin Yurdagür, "Basar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, 1992, C. V, s. 101.

⁶² En-Nahl 16/77; "Saat (kıyâmet) hadisesi ancak bir göz açıp kapama gibi veya ondan daha yakın bir zamanda olur."

⁶³ el-İsfehânî, a.g.e., s. 127.

⁶⁴ Kâf 50/22; "İşte gaflet perdeni kaldırdık. Artık bugün gözün keskindir."

⁶⁵ el-İsfehânî, a.g.e., s. 127.

⁶⁶ el-Cürcânî, Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyîd eş-Şerîf el-Hanefî (v. 816/1413), *et-Ta'rifât*, (thk. Muhammed Abdurrahmân), Beyrût: Dâru'n-Nefâis, 1424/ 2003, s. 46.

⁶⁷ el-İsfehânî, a.g.e., s. 127.

⁶⁸ Âsım Efendî, a.g.e., C. I, s. 968.

⁶⁹ el-Cevherî, a.g.e., s. 591.

⁷⁰ el-Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî b. Mûsâ, (v. 458/1066), *el-Esmâ ve's-Sıfât*, Cidde: Memleketü'l Arabiyyetü's-Suudiyye, 1413, C. III, s. 250.

⁷¹ İbnü'l-Esrî, a.g.e., s. 131; İbn Manzûr, a.g.e., C. IV, s. 64.

"البصير" : "Gören, becerikli, kıvrak zekâ, delil" anlamlarına gelmektedir.⁷² "Bir şeyi incelikleriyle bilen" anlamına da gelir. Çoğulu "بُصْرَاءُ" olarak gelir. Zıttı "الضَّير" (a'mâ) kelimesidir. Peygamberimiz a'mâ olan bir adam için "إِذْهَبْ بِنَا إِلَى فُلَانِ الْبَصِيرِ" ifadesini kullanmıştır. Ebû Ubeyde Peygamberimizin bununla "mümin" ifadesini kastettiğini söylemiştir. İbn Sîde ise gözleri görmeyen kişi için "basîr" lafzının "a'mâ" lafzından daha iyi ve uygun olması sebebiyle bu ifadenin kullanıldığını belirtmiştir.⁷³ En doğrusu bunun, kalp basîreti kuvvesine sahip olan kişi için kullanılmasıdır. Nitekim Fîrûzâbâdî a'mâyâ "basîr" denildiğini ifade etmiş ve kalbin anlayış gücünden dolayı böyle demenin isabetli olduğunu belirtmiştir.⁷⁴ Bundan dolayı a'mâyâ "مُبَصِّر" ve "باصِر" denmez.⁷⁵

İbn Manzûr "أَبُو بَصِير" ifadesi için "uğursuzluk görme, kötümserlik" manasında "الأَعْتَى" kelimesinin kullanıldığını ifade etmiştir.⁷⁶

Lügatte "البصيرة" kelimesinin "بياض - بياضَة" kelimelerinde olduğu gibi "البصيرة" şeklinde yazılması câizdir.⁷⁷ Ayrıca "بَصِيرُ الْجِيدُور" ibaresi Şam'ın bölgelerinden biri için kullanılır.⁷⁸

"البصير" Allah'ın isimlerindedir. O, her şeyin açığını da gizlisini de duyular olmadan görendir anlamına gelir.⁷⁹ İbnü'l-Cevzî Kur'ân'da basîr sıfatının dört ayrı anlama geldiğini söyler. Bunları "sezen", "gözüyle gören", "kesin delil sayesinde gerçeği idrak eden" ve "ibret gözüyle bakan" şeklinde sıralar.⁸⁰

ac. el- Bâsır (الباصِر)

⁷² el-Fîrûzâbâdî, a.g.e., C. I, s. 352.

⁷³ ez-Zebîdî, a.g.e., C. X, s. 197.

⁷⁴ el-Fîrûzâbâdî, a.g.e., C. I, s. 352.

⁷⁵ er-Râğıb, a.g.e., s. 127.

⁷⁶ İbn Manzûr, a.g.e., C. IV, s. 64.

⁷⁷ İbn Sîde, a.g.e., s. 316.

⁷⁸ ez-Zebîdî, a.g.e., C. X, s. 197.

⁷⁹ İbnü'l-Esîr, a.g.e., s. 131.

⁸⁰ İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî, (v. 597/1201), *Nüzhetü'l-A'yûni'n-Nevâzir fî İlmi'l-Vucûhi ve'n-Nezâir*, (thk. Muhammed Abdülkerîm Kâzım er-Râzî), Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1987, s. 199; Bekir Topaloğlu, "Basîr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1996, C. VII, s. 102.

"الباصر" : İsmi fâildir. "Dikkat ve özen sahibi" demektir.⁸¹ "Dikkatli bir şekilde bakan" anlamına da gelir.⁸²

"البَصْرُ" şeklinde fetha ile okunduğunda "küçük deve semeri" anlamına gelir. Hâvut ağacının küçüğünü ifade etmek için de kullanılır. "الباصورُ" "et ve parçasız semer" için kullanılır.⁸³ "İki bez parçasının arasının birleştirilmesi" anlamına da gelir.⁸⁴

"باصرة" sözcüğü "bakma işini gerçekleştiren görme organı"nı ifade eder.⁸⁵ "لَمَحاً بِأَصْرٍ" ifadesi mübalağa olarak kullanılır. "Şiddetli, dikkatli bir incelemeyle bakmak" manasına gelir.⁸⁶ "رَأَى فُلَانٌ لَمَحاً بِأَصْرٍ" cümlesinde "halledilmiş bir iş" anlamında kullanılmıştır.⁸⁷

ad. el- Busr (البُصْر)

"البُصْرُ" : "ب" (be) harfinin ötre gelmesiyle "taraf, kenar" anlamına gelmektedir. "Her şeyin uç kısmına" da denir. "Pamuk, kabuk, deri" anlamına da gelir. "Be" harfinin fetha ile gelmesi de câizdir.⁸⁸

"Sert, katı taş" anlamına da gelir. Buradaki anlamda "be" harfi üç hareke ile de "البِصْرُ", "البُصْرُ" şeklinde kullanılır.⁸⁹

ae. el- Basîret (البَصِيرَة)

"البصيرة" : "فعيلة" veznindedir. "Kalbin idrak edici gücü"ne denir. Mecaz olarak "بَصْرٌ" da denir. Dilimizde kalp gözüyle tabir olunur. Mezîd olarak "أَبْصَرْتَهُ ابصاراً" şeklinde gelirse "görmek" manasında olur, "بصيرة" kelimesi ise "bilmek" anlamındadır.⁹⁰ "البَصْرُ" kelimesinin çoğulu "أَبْصَارٌ" olarak, "البصيرة" kelimesinin çoğulu "بَصَائِرٌ" olarak gelir.⁹¹

"البصيرة" kelimesinin taşıdığı anlamları şöyle sıralayabiliriz:

⁸¹ Âsım Efendî, a.g.e, C. I, s. 968.

⁸² Ahmed Rızâ, a.g.e., C. I, s. 299.

⁸³ el-Fîrûzâbâdî, a.g.e., C. I, s. 352; Ahmed Rızâ, a.g.e., C. I, s. 299.

⁸⁴ el-Ezherî, a.g.e., C. XII, s. 124; İbn Manzûr, a.g.e., s. 64; ez-Zebîdî, a.g.e., C. X, s. 197.

⁸⁵ el-İsfehânî, a.g.e., s. 127.

⁸⁶ el-Ezherî, a.g.e., C. XII, s. 124; İbn Fâris, a.g.e., C. I, s. 253; el-Cevherî, a.g.e., s. 591.

⁸⁷ İbn Manzûr, a.g.e., s. 64.

⁸⁸ Âsım Efendî, a.g.e, C. I, s. 968.

⁸⁹ ez-Zebîdî, a.g.e., C. X, s. 197; Ahmed Rızâ, a.g.e., C. I, s. 299.

⁹⁰ Âsım Efendî, a.g.e, C. I, s. 968.

⁹¹ ez-Zebîdî, a.g.e., C. X, s. 197.

1. "Kutsiyet nuruyla aydınlanan kalbin gücü"ne denir. Kalp, o nurla her şeyin hakikatini ve iç yüzünü görür. Nefis için göz mesabesindedir. Filozoflar ona "nazarî akıl" (العاقلة النظرية) ve "kutsî kuvvet" (القوة القدسية) derler.⁹²

2. "Kalbin akidesi (inancı)" anlamına gelir. Kalpteki inancın veya işin tahkiki için kullanılan bir isimdir. Nitekim "أَدْعُو إِلَى اللَّهِ عَلَىٰ بَصِيرَةٍ" ⁹³ âyetinde "bilgi ve tahkik" manasında kullanılmıştır.⁹⁴ "Kasıt, yakîn, marifet" anlamlarını da taşır. "Dinde sebat etmek" anlamında da kullanılır.⁹⁵

3. "Kıvrak zekâ, fitnat (الْفِطْنَةُ)" anlamına gelir. Araplar "أَعْمَى اللَّهُ بِصَائِرِهِ" ifadesini, "Allah onun basîretini kör etti" manasında kullanırlar.⁹⁶

4. "Ferâset, sağduyu (الفراسة)" anlamına gelir. Kalp gözü açık olmakla birlikte dikkatli bakıp bir işin zâhir ve bâtını olduğu gibi idrak etmektir.⁹⁷

5. Evin, yani "Arapların kullandığı çadırın iki kumaşı aralığındaki kumaşa ve o aralığa" denir ki içerisi veya dışarısi oradan görülür. Şehir evlerinin iki bölüğünün aralığına yani iç kısım ve dış kısım arasında olan fasılaya denir.⁹⁸ Elbise veya bez parçası, tulum ve benzeri bir şeyin iki parçası arasında bulunan şeydir ki karşısı görülür. Cümlede kullanılırken "elbisenin ya da bez parçasının ve derinin بصيرة denen yerini diktim" şeklinde söylenir.⁹⁹

6. "Hüccet, delil, burhan" anlamına da gelmektedir. "بَلِّغِ الْإِنْسَانَ عَلَىٰ نَفْسِهِ بِصِيرَةٍ" "Doğrusu insan kendine karşı hüccettir"¹⁰⁰ âyetinde bu anlamda kullanılmıştır.¹⁰¹

7. İbn Sîde'ye göre "şahit" anlamına da gelir. Yukarıdaki âyette iki mâna vardır: İnsan kıyamet günü kendisine karşı şahittir veya elleri, ayakları, dili ona karşı şahittir.¹⁰² Yani organlarının onun üzerinde bir basîreti vardır ki onu izlerler ve onun lehinde ve aleyhinde

⁹² el-Cürcânî, a.g.e., s. 46.

⁹³ Yûsuf 12/108; "Ben bilgiye dayanarak Allah'a çağırıyorum."

⁹⁴ ez-Zebidî, a.g.e., C. X, s. 197; İbn Sîde, a.g.e., s. 316.

⁹⁵ İbn Manzûr, a.g.e., s. 64; ez-Zebidî, a.g.e., C. X, s. 197; Ahmed Rızâ, a.g.e., C. I, s. 300.

⁹⁶ İbn Manzûr, a.g.e., s. 64; ez-Zebidî, a.g.e., C. X, s. 197.

⁹⁷ Âsım Efendî, a.g.e., C. I, s. 968.

⁹⁸ İbn Manzûr, a.g.e., s. 64; Âsım Efendî, a.g.e., C. I, s. 968.

⁹⁹ el-İsfehânî, a.g.e., s. 127.

¹⁰⁰ el-Kıyâmet 75/14.

¹⁰¹ İbn Fâris, a.g.e., s. 253; Âsım Efendî, a.g.e., C. I, s. 968.

¹⁰² İbn Sîde, a.g.e., s. 316.

tanıklık ederler. Nitekim Yüce Allah şöyle buyurmuştur: **يَوْمَ تَشْهَدُ عَلَيْهِمُ السِّنُّهُمْ وَ أَيْدِيهِمْ وَ أَرْجُلُهُمْ بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ** "O gün dilleri, elleri ve ayakları yaptıklarına şahitlik edecektir."¹⁰³

8. Kendisiyle yaralı olan ava istidlâl olan kana ıtlak olunur ki o av bir tarafa kaçsa o kanla izlenir.¹⁰⁴ Parlayan kandan bir parça kana da denir.¹⁰⁵ Kanın akışkan olmayıp pıhtı şeklinde olmasını ifade etmek için de kullanılır.¹⁰⁶

9. Parlamalarıyla görüldükleri için kalkana ve zırha ıtlak olunur. Ebû Ubeyde'ye göre zırhın bölümlerinden bir bölümdür.¹⁰⁷

10. İbret vesilesi olan şeyler için de kullanılır.¹⁰⁸ Nitekim âyette şöyle buyrulmuştur: **"وَلَقَدْ آتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ مِنْ بَعْدِ مَا أَهْلَكْنَا الْقُرُونَ الْأُولَى بَصَائِرَ لِلنَّاسِ"** "Andolsun biz, ilk nesilleri helak ettikten sonra Mûsâ'ya, insanlar için basîretler olması için kitabı vermişizdir."¹⁰⁹ Yani onları insanlar için birer ibret yaptık manasındadır.¹¹⁰

b. Özel İsimler

ba. Basra (بَصْرَة)

"البَصْرَة" : Bir şehir-i maruf adıdır ki Irak bölgelerinden biridir. "Be" harfinin kesri (البَصْرَة) ve fetehât ile ve "sad" harfinin kesriyle (البَصْرَة) de söylenir.¹¹¹ Muarreb bir kelimedir; " بَسْرَ رَاهُ " yani "çok yol" demektir.¹¹²

Fasih dilde "bilinen bir şehir" demektir. İlk zamanlarda halkıyla birlikte yerle bir olduğu için eski çağda "Tedmur" diye isimlendirilmiştir. Es-Sem'ânî, Basra için **"فِيهِ الْإِسْلَامُ"** ifadelerinin kullanıldığını belirtmiştir.¹¹³

Sert toprak yapısına "البَصْرَة" denir. İçinde beyazlık olan parlayan taş anlamına da gelir.¹¹⁴ Fakat halis beyaz olmayıp yer yer beyazlığı olmakla birlikte uzaktan parıldayıp

¹⁰³ en-Nûr 24/24.

¹⁰⁴ ez-Zebîdî, a.g.e., C. X, s. 197.

¹⁰⁵ el-İsfehânî, a.g.e., s. 127 ; el-Fîrûzâbâdî, a.g.e., C. I , s. 352.

¹⁰⁶ İbn Fâris, a.g.e., C. I, s. 253; ez-Zebîdî, a.g.e., C. X, s. 197.

¹⁰⁷ el-Ferâhidî, a.g.e., s. 117; Âsım Efendî, a.g.e., C. I, s. 968.

¹⁰⁸ el-Ferâhidî, a.g.e., s. 117; Âsım Efendî, a.g.e., C. I, s. 968.

¹⁰⁹ el-Kasas 28/43.

¹¹⁰ el-İsfehânî, a.g.e., s. 127.

¹¹¹ Âsım Efendî, a.g.e., C. I, s. 968.

¹¹² el-Fîrûzâbâdî, a.g.e., C. I, s. 352.

¹¹³ ez-Zebîdî, a.g.e., C. X, s. 197.

görünür.¹¹⁵ Uzaktan görülmelerini sağlayan bir ışığa sahip olmaları sebebiyle böyle adlandırılmıştır. Bu tür taşlara "بَصْرٌ" da denir.¹¹⁶

"Be" harfinin zammı ile "البَصْرَةَ" şeklinde yazıldığında "toprağı kıvılcık, temiz, verimli olan yere" denir. İçinde hayvan toynaklarını kesen taş olduğunda o yer için "أَرْضٌ بَصْرَةٌ" ifadesi kullanılır.¹¹⁷

Azca kalmış ve kaba bakıldığında dibinde görülen süte "البَصْرَةُ" denir. Bir hadiste bu anlamda kullanıldığı görülür: "فَأَرْسَلْتُ إِلَيْهِ شَاةً فَرَأَى فِيهَا بَصْرَةً مِنْ لَبَنِ" ¹¹⁸

bb. Busrâ (بُصْرَى)

"بُصْرَى" : Hublâ (حُبْلَى) ile aynı vezindedir. Şam ve Medine arasında bir beldedir.¹¹⁹ Bağdat kazasında Ukberâ yakınlarında bir köydür. Şair Busrevî'nin soyu bu bölgeden gelmektedir.¹²⁰

bc. Bûsîr (بُوصِيرٌ)

"بُوصِيرٌ" Mısır ülkesinde dört köy adıdır. Başına elif harfi eklenerek "أَبُو صِيرٍ" şeklinde de söylenir. Kasîde-i Bürde sahibi Şerefuddîn Muhammed b. Saîd el-Busîrî'nin soyu bu belden gelmektedir.¹²¹

Kendisiyle tedavi olunan bir bitki çeşidinin adıdır. Bu bitki Yunanca'da Kulumus, Türkçe'de sığırkuyruğu dedikleri bitkidir.¹²²

bd. Busar (بُصْرٌ)

"بُصْرٌ" : "بُصْرَدٌ" ile aynı vezinde olup bir yer adıdır.¹²³

¹¹⁴ ez-Zebîdî, a.g.e., C. X, s. 197.

¹¹⁵ el-Fîrûzâbâdî, a.g.e., C. I, s. 352.

¹¹⁶ er-Râğîb, a.g.e., s. 127.

¹¹⁷ İbn Sîde, a.g.e., s. 316; ez-Zebîdî, a.g.e., C. X, s. 197; Ahmed Rızâ, a.g.e., C. I, s. 299.

¹¹⁸ el-Fîrûzâbâdî, a.g.e., C. I, s. 352.

¹¹⁹ el-Ezherî, a.g.e., C. XII, s. 124; el-Cevherî, a.g.e., s. 591; İbn Sîde, a.g.e., s. 316; İbn Manzûr, a.g.e., s. 64; ez-Zebîdî, a.g.e., C. X, s. 197.

¹²⁰ el-Fîrûzâbâdî, a.g.e., C. I, s. 352.

¹²¹ ez-Zebîdî, a.g.e., C. X, s. 197.

¹²² ez-Zebîdî, a.g.e., C. X, s. 197; Âsım Efendî, a.g.e., C. I, s. 968.

¹²³ Âsım Efendî, a.g.e., C. I, s. 968.

B. TERİM ANLAMAMI

"Basiret" (بصيرة) kelimesinin kökü olan "basara" (بصر) fiilinin sözlükte "görmek, bilmek, sezme, görme duyusu ve göz, şahit, delil, ibret, anlayış, fetânet" anlamlarına geldiğini gördük.¹²⁴ Basar aynı zamanda Allah'ın, eşyanın tümünü eksiksiz kavradığını belirten kemal sıfatıdır. Âyetlerde bu kavram mastar biçiminde Allah'ın sıfatı olarak yer almaz. Fakat Kur'ân'da, peygamberimizin sözlerinde Cenabı Hakk'a atfedilen görme vasfının, "*basar, rü'yet, nazar*" kavramlarının müştaklarıyla yer aldığı görülmektedir.¹²⁵

Bedene göre göz ne ise kalbe göre basîret odur. Gözün görmesini sağlayan yetiye basar denilir. Kalbin görmesini sağlayan yeti ile bunun hakikatleri kavrayacak biçimde açıklık durumu basîret olarak isimlendirilir. Elmalılı, basar ve basîret kelimeleri arasında ayrıma gitmiştir. Göz ve görme hadisesi "basar" olarak adlandırılır. Kalp gözü, bunun görmesi, idrak etmesi "basiret" olarak adlandırılır. Bununla birlikte delile, şahide de "basiret" denmektedir. Zira bunlar tefekküre vesile olur.¹²⁶

Basîret kelimesi terim olarak "*kutsiyet nuruyla aydınlanmış kalbin hakikatleri görme kabiliyeti*" anlamına gelir.¹²⁷ Bedendeki göz eşyanın suretini görür; kalp de eşyanın hakikatini, iç yüzünü görür. Filozoflar bunu "el-Âkiletü'n Nazariyye" olarak isimlendirmiştir. Kalbin, kutsiyet ışığıyla nurlanıp, Allah'ın yol göstermesiyle örtüsünün kalkması da, "el-Kuvvetul-Kutsiye" olarak isimlendirilmiştir.¹²⁸ Tasavvuf âlimleri bu güçleri "kalp gözü" olarak ifade etmişlerdir.¹²⁹ Basîret, kalbin nuru olarak görülmektedir. Kalp bu nur vesilesiyle görmektedir.¹³⁰ O halde basîret, bir işin derûni boyutuna vâkıf olabilmek, hakikatini kavrayabilmektir.

¹²⁴ İbn Manzûr, a.g.e., s. 64; ez-Zebîdî, a.g.e., C. X, s. 197.

¹²⁵ el-Beyhakî, a.g.e., C. I, s. ٤٦١.

¹²⁶ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır (v. 1361/1942), *Hak Dîni Kur'ân Dili*, I-X, İstanbul: Azim Yayınları, t.y., C. III, s. 427.

¹²⁷ İbn Manzûr, a.g.e., C. IV, s. 65; et-Tehânevî, Muhammed Alî b. Alî b. Muhammed el-Hanefî (v. 1158/1745), *Keşşâfû Istulâhâtî'l Funûn ve'l Ulûm*, I-VI, (thk. Alî Dehrûc), Beyrût: Mektebet-u Lübnân, 1996, C. I, s. 340.

¹²⁸ el-Kâşânî, Kemâlüddin Abdürrezzâk b. Ebî'l-Ganâim Muhammed (v. 736/1335), *Istulâhâtü's-Sûfiyye*, (çev. Ekrem Demirci), İz Yayıncılık, İstanbul, 2004, s. 19.

¹²⁹ *İslamî Bilgiler Ansiklopedisi*, İsmâil Kara, vd., İstanbul: Dergâh Yayınları, 1981, s. 319.

¹³⁰ ez-Zemaşerî, a.g.e., C. II, s. 42; en-Nesefî, Ebû'l-Berekât Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd, (v. 710/1310), *Medârikü't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl*, I-III, (thk. Yûsuf Alî Bedevî), Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2001, C. II, s. 460.

Kur'ân'da basîret kavramının " اَدْعُوْا اِلَى اللّٰهِ عَلىٰ بَصِيْرَةٍ " (Ben bilgiye dayanarak Allah'a çağırıyorum)¹³¹ âyetinde "bilgi, tahkik" manasını ifade ettiği görülür. "Doğrusu insan kendine karşı hüccettir"¹³² " بَلِّ الْاِنْسَانَ عَلىٰ نَفْسِهٖ بَصِيْرَةً " âyetinde "şâhit, hucce, burhân" manasında kullanıldığı görülmektedir. Ayrıca gerçeği keşfetme, doğruyu bulma, iyiliği kötülükten temyiz etme kabiliyeti anlamlarında kullanılması dikkat çekmektedir.¹³³ Bazı âyetlerde¹³⁴ manevî körlüğün karşıtı olarak gösterilmiştir. Kur'ân basîret terimini hislerin ötesinde bakış, sezis manasında da kullanmıştır. Âyetlerde basîret terimi, kafa gözü manasında olan basar ifadesiyle de geçmektedir. Buna göre kafa gözü insana, basîret kavramı Hakk'a nispet edilmiştir. Âlimler buna istinaden basîret kavramını kalp gözü şeklinde anlamışlardır.¹³⁵

Basîret, Allah'ın basar sıfatının insanlardaki tecellisidir. Bu tecelliye erişemeyenlerin gözlerinde perde bulunur. Bu nedenle hakikati göremezler.¹³⁶ Kulların hakikatleri görmelerini sağlamaları sebebiyle âyetler, "بصائر" (besâir) olarak isimlendirilmiştir.¹³⁷ Âyetlerde inkâr, münafıklık benzeri kötü durumlar sebebiyle gönül gözü görmeyen kişilere a'mâ¹³⁸, kalpleri bulunduğu halde onunla kavrayamayanlar¹³⁹, bakar körler¹⁴⁰ denilmiştir. Kur'ân, müminleri basîretli, kâfirleri kör sayar.

Âyetlerde basîret sahiplerinden bahsedilirken "اولو الابصار" (ulû'l-ebâr)¹⁴¹, " اولو الاباب" (ulû'l-elbâb)¹⁴², "اولى النهىء" (ulû'n-nühâ)¹⁴³ ifadeleri kullanılır. Bu kişiler her şeyi hakkıyla düşünüp ibret almaları, akıllarını kullanıp kötülüklerle nefislerini lekelememeleri sebebiyle hakikatleri görmekle birlikte davranışlarında dikkatli olmaya çalışırlar.¹⁴⁴

Allah'ın basar vasfıyla nitelendiği "el-basîr" ismi Kur'ân'da, Hz. Muhammed'in ifadelerinde yer almaktadır. İbnü'l-Cevzî'nin, âyetlerde basîr vasfının dört farklı manada

¹³¹ Yûsuf 12/108.

¹³² el-Kıyâmet 75/14.

¹³³ Abdalbâkî, Muhammed Fuâd b. Sâlih el-Mısrî, *el-Mu'cem el-Mufehres li Elfâzi'l Kur'ân el-Kerîm*, Mısır: Matbaatü'ş-Şa'b, 1364/1945, s. 122.

¹³⁴ el-En'âm 6/50, Hûd 11/24, el-İsrâ 17/72, en-Neml 27/81.

¹³⁵ Yaşar Nuri Öztürk, *Kur'ân'ın Temel Kavramları*, İstanbul: Yeni Boyut Yayınları, 1995, s. 53.

¹³⁶ Yâsîn 36/9.

¹³⁷ el-A'râf 7/203, el-Kasas 28/43.

¹³⁸ el-Bakara 2/18.

¹³⁹ el-A'râf 7/179.

¹⁴⁰ el-A'râf 7/197.

¹⁴¹ el-Haşr 59/ 2.

¹⁴² ez-Zümer 39/9.

¹⁴³ Tâhâ 20/54.

¹⁴⁴ İlhan Yerlikaya, "Basîret", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1992, C. V, s. 103.

kullanıldığını belirttiğini nakletmiştik. Bu manaları "sezen, gözle gören, kesin delil vesilesiyle hakikati kavrayan, ibret gözüyle bakan" olarak ifade etmiştir.¹⁴⁵ "Basîr" kelimesi eşyayı tüm vasıflarıyla idrak eden olarak tanımlanabilir. Bu idrakin insanlarda meydana gelmesi bazı şartların mevcudiyetine bağlıdır. Fakat bu şartlar, Allah Teâlâ için mevzu bahis değildir.

Basiret, görme hissini üzerinde ruhi bir yetidir. Bunu belirten hadisler bulunmaktadır. Bir hadiste Hz. Muhammed, "Ruh bedenden ayrıldığında görme gücü de (basar) onunla birlikte gider" buyurmuştur.¹⁴⁶ Ebû Hureyre'den nakledilen bir hadis benzer anlamı destekler niteliktedir. Hz. Muhammed'in kalplerin uyanıklığına dair hadisleri¹⁴⁷ bulunmaktadır. Bunlardan peygamberlerde bu yetinin yansımalarının yüksek seviyede olduğu anlaşılmaktadır. Zira peygamberlerin görmüş olduğu sadık rüyalar basiret yetisinin neticesidir.¹⁴⁸

Basar yani görme duyusu insanda, hayvanda ortak duyulardandır. Fakat basîret yalnızca insana mahsustur. Basîret insanların tümünde kuvve olarak bulunur. Basîret yetisinin hakikatleri idrak etme gücü, safiyet seviyesine göre değişir. Gözün görme gücü bazısında iyi, bazılarında zayıftır. Buna benzer olarak, basîret yetisi de kimi insanda güçlü kiminde zayıftır. Salih amel basîretin görüş alanını genişletir. Kötü amel ise basîreti bağlar. Günah kişinin gerçeği görmesine izin vermeyen bir perdedir. Basîret, Allah'a gereği gibi itaat edince günahlardan sakındıkça gelişir, güçlenir. " وَالَّذِينَ جَاهَدُوا فِينَا لَنَهْدِيَنَّهُمْ سُبُلَنَا وَإِنَّ اللَّهَ لَمَعَ الْمُحْسِنِينَ " (Bizim uğrumuzda cihat edenlere, bize ulaştıracak yolları gösteririz.)¹⁴⁹ âyetinden anlaşıldığı üzere, devamlı iyi işler yapan inananların kalpleri paklık, berraklık kazandığı için basîretleri aktif durumdadır. Kötülüklerle, isyanla lekelenmemiş olan kalp, aydınlık içindedir. Böyle bir kalp, kendisine arz edilen ibretleri kavrar ve hakikate erişir.

Gazzâlî'ye göre basîretin açılması, mâsivayla irtibatı kopararak Cenâb-ı Hakk'a meyletmeye, kötü davranışlardan uzak durmaya bağlıdır. Bu tahakkuk edince insanın kalbi ilim ışığıyla aydınlanır. Böylece kalp hakikatlerle ve rahmetle dolar, gayba dair gizemlere muttali olur.¹⁵⁰ Bursevî'ye göre dünyanın fâni süsleriyle ilgilenmeyip âlemi basîret gözüyle

¹⁴⁵ İbnu'l-Cevzî, a.g.e., s. 199, 200.

¹⁴⁶ Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî (v. 261/875), *Sahîhu Müslim*, I-V, (thk. Muhammed Fu'âd Abdülbâkî), Beyrût: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1374/1955, "Cenâiz", 7, 9.

¹⁴⁷ el-Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Cu'fî, (v. 256/870), *el-Câmi'u's-Sahîh*, İstanbul: el-Mektebetü'l İslâmiyye, 1979, "Menâkîb", 24; Müslim, "Cenâiz", 7, 9.

¹⁴⁸ Yerlikaya, a.g.md., C. V, s. 103.

¹⁴⁹ el-Ankebût 29/69.

¹⁵⁰ el-Ğazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Ahmed, (v. 505/1111), *el-Munkizü mine'd Dalâl Şerhi ve Tasavvufî İncelemeler*, (trc. Salih Uçan), İstanbul: Kayhan Yayınları, 1990, s. 410, 411.

izleyen kişi, yüksek derecelere erişmeye gayret eder. Bu da sonsuz saadetin elde edilmesini sağlar. Basîretle bakmak yönünden a'mâ kimseler, fâni dünyaya aldanmalarından dolayı bedbaht olurlar.¹⁵¹

II. "BASÎRET" KAVRAMININ TAHLİLİ

Çalışmamızın bu bölümünde "basîret" kavramı "Din Bilimlerinde 'Basîret' Kavramı" ve "Temel İslâm Bilimlerinde 'Basîret' Kavramı" başlıkları altında ele alınmıştır. Dinler Tarihi, Din Felsefesi, Din Psikolojisi, Din Sosyolojisi, Din Eğitimi ilk başlığın altında yer alırken; Tefsîr, Hadîs, Fıkıh, Kelâm, Tasavvuf diğer başlığın altında yer almaktadır.

A. DİN BİLİMLERİNDE

Bu bölüm "Dinler Tarihi" ile başlayıp, "Din Eğitimi" ile son bulmaktadır. "Dinler Tarihi" alanında basîretin sözlük ve ıstılah manalarından yola çıkılarak kavramımızla ilişkili olan ilhâm, vahiy, kehanet kavramları tabîî dinler ile vahye dayalı dinler içerisinde incelenmiştir. "Din Felsefesi"nde din-felsefe ilişkisinden söz edilerek basîret kavramına yakın anlamlı olan sezgi kavramı ele alınmıştır. Bu kavramların akıl ile ilişkili olmaları sebebiyle akıl kavramı da incelenmiştir. "Din Psikolojisi" alanında genel olarak din ve psikoloji ele alınmış, insanda yaratıcı düşünceden söz edilerek sezgi kavramına değinilmiştir. "Din sosyolojisi" alanında genel olarak din ve toplum arasındaki ilişkiden, özel olarak önsezi, öngörü kavramlarından bahsedilmiştir. "Din Eğitimi" alanında genel olarak din ve eğitimden, özel olarak da sezgi, zekâ kavramlarından bahsedilmiştir.

1. Dinler Tarihi'nde

Dinler Tarihi başlığı altında genel olarak din ve tarihten bahsedip, tarihte var olduğu bilinen dinlerde "basîret" kavramını ve bu kavramla ilgili olarak bu dinlerin kehanet, vahiy ve ilhâm anlayışlarını incelemeye çalıştık.

a. Genel Olarak "Din" ve "Tarih"

---

¹⁵¹ Yusuf Çelik, *İsmâîl Hakkı Bursevî'de Basîret Anlayışı*, Ankara: Fecr Yayınları, s. 27.

Din, tarihin tüm zamanlarında ve toplumların tümünde kendisine rastlanan, tüm insanlığı ilgilendiren bir vakıdır. Aynı zamanda kişiyi her yönden içine alan ve kişinin fikirlerinde, uygulamalarında göze çarpan bir disiplindir.¹⁵²

Muhammed Abdüh dini, kişinin evrendeki şeyleri gözlemleyerek ilâhî hakikatleri anlaması olarak tarif etmiştir.¹⁵³ Dinlerin tümü doktrin ve metot olarak iki hususu içerir. Din ilk olarak mutlak gerçeği, göreceli olandan tefrik eden doktrindir. Diğer açıdan, gerçeklik hakkında tefekkür etmeye, insan varlığının amacına yaraşır şekilde hayat sürmeye uygun bir yöntemdir.¹⁵⁴

İlim adamları dini değişik yönlerden ele almışlardır. Tecrübî, hissi, taabbudi, toplumsal yönler bunlardan bazılarıdır. Rudolf Otto dini, kişisel tecrübe yönünden "kutsalın tecrübesi" olarak tanımlamıştır. Bu tarif dinlerin tümünü kapsar. Ayrıca kişinin kutsalı yaşayabilme yeteneğini ortaya koyar.¹⁵⁵

Dinler Tarihi, tarih ile dilbilim yöntemlerinden yararlanan bir disiplindir. Bununla birlikte, dinlerin ortaya çıkışını, ilerlemelerini, iman, ibadet, ahlak gibi hususları süreç içerisinde araştırır. Dinlerin birbirleriyle ilişkilerini, benzer, farklı, müşterek taraflarını karşılaştırmalı şekilde inceler. İnancın tarihsel ilerleyişi, mühim şahsiyetleri, prensipleri, uygulamaları, ahlak kuralları, mezhepleri bu ilmin ilgilendiği hususlardandır.¹⁵⁶

b. Özel Olarak "Basîret" ve "Tarih"

Bu başlık altında "vahye dayalı dinlerde" ve "tabiî dinlerde" "basîret" kavramını, tarihte yaşayan toplumların inançlarını ana hatlarıyla incelemeye çalıştık.

ba. Vahye Dayalı Dinlerde

Din, "yaratıcı, yönetici ve düzenleyici üstün bir kudrete inanmakla başlayan bir inanç sistem"idir. Ahlak, inanç, ibadet, muamelat konularını kapsar. Dinler, ilkel dinler ve ilahi

---

¹⁵² Günay Tümer, "Din (Genel Olarak)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1996, C. XXII, s. 317.

¹⁵³ Tümer, a.g.md., C. IX, s. 315.

¹⁵⁴ Seyyid Hüseyin Nasr, *İslam İdealler ve Gerçekler*, (çev. Ahmet Özel), İstanbul: İz Yayıncılık, 1996, s. 15.

¹⁵⁵ Tümer, a.g.md., C. IX, s. 315.

¹⁵⁶ Tümer, a.g.md., C. IX, s. 334.

dinler olmak üzere iki grupta toplanır. İlkel dinler Şamanizm, Totemizm, Animizm gibi dinleri içine alır. İlâhî dinlerde ise, yaratıcıdan gelen bir kitap ile elçi bulunur.¹⁵⁷

Kutsal ile kişi arasındaki bağ farklı biçimlerde ortaya çıkar. Söz edilen bağ, ilâhî dinlerde Allah'ın elçilere bilgileri vahiy ile ilham vasıtasıyla ulaştırmasıyla kurulur. Fakat vahiy yalnızca peygamberlere hastır. İlham ise öteki insanlar için de mümkündür. Direkt vahiy anlayışı yer almayan dinlerde, bazı insanların ilhamla aydınlandığına düşünülmüştür. İlham kavramı sözlükte, "*deney veya akıl yoluyla elde edilemeyen, bazı konularda kişilerin içine doğan güç, sezgi, bilgi*"¹⁵⁸ manalarına gelmektedir. İlham çoğu anlayışta bilgi elde etme yollarından biri olarak kabul edilir.

Dinler tarihi alanında ilham terimi, kişinin duyuları dışında, isteği haricinde birden bire etkilenmesi şeklinde değerlendirilir. İlham esnasında Allah'ın insanın ruhuna tesiri, duyularının yönlendirilmesini sağlar. İlham ile vahiy, geldiği kaynak yönünden birbirinden farklı değildir. Dolayısıyla aralarındaki sınırın belirlenmesini zorlaştırmaktadır. Kutsal varlık ile birey arasındaki ayrımın net olarak görüldüğü inançlarda ilhamı vahiyden tefrik eden makyas, bunların işlevleridir. Vahiy, inananların tümünü bağlayan ana şariat kurallarını ulaştırır. İlham ise sadece hakikati gösteren bazı deneyimlerin ortaya çıkmasını sağlayan içsel bir bilgi çeşididir. Kutsal varlık ile kişi arasındaki ayrımı azaltan inançlarda esas olarak vahiy olgusu görülmez. Bu dinlerde kutsal varlık bireylere mesajını cisimleştirerek ulaştırır. Yani bu inançlarda vahiy ile ilham benzer bilgi çeşidini ifade eder. Bununla birlikte aralarında yalnızca derecelenme farkı bulunur.¹⁵⁹

Allah farklı devirlerde birçok peygamber göndermiştir. Bu peygamberler insanları tevhide çağırmışlardır. Onlara hakikati, doğru yolu anlatmışlardır.¹⁶⁰ Dolayısıyla peygamberler tebliğ vazifesini ifa etme durumundadır. Akıllı, zeki olmaları onların fetanet sıfatının yansımalarıdır. Bu özellikleri olmasaydı tebliğ vazifesini başarabilmeleri mümkün

---

¹⁵⁷ Mehmet Zeki Canan, *Ansiklopedik Din ve İnanç Sözlüğü*, İstanbul: Fatih Gençlik Vakfı Matbaa İşletmesi, 1983, s. 40.

¹⁵⁸ Osman Cilacı, *Dinler ve İnançlar Terminolojisi*, İstanbul: Damla Yayınevi, 2001, s. 175.

¹⁵⁹ Mustafa Sinanoğlu, "İlham" (Diğer Dinlerde İlham), *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1996, C. XXII, s. 100.

¹⁶⁰ İbrâhîm 14/4.

olmazdı. Bu sebeple Allah peygamberlerin akıl ve muhakeme yetilerinin güçlü olmasını sağlamıştır.¹⁶¹

1) Yahudilik'te

Yahudilik'e göre ilham kavramı, Tanrı'nın Rûhulkudüs vasıtasıyla birtakım kişilere bilgileri ulaştırmasıdır. Ahd-i Atik'te bu kavram, ruhun seçilen kişiler vasıtasıyla konuşması¹⁶² olarak geçmektedir. Peygamberlerin, Tanrı'nın isteklerini, amacını ruh vesilesiyle bildikleri¹⁶³ ifade edilmiştir.

Ruhulkudüs'ün direk ilhamla ilişkilendirilmesi Rabbinik devre aittir. Tevrat'ın, Tanrı tarafından Musa'ya vasıtasız gönderildiğine inanılır. Kanonik metinlerin Ruhulkudüs vasıtasıyla ilham olunduğu düşünülür. Bir eserin kanonik kabul edilmesi Ruhulkudüs'ün katkısıyla yazılması koşuluna bağlanmıştır. "Mezmurlar, Neşideler Neşidesi, Süleyman'ın Meselleri, Tarihler, Daniel, Eyub" Ruhulkudüs'ten ilham olunmuştur.¹⁶⁴ İbn Meymûn, bahsi geçen ilhamın niteliğini kişinin dikkati yoğunken, ilahi kudretin tesirindeyken bazı hususlarda konuşmaya icbar edilmesi olarak tarif etmiştir.¹⁶⁵ Yahudilik'te Ruhulkudüs, peygamberliğin gücü olarak tarif edilmiştir. Ruhulkudüs'ün gücünün bütün peygambere müsavi derecede gönderilmediğine inanılmıştır. Son peygamberler vefat ettiğinde Ruhulkudüs'ün aralarından ayrıldığı ifade edilmiştir. Dolayısıyla İsrailoğulları içinde nebevi ilhamın son bulunduğu dikkat çekilmiştir.

Yahudilik'te ilham yalnızca peygamberler için söz konusu değildir. Ruhulkudüs başka kişilere de aracı olduğu kabul edilmiştir. Bu kişiler söz konusu yetenekleriyle gelecekle ilgili kehanetlerde bulunmuşlardır. Ayrıca mistik kişilerin bazı aşamaları geçerek ilham alabilecekleri ifade edilmiştir.

Yahudilik'te peygamberlik Tanrı'nın, iradesini insanlara bildirmesidir. İbn Meymûn'a göre nübüvvet kavramı etkin akılla, kutsal varlığın iradesiyle ilişkilidir.¹⁶⁶ Tanrı'nın kelamıyla karşı karşıya gelmesi, O'nun kelamına aracı olması peygamberlerin vasıflarından bazılarıdır.

---

¹⁶¹ Beyazîzâde Ahmed Efendî, (v. 1098/1687), *İşârâtü'l Merâm min İbârâti'l-İmâm*, (thk. Yûsuf Abdurrezzâk), Kâhire, y.y., 1949, s. 329.

¹⁶² II. Samuel 23/2.

¹⁶³ Mika 3/8.

¹⁶⁴ Sinanoğlu, a.g.md., s. 101.

¹⁶⁵ İbn Meymûn, Ebû İmrân Maimonides Mûsâ, *Delâletü'l-Hâirîn*, (v. 601/1204), Kâhire: Mektebetü's Sekâfeti'd-Dîniyye, t.y., s. 436-443.

¹⁶⁶ İbn Meymûn, a.g.e., s. 410-412.

Peygamberlerin başta bir vasfı da Tanrı'nın kelamını, emirlerini insanlara ulaştırmasıdır. Yahudilik inancında vahyin yüksek mertebesi vasitasız olarak direk Yehova'dan gelen vahiydir. Yahudilik'te vahiy olgusunun bu biçimi yalnızca Mûsâ'ya özeldir. Vahyin başka bir biçimi, rüyada gelenidir. Bu inançta, nebiler rüya vesilesiyle Yehova'yla iletişim kurabilmektedir. Tanrı'nın sözleri, kutsal ruh ya da melek vasitasıyla da nebilere gönderilmektedir.¹⁶⁷

Yahudilik'te peygamberlik, çeşitli arzuların tahrikinden kendini denetleyerek muhayyilesini, kavrama yetisini ilerletip, zihnini berraklaştırıp idrak kabiliyetini ileri mertebede tutan bilinci açıklık durumudur. İnsanın peygamber olarak seçilmesinde mühim olan budur. Buna muvaffak olamayan, faal akılla iletişim kurup ilahi mertebelere ulaşamaz. Arada yer alan bu münasebet de vahyi oluşturur.¹⁶⁸

İbn Meymûn'a göre Yahudilik'te peygamberler arasında bir derecelendirme vardır. Hz. Musa'nın öteki peygamberlerden üstün olduğuna inanılmıştır. Ayrıca öteki peygamberlerden farklı görülmüştür. Zira O, muhayyilesinden yararlanmadan aktif akılla münasebete geçecek şekilde kuvvetli akla sahiptir. Bundan dolayı hayal güçlerinden yararlanma gereği hisseden öteki peygamberlerin peygamberliği zayıf kabul edilmiştir. İbn Meymun peygamberlikle ilgili üç vasıf dile getirmiştir. Bu vasıflardan biri, aklın olgunluğa ulaşmasıdır. Diğer vasıf, mütehayyile gücünün ileri seviyede olmasıyla beraber, süfli isteklerden kendini uzak tutabilmesidir.¹⁶⁹

Bilgelik, peygamberlerin sıfatlarından olup zekilik, uyanıklık halidir. Tanrı, vahyinin vasıtası olarak peygamberler seçmiştir. Bundan dolayı onlara lüzumlu zihnî, ruhî yetkinliği vermiştir. Bilgelik, vahyi insanlara açıklarken onları ikna etmelerini, vahyi gerektiği şekilde ulaştırmalarını mümkün kılmıştır. Zira bu sorumluluk üstün zekâ, derin muhakeme kabiliyeti gerektiren bir sorumluluktur. Ayrıca bilgelik, peygamberliğin ön şartı görülmüştür.¹⁷⁰

Aklî olgunluk peygamberde bulunması gereken mühim sıfatlardandır. Aklın yetkinliğe ulaşması peygamberliğin önemli koşullarından sayılmıştır. Bu vasıfla peygamberin maddi

---

¹⁶⁷ Ömer Faruk Harman, "Yahudilik" (İnanç Esasları), *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1994, C. XIV, s. 204.

¹⁶⁸ Eldar Hasanov, *Yahudilikte Peygamberlik ve Peygamberler*, İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, Cilt: 3, Sayı: 4, 2014, s. 681.

¹⁶⁹ İbn Meymûn, a.g.e., s. 410-412.

¹⁷⁰ Mustafa Sinanoğlu, *Kitâb-ı Mukaddes ve Kur'ân-ı Kerîm'de Nübüvvet*, İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, 1995, s. 35.

vasıfları arasında irtibat kurulmuştur. Akıl peygamberin yeme, içme vb arzularını yönetmiştir. İnsan, aklî mükemmelliğe ulaştıktan sonra ilme, hakikate erişebilmiştir. Peygamberler, peygamberlik esnasında bazı problemler yaşamıştır. Onlar, zor zamanlarında kâmil akılla çözüm üretmiş, vazifelerini eksiksiz bir biçimde yerine getirebilmişlerdir. Ayrıca kelimelerin çok anlamlılık yönünden yararlanarak insanların muhakeme yetilerini harekete geçirmeye çalışmışlardır.¹⁷¹

Yahudilikte peygamberler, vahyi insanlara ulaştırmakla mükellef görülürler. Bunun haricinde başkalarından farkları yoktur. Peygamberler de hata yapabilirler. İslam'da elçilerin günahlardan uzak olması manasında olan ismet özelliği Yahudilik'te görülmemektedir. Peygamberin, arzularını bilgeliğe yönlendirmesi gerektiği düşünülmüştür.¹⁷²

2) Hıristiyanlık'ta

Hıristiyanlık'ta inanç kelimesi için kullanılan ana kelime dogmadır. Bu kavram, vahiyle ulaşan ve kilisenin onayladığı öğreti manasını ifade etmiştir. Kiliseye göre dogmaların ortaya çıkması ilahi ilhamın tesiriyle meydana gelmiştir. İlk zamanlarda Hıristiyanların Tevrat haricinde kutsal kitapları bulunmamaktaydı. Zamanla Pavlus, Petrus, öteki yazarlar İsa hakkında gördüklerini, işittiklerini kaleme almaya başladılar. Evvel olarak Pavlus'un mektupları, ilerleyen zamanlarda İnciller yazıldı. Bu metinler Hıristiyanlarca Tanrı'nın ilham yoluyla gönderdiği bilgilerdir.¹⁷³

İlham sözlükte, "tanrısal kökeni ve kutsal metnin tanrısal otoritesini anlatan" bir kavramdır.¹⁷⁴ İstilahta ise, Tanrı'nın Ruhü'nün, vahye vasıta olan insanların kalplerinde oluşturduğu tesir anlamına gelmektedir.¹⁷⁵ İlham kelimesi Yeni Ahit'te "esin" kelimesiyle tek yerde geçmektedir: "Kutsal Yazıların tümü Tanrı esinidir".¹⁷⁶ Kutsal Kitap, ruhun etkisindeki insanların kaleme aldığı metinler olarak görülür. Bununla beraber ilham olunmuş Tanrı Kelamı olduğuna inanılır. Hıristiyanlar için, Kutsal Yazıların esas yazarı Tanrı'dır. Çünkü

¹⁷¹ Semahat Özgenç, "*Musa b. Meymûn'un Nübüvvet (Vahiy) Anlayışı*", Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2006, s. 83-84.

¹⁷² Erdoğan Baş, Salih İnci, *Ana Hatlarıyla Yahudilik Hıristiyanlık ve İslâm*, İstanbul: Erkam yayımları, 2003, s. 243.

¹⁷³ Mehmet Aydın, "Hıristiyanlık" (Hıristiyan İnançları), *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1994, C. XVI, s. 204.

¹⁷⁴ Mualla Selçuk, vd., *İslâmiyet-Hıristiyanlık Kavramları Sözlüğü*, I-II, Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınevi, C. I, s. 350.

¹⁷⁵ Selçuk, a.g.e., C. I, s. 350.

¹⁷⁶ II. Timoteos 3/16.

bunları Ruh ilhâm etmiştir. İlham alan kişiler ise Tanrı'nın, yazma faaliyetinde kullandığı araçlardır.¹⁷⁷

Kutsal metinlerin ilhâmı, yalnızca fikirlerin ilhâm olunması anlamına gelmemektedir. Bununla birlikte kullanılan sözcüklerin de ilhâm olunması anlamına gelir. Öyleyse İncil'deki fikirler kadar sözcüklerin de Tanrı'dan gelen vahiyler olduğu söylenebilir.

İlhâm vesilesiyle Kutsal Kitap yüce bir konuma taşınmıştır. İlhâm ve vahiy arasındaki fark açıklanmaya çalışılmıştır. Buna göre vahiy, Tanrı'nın bazı kişilere, başkalarının ulaşamayacağı bilgileri ulaştırmasıdır. İlhâm, kendilerine vahiy gelenlerin, öğrendikleri bilgileri diğerlerine nakledeken Tanrı'nın koruması altında olmaları manasındadır. Öyleyse ilhâm, vahyin başkalarına aktarılma süreciyle alakalıdır. Zira peygamberlerin yapmış olduğu öğütler şifahî vahiydir. İlhâm olunan metinler yazılı vahiydir. Ayrıca Kutsal Kitabın tümünün ilhâm ürünü olduğu iddiaları ileri sürülmüştür. Hıristiyan ilahiyatında vahiy ve ilhâm için başka değişiklikler de dile getirilmiştir. Buna göre vahiy Oğul ile alakalıdır. İlham ise Ruh'la alakalıdır. Fakat ikisinde bulunan ortak husus Tanrı'nın, seçilmiş kişilere kendisini açıklayıp iletişim kurmasıdır. Bundan dolayı ilhâm ile vahiy, birbirini destekleyen paralel kelimelerdir.¹⁷⁸

Hıristiyanlık'ta vahiy düşüncesi İsa ile temellendirilmiştir. Tanrı, iradesini Hz. İsa'da görünür duruma getirmiştir.¹⁷⁹ Tanrı'nın sözleri İsa'nın bedeninde tecelli etmiştir.¹⁸⁰ O da, yardımcılara Kutsal Ruh ile mesajını anlatmaları için vazife vermiştir.¹⁸¹ Bundan dolayı İsa'nın ardından bazı insanlara ilhamın ulaşmasına kutsal ruh vasıta olmuştur.¹⁸²

Hıristiyanlara göre İsa'nın kelamıyla birlikte varlığı da vahiydir. Dolayısıyla Hıristiyanlık'ta İsa, elçiden çok ilah olarak görülmektedir. Kutsal Metinler'e göre İsa, Tanrı'nın oğludur. Baba, Oğul, Kutsal Ruh aynı şeylerdir. Baba da Oğul da Kutsal Ruh da Tanrı'dır. Bunlar, farklı ilahlar değil, bir Tanrı'dır. Tanrı İsa'ya hulul etmiştir ve bedeninde Tanrı'nın ruhu bulunmaktadır. Dolayısıyla Hıristiyanlıktaki vahiy ile ilham ifadelerini

---

¹⁷⁷ Hikmet Tanyu, "Ahd-i Cedit", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1994, C. I, s. 506.

¹⁷⁸ Muhammed Tarakçı, *Hıristiyanlık'ta Vahiy Anlayışı*, Bursa: Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Cilt: 12, Sayı: 2, 2003, 171-201, s. 196.

¹⁷⁹ Efesoslular'a İkinci Mektup 1/9.

¹⁸⁰ Yuhanna 1/14.

¹⁸¹ Matta 28/ 19-20.

¹⁸² Sinanoğlu, a.g.md., C. XXII, s. 101.

kavramak için teslis düşüncesinin kavranması lazımdır. Hıristiyanlık inancında vahiy, bilinen usullerle öğrenilemeyen hususun öğrenilmesi anlamına gelmektedir.¹⁸³

Hıristiyanlık'ta ilham, mesajın ruhu'l-kudüs vasıtasıyla bazı kişilere ulaştırılması manasına gelir. İlham olgusunda Ruhulkudüs'ün rolü, "Çünkü peygamberlik asla insanın iradesiyle gelmemiştir, fakat insanlar Ruhulkudüs tarafından sevkolanarak Tanrı'dan söylediler"¹⁸⁴ ifadesiyle vurgulanmıştır. Ruhulkudüs'ün ilhamına "Ruhulkudüs'le söylemek"¹⁸⁵, "Ruhulkudüs'le dolu olmak"¹⁸⁶, "Sizde söyleyen Ruhulkudüs'tür"¹⁸⁷ ifadeleriyle dikkat çekilmiştir. Metinlerde kutsal ruhun yalnızca peygamberlere değil başka kişilere de ulaşmış onları etkilediği ifade edilmiştir.¹⁸⁸ Pavlus, "Bunları ancak ruhanî şeyleri ruhanî sözlerle birleştirip ruhun öğrettiği sözle söylüyoruz"¹⁸⁹ diyerek peygamberlik için ruhun desteğinin lazım olduğunu belirtmiştir. Petrus Tanrı'nın ruhunun peygamberlikteki mühim rolünü vurgulamıştır.¹⁹⁰ Ayrıca kutsal yazıları kaleme alanların kaynaklarını kutsal ruh olarak açıklamıştır.¹⁹¹

3) İslâm'da

İslam Dini'nde insanın en önemli vasfı akletmesidir. Akıl, anlama, idrak etme, öğrenme, çıkarımda bulunma kabiliyetidir. Kur'ân'da akıl kavramı, "kalb, elbâb, fu'âd" kavramlarıyla da ifade edilmiştir. Âyetlerde akıl "sezme, idrak etme, anlama" manalarına gelir. Ayrıca insanın iç âlemini, vicdani yönünü de kapsar.

Kur'ân her daim insanları akıl yürütmeye, düşünmeye, idrak etmeye, öğrenmeye çağırmıştır. İnsan bilme kabiliyetinden ötürü mahlûkatın tümüne karşı üstün kılınmıştır. Âyetlerde ilim kavramına büyük önem verildiği görülmektedir. "İlim" kavramı sözlükte "*bilgi, bilmek, kavramak, düşünmek, öğrenmek*" manalarını içerir. İlim, sujenin objeyle ilgili sistemli bir bilgi elde etme sürecidir. Müslümanlar müstakil, çeşitli ilmi disiplinler ortaya koymuşlardır. Din bilimlerinde, doğru bilgi ortaya koymada birden fazla metod

---

¹⁸³ Şaban Kuzgun, *Dört İncil: Yazılması, Derlenmesi, Muhtevası, Farklılıkları, Çelişkileri*, Ankara: Ertem Matbaa, 1996, s. 139.

¹⁸⁴ Petrus'un İkinci Mektubu, 1/21.

¹⁸⁵ Markos 12/36.

¹⁸⁶ Luka 1/15-17.

¹⁸⁷ Matta 10/ 20, Markos 13/11.

¹⁸⁸ Resullerin işleri 10/44.

¹⁸⁹ Korintoslular'a Birinci Mektup 2/13.

¹⁹⁰ Petrus'un İkinci Mektubu 1/20-21.

¹⁹¹ Sinanoğlu, a.g.md., C. XXII, s. 101.

bulunmaktadır. Bilim dalları kendilerine has bilgi elde etme yolları üretmiştir. Doğru bilgi "akıl, sahih haber, duyular" aracılığıyla hâsıl olur. Sezgi, vicdan, deneyim gibi şeyler insanı bilgiye götüren yollardandır. Ancak bunlar bağımsız olmamakla birlikte aklın fonksiyonlarından sayılmıştır.¹⁹²

İlham "*Allah'ın, doğrudan veya melek aracılığıyla iyilik telkin eden bilgileri insanın kalbine ulaştırması*" şeklinde ifade edilir. Bilgi kaynaklarından yararlanmadan kişinin kalbinde birdenbire hâsıl olması ilhamın temelini oluşturur. Firâset, havâtır, sezgi, keşif, kavramları ilhama mana olarak benzer kavramlardır.¹⁹³ İlham kelimesi yalnızca "sonra ona kötülüğe eğilimini ve takvasını ilham etmiştir"¹⁹⁴ âyetinde yer alır. Bu âyetten Allah'ın, kişiliğimize ruhsal zaaflarımızı, güçlerimizi iskân ettiği anlaşılmaktadır. Tefsir âlimlerine göre Musa peygamberin validesine gönderilen vahiy, Allah'ın direkt olarak onun zihnine yerleştiği ilham manasını ifade eder. İlham hadislerde de geçmektedir. Peygamberimizin, ashab-ı kiramdan olan Husayn'a öğrettiği duada, "Allah'ım! Bana gerçeği bulma yeteneğini ilham et"¹⁹⁵ ifadesi yer alır.

İlk kez İclî (v. 123/741), "ismi a'zâm" vesilesiyle manevi bilgilerin kalbe gireceğini ifade etmiştir. Bunun ardından birtakım Şii gruplar ilhamı, imamlarına ulaşan bilginin menşei kabul etmiştir. Bunda Cafer-i Sâdık'a atfedilen farklı rivâyetlerin de tesiri olmuştur.¹⁹⁶ Zaman içerisinde bazı mutasavvıflar tarafından ilham, istidlal, duyu, haberin ilerisinde bilginin temel dayanağı görülmüştür. Hâris el-Muhâsibî, Bayezid-i Bistâmî bu mutasavvıflardan bazılarıdır.¹⁹⁷ İlk dönem mutasavvıflarına göre ilhamın, âyetlere, hadislere başvurulup incelenmesi gerekir. Ayrıca ilhamı yalnızca inanç konularında ele almışlardır. İlerleyen zamanlarda yetişen mutasavvıflara göre ise, dini hususların tümünde yararlanılabilen bağımsız bilgi kaynağı olarak kabul edilmiştir. Mu'tezile kelamcıları arasında "ashâbü'l-

¹⁹² Selçuk, a.g.e., C. I, s. 352-353.

¹⁹³ Yusuf Şevki Yavuz, "İlhâm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1996, C. XXII, s. 98.

¹⁹⁴ eş-Şems 91/8.

¹⁹⁵ et-Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ, (v. 279/892), *es-Sünen*, I-II, Riyâd: Mektebetü't-Terbiyeti'l Arabiyyi li Düveli'l- Halic, 1988, "Da'avat", 69.

¹⁹⁶ el-Hayyât, Ebû'l-Hüseyn Abdurrahîm b. Muhammed b. Osmân, (v. 300/903), *el-İntisâr*, Beyrût: İdâretu Ma'hedi'l-Edebi's-Şarkıyye, 1957, s. 110.

¹⁹⁷ el-Muhâsibî, Ebû Abdillâh Hâris b. Esed, (v. 243/858), *Risâletü'l-Müstersîdîn*, (thk. Abdulfettâh Ebû Ğudde), Haleb: Mektebetü'l-Matbaati'l-İslâmiyye, 1964, s. 78; es-Serrâc, Ebû Nasr Abdullâh b. Alî et-Tüsî, (v. 378/988), *el-Lüma'*, (çev. Hasan Kamil), İstanbul: Altınoluk yayınları, 2001, s. 170-171.

ilhâm" ismiyle anılan topluluk ortaya çıkmıştır. Bu topluluğa göre akli bilgi, derin düşünme neticesinde ilahi ilham vasıtasıyla oluşmaktadır.¹⁹⁸

Sünnî kelamın oluşmasıyla, ilhamın varlığı, bununla elde edilen haberin değeri ele alınmıştır. İlhamın dini hususlarda bilgiye kaynaklık edemeyeceği ifade edilmiştir. Bunu belirten ilk sünnî mütekellim Mâturîdî'dir. Mâturîdî, kişideki bilgi eksikliğinin altını çizmiştir. Bununla birlikte direkt Allah'tan alınan ilhami bilgiden yararlanmanın lüzumunu belirten toplulukların var olduğunu bildirerek onların düşüncelerini eleştirmiştir.¹⁹⁹ İbn Fûrek'e göre ilham bilginin dayanağı olarak görülemez. Ayrıca dini bir huccet olarak kullanılamaz.²⁰⁰ Bağdâdî'ye göre ise istidlali bilgiler ilham vasıtasıyla hâsıl olabilir.²⁰¹ Birtakım ulema, takvalı olan kişilere ulaşan ilhamın makbul bilgi kaynağı olarak görülebileceğini düşünmüştür. Zebîdî, Şevkânî, Âlûsî bu âlimlerdendir.²⁰²

İlhamın dinde bilgi kaynağı olmasına dair birçok fikir öne sürülmüştür. Bunlar iki grupta ele alınabilir. İlk grubun görüşüne göre ilham Allah'tan gelmesi sebebiyle kesin huccet olarak görülmektedir. Mutasavvıflar, Bağdâdî, Gazzâlî, Zebîdî bu fikirdedir. Diğer gruba göre ise kişinin kalbinde ilham vasıtasıyla birtakım bilgiler hâsıl olabilir ancak huccet değildir. Mutasavvıfların haricindeki çoğu İslam âlimi böyle düşünmektedir.²⁰³ Peygamberlik Hz. Muhammed ile son bulduğundan ilhami bilginin salih kişilerde meydana geldiği düşünülmüştür. Bu kişiler kendilerine ilham olunan bilgileri diğer insanlara bildirmekle sorumlu değillerdir. Bundan dolayı bu çeşit bilgilerin kişisel dini deneyimin ilerisinde bir mana içermediği görülmektedir.

Sözlük manası içerisinde '*ilham etmek*' ifadesinin yer aldığı vahiy kavramı ıstilahta "*Allah'ın bir hükmü veya bilgiyi peygamberine gizli olarak bildirmesi*" manasına gelmektedir.²⁰⁴ Teist dinlerde vahiy, Allah'ın şahıslarla sözlü ya da ilhamî irtibat kurması

¹⁹⁸ Kâdî Abdülcebbâr, Ebû'l Hasan Abdülcebbâr b. Ahmed, (v. 415/1025), *el-Muğni fi Ebvâbi't-Tevhîd ve'l-Adl*, Kâhire: ed-Dârü'l-Mısriyye, 1963, C. XII, s. 96.

¹⁹⁹ el-Mâturîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed, (v. 333/944) *Kitabu't-Tevhîd*, (çev. Bekir Topaloğlu), İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2003, s. 6.

²⁰⁰ İbn Fûrek, Ebû Bekr Muhammed b. Hasan, (v. 406/1015), *Şerhu'l-Âlim ve'l-Müte'allim*, (thk. Ahmed Abdurrahîm es-Sâyih), Kâhire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 2009, s. 10, 61.

²⁰¹ el-Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdulkâdir b. Tâhir b. Muhammed, (v. 429/1037), *Usûlü'd-dîn*, Beyrût: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1981, s. 14.

²⁰² eş-Şevkânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed, (v. 1250/1854), *Fethu'l Kadîr el-Câmiu beyne Fenneyi'r Rivâyeti ve'd-Dirâyeti min İlmi't-Tefsîr*, I-V, 4.b., Beyrût: Dârü'l-Ma'rife, 1428/2007, C.II, s. 415, 416.

²⁰³ Yavuz, a.g.md., C. XXII, s. 99.

²⁰⁴ İbn Manzûr, a.g.e., C. IV, s. 379.

şeklinde anlaşılmıştır.²⁰⁵ Kur'an'da Allah'ın bireylere sözlerini ulaştırma yolları "vahiy, perde arkasından hitap, elçi gönderme" olarak belirtilmiştir.²⁰⁶ Vahiy aracılığıyla iletişim, Allah'ın vahiy meleği olmaksızın peygamberin kalbine sözlerini bildirip ilka etmesi şeklinde tahakkuk eder. Bu süreçte Allah'ın sözleri elçiye uyanık haldeyken deruni tecrübe yaşamış olarak ulaşır. Allah'ın bu çeşit tebliği sadece peygamberlere özel değildir. Takvalı insanlara gelen ilham veya gördükleri sadık rüyalar buna örnek olarak verilebilir. Sadık rüyalar manevi idrak olarak değerlendirilebilir.²⁰⁷

Kur'ân'da Allah'ın peygamberler haricinde birtakım kişilere de vahiy gönderdiğine dair bilgiler yer alır. Mûsâ peygamberin annesi bunlardandır.²⁰⁸ Tefsir âlimleri bu vahye genellikle ilham manası vermişlerdir. Arıya²⁰⁹, semaya²¹⁰, arza²¹¹ gelen vahiyler ilham ile emir olarak açıklanmıştır.²¹² Ulemanın icthadları da ilham anlamında vahyin çeşidi olarak görülmüştür. Bunlara gizli vahiy adı verilmiştir.²¹³

İslam düşüncesinde kişinin bilgi elde etmesinde gereksinim duyduğu harici etkiye faal akıl ismi verilir. Faal akıl Cebrail olarak da yorumlanmıştır. İbn Sina ile Farabi, bu melekî kuvvetin ilhamla ortaya çıkan malumatın kaynağı olduğunu ifade etmiştir. Bu kuvvet, bilgiyi, peygamberi benzer bilgi kökeninde birleştirmektedir. İbn Sina, aklın nazari süreçlere gereksinim duymadan neticeye varmasını ilham kavramıyla izah etmiştir. O'na göre peygamber, sezginin en üst mertebeye ulaştığı kişidir. Peygamber, "kudsî akıl" denilen kuvvet vesilesiyle tahsil süreçlerine ihtiyaç duymadan mevcudatın işleyişini birden bire idrak eden kişidir. İlham, vahyin hususi çeşidi olarak bilgenin ulaştığı aydınlanmadır.²¹⁴

İslam inancına göre peygamberler özellikle akıl, firâset olarak tüm yönlerden tepe noktada bulunurlar. Onların hafızası, mantığı oldukça kuvvetlidir. Peygamberlerin

²⁰⁵ Muhammet Tarakçı, "Vahiy" (Diğer Dinlerde), *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1996, C. XIIIV, s. 443.

²⁰⁶ eş-Şûrâ 42/51.

²⁰⁷ Elmalılı, a.g.e., C. V, s. 455.

²⁰⁸ el-Kasas 28/7.

²⁰⁹ en-Nahl 16/6.

²¹⁰ el-Fussilet 41/11-12.

²¹¹ ez-Zilzâl 99/1-5.

²¹² er-Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddin Mahmûd b. Ömer b. Hüseyin et-Tâberistânî, (v. 606/1210), *Mefâtihu'l-Ğayb*, I- XXXII, Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1401/1981, C. XX, s. 69-70; el-Âlûsî, Ebû'l-Fadl Şihâbüddin es-Seyyid Mahmûd, *Rûhu'l-Ma'ânî fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Azîm ve's-Seb'i'l-Mesânî*, (v. 1270/1854), I-XXX, 2.b., Beyrût: Dâru İhyâi't Turâsî' Arabî, 1417, C. XIV, s. 181.

²¹³ el-Âlûsî, a.g.e., C. XVII, s. 184; Elmalılı, a.g.e., C. V, s. 456-460.

²¹⁴ Necip Taylan, "Bilgi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1994, C. IX, s. 160.

özelliklerinden olan fetanet, dâhiliğin de ilerisinde bir idrak mertebesidir. Basiretin göstergesidir.

bb. Tabîî Dinlerde

Bu başlık altında ilkel kabilelerde ve Eski Yunan, Eski Ortadoğu, Eski Uzakdoğu ve Eski Ortaasya'da yaşayan dinlerde basiret kavramını ve konuyla ilgili olarak bu dinlerde ilham, sezgi, vahiy kavramlarını kısaca incelemeye çalıştık.

1) İlkel Dinlerde

Dinlerde kutsal ile insan arasındaki bağ değişik biçimlerde tesis edilmiştir. İlkel kabilelerde hekimin, büyücünün çabasıyla kutsala erişme hedefi görülür. Büyücüler, şamanlar doğaüstü görülen şeylerden bilgi elde etmeye, kehanet üretmeye çalışır.²¹⁵ Kabile mensupları tarafından ayinler yapılır. Bu ayinlerin kendilerini doğal afetlerden koruduğunu, kişi ile görünmez güçler arasındaki irtibatı olumlu etkilediğini düşünmüşlerdir.²¹⁶ Kabile inançlarında vahiy olayı, kişilerin ruhlar âlemiyle münasebetiyle açıklanır. Dolayısıyla vahyin alanı, doğaüstü kuvvet ile bunun kullanılmasını mümkün kılan bilgi olarak görülür.

İlkel dinlerde efsaneler, yüce varlığın sezgi vasıtasıyla tahayyülü olarak anlaşılmıştır. İlkel din mensuplarına göre dünya tümüyle iyi veya tümüyle kötü bir yer olmamaktadır. Bunlar dünyayı, saadetle üzüntünün, iyilikle kötülüğün, tanrıların yüceliğinin deruni gözle kavranabildiği görkemli, pak bir yer şeklinde kabul ederler. Dünya ilahi sezgiye malzeme vermektedir. İlkel kabileler için dini inançları sosyal gereksinimlerden, büyüden soyutlamak yarar sağlamaz. Zira bunlar dine renklilik katar.²¹⁷

İlkel kabilelerde dini inançların oluşumuyla ilgili bazı teoriler vardır. Bunlardan biri, ruhlara inanma anlamına gelen Animizm'dir. İlkel kabilelerin ruhla ilgili anlayışları somutluk taşır. Rüyaların gerçeklikle bağlantılı olduğunu düşünen bazı grupları vardır. Kadim toplumlarda rüya, kişinin kutsal ile münasebeti için vasıta olarak görülmüştür. Kâhinlerin gördüğü rüyaların derin anlam içerdiği düşünülmüştür. Öte yandan ölen kişinin, mezarda olsa

²¹⁵ Yavuz, a.g.md., C. XXII, s. 99.

²¹⁶ Günay Tümer, "Âyin" , *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1996, C. VI, s. 248.

²¹⁷ Ninian Smart, *"The Religious Experience of Mankind"*, 1971, (*Tarih Öncesine Ait Dinlerle İlkel Dinler*), (çev. Günay Tümer), Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1982, s. 321.

bile yaşamını devam ettirdiğine inanmışlardır. Bu da, "Atalar İbadeti" manasına gelen Manizm'i ortaya çıkarmıştır.²¹⁸

İlkel kabilelere göre, bazı varlıklar doğaüstü güçlere sahiptir. Etrafta böyle güçler hissetme anlayışı, Dinamizm olarak adlandırılır. Bu gücün bilhassa hayvanlarda, insanlarda, çoğunlukla büyücülerde görüldüğü ifade edilmektedir. Bu güç farklı haller için farklı belirtiler göstermektedir. Mesela tarladan fazla ürün elde edilmesi Mana etkisiyledir. Polinezya dilinden aktarılan bu sözcük, Dinamizm kavramıyla müteradiftir. Mana, alışılmışın ötesinde etkilerle kişi ile eşya üzerinde kendini belli eden mistik güçtür. Polinezyalılar, Mana'yı tanrıların gönderdiğine inanır. Mana'yı kabile liderleri alır, öteki kişilere geçirir. Başarıya ulaşmanın sırrı mana ile ifade edilir. Mana'nın olumlu etkilerinin yanında, olumsuz etkileri de bulunur. Olumsuz etkilerden muhafaza edilmek amacıyla bazı önlemler almak, bazı şeylere uymak gerekir. Bu da, büyü faaliyetiyle mümkün olur.²¹⁹

2) Gelişmiş Dinlerde

Bu başlık altında, Eski Yunan'da, Eski Ortadoğu yani Eski Mısır, Eski Mezopotamya, Eski Filistin, İran'daki Zerdüştilik ve İslâm Dini'nde önce Arapların; Eski Uzakdoğu'da Hinduizm, Budizm, Caynizm, Sihizm, Konfüçyüsçülük, Şintoizm ve son olarak Eski Ortaasya'daki dinlerin inançlarını ele alarak basiretle irtibatından dolayı kehanet, ilham, vahiy anlayışlarını incelemeye çalıştık.

a) Eski Yunan'da

Eski Yunan'da birtakım kişilerin Tanrı tarafından ilham aldıkları düşünülmüştür. Bununla birlikte bilhassa şairlerin, Tanrı'dan aldıkları ilhamla şiirler yazdıklarına inanılmıştır.²²⁰

b) Eski Ortadoğu'da

Kehanet, dinlerin çoğunda farklı biçimlerde görülmektedir. Falcılık, kâhinlik gibi faaliyetler için kullanılan bir kavramdır.²²¹ Kehanet kelimesi gayb hakkında bilgi verme

---

²¹⁸ Sedat Veyis Örnek, *İlkelerde Dinsel Temel Kavramlara Genel Bir Bakış*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Dergisi, C. XX, Sayı 3-4, s. 257-258.

²¹⁹ Örnek, a.g.m., s. 257-258.

²²⁰ Yavuz, a.g.md., C. XXII, s. 100.

²²¹ Cilacı, a.g.e., s. 200.

manasına gelir. Kâhin ise evren, gelecek ile bazı sırlar hakkında bilgiye sahip olduğu iddia edilen kimseler için kullanılan bir kelimedir.²²²

Eski Mısır'da

Mısırlılar kehâneti önemli görmüşlerdir. Onlara göre kâhinler kudretli kimselerdir. Kâhinler aynı zamanda hâkimin, tabibin, danışmanın yaptığı işi yapmaktaydı. Halk problemi olduğunda kâhinlere danışır, onların fikirlerini alırdı.

Ken'an dini, Eski Ortadoğu'da yer alan inançlardandır. Bu dinde kendilerine Tanrı tarafından ilham verilmiş peygamberlerin olduğu bilgisi eserlerde ifade edilmiştir.²²³

Eski Mezopotamya'da

Kehanet anlayışı Mezopotamya'da oldukça yaygındı. Kutsal varlıkların gelecek hakkında birtakım işaretler verdiklerine inanılmaktaydı. Bu işaretlerin özel bilgilere sahip olanların yorumlayabileceği düşünülmekteydi.

Mezopotamya kavramı Sümerlileri, Babillileri, Asurluları içine alan bir kavramdır. O zamanlarda tabip, büyücü anlayışının oldukça yaygın olduğu belirtilmektedir. Babillilerin tababet alanında oldukça ilerledikleri ifade edilir. Hekimliği kâhinlere özel sanatlardan görmüşlerdir. Hastalıkla sağlığın ard arda gelmesini dine, yıldızlara bağlamışlardır. Babilliler yıldızlardan yararlanarak kâhinlik yapan toplulukların ilkidir. Halk, mühim durumlar meydana geldiğinde yıldızların vaziyetini bilir, benzer halleri ona göre açıklarlardı.²²⁴

Eski Filistin'de

Sabiî inancında bir çeşit düalizmin hâkim olduğu görülmektedir. Buna göre bir yanda nur, öteki yanda karanlık dünya vardır. Nur âlemi olumsuzluklardan uzaktır. Karanlık âlemi ise yokluk, eksiklik gibi olumsuzluk özelliklerden meydana gelmiştir. Sabiiler bedenlerinin süflî âleme ait olduğuna inanır. Kurtuluş sadece ruha özel olarak görülür. Ruh sahih inanca,

²²² İbn Manzûr, a.g.e., C. V, s. 349.

²²³ Yavuz, a.g.md., C. XXII, s. 100.

²²⁴ Zeynel Abidin Tanbağ, *Cin Sihar Büyü*, İstanbul: Alioğlu Yayınevi, 2004, s. 37.

ibadete yönelirse kurtuluşa erişebilir. Kurtuluş için esas lazım olan şey ilahi bilgidir. Bu bilgi, çabalayarak elde edilememekle birlikte iman vesilesiyle Tanrı tarafından verilir.²²⁵

Ruh, ilahi bilgiye bir kurtarıcı vasıtasıyla erişebilir. Bu kurtarıcıyı Işık Elçisi olarak görürler. Bu elçi, malumatları ilk insana getirmiştir. Sonrasında diğer insanlara da ulaştırmıştır. İnsanlara ulaşan ilahi bilgiler arasında bir değişiklik bulunmamaktadır. Dolayısıyla peygamber yeni inanç getirmez. O, diğerlerine ulaşan bilgileri Işık Elçisinden alıp diğerlerine anlatan uyarıcıdır.²²⁶

Zerdüştlük'te

Zerdüştlükte vahiy, ilham kavramı yer almaktadır. Zerdüş'te ilhamla, vahiyle Gâthâlar'ın gönderildiği kabul edilmektedir.²²⁷ Bu dine göre Zerdüş, hakikat bilgisine ulaşma isteğiyle inzivaya çekilmiştir. Bu esnada kendisine Tanrı'nın elçisi olan melek görünerek Zerdüş'tü miraca çıkarmıştır. Miraçta tanrıdan hakikat bilgisini almıştır. Zerdüş'ün vahiy alış biçiminin ilham ile müşahede olduğu ifade edilmektedir. Kutsal kitapları Avesta'dır. Bunun "Vesna" adlı bölümünün ilham eseri olduğu belirtilmektedir.²²⁸

İslâmiyetten Önce Araplarda;

İslâmiyetten önce Arap toplumunda kehanet inancının yaygın olduğu bilinir. Doğaötesi varlıkların bazı kimselerle irtibata geçtiğine inanılırdı. Bazı kimselerin gaybla ilgili şeyleri bilebildiği düşünülürdü. Halk kâhinlerden çoğu konuda problemlerin çözümü amacıyla kehânette bulunmalarını talep etmekteydi. İnsanlar çocuklarını panayırlardaki kâhinlere götürerek gelecekları hakkında bilgi elde etmekteydi. Kâhinler zihninden geçenleri söyleyerek firâsetleriyle, deneyimleriyle gelecekle ilgili yorum yapmaktalardı. Kâhinlerin kavrayışları keskin kişiler oldukları ifade edilmiştir.²²⁹

Cahiliye Araplarına göre kâhinler, şairler cinler ile iletişim kurup ilham alırlardı. Şeytanların, cinlerin kulak hırsızlığıyla bilgi elde ettiklerine inanılırdı. İşittikleri bilgileri

²²⁵ Şinasi Gündüz, "Sâbiilik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (DİA), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1996, C. XXVIII, s. 342.

²²⁶ Muhammed Tarakçı, *"Eski Kültürlerde ve Doğu Dinlerinde Vahiy ve Peygamberlik"*, *Vahiy ve Peygamberlik*, İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Kur'an Araştırmaları Merkezi Yayınları, s. 20-21.

²²⁷ Yavuz, a.g.md., C. XXII, s. 100.

²²⁸ Tarakçı, a.g.m., s. 22-23.

²²⁹ Ali Çelik, *İslâm'ın Kabul veya Reddettiği Halk İnançları*, İstanbul: Beyan yayınları, 1995, s. 215.

kâhinlere ilham ettikleri kabul edilirdi.²³⁰ Bu toplum içerisinde meydana gelecek olayları bildiğini söyleyen çok sayıda kâhin vardı. Kâhinler doğaüstü varlıklardan dostları bulunduğunu, onların kendilerine bilgi getirdiğini ifade ederlerdi. Kâhinlerin şeytanlarla, cinlerle ilişki içerisinde olduklarına inanılırdı. Onlara cinler, şeytanlar vasıtasıyla ilham geldiği düşünülmekteydi.²³¹

Kehânette doğaüstü varlıkların aldıkları haberlerle ilgili kâhine ilham vermesi esastır. Ayrıca kâhinin verdiği bilgilerin, Tanrı tarafından kalbine ilham olunan ifadeler olduğu kabul edilir. Bu sözlerden bazıları, kavranması için usta yorumcular lazım olan ifadelerdir.²³²

Cahiliye Araplarına göre şiir, şairlere cinler tarafından ilham olunurdu. Kâhinlerin cinlerle iletişim kurdukları kabul edilirdi. Fal okları, cahiliye döneminde gayb hakkında bilgi edinme yollarındandı. Araplar, putların yanında fal oklarına bakarlardı. Şans okuyan, kutsal görülen fal okları vardı. Bunlar Hubel putunun yanında bulunurdu.²³³

Araplar'ın İslamiyetten evvel "kıyafeti'l-eser", "kıyafeti'l-beşer" ilminde ilerlemiş oldukları nakledilir. Bazı kişilerin yerde olan izi inceleyip bunu bırakanın cinsiyetiyle, yaşıyla ilgili yorumlarında isabet ettikleri ifade edilmiştir. Örneğin Müdlicoğulları, Leheboğulları kabilelerinin firaset konusunda doğru tahminleriyle ün kazanmış oldukları bilinir.²³⁴

c) Eski Uzakdoğu'da

Hinduizm'de

Hinduizm'de bazı kişilerin yüce varlığın tesiriyle ilham aldıkları düşüncesi yer almaktadır. Kutsal kitapları "Şruti", "Smriti" olarak ikiye ayrılır. Şruti isimli kitap vahiy kaynaklıdır. Bunun Tanrı'dan "rişi" ismi verilen rahiplere gönderildiği kabul edilir. Şruti'nin içine dâhil olan "Vedalar, Brahmanalar, Aranyakalar, Upanişadlar" adlı kitapların yorumlanması mümkündür. Fakat sorgulanmazlar. Vedalar'da söz edilen azizlere gelen

²³⁰ Süleyman Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, İstanbul: Yeni Ufuk Neşriyat, 1988, C. X, s. 98-100.

²³¹ İlyas Çelebi, "Kâhin" (Kelâm'da), *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (DİA), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1996, C. XXIV, s. 171.

²³² Ömer Faruk Harman, "Kâhin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (DİA), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1996, C. XXIV, s. 116-117.

²³³ Mahfuz Söylemez, *Cahiliye Araplarının Ulûhiyet Anlayışı*, Ankara: Ankara Okulu, 2015, s. 65.

²³⁴ Süleyman Uludağ, "Firâset", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (DİA), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2001, C. XXIV, s. 116.

vahiylerin dayanağının tanrılar olduğu zikredilmektedir. Upanişadlar'da vahyin Brahman tarafından geldiği ifade edilmiştir. Smriti adlı kitap ise ilhama dayalıdır.²³⁵

Hinduizm'de kutsal olanın bilgisine meditasyonla, nefsi denetleme vasıtasıyla erişilebileceğine inanılır. Hakikatın bilgisine ancak vahiy kaynaklı kutsal kitabın yol göstermesiyle erişilebileceği düşünülmüştür.

Budizm'de

Budizm'de direkt olarak vahiy anlayışı yoktur. Böyle inançlarda bilgelerin kutsal olanın ilhamıyla aydınlandığı kabul edilir. Budizm dininin müessisi Siddhartha Gotama'dır. O'nun, incir ağacının yanında murakabe durumundayken aydınlanmaya ulaştığına inanılır. Bundan dolayı ona, aydınlanan manasında Buddha lakabı verilmiştir. Buddha ilhama kavuşmuş manasına da gelir. Buda'nın öğretileri ilham kaynaklı olarak görülmüştür.²³⁶

Budizm'de kurtuluş, Nirvana'ya erişmekle mümkün görülür. Buddha aydınlanmaya erişinceye kadar ızdırap, sefahat olarak uç noktaları yaşamıştır. Sonrasında asıl mutluluğa, hakikate erişmiş, yaşamının geriye kalanını bu hakikati anlatmakla geçirmiştir. Kendisinden sonra iki mezhep oluşmuştur. Bu mezheplerin ilki, Mahayana'dır. Bu mezhebe göre Buddha, oğlu olan Mahinda'yı Seylan'a yollamıştır. Kendisi de diğer insalara hakikate erişme vasıtasını, Nirvana'yı anlatmıştır. Böylece bu mezhep başkalarının da kurtuluşunu hedefler. Hinayana adlı mezhepte, kişinin kendi kurutulmuşu ve Nirvana'ya erişmesi temel alınır.²³⁷

Nirvana'ya yalnızca Buda'nın sekiz aşamalı yoluyla erişilebilir. Bunlar birinci yüce hakikatın idrak edilmesini, ikincisinin anlaşılmasını, sonraki hakikatın tahakkuk etmesini mümkün kılar. Sekiz aşamalı yol "ahlak, meditasyon, hikmet" olmak üzere üç hususun geliştirilmiş halidir. Sekiz aşamalı yolda "doğru söz, doğru davranış, doğru geçim" ahlaka, "doğru muhakeme, doğru murakabe" meditasyona, "doğru anlayış, doğru düşünce, doğru niyet" hikmete dâhildir.²³⁸

---

²³⁵ Kürşad Demirci, "Hinduizm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1996, C. IX, s. 114; Yavuz, Yusuf Şevki, a.g.md., C. IX, s. 100.

²³⁶ Yusuf Şevki Yavuz, a.g.md., C. XXII, s. 100.

²³⁷ Günay Tümer, *Çeşitli Yönleriyle Din*, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1987, Cilt 28, Sayı 1, s. 249-250.

²³⁸ Günay Tümer, "Budizm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1994, C. IX, s. 353.

Rinzâi, Budizm'in Zen mezhebinin Japonya'daki kollarındandır. Burada ani bir şekilde aydınlanmaya erişmede alışılmışın ötesinde olan vasıtalar dikkat çekmektedir. Bunlar "vurma, haykırma, anlaşılmayan kelime ve paradokslar kullanma, şakirtlere egzersiz verme" gibi uygulamalar olarak belirtilmiştir.²³⁹

Caynizm'de

Caynizm'de din kurucusunun Mahavira olduğuna inanılır. Bu dinde Tanrı kavramı bulunmadığından dolayı vahiy anlayışı yoktur. Din müessesinin derin düşünme vesilesiyle bazı hakikatleri keşfettiği kabul edilir. Fakat keşfedilen gerçeklerle Tanrı ya da kutsal varlıklar arasında münasebet kurulmamıştır.²⁴⁰

Sihizm'de

Sih dininde manevi rehberler "guru" ismiyle anılır. Bu dinin şekillenmesini sağlayan Guru Nanak'ın ve öteki guruların vahiy aldığı kabul edilir.²⁴¹

Sih dininde insanların "külli nur ya da ateş olan Tanrı'dan kopmuş kıvılcıklar" olduğuna inanılır. İnsanlar dünyaya gelerek kirlenmişlerdir. Fakat külli nura geri dönme arzusuna sahiptirler. Bu, sadece Tanrı'ya layık paklığa erişenler için olanaklıdır. Bundan dolayı kişi, olduğu konumdan daha üst konuma yükselmeyi arzular. Yükseliş, tenasüh yoluyla mümkündür. Bu inançta yükseliş, beş aşama olarak sıralanmıştır. Sih inancına sahip olanların en mühim hedefi, tüm aşamaları geçerek Tanrı'yla buluşmaktır. Bir diğer hedef, Tanrı'yla bütünleşerek inanışlarındaki karma döngüsünden kurtulmaktır. Bu ise doğum, ölüm döngüsünden kurtulmayı ifade eder.²⁴²

Konfüçyüsçülük'te

Konfüçyüs hayatını şu sözlerle özetlemiştir: "*On beş yaşındayken kendimi öğrenmeye verdim. Otuz yaşında irademe sahip olabildim. Kırk yaşında şüphelerden uzaklaştım. Elli yaşında Gök'ün emrini öğrendim. Altmış yaşında sezgi yoluyla her şeyi kavradım. Yetmiş*

---

²³⁹ Tümer, a.g.md., C. IX, s. 355.

²⁴⁰ Tarakçı, a.g.m., s. 36.

²⁴¹ Huzeyfe Sayım, "Sih Dini", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1996, C. XXXVI, s. 167.

²⁴² Sayım, a.g.md., C. XXXVII, s. 167.

yaşında doğru olan şeylere zarar vermeden kalbimin isteklerini yerine getirebildim."²⁴³ Bu ifadelerden, sezginin O'nun hayatında önemli bir yere sahip olduğu görülür.

Konfüçyüs din müessisi değil ahlak öğreticisidir. Konfüçyüsçülüğün bir dinden öte hikmet yolu olduğu düşünülmüştür. Bu anlayışa göre ahlakın esası; kendini, aileni, çevrendekileri büyük bilgiye teşvik etmek, huzuru tesis etme çabası içinde olmaktır. Konfüçyüs mükemmel erdem ifadesinden bahsetmiştir. Bu ifadeyi ağırbaşlılık, cömertlik, zarafet, samimiyet, doğruluk prensiplerini tatbik edebilme kabiliyeti olarak açıklamıştır.

Şintoizm'de

Şintoizm'de vahiy ve peygamberlik anlayışı yoktur. İlkel tabiatçılık düşüncesinden beslenir. Doğayla insan arasında var olan, maddi veya gayri maddi münasebetlerin tümünü mühim gören ahlak sistemidir. Ataların ruhlarıyla irtibatlandırılan doğaüstü kuvvetlere "Kami" adı verilir. Bunlara tapınma üzerine tesis edilmiş bir inanç biçimidir. Bu inancın merkezinde Kami'ler ile insan münasebeti vardır. Kami'ler tabiat ruhları olarak açıklanır. Ayrıca doğadaki her şeyde bulduklarına inanılır. Kâinattaki düzenin sürdürülebilmesi Kami'lerin insanlarla münasebetine bağlı görülür.²⁴⁴

d) Eski Ortaasya'da

Geleneksel Türk Dini 'nde

Türklerin dini gök tanrı inancı çizgisinde gelişmiştir. Bazı araştırmacılar Türklerin ilk dininin Şamanizm olduğunu ifade etmişse²⁴⁵ de, birçok dinler tarihi araştırmacısına göre Şamanizm Eski Türk topluluklarının dini değildir.²⁴⁶

İslâm'dan önceki Türk boylarında büyücülük, kâhinlik ve falcılık görülmektedir. Büyü ile ilgilenenler çoğunlukla Şamanlardı. Rahip, tabip, büyücü olarak tarif edilen şaman kelimesi Türklerde kam kavramıyla ifade edilirdi. Kamların sihir yaparak görünmeyen şeylerle ilgili bilgi getirdiklerine, insanları kötü ruhlardan kurtardıklarına inanılırdı.²⁴⁷

²⁴³ Ahmet Güç, "Konfüçyüsçülük", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2002, C. XXVI, s. 353.

²⁴⁴ Kürşat Demirci, "Şintoizm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2010, C. XXIV, s. 177, 178.

²⁴⁵ Abdulkadir İnan, *Eski Türk Dini Tarihi*, Ankara: Kültür Bakanlığı, 1976, s. 130

²⁴⁶ M. Eliade, *Şamanizm*, (çev. İsmet Birkan), Ankara: İmge Kitabevi, 1999, s. 25.

²⁴⁷ Cilacı, a.g.e., s. 193.

Ruhlarla, cinlerle münasebette bulunduğu düşünülen kişilere kam denilirdi. Kamlar büyü yapar, kâhinlikle uğraşırlardı. Aynı zamanda cin çarpmasını, hastalıkları iyileştirdikleri kabul edilirdi.²⁴⁸

Mircae Eliade Şamanlığın eski vecd yöntemlerinden olduğunu belirtmiştir. Ayrıca şamanı vecd ustası olarak niteler. Şamanlar, ruhlara hükmederler. Böylelikle ölümlerle, cinlerle, şeytanlarla irtibata geçebilmektedir. Ateş üstünde egemenlik kurabilmekte, hastaları iyileştirebilmektedir. İnsanların sıkıntılarını sunmak için tanrılarla iletişim kurarak aracılık yapabilmektedir. Şaman bu kabiliyetleriyle hem din adamı hem doktor hem büyücü hem de medyum görevinde bulunur. Kamın vazifesini yerine getirmesinin iki çeşit yolu vardır. Bu yollardan biri şamanın ruhunun vücudundan ayrılıp başka âleme gitmesidir. Diğer yol ise, ruhların kamın vücuduna girerek kama ilham vermeleridir.²⁴⁹

2. Din Felsefesi'nde

Çalışmamızın bu bölümünde öncelikle "din" ile "felsefe" arasındaki ilişkiye değineceğiz. Ardından akıl kavramından bahsederek basiret kavramına yakın anlamlı olan sezgi kavramını ele alacağız.

Felsefe, kişinin ilmî hakikatleri dikkate alarak mevcudat hakkındaki soruları düzenli, dengeli biçimde bir bütünlük içerisinde değerlendirerek bunlara yanıt bulma gayretidir.²⁵⁰ Aristo felsefeyi "*varlık olarak varlığın bilgisi*" olarak ifade etmiştir. Kindi ise, "*hikmet sevgisi; insanın kendini bilmesi; insanın gücü ölçüsünde ebedi ve külli varlıkların hakikatini, mahiyet ve sebeplerini bilmesi*" olarak tanımlamıştır.²⁵¹

Din, insanın kimliği; varlığının hakiki manasının, amacının yanıtıdır.²⁵² Din, kişisel, toplumsal tarafı olan, kişilere bir hayat biçimi takdim eden, bireyleri muayyen bir hayat

---

²⁴⁸ İnan, a.g.e., s. 157, 208.

²⁴⁹ Harun Güngör, "Şamanizm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1996, C. IX, s. 325-326; İnan, a.g.e., s. 54, 55; İbrahim Kafesoğlu, *Eski Türk Dini*, Ankara: Kültür Bakanlığı, 1980, s. 22-27.

²⁵⁰ Hüseyin Erdem, *Problematik Olarak Din-Felsefe Münasebeti*, Konya: Yeni Zamanlar Yayınları, 1997, s. 20.

²⁵¹ Mahmut Kaya, "Felsefe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1995, C. XII, s. 311.

²⁵² Tümer, a.g.md., C. IX, s. 220.

anlayışı çevresinde birleştiren bir müessesedir. Şerif el-Cürcani dini, "*akıl sahiplerini peygamberin bildirdiği şeyleri kabul etmeye davet eden ilahi bir kanun*" olarak tarif eder.²⁵³

Din felsefesi, felsefenin bir alanıdır. Din, ilk zamanlardan itibaren felsefi düşüncenin mühim konuları içerisinde yer almıştır. Ruh, ölüm, varlık, mutluluk, acı felsefenin önemli problemleri arasında yer alır. Din, bu problemlere en doğru yanıtı vermektedir. Din Felsefesi, dinin niteliğini, kişinin dini gerçeklerle ilişkisini ele alır.

Din felsefesi "metafizik, kozmolojik, epistemolojik" problemler üzerinde durur. Dinî kuralları dil ile mantık yönünden eleştirir, çözümlenmeye çalışır. Dinin ahlak, bilim, sanat ile ilişkisi üzerinde incelemeler yapar. Dinlerin birbiriyle münasebetinden oluşan problemleri ele alır. Dini sembolizmin mana ve değerini açıklamaya gayret eder.²⁵⁴

a. Genel Olarak "Din" ile "Felsefe" Arasındaki İlişki

Din, vahiyle bireyin yaşamını, duygularını, düşüncelerini tanzim etmeye gayret etmektedir. Felsefe, aynı âlemi aklî bilgiyle tesis etmek için çabalamaktadır. Birer beşeri deneyim olmaları hasebiyle din ile felsefe arasında birçok ortak nokta bulunmaktadır.²⁵⁵ İnsanı diğer canlılardan ayıran en önemli özellik akletmesi, düşünmesidir. Felsefe yapmaktan kastedilen, sistemli ve tutarlı şekilde aklı kullanmaktır. İslam Dini de akla büyük önem vermiş, insanı düşünmeye davet etmiştir.²⁵⁶

Din felsefesi kavramında din, düşünce sahasını kapsar. Felsefe ise bakış biçimini ifade eder. Bir düşünür, felsefenin diğer alanlarıyla ilgilenirken kullandığı metodu, din felsefesiyle ilgilenirken de kullanır. Dolayısıyla din felsefesi, dinin ana konuları ile ilgili aklî, mantıklı, tarafsız biçimde görüş geliştiren bir alan olarak görülmektedir.

Din felsefesi, din ile ilgili çalışmalar yapan bilimlerden ayrı görülen fikir sahasına sahiptir. Diğer alanlar, dine dışarıdan yaklaşır ve kendilerine özel yöntemlerle dini fikirleri, uygulamaları betimlerler. Kelam ilmi, dinin ana prensiplerini tüm bilgi türlerinden yararlanarak izah ve müdafaa etmeye gayret eder. Felsefe ise diğer ilimlere göre daha geniş,

---

²⁵³ el-Cürcânî, a.g.e., s. 72

²⁵⁴ Mehmet Aydın, *Din Felsefesi*, Ankara: Selçuk Yayınları, 1992, s. 17, 18.

²⁵⁵ Erdem, a.g.e., s. 165.

²⁵⁶ Necip Taylan, *İslâm Düşüncesinde Din Felsefeleri*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1994, s. 29.

özgür bir sahada çalışır. Lüzum olduğunda akla uygunluğu, tutarlılığı ile ilgili açıklamalarda bulunarak dini her yönden inceler.²⁵⁷

Din ile felsefe arasındaki ilişki ile ilgili olumlu veya olumsuz olarak çeşitli görüşleri sürülmüştür. Örneğin İbn Rüşd, din ve felsefe arasında herhangi bir ihtilaf olmadığını ifade etmiştir. O'na göre bunlar, gerçeğin iki farklı biçimde açıklanmasıdır. Gazzâlî ise din ile felsefe arasında bir uyum olmadığını belirtmiştir. O, "Tehâfütü'l Felâsife" isimli kitabında filozofların bidatçı, kâfir olduğunu ifade etmiştir.²⁵⁸

Felsefe ve dinin birbirine zıtmış gibi yansıtılması kişilerin idrak kabiliyetleriyle, yaptıkları yorumlarla alakalıdır. Zira İslam, mevcudatı akıl vasıtasıyla değerlendirmeye, akli kullanarak mevcudatın bilgisini incelemeye çağırılmaktadır.²⁵⁹ Kur'ân'da, "Ey basîret sahipleri ibret alın"²⁶⁰ ifadesine benzer olarak birçok âyette insanlar, akıllarını kullanmaya, düşünmeye, incelemeye teşvik dilmektedir.

b. Felsefede Akıl

Basîret kavramı akıl ile ilişkili bir kavramdır. Basîret, "kutsal nurla aydınlanmış kalbin yetisi" olarak tanımlanır. Eşyanın hakikatlerini idrak edebilme kabiliyetidir. Filozoflar bunu "nazari akıl" veya "kutsal akıl" olarak isimlendirmiştir.²⁶¹

Akıl kavramı sözlükte "*menetmek, engellemek, alıkoymak, bağlamak*" gibi anlamlara gelmektedir. Felsefe terimi olarak akıl, "*varlığın hakikatini idrak eden, maddeye tesir eden basit bir cevher; maddeden şekilleri soyutlayarak kavramlaştıran ve kavramlar arasında ilişki kurarak kıyas yapabilen güç*" şeklinde ifade edilir.²⁶² Genel olarak, kişinin diğer mahlûkattan farklı olmasını sağlayan, onu sorumlu kılan temyiz kudreti, idrak yetisi olarak tanımlanır.

Akıl felsefi manada, eşyanın nedenlerini idrak etme yetisidir. Bu yeti, öznel akıldır. Bu melekenin, eşyanın nedenlerini idrak etmesi nesnel akıl olarak ifade edilir. Akıl zihinle

---

²⁵⁷ Aydın, a.g.e., C. IX, s. 339.

²⁵⁸ Erdem, a.g.e., s. 37.

²⁵⁹ İbn Rüşd, Ebû'l Velîd Muhammed b. Ahmed b. el-Kurtûbî, (v. 595/1198), *Faslu'l-Makâl: Felsefe Din İlişkileri*, (çev. Süleyman Uludağ), İstanbul: Dergâh Yayınları, 1985, s. 140.

²⁶⁰ el-Haşr 59/2.

²⁶¹ Vural, a.g.e., 85.

²⁶² Süleyman Hayri Bolay, "Akıl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1996, C. XI, s. 238.

özdeşleşmiş kavramdır. Düşüncesinin salt değeridir.²⁶³ Ayrıca, "*bilgi elde etmeyi sağlayan kuvvet, bu kuvvetle kazanılan bilgi*"²⁶⁴ şeklinde de tanımlanmıştır.

Kindî'ye göre akıl, "*eşyanın hakikatlerini kavrayan basit bir cevherdir.*" İbn Sina akılı, doğruyu yanlış temyiz etmeyi mümkün kılan kuvvet olarak tarif etmiştir. İlk fitratın bozulmamış olmasıdır. Gazzâlî akılı, kişinin zihninde toplanan manalar ve gayenin meydana gelmesini mümkün kılan önermeler şeklinde ifade etmiştir.²⁶⁵ Descartes ise, iyiyi kötüden ayırma kuvveti olarak tanımlamıştır. Bunun da tüm insanlarda müsavi olduğunu belirtmiştir.²⁶⁶

Felsefede akıl ile ilgili farklı teoriler geliştirilmiştir. Anaxagoras'a göre âlemi yöneten akıldır. Sokrat, Platon ile Aristo'nun düşüncesinde akıl, sahih düşüncenin işlevidir. Eski çağda akıl, bilginin işlevi olarak görülmüştür. Bununla birlikte hikmet, fazilet şeklinde pratiğe aktarılmıştır. Örneğin Aristo'nun anlayışında pratik akıl, ahlakla alakalı düşünmedir.²⁶⁷

Plotinus'a göre akıl, Tanrı'dan sadır olan ilk şeydir. İlk akıl, "*mutlak şuur ve zeka*" olarak ifade edilir. Bu akıl, bir kabul edilir. Fakat zatı yönünden çokluk tabiatına sahiptir. Bundan dolayı ilk akıldan "*ikinci akıl, nefis, felek*" sudur eder. Yeni Eflatuncu anlayışa göre de, Tanrı'dan birinci olarak sadır olan akıldır. Bu sebeple akıl için Allah'ın mümessili, elçisi ifadeleri de kullanılmıştır.²⁶⁸

İbn Sînâ, Farâbî vb ilim adamları yaratıcı-mahlûkat arasındaki bağlantıyı, evrenin oluşumunu "*kozmozolojik akıllar nazariyesi*" şeklinde ifade edilen teoriyle ortaya koymuşlardır. Yaratıcı ve varlık arasına cismani olmayan "*mutavassıtlar*" yerleştirerek onları akıl olarak adlandırmışlardır. Ayrıca onları ilahi varlık olarak kabul etmişlerdir. Bu düşünce, sudur teorisine dayanmaktadır. Buna göre Vâcibu'l-vücûd'tan birinci olarak sadır olan şey, ilk akıldır. Cismani olmayan ilk akıl, kendini ve yaratıcıyı bilmektedir. Dolayısıyla şuur sahibi bir varlıktır. Biri diğerinden sadır olan dokuz akıl sıralanır. Onuncu akıl, faal akıl olarak

---

²⁶³ Süleyman Hayri Bolay, *Felsefi Doktrinler ve Terimler Sözlüğü*, Ankara: Akçağ yayınları, 1996, s. 6.

²⁶⁴ el-İsfahânî, a.g.e., s. 342.

²⁶⁵ Vural, a.g.e., s. 28, 29.

²⁶⁶ Süleyman Hayri Bolay, "Akl-ı Selîm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1989, C. II, s. 238.

²⁶⁷ Bolay, a.g.md., C.II, s. 238.

²⁶⁸ Bolay, a.g.md., C. II, s. 239.

adlandırılmaktadır. Bunlar sadır olan önceki akılları bilirler. Bilginin kaynağı da bu akıllardır.²⁶⁹

Aristo akıllı, pasif, aktif olarak tefrik etmiştir. Pasif akıllı, boş bir levhaya benzetir. Bu akıllı bir güçtür, kabiliyettir. Eşyanın niteliklerini, biçimlerini maddeden ayırma kuvvetini barındırır. Ancak pasif akılda şekiller daha maddeden soyutlanmamıştır. Soyutlanma gerçekleştiği zaman, kuvveden fiil durumuna geçer. Fiil durumuna geçmesini sağlayan aktif akıllıdır. Pasif akıllı, cismani olmamakla birlikte biçim alabilir, geçicidir. Aktif akılda, kavranabilir şeyler fiil durumunda mevcuttur. Aktif akıllı fani değildir; bedenden evvel mevcuttur, sonra da mevcut olacaktır. Aktif akıllı, pasif akıllı harekete geçirerek bilginin ortaya çıkmasını mümkün kılar. Aktif akıllı bulunmadığında eşyanın bilinmesi mümkün olmaz.

Kindî, aklın niteliğiyle, işlevleriyle ilgili fikirlerini bağımsız bir risalede ifade etmiştir. O, akıllı dört kısma ayırmıştır. Bunların ilki, sürekli aktif olan akıllı, yani faal akıllıdır. Bunun fonksiyonu, kişide doğuştan bulunan akıllı harekete geçirerek aktif duruma getirmektir. İkincisi kuvve halindeki akıllıdır. Bu, aktif akıllı tesir etmeden bilgi ortaya çıkaramaz. Üçüncü derecedeki akıllı, müstefad akıllıdır. Bu akıllı fiil halindedir ve kavramla özdeşleşir. Bir sonraki mertebedeki ise, müstefad aklın aktif duruma gelmiş halidir. Bu durumda akılda bilginin meydana gelmesinin ardından düşünme olsa da olmasa da aktif kabul edilir. Bu akıllı, fikir meydana getirdiği müddetçe "zahir akıllı" olarak adlandırılır.²⁷⁰

Farâbî'nin akıllı tasnifi Kindî'nin tasnifine benzer. Farâbî'ye göre bilgi, özne-nesne münasebetinde dört aşamada oluşur. O, her aşamadaki bilginin akıllı olarak adlandırıldığını ifade etmiştir. O'na göre, aklımızın aktif akılla münasebeti güneş göz münasebeti gibidir. Güneş olmadan göz eşyanın biçimini, rengini idrak edemez. Buna benzer olarak, aktif akıllı feyzini yollamadıkça kişide bilginin oluşması mümkün olmaz.²⁷¹

İbn Sînâ'nın aklın nitelikleriyle, işlevleriyle ilgili fikirleri Farabi'nin fikirlerine benzemektedir. Farklı olarak beşeri alandaki akılları "heyülani akıllı", "meleke halindeki akıllı", "fiil halindeki akıllı", "müstefad akıllı" olmak üzere dört grupta ele almıştır.²⁷² Bilginin oluşumunu, aklın soyutlama işlevini de farklı biçimde açıklamıştır. Faal akıllı hayalde var olan

²⁶⁹ Bolay, a.g.md., C. II, s. 239.

²⁷⁰ Mahmut Kaya, *Kindî Felsefî Risaleler*, İstanbul: Klasik Yayınları, 3. bs., İstanbul, 2014, s. 36.

²⁷¹ Bolay, a.g.md., C. II, s. 239.

²⁷² İbn Sînâ, Ebû Alî el-Hüseyn b. Abdillâh b. Alî, (v. 428/1037), *el-İşârât ve't-Tenbihât*, (çev. Süleyman Dünya), I-IV, Kâhire: Dâru'l-maârif, 1960, s. 382.

tikellere tesir edince bunlar bilgi durumuna gelir. Düşünmek, insan aklını aktif aklın tesirine hazırlamaktır. Beşeri akıl, aktif akılla iletişim kurduğunda üstün bilgi gerçekleşmiş olur.

İbn Sînâ'ya göre nefis, bilgiyi fiil durumundaki akıl vesilesiyle elde eder. Faal akılla da müstefad akıl vesilesiyle iletişim kurabilmektedir. Faal akılla iletişim neticesinde kazanılan bilgi, gerçeklik bilgisi olarak kabul edilir. Ariflerin bilgisi böyle bir bilgidir. İbn Sina gerçeklik bilgisine erişmenin iki koşulunun bulunduğunu ifade etmiştir. Bunlar sağlam irade ve riyazettir. Kişi kendi seçimiyle nefisini terbiye ederse direkt olarak ilahi gerçekliğin bilgisine ulaşır. Fakat bu durum daimi değildir. Nefs terbiyesinde süreklilik kazanan bir arifte bu durum devamlılığa ulaşır. Böyle bir hale erişince yöneldiği her şeyde Hakk'ı görür. İbn Sina'nın düşüncesinde faal akılla iletişim bu şekilde oluşmaktadır. İbn Sina peygamberliği kutsî akıl terimiyle açıklamıştır. Bu kavram sezgiyle bağlantılıdır. Peygamberlerde kutsi akıl bulunmaktadır. Onlar, bir muallime ya da talim aşamalarına muhtaç olmaksızın, kuvvetli sezgi kabiliyetleriyle aklî bilgiye erişebilir.²⁷³

İbn Rüşd akılları, nefsin değişik tezahürleri olarak açıklamıştır. O'na göre faal akıl, nefsin olgunluğa ulaşmış, mücerret duruma gelmiş halidir. İbn Rüşd de *"heyülani akıl, fiil halindeki akıl, müktesep akıl, faal akıl"* olmak üzere dört akıldan bahseder.²⁷⁴ Fakat bunların tümü insan nefsinin değişik görünümüdür.

c. Felsefede Sezgi

Sezgi sözlükte, *"bir işin veya olayın sonucunu tahmin etme, ölçüp biçme; hızlı ilerleyiş, çabuk kavrayış"* olarak tanımlanır. Bu kelime Arapça'da "hads" kelimesi ile ifade edilir.²⁷⁵ Sezgi *"bir şeyle ilgili bilgiye doğrudan erişme yetisi; bir şeyin aracısız algılanması; duyu organlarını, deneyimi veya akli kullanmadan ulaşılan içgüdüsel bilgi"* manalarına gelir.²⁷⁶ Başka bir ifadeyle sezgi, basiret gözüyle idrak etmektir. Zihne kendiliğinden, vasıtasız bir şekilde giren ve kuşkudan uzak olan ilim olarak da tanımlanmıştır.²⁷⁷ Bir

²⁷³ İbn Sînâ, a.g.e., s. 482.

²⁷⁴ Bolay, a.g.md., C. II, s. 239.

²⁷⁵ Hayati Hökelekli, "Sezgi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1996, C. XIII, s. 68.

²⁷⁶ Ahmet Cevizci, *Paradigma Felsefe Sözlüğü*, İstanbul: Paradigma Sözlüğü, 2000, s. 769.

²⁷⁷ İsmâil Fennî, Ertuğrul, (v. 1365/1946), *Lugatçe-i Felsefe*, (çev. Nejdet Ertuğ), İstanbul: Düşünce Yayıncılık, 2014, s. 378.

konunun direkt, aracısız biçimde bilinmesi, ansızın kavranması, düşünmeye, uslamlamaya gerek olmadan akılda kendiliğinden hâsıl olması anlamına gelir.

Sezgiyle kazanılan doğru, kendisini izah edecek herhangi bir veriye muhtaç değildir. Bu bilginin doğruluğu açıkça görünür. Böyle bir malumat, kendisinden yeni veriler elde edilebilecek tohum gibidir. Sezgi, zihnin doğruları gösteren bir fonksiyonudur. Ayrıca ilk bilgilerimizi elde etmemizi sağlar. Sezgi, apaçık şeyleri aniden idrak edebilen zihinsel etkinlik olarak ifade edilebilir. O, oldukça verimli gören göz gibidir. Gazali ve Descartes tümdengelim yöntemiyle oluşan istidlallerin sezgiyle ortaya çıktığını ifade ederler. Örneğin "iki artı iki eşittir üç artı bir" çıkarımı gibi. Sadece iki artı iki dört etmez, aynı zamanda üç artı bir de dört eder. Bu iki önermeden sonuç önermesini zaruri biçimde çıkarmak sezgiyle olanaklı hale gelmektedir.²⁷⁸

Felsefi bir kavram olarak sezgicilik, "*sezgiye us, anlık, kavramsal düşünme karşısında üstünlük veren; sezgiyi bilginin, özellikle felsefe bilgisinin, temeli olarak gören öğretiler.*" Ahlak öğretisinde ise, fiillerin doğru veya yanlış oluşlarını, neticeleriyle ilgili akıl yürütmeksizin direkt sezgiyle kavramak olarak ifade edilmiştir.²⁷⁹

Sezgi kavramı felsefede zihnin sezgisel biçimde işleyen işlevini ifade eder.²⁸⁰ Metafizik, sezgiyi tabiatüstü öğrenme çeşidi olarak görür. Bu manada sezgi, "*duyumlar üstü araçsız bilgi ve marifet*" şeklinde tarif edilir. Sezgi, hakikatin bilimsel deneye, akıl yürütmeye başvurmadan idrak edilmesini sağlar. Bu, ruhsal bir idraktır. Tanrıbilim bunu tanrısal kavrayış şeklinde ifade eder. Hakikati, bir vasıtaya ihtiyaç olmadan doğrudan idrak ettiren Tanrıdır. Platon'nun söz ettiği idealar, ruhsal bir kavrayışla idrak edilirler. Sezginin felsefi macerası Platon'la başlar. Bu macera Bergson'a kadar gider.²⁸¹

Bergson sezgi kavramına bilimsel bir yön kazandırmaya gayret etmiştir. Bergson bilgiyi bilimsel ve sezgisel olmak üzere ikiye ayırır. Sezgi de akli ile deneysel olarak iki bölümde incelenir. Deneysel sezgide bilgi, duyular ve içebakış yoluyla elde edilmektedir. Direkt akıldan gelen, kanıtlanma imkânı bulunmayan sezgi "akli sezgi" olarak ifade edilmiştir.²⁸² Sezgiye dikkat çekenlerden olan Mevlana'ya göre sezgi, "*bizi hakikatin hisle,*

²⁷⁸ Mehmet Vural, *İslam Felsefesi Sözlüğü*, Ankara: Elis Yayınları, 2003, s. 583-585.

²⁷⁹ Bedia Akarsu, *Felsefi Terimler Sözlüğü*, İstanbul: İnkılâp Yayınları, 1998, s. 158 -159.

²⁸⁰ Hökelekli, a.g.e., C. IX, s. 68.

²⁸¹ Orhan Hançerlioğlu, *Felsefe Sözlüğü*, İstanbul, Remzi Kitapevi, 1982, s. 366.

²⁸² Ali Bardakoğlu, vd., *İslâmî Kavramlar*, Ankara: Sema Yazar Gençlik Vakfı, 1997, s. 102.

idrakle temas edilemeyen yönleriyle temas ettirir." Bergson'a göre de sezgi bir histir. Güneşin ışınlarının dış dünyamızı daima aydınlatması gibi sezgi ruhumuzu, deruni dünyamızı öyle aydınlatır. Dolayısıyla kalple, idrakle beraber bulunmayan bir sezgi akla getirilemez. Öyleyse sezgi, kalp ile idrakin bir araya gelmesiyle meydana gelen bir kabiliyettir. Zira sezgide his ile idrak mevcuttur.²⁸³

Konusu, içeriği bakımından farklı sezgi çeşitleri vardır. "Akli, tecrübî, felsefi, mistik" sezgi bunlardan bazılarıdır. Kelamcılara göre bilhassa akli sezgi mühimdir. Onlar sezgiyi, akli öncüllerden neticeye hızlı bir şekilde erişmek olarak kabul eder. Bu çeşit bir bilgi zorunludur ve kuşku barındırmaz. Filozoflar nezdinde de sezginin bu manası muteberdir. Nefsin, gerçeği aksettiren ayna haline ulaştığında mistik sezginin vuku bulacağı da ifade edilmiştir. Nefis bu durumda ilahi nura erişir. Nefsin bu duruma ulaşmasına "ilham" adı verilir.²⁸⁴ Bazı ilim adamları keşif ve ilhamı sezginin çeşitlerinden kabul ederler.

Filozofların bazıları, bilginin nedeninin faal akıl olduğunu düşünmüştür. Farabi, İbn Sina bunların arasında yer alır. "Ruhulkudüs, ruhul-emin, külli nefis" vb adlarla zikredilen faal akıl, Cebrail olarak kabul edilir. Bilinçte canlandırılan hususun daimi bilgi konumuna ulaşması, faal akıl ile nefsin arasında meydana gelen münasebetle ilgilidir. Bu, faal aklın akledilir biçimleri nefse nakletmesiyle mümkündür. Dolayısıyla nefislere vahyin, ilhamın gelmesi imkân dâhilindedir.

İbn Sînâ sezginin, kişide kuvve olarak mevcut olan vasıtasız bilgi edinme durumu olduğunu belirtmiştir.²⁸⁵ Sezgi ve ilham arasında büyük bir ayırım yapılmadığı söylenebilir. Gazzâlî, sezgi ile ilham kavramlarını arasında tefrike gitmemiştir. O, öğrenme-tefekkür ve sezgi-ilham kavramları arasında bilginin nedeni, konumu açısından ayırım bulunmadığını ifade eder. Bilginin ortaya çıkmasına neden olan faal akıl, konumu da nefistir. Aralarında bulunan ayırım perdenin kalkması açınsındandır. Sezgi ve düşünme, bilginin meydana gelme hızı açısından da birbirinden ayrıdır. Sezgi ile ilham kavramlarının mühim vasıflarından biri, irade haricinde meydana gelmeleridir.²⁸⁶

²⁸³ Ayşe Eroğlu, *Henri Bergson'da Bilinç-Sezgi İlişkisi*, Isparta: SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, Aralık 2012, Sayı: 27, s. 92.

²⁸⁴ Hökelekli, a.g.md., C. IX, s. 68.

²⁸⁵ İbn Sînâ, a.g.e., s. 166.

²⁸⁶ el-Ğazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Ahmed, (v. 505/1111), *Me'âricü'l-Kuds fi Medârici Ma'rifeti'n-Nefs*, Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1988, s. 161.

Sezgi gücü insanların tümünde doğuştan mevcut olan bir yetidir. Bu güç kimi insanda az, kiminde ise çok bulunur. İbn Sînâ ile Gazzâlî talim terbiyenin kaynağının sezgi olduğunu ifade etmişlerdir. Zira bir şeyin idrak edilmesi sezgilerle gerçekleşir. Sezgi yönünden kişiler arasında mertebeye farklılıkları bulunur. Kiminin sezme miktarı çok, kiminin sezme müddeti hızlıdır. Bu farklılaşmada çoğalmalar, azalmalar meydana gelebilir. Zekâdaki parlaklık belli bir dereceye çıktığında kişinin, taallüm tefekkür gereksinimi olmaz. Nitekim bu halde olan kişide bilgiler, araç ile deliller bir kerede oluşur. Fakat bu vasıf, istisnai kişilere özeldir. İbn Sina ile Gazzâlî'ye göre böyle üst seviyedeki sezgi kabiliyeti peygamberliğin bir vasfıdır. Aklın ulaştığı üst mertebeye "kutsal akıl" peygamberliğin bu üstün kuvvetine "kutsal güç" adı verilir.²⁸⁷

3. Din Psikolojisi'nde

Bu bölümde genel olarak din ve insan psikolojisi ele alınmış, insanda yaratıcı düşünceden söz edilerek sezgi kavramına da değinilmiştir.

Psikoloji, "ruh" ile "bilim" kelimelerinden oluşan, "ruhbilimi" manasında bir terimdir. Bu kavramın birçok tanımı yapılmıştır. Bu tanımlardan bazılarına göre psikoloji, "*insan ve hayvan davranışlarını inceleyen bir bilim*", "*insan zihninin yapısının incelenmesi*", "*gözlenebilen davranışların ve zihinsel süreçlerin incelenmesi*", "*çeşitli biçimlerde davranış bilimi*" şeklinde tarif edilmiştir.²⁸⁸

Din psikolojisi hem "din" hem de "psikolojiyle" yakından alakalı bir alandır. Bunun yanında kendine özel tarihi, inceleme sahaları, amaçları, metodları ile müstakil bilim dalıdır. Din psikolojisinin merkezinde insan vardır. Bu bilim dalı, bireyin iç dünyasında yaşanan, farklı görünümleriyle dışa akseden dini yaşam ile fiillerini araştırır. Din psikolojisi, kişinin kutsal varlığa inanışına ve onunla iletişimine dair deruni durumları kapsar. Bununla birlikte, kişinin dini yaşamını ve kişiliğini her yönden kuşatır.²⁸⁹

a. Genel Olarak "Din" ile "Psikoloji"

²⁸⁷ İbn Sînâ, a.g.e., s. 168; el-Ğazzali, *Me'âricü'l-Kuds*, s. 160.

²⁸⁸ Sibel Ayşen Arkonaç, *Psikoloji Zihin Süreçleri Bilimi*, İstanbul: Alfa Basım Yayınları, s. 1.

²⁸⁹ Kerim Yavuz, "Din Psikolojisi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1994, C. IX, s. 341.

İnsan, kendisini güdüleyecek hisleri, âlemi idrak etmesini mümkün kılacak hisleri, birtakım yetenekleri, akıl, zekâ vb. yetileri bünyesinde barındıran bir varlıktır.

Dini geleneklerin tümünün ilgi odağında insan ile fiilleri yer alır. Psikoloji de insanı konu almaktadır. Dinler, insanî eğilimleri, güçleri kendi amaçlarıyla ilişkilendirir. Bireyler, dinlerin davetine karşılık "iman, rıza, inkâr, şüphe, teslimiyet, bağlanma, itiraz, isyan" vb. farklı yanıtlar verir. Bu yanıtlar, psikolojinin de incelediği hususlar arasında yer almaktadır.²⁹⁰

Din, evvelde yalnızca bilgiyle, ahlakla ilgili görülmüştür. Daha sonra F. Schleiermacher dini, "kişinin şuurundan doğan güven duygusu ve bir tavır" olarak incelemiştir. Birtakım batılı bilim adamı, din ile ilgili açıklamalarında "duygu, düşünce ve irade" kavramlarını kullanmıştır. Ayrıca dinde kişinin zihinsel mekanizmasını ön planda tutmuşlardır. Bazı düşünörlere göre, dini tecrübenin dayanağı deneyüstü bir varlık değil, doğal kuvvetlerdir.²⁹¹

Bir psikolog olan William James, zihni hallerin kaynağının harici faktörler olmadığını, bunların kaynağının bedensel haller olduğunu ifade etmiştir. Bir deneyimin, düşüncenin gelişiminin, yalnızca kişinin yaşamındaki semereler ışığında incelenebileceğini belirtmiştir. James'e göre, dinin en mühim dayanağı duygudur. O, dini dine bağılı kişinin iç yaşantısı şeklinde anlamıştır. Ayrıca dinin nesnel tarafını, kişinin ruhundaki yansımalarını bulmaya çalışmıştır. Bazı düşünörlere, kişinin dini hayatının sistemli iç gözlem vasıtasıyla anlaşılabilirliğini ifade etmiştir.²⁹²

Friedrich Heiler, din psikolojisi incelemelerinde mistisizm konusuna fazlaca eğilen düşünörlerdendir. Heiler, ilkel kabilelerin istem dışı, hararetle biçimde Tanrı'ya yakarmalarını incelemiştir. Ayrıca mistik vecd esnasındaki yakarışlar da dâhil olarak duanın çeşitli tatbik biçimlerini incelemiştir. Auguste Sabatier dinin, Tanrı'nın kişiye verdiği ilham olduğunu ifade etmiştir. Piaget, Tanrı ile ilgili iki yol vurgusu yapmıştır. Bu yollardan biri, Tanrı'ya giden nedenler zinciri olarak haricimizde bulunur. Diğer yol bizim içimizdedir. Bu yol, Tanrı'ya ulaşmamızı sağlar.²⁹³

---

²⁹⁰ Hayati Hökelekli, *Din Psikolojisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993, s. 22.

²⁹¹ Yavuz, a.g.md., C. IX, s. 341.

²⁹² Yavuz, a.g.md., C. IX, s. 341.

²⁹³ Yavuz, a.g.md., C. IX, s. 341.

İnsan, inanma duygusuna ihtiyaç duyan bir varlıktır. Din psikolojisinin ilgi alanlarından olan "subjektif dini yaşayış" farklı boyutları içine alır. Bu boyutlardan biri inanç, insanoğlunun temel ihtiyaçlarından kabul edilir.²⁹⁴ İmanın birey üzerinde kuvvetli bir tesiri vardır. İmanda, kişiyi güvene, sakinliğe, huzura ulaştıran, net biçimde ve samimi olarak inanma, tasdik etme duyguları bulunur. Birtakım İslam âlimine göre iman, sadece kalbin deruni işlevidir. Ayrıca imanın konumunun kalp olduğunu belirtirler.²⁹⁵ Kalp ise "iç dünyada oluşan bir sezgi ve kavrayıştır".²⁹⁶ İmanın, kişinin elde ettiği bilgilerin onaylanmasının ilerisinde bir süreç olduğu söylenebilir. Kişi, iman sürecinde sezgi ile idrak kabiliyetlerini harekete geçirerek Hakk'a erişmektedir. Öyleyse iman, istidlal ile elde edilen bilgilerden farklı vasıflara sahiptir. Farklılığın sebebi, iman sürecine kalbin, sezgilerin dâhil olmasıdır.

Tolstoy dini, "*dışımızda gözlemlenen bir olgu*" olarak, imanı ise "*bu olgunun içimizde tecrübe edilmesi*" olarak tanımlamıştır.²⁹⁷ Bu tanımdan imanı, inancın deruni olarak yaşanması olarak anlayabiliriz. Dini inançların dinamik biçimde yaşanmasında mistik tecrübelerin tesiri fazladır. Mistik tecrübeler, inancın kâmil iman durumuna erişmesini sağlar. Farklı sebeplerle başlarından etkili mistik tecrübe geçen kişilerin inançları, yaşanan tecrübeyle ilişkili bir biçimde kemâle ulaşır.

Dini tecrübelerin esas kaynağı, kişinin bilincinde süreç içerisinde net olarak ortaya çıkan Tanrı kavramıdır. Rudolf Otto'ya göre din, "*kutsalın tecrübesi*" olarak tarif edilmiştir. Bu tarifin, dinlerin hepsini kapsadığı söylenebilir. Ayrıca, kişinin kutsalı yaşayabilme yeteneğini ortaya koyar. Tanımlarında zihinsel süreçleri vurgulayanlardan olan James Martineau dini, "*Tanrı'ya, bir ilahi şuur ve iradenin kâinatı idare ettiğine ve insanlıkla manevi rabitaları elinde tuttuğuna inanış*" olarak tanımlamıştır. Max Müller ise, "*insanın, çeşitli adlar, görünüşler altındaki sonsuz kavramasını sağlayan zihni bir meleke*" olarak ifade etmiştir.²⁹⁸

b. İnsandaki Yaratıcı Düşünce

²⁹⁴ Osman Pazarlı, *Din Psikolojisi*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1982, s. 32-36.

²⁹⁵ Toshihiko Izutsu, *İslam Düşüncesinde İman Kavramı*, (çev. Selahattin Ayaz), İstanbul: Pınar Yayınları, 1984, s. 78-79.

²⁹⁶ Muhammed İkbâl, (v. 1357/1938), *İslâm'da Din Tefekkürün Yeniden Teşekkülü*, (çev. Sofi Huri), Çeltüt Matbaacılık, İstanbul, 1964, s. 34.

²⁹⁷ L.N. Tolstoy, *Din Nedir?* (çev. Murat Çiftkaya), İstanbul: Furkan Yayınları, 1998, s. 30.

²⁹⁸ Tümer, a.g.md., C. IX, s. 315.

Yaratıcı düşünce gözlem, tecrübe ya da verilerden yeni düşünceler ortaya çıkaracak biçimde zihinsel işlevlerin faaliyet kazanmasıdır. Yaratıcı düşünce aşamasında yeni fikirlerin, buluşların ortaya konması sağlanır. Yaratıcı düşünce süreci kimi zaman uzun olabilir ve sabırlı olmak icab eder. Mesela, Copernicus'un gezegenler hakkındaki araştırma faaliyeti, kırk yılını almıştır. Galileo, elli sene süresince elde ettiği bilgileri bir araya getirmiştir ve "İki Yeni Bilimle ilgili Diyaloglar" isimli çalışmasını yetmiş yaşındayken bitirebilmiştir.²⁹⁹

Yaratıcılık, sezgi vasıtasıyla ortaya çıkar. Sezgi olmadan akıl herhangi bir şey ortaya koyamaz. Ayrıca birey ile iç âlemi arasındaki irtibat kaybolunca, kişinin içindeki enerjiden faydalanıp yaratıcı olması mümkün olmaz. O kişi artık hayatını çevrenin isteklerini gerçekleştirmeye çalışarak geçirir.³⁰⁰

İslam peygamberinin yaşamı dikkate alındığında yaratıcı düşüncenin, onun kişisel vasıflarından olduğu anlaşılır. Yaratıcı düşünce, peygamberlerin sahip olduğu sıfatlardan olan fetanet sıfatıyla ilişkilidir. Yaratıcı düşünce, yüksek bir zekâ seviyesinde söz konusudur. Peygamberler de akıllı, zeki şahsiyetlerdir.

Hz. Muhammed'in, "*Kâbe hakemliği uygulaması, Hicret'ten hemen önce müşrikleri şaşırtma amacıyla Hz. Ali'yi kendi yatağına yatırması, Bedir zaferinde ele geçirilen esirleri okuma yazma bilmeyen Müslümanlara okuma yazma öğretilmesi şartıyla serbest bırakması, Medine'nin savunulması amacıyla hendek kazdırması, Hudeybiye antlaşması ve şartlarını çok zekice uygulaması, Mekke'nin fethi öncesi 10.000 civarındaki İslâm askerlerine şehrin etrafını kuşatacak şekilde ateş yaktırması*"³⁰¹ gibi uygulamaları, davranışlarında yer alan yaratıcı düşünceye örnek olarak gösterilebilir.

İslâm dünyasında yaratıcı düşünceye birçok isim gösterilebilir. Bunlardan biri, Ebû Hanife'dir. O, yenilikçi, yaratıcı bir kişiliği ile öne çıkmış bir âlimdir. Büyük bir fikir ve fıkıh ekolünün müessesisidir. O'nun için akıl, iyi ile kötüyü ayırt eden bir melekedir. Akılın imkânının hududunu iyi bir şekilde deneyimleyen bir âlimdir. Bundan dolayı, problemlerin çözümünde

²⁹⁹ Hasan Arslan, *Din Psikolojisi Açısından İnsanda Yaratıcı Düşünce*, Dînî Araştırmalar Dergisi, Mayıs-Ağustos 2009, Cilt: 12, s. 97-98.

³⁰⁰ Hayati Hökelekli, *İslam Psikolojisi Yazıları*, İstanbul: Değerler Eğitim Merkezi (DEM), 2009, s. 160.

³⁰¹ Arslan, a.g.m., s. 97-98.

akıldan olabildiğince yararlanılması gerektiğini düşünmekle birlikte, bunu tatbik etmekteydi.³⁰²

Kültürümüzde, yaratıcı düşünce daima yer almıştır. Örneğin medeniyetimizin mühim şahsiyetlerinden olan Nasrettin Hoca'da yaratıcı düşünce net bir şekilde görülmektedir.

c. İnsandaki Sezgisel Kavrayış

Sezgi psikoloji alanında, "*ruhta hazır bulunan bir düşünce hakkında araçsız, doğrudan elde edilen bilgi*" olarak tarif edilmektedir. "Akli, görgüsel, Tanrısal" olarak çeşitli sezgi türleri bulunmaktadır.³⁰³ Bunlardan Tanrısal sezgi, hakikatin önceden anlaşılmasını sağlar. Psikolojide evvelce hissedilen sezgi mühim bir konuma sahiptir. Birtakım filozoflar, mutlak varlığa erişmemizi sağlayan bir sezginin bulunduğunu düşünmektedir. Bu sezgi, eşyanın mutlak varlığını idrak etmemizi sağlar. Bergson'a göre, metafizik sezgi, hakiki hayatın idrak edilmesini sağlar. İslami literatürde sezgi, zihnen istidlale gereksinim olmadan, gerçeği alenen, aracısız bir şekilde bilmektir.

Din psikolojisinde sezgi, koruyucu olduğu düşünülen varlıklardan gönderilen, gerçeklerin anlaşılmasını sağlayan, öğretici etkilerdir. Sezginin "ani, devri ve süreli" olmak üzere çeşitli yolları bulunmaktadır. Özellikle zihnî olanı, iki kaynaktan oluşur. Bunlardan biri, varlığın kendi bilincinin ve bilinçaltının sezgisidir. Diğerisi ise bedensizlerden ulaşan sezgilerdir. Bireyde var olan içsel deneyimler, gereksinim durumunda şuur alanına sezgiler tarzında meydana gelerek gerçeği gösterir. Bu açıdan ilhamdan ayrıdır. Bedensizler vasıtasıyla hâsıl olan etkilerin, bilgilerin tümü sezgi şeklinde zihinde belirir. Sezgileri ayırmak, değerlendirmek müstakil olarak bir yetidir. Nitekim sezginin nefsanî ve olumsuz olması mümkündür. Şeytanın saptırması böyledir. Bununla kastedilen, süfli varlıklardan ulaşan etkilerin zihinde sezgileşmesidir. Dolayısıyla sezgilerin değerini çoğaltmak amacıyla nefsi terbiye ederek kontrol altına almak lazımdır.³⁰⁴

Din psikolojisinde ilham; "*bir olgunun gerçek doğasına ilişkin ani kavrayışın farklı türlerde içe doğarak kavranması, apaçıklık kazanması hali*"³⁰⁵ olarak tarif edilmiştir. Bu

³⁰² Hökelekli, a.g.e., s. 156.

³⁰³ Ergün Arıkdal, *Metapsişik Terimler Sözlüğü*, İstanbul: Ruh ve Madde Yayınları, 1971, s. 74.

³⁰⁴ Arıkdal, a.g.e., s. 74.

³⁰⁵ Halil Apaydın, *Din Psikolojisi Terimler Sözlüğü*, Samsun: Bilimkent Yayınları, 2016, s. 132.

kazanım, çoğunlukla sezgisel alanı içine alır. Bu sebeple akıl yoluyla açıklanamayacağı düşünülmüştür.

4. Din Sosyolojisi'nde

'Din sosyolojisi' başlığı altında genel olarak "din" ve "toplum" arasındaki ilişkiye, özel olarak da din sosyolojisi alanında önsezi ve mistisizm kavramlarından bahsetmeye çalıştık.

a. Genel Olarak "Din" ile "Toplum"

Din, toplumsal bir vakiadır. Toplum ile din arasında güçlü bir bağ bulunmaktadır. Din, toplumun her yönünü etkiler. Toplum da benzer olarak dini, tüm açılardan etkilemektedir. Din toplumbilimi temelde, dinin topluma yansıyan tarafını ele alır.

Din sosyolojisi, *"dinlerin inanç sistemlerini, içtimai tezahürlerini, bunların zamanla hangi sosyal şartlara bağlı olarak değişme gösterdiklerini, dini grupları inceleyen bir bilim dalı"* olarak tanımlanır.³⁰⁶

Din olgusu, eski zamanlara kadar dayanan bir vakiadır. Bireyin dinle irtibatı, onun doğal yapısında saklıdır. Örneğin irkbilimci Evans Pritchard'a göre, kişide bulunan din duygusunun menşei, "ilahi sezgi"dir. Bu da vahiy sezgisi olarak anlaşılır. Evans, vahiy sezgisinin her insanda bulunduğunu ifade eder. Dinler de, vahiy sezgisinin ürünü olmaktadır. Max Müller'e göre de tanrı sezgisi, kişinin doğasında vardır. Evans ve Müller'in ifade ettiği "ilahi sezgi", İslami literatürde "fitrat" kavramıyla öne çıkar. Zira İslam inancında, her kişinin günahsız, pak olan fitratla doğduğu kabul edilir. Aynı zamanda kişide doğuştan olarak mukaddes bir varlığa bağlanma, ona sığınma yönelimi bulunur.³⁰⁷ İnanç, yalnızca insana özel bir histir. Başka bir ifadeyle inanç ile din vakıası, insanı öteki canlılardan farklı kılan etkenlerdendir.

Toplumların çoğunda dini grupların ortaya çıktığı bir gerçektir. Dini gruplar ictimai yapının, dini deneyimlerin değişiklik arz etmesi sonucunda oluşmaktadır. Oluşan gruplar yeni tecrübeleri ifade eder. Dini gruplarla ilgili birçok araştırma yapılmıştır. Bu araştırmalarda tipoloji öne süren ilk toplumbilimci Max Weber'dir. O'na göre, öncelikle "Buda, Musa, İsa,

³⁰⁶ İzzet Er, "Din Sosyolojisi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1994, C. IX, s. 345.

³⁰⁷ Bâkî Adam, *"İnsan Zihninin Ortak Doğası ve Din"*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 24, sayı 1, 2014, s. 205-206.

Muhammed" gibi karizmatik şahsiyetlerin peygamberî sezgileri neticesinde ortaya çıkan dinler ele alınmalıdır. Zira bu dinler, birçok yapıda mühim kırılmalar oluşturmuştur.³⁰⁸

b. Önsezi ve Mistisizm

Önsezi, *"sezgisel olarak gelecekte olabilecekleri önceden görmebilme yeteneği"* olarak ifade edilir. Buna basiret de denilir. Benzer bir kelime olan öngörü kelimesi, *"sağduyu veya sezgi yoluyla, olabilecekler hakkında önceden kestirimde bulunma"* olarak tanımlanır. Bu da feraset kelimesiyle ifade edilmiştir.³⁰⁹

Sağduyu kavramı sosyal psikolojide *"kişisel pratiklerle, gözlemlerle zenginleştirilmiş, ortak geleneklere dayanan ve bireyler tarafından kendiliğinden üretilen bilgiler bütünü"* olarak tarif edilir. Sağduyu kelimesi için "akl-ı selim" kavramı da kullanılmaktadır. "Sağduyu düşüncesi", kişinin psikolojisine dair incelemelerin meydana çıkardığı sosyal düşünceyi anlatır. Bu araştırmalar "teknik düşünce" (uzmanın düşüncesi) ile "yabani düşünce" (uzman olmayan kişinin düşüncesi) arasındaki zıtlığı incelemektedir. Biri standart ve disiplinli, diğeri standart olmayan ve kendiliğinden olan düşünme tarzı olarak görülür. Standart düşünce, *"hakikati arayan, akıl yürütmelerini değerlendirme kriterlerine bağlayan, bulunan çözümleri herkes için geçerli sayan bir düşünce"*dir. Standart olmayan düşünce ise *"daha doğal ve doğuştan olan, herhangi bir eğitimden geçmeden kazanılan, önceki inançlardan ve dilin kalıpyargılarından etkilenen bir düşünce tarzı"*dır.³¹⁰

Konuyla ilgisi olan sezgi kavramı *"dolaysız bir şekilde kavrama, içe doğma, akıl yürütmeden bilme melekesi"* olarak tanımlanır. Sezgi, kişinin kendisiyle, değer hükümleriyle alakalı verileri direkt olarak, uslamlama yapmadan birden bire bilmesidir.³¹¹

İctimâî hakikatlerin sadece sezgiyle idrak edilebileceğini belirten toplumbilimi düşüncesi, *"sezgici toplumbilim"* olarak ifade edilir. Bu düşünceye sahip olan toplumbilimciler sezgiyi metafizik manada anlarlar. Bunun yanında, sezginin bilgi aşamalarındaki rolünü mutlaklaştırırlar. Onlar tecrübenin rolünü de yalnızca sezgisel biçimde elde edilmiş fikirlerin gerçekleşmelerine indirgerler. Toplumbilimde sezgicilik anlayışı, ruhbilimsel toplumbilim düşüncesine dâhil olmaktadır. Zira metafizik, sezgiyi tabiatüstü bilgi

³⁰⁸ Ahmet Faruk Kılıç, *Din Sosyolojisinde Dini Grup Tipolojileri*, Değerler Eğitimi Dergisi, Değerler Eğitimi Merkezi, 2007, Cilt 5, Sayı 13, s. 40.

³⁰⁹ Ömer Demir, Mustafa Acar, *Sosyal Bilimler Sözlüğü*, Ankara: Vadi Yayınları, 1977, s. 175.

³¹⁰ Nuri Bilgin, *Sosyal Psikoloji Sözlüğü*, İstanbul, Bağlam Yayınları, 2003, s. 314-316.

³¹¹ Demir, a.g.e., s. 199.

edinme şekli olarak kabul etmekle birlikte bunun ruhsal olarak meydana geldiğini ileri sürer. Bu ruhsal idrak, hakikatin deneye, akıl yürütmeye ihtiyaç duyulmaksızın idrak edilmesini sağlar. Teoloji'ye göre, bilgiyi, hakikati bir vasıtaya ihtiyaç olmadan doğrudan idrak ettiren Tanrı'dır. Başka bir deyişle sezgi, Tanrısal bir idraktır. Fakat bilimsel yönden sezgi, tabiatüstü bilgilenme şekli değil; deney ile akıl yürütme neticesinde aniden hâsıl olan bilme vakıasıdır. Çoğu hakikat deney ile akıl yürütme neticesinde sezgi yoluyla ortaya çıkmış, mücerret fikir seviyesine ulaşmış, uygulamayla doğrulanmıştır. Metafizik sezgi ise mücerret fikir seviyesine çıkamaz ve pratikle ispatlanamaz. Bilgi, aniden oluşan bir vakıa olmayıp birçok aşamadan geçer. Araçsız sezgi, bilgi edinme aşamalarının ilk basamağıdır. Birey, eşya ile olgularla karşılaşırken ilk izlenimlerini elde eder. Bunlar değişik deneyimler neticesinde sezgileşir ve olguların mevcudiyetini sezen birey bunları mücerret düşüncesine nakleder. Fakat nakledilen bu sezgiler, henüz bilgi haline gelmemiştir. Çünkü gereğince bilgi edinmek için, geçilmesi gereken birçok aşama bulunmaktadır.³¹²

"Tanrı'nın aracısız idrak edilmesi" manasına gelen mistisizm, "*Nihai Hakikat ile birleşmenin ilmi*" şeklinde de ifade edilir.³¹³ Mistisizm sosyolog ve psikologların incelemelerinin odağı olmuştur. Dışadönük ve içedönük mistisizmden bahsedilir. Dışadönük mistisizm, "*duyuların çokluk diye algıladığı varlıkların gerçekte derin bir birlik içinde olduğunu dolaysız biçimde anlamak*" olarak tanımlanır. İçedönük mistisizm, "*algılanabilen şeylerden yoksun bir birlik tecrübesi*"dir. Mistik tecrübe, aracısız olarak doğrudan yaşanan bir tecrübedir. Bu tecrübe hem duygusal hem bilgisel bir tecrübedir. Kişi bu tecrübe aracılığıyla bazı bilgilere sahip olur.³¹⁴

5. Din Eğitimi'nde

Bu başlık altında genel olarak "din" ve "eğitim"den, özel olarak da din eğitiminde sezgi, zekâ kavramlarından bahsedeceğiz.

a. Genel Olarak "Din" ile "Eğitim"

³¹² Orhan Hançerlioğlu, *Toplumbilim Sözlüğü*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1996, s. 347-348.

³¹³ Cavit Sunar, *Mistisizm Nedir*, İstanbul: Kılıç Kitabevi, 1979, s. 16.

³¹⁴ Mehmet Süheyl Ünal, *Dini ve Mistik Tecrübe Yazıları*, Rize: y.y., 2012, s. 111-117.

Eğitim, "çocuğun davranışlarında istenen yönde değişiklik yapma faaliyeti"³¹⁵ olarak tarif edilmiştir. İstenilen yönden maksat, kişinin iyi özelliklerinin geliştirilmesidir. Eğitim "insanın bilgi, beceri, ahlak, sanat vb. alanlarda ilerlemesini, toplumsallaşmasını mümkün kılan bilim ve sanat" olarak tanımlanabilir. Din eğitimi, "çocuğun Yüce Allah'ın varlığını ve birliğini anlamasını sağlayan doğuştan edindiği sezgisel kabiliyetin fark edilerek desteklenmesi ve daha da geliştirilme çabası"³¹⁶ olarak tarif edilmiştir.

Eğitimin ana konusu insandır. İnsan, "toplumsal, kültürel, psikolojik bir varlık" şeklinde tanımlanmaktadır. İnsanın ana yapısı, biyolojiktir. Zira insanda "46 kromozom" ile ortalama 20 trilyon hücre bulunmaktadır. İnsanın bu özelliği, potansiyellerini de meydana getirir. İnsanın bilişsel, psikomotor, hissî, algısal alanlara dair yaratılıştan onu takip eden vasıfları bulunur. Doğuştan gelen potansiyeller eğitimle daha ileri seviyeye ulaştırılabilir. Çünkü eğitimin vazifelerinden biri de, kişinin kabiliyetlerini, güçlerini ileri seviyeye ulaştırmaktır.³¹⁷

Düşünme, öğrenme, kavrama, beceri elde etme vb. kabiliyetler kişiye verilen nimetlerdendir. Bu nimetler, kişinin yetkinliğe ulaşmasını sağlayacak kabiliyetlerinin gelişmesini mümkün kılar.³¹⁸

b. Din Eğitiminde Sezgi ve Zekâ

Din eğitiminde sezgi kavramı, "araçsız ve dolaysız bir biçimde birinci elden kazanılan bilgi" için kullanılır. Buna "görgüsel bilgi" de denilmektedir. Anaokullarında ve ilkokullarda mühim bir yere sahiptir. İşin içinde düşünme olmadığından dolayı "duyusal bilgi" olarak da adlandırılır. Sezgi kavramı ayrıca "önceden üzerinde düşünmeden, içe doğarcasına insanın edindiği anlam, düşünce veya vardığı yargı" olarak da tanımlanmaktadır.³¹⁹ Can alıcı hususu idrak etme, anlama, doktor veya psikoloğun bir bakışta hastalığı teşhis etmesi buna örnek olarak verilebilir.

---

³¹⁵ Eyüp Kirpitçi, "*Din Eğitimi Açısından Baba-Oğul İlişkisi*", Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı 30, s. 223-239-234.

³¹⁶ Cemil Oruç, "*Din Eğitiminin Hedefleri*", Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt 13, sayı 1, 2008, ss. 259-269, s. 261.

³¹⁷ Veysel Sönmez, "*Türkiye'de Eğitimin Kalitesi ve Geleceği*", 1986, Ankara, Eğitim Fakültesi Dergisi, sayı: 1, H.Ü. Eğitim Fakültesi Yayını, s. 18.

³¹⁸ Osman Necati, *Kur'an ve Psikoloji*, (çev. Hayati Aydın), Ankara: Fecr Yayınları, 1998, s. 234.

³¹⁹ Remzi Öncül, *Eğitim ve Eğitim Bilimleri Sözlüğü*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı, 2000, s. 982.

Sezgisel öğrenme, "insanın, hedefe eriştiren birçok ipucunu veya sorun durumlarda ilişkileri idrak etmeyi başardığı bir öğrenme" olarak ifade edilir. Sezgisel yöntem, "okulöncesi ve ilkokul aşamalarında öğretimde duyuşal sezgiye, duyuşların eğitime önem veren ve anlksal sezgiye geçiş için bunu bir basamak yapan öğretim yolu" olarak tanımlanır.³²⁰ Sezgi, bilhassa anaokulu evresine uygun düşer. Zira bu evre çocuğun düşüncesinin, mantıkî bağlantılar kurma aşamasına ulaşmadığı bir evredir. Ama yaş ilerledikçe mantıkî düşünce biçimleri sezginin yerini almalıdır. Çünkü sadece mantıkî düşünce biçimleri, dış âlemin rasyonel biçimde idrak edilmesini mümkün kılar. Bundan dolayı günümüzde sezgici yöntemlerden çok, aktif yöntemlerden bahsedilmektedir.³²¹

Basiret kavramının feraset, zekâ, sezgi, anlayış anlamlarına geldiğini ifade etmiştik. Genel olarak "bir nesneyi, durumu veya olayı kavrama kabiliyeti ve anlama gücü" olarak tanımlanır. Eğitimde bilgi, "ilksezi düşünceler; aklın kapsayabileceği ilke, kavram; zekânın çalışmasıyla ortaya çıkan nesne; kişinin karşılaştığı durumları anlamak, irdelemek, durumun gerektirdiği eylemleri uygulamak için kullandığı edinilmiş düşünceler" anlamlarına gelir.³²² Bu anlamlar incelendiğinde, zekâ ve sezgi ile ilişkili oldukları görülür.

Duyusal ve zihinsel olarak iki çeşit sezgiden söz edilir. Duyusal sezgide obje, duyuşlar aracılığıyla bilinir. Bu sezgi türü, insan ile hayvanda müşterektir. Zihinsel olan sezgi türü, akla, zekâyâ ve eşya arasındaki bağı kavrama yetisine has olan durumdur. Sezginin bu çeşidi, mental olarak ilerleme kaydetmiş bireylere mahsustur. Küçük çocuklarda bu sezgi türü gelişmiş değildir. Sezgi, "dolaysız bir bilgi şekli izlenimi oluşturan, ama aslında bazı araçların müdahalesini içeren bilinçdışı bir çalışma sonucu ani bilinç edinme" olarak da ifade edilebilir.³²³ Bir talebe, muallimin onunla ilgili hislerini böyle bir sezgi tarzıyla anlar. Hisleri kuvvetli olan doktor, hastalığın niteliğini böyle bir sezgiyle anlamış olur.

Zihinsel sezgi akılla bağlantılıdır. Descartes, "doğruyu yanlıştan ayırma gücü" şeklinde tanımladığı "akl-ı selim" kavramını, akıl ile eş değer görmektedir. Akl-ı selimin dini literatürde ifade edilen "fitrat" kelimesiyle ilişkili olduğu söylenebilir. Tefsir âlimlerine göre fitrat, "bütün insanların yaratılışında var olan Hak dini ve onun mesajlarını kabul etmeye

³²⁰ Öncül, a.g.e., s. 982.

³²¹ Paul Foulque, *Pedagoji Sözlüğü*, (çev. Cenap Karakaya), İstanbul: Sosyal Yayınlar, 1994, Sosyal Yayınlar, s. 441.

³²² Hasan Demirtaş, Hasan Güneş, *Eğitim Yönetimi ve Denetimi Sözlüğü*, Ankara: Anı Yayıncılık, 2002, Anı yayınları, s. 18.

³²³ Foulque, a.g.e., s. 441.

müsaait olan kabiliyet" olarak tanımlanmıştır. Peygamberimiz, "Her çocuk fitrat üzere doğar; sonra ebeveyni onu yahudi, hıristiyan veya mecusi yapar"³²⁴ buyurarak insanda doğuştan akl-ı selim bulunduğunu vurgulamıştır. Bununla birlikte aklın bu vasfının çevrenin etkisiyle bozulabileceğini ifade etmeyi murad etmiştir. İbn Sina, kişinin temiz fitratının "akıl" olarak adlandırıldığını ifade etmiştir.³²⁵

B. TEMEL İSLÂM BİLİMLERİNDE

Bu bölüm, Tefsîr, Hadîs, Fıkıh, Kelâm ve Tasavvuf ilimlerinde "basîret" kavramının incelenmesinden oluşmaktadır. İkinci bölümde kavram daha ayrıntılı olarak ele alınacağından dolayı Tefsîr başlığında kısaca bilgi verilmiştir. Hadîs bölümünde, "basîret kavramına, biçim yönüyle kısaca yer verilmiş ve kavram anlam yönüyle incelenmiştir. Fıkıh bölümünde genel olarak fıkıh kavramı açıklanmış, özel olarak fıkıh-ferâset ilişkisinden bahsedilmiştir. Kelâm bölümünde genel olarak bilgi problemi, bilginin kaynağı ve değeri ele alınmış, nazarî bilgidен söz edilmiştir. Ardından kelâmda keşf ve ilham kavramları açıklanıp bunların bilgi değeri olup olmadığı hakkındaki tartışmalar nakledilmiştir. Tasavvuf bölümünde sufilerin "ilim" hakkındaki görüşleri incelenmiş, marifet kavramıyla ilgili bilgi verilip ilim-marifet ilişkisine değinilmiştir. Daha sonra bilgi edinme yolu olarak keşf-ilham ele alınıp ilham-firâset ilişkisinden bahsedilmiştir.

1. Tefsir'de

"Basîret" kavramının geçtiği âyetleri belirleyerek bu âyetlerin tefsir âlimleri tarafından nasıl yorumlandığını, kavrama hangi anlamların verildiğini tefsir kaynaklarından araştırdık. Kendi içerisinde konularına göre gruplandırdık. Çalışmamızın temel bölümünü teşkil etmesi sebebiyle ikinci bölümde ayrıntılı olarak ele alacağımız için burada kısaca bilgi vermekle yetiniyoruz.

a. Kur'ân'da

---

³²⁴ Müslim, "Kader", 22.

³²⁵ Süleyman Hayri Bolay, "Akl-ı Selîm", *TDV İslam Ansiklopedisi*, I-XLIV, İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 1989, C. II, s. 275.

"B.s.r." (بصر) kökü Kur'ân-ı Kerîm'de 44'ü Mekkî, 18'i Medenî olmak üzere toplam 62 sûrede, 139 âyette ve 148 kez geçmektedir.³²⁶

"Basîret" kavramının türemiş olduğu "b.s.r." (بصر) kökünün kullanım şekilleri isim, masdar, emir, ism-i tafdil, ismi fâil ve sıfat-ı müşebbehe şeklindedir. Fiil olarak sülâsi mücerred kullanımının beşinci babdan; sülâsî mezîd kullanımının if'âl ve tef'il bâbından geldiği görülmektedir.

b. Genel Olarak Tefsir'de

"Basîret" kavramı, tefsirlerde Kur'ân âyetleri çerçevesinde, hem sözlük anlamıyla hemde terim anlamıyla yer almıştır. Kavramımızın geçti âyetlere baktığımızda genel olarak "görme" manası yanında bilhassa "hakikati keşfetme, doğru yolu tanıma, gerçeği yanlıştan ayırma kabiliyeti" manalarında kullanıldığı görülmektedir. Âyetlerde kavramımız ve türevleri taranmış, siyâk-sibâk ilişkileri dikkate alınarak işlenmiştir. İkinci bölümde kavramımızı detaylı olarak ele alacağımız için burada kısa bir bilgi vermekle yetiniyoruz.

2. Hadis'te

"B.s.r." (بصر) maddesinin ulaşılabildiği kadarıyla 87 hadiste geçmekte olduğu tespit edilmiştir.³²⁷

Çalışmamızın Hadis bölümünde "basîret" kavramına iki başlık altında yer vereceğiz. Birinci başlığımızda "b.s.r." maddesinin hadislerde yer alan türevlerini ve lügattaki "görmek, bakmak, bilmek, gerçeği görmesini sağlamak, kasıtlı olmak, inanç, gözün görme gücü, kan izi" anlamını içeren hadislerle birkaç örnek göstereceğiz. İkinci başlığımızda "basîret" kavramının terim olarak "görme duyusunun ötesinde rûhî bir meleke" anlamına işaret eden hadislerin bazılarını yer vereceğiz.

a. Lafız Yönüyle

³²⁶ Abdalbâkî, Muhammed Fuâd b. Sâlih el-Mısırî, *el-Mu'cem el-Mufehres li Elfâzi'l Kur'ân el-Kerîm*, Mısır: Matbaatü'ş-Şa'b, 1364/1945, s. 121.

³²⁷ Arent Jean Wensinck, *el-Mu'cemu'l-Müfehres li Elfâzi'l Hadîsi'n-Nebeviyye*, I-VII, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1955, C. I, s. 184-186.

1) Görmek: بصر filinin "görmek, bakmak" anlamında kullanımına örnek olarak şu hadisler verilebilir:

عَنْ عَائِشَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا، قَالَتْ: " لَمَّا كَانَ يَوْمَ أُحُدٍ هُرِمَ الْمُشْرِكُونَ، فَصَرَخَ إِبْلِيسُ لَعْنَةُ اللَّهِ عَلَيْهِ: أَيُّ عِبَادَ اللَّهِ أَخْرَاكُمْ، فَرَجَعَتْ أَوْلَاهُمْ فَاجْتَلَدَتْ هِيَ وَأَخْرَاهُمْ، فَبَصُرَ حُدَيْفَةُ فَإِذَا هُوَ بِأَبِيهِ الْيَمَانِ، فَقَالَ: أَيُّ عِبَادَ اللَّهِ أَبِي أَبِي، قَالَتْ: فَوَاللَّهِ مَا اخْتَجَزُوا حَتَّى قَتَلُوهُ، فَقَالَ حُدَيْفَةُ: يَغْفِرُ اللَّهُ لَكُمْ³²⁸

Hiz. Âişe rivâyet etmiştir ki: "Uhud gününde müşrikler bozguna uğradığında Allah'ın laneti üzerine olası İblis müslümanlara: 'Ey Allah'ın kulları, arka tarafınızda bulunanlarınızdan sakının', diye bağırdı. Bunun üzerine onların önlerinde olanlar geri döndü, arkada kalanlarıyla birlikte şiddetlice savaştılar. Huzeyfe bakınca babası el-Yemân'ı gördü. 'Ey Allah'ın kulları! Bu babamdır, bu babamdır (onu sakın öldürmeyin)' dedi. Aişe dedi ki: 'Allah'a yemin ederim ki onu öldürmekten geri durmadılar'. Bunun üzerine Huzeyfe: 'Allah size mağfiret buyursun' demekle yetindi."³²⁹ Hiz. Âişe'nin rivâyetinde geçen "بَصُرَ" ifadesi bilmek olarak da açıklanmıştır.

قَالَ: بَيْنَمَا نَحْنُ نَسِيرُ مَعَ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِذْ بَصُرَ بِامْرَأَةٍ لَا تَطْنُ أَنْهُ عَرَفَهَا، فَلَمَّا تَوَسَّطَ الطَّرِيقَ وَقَفَتْ حَتَّى انْتَهَتْ إِلَيْهِ، فَإِذَا فَاطِمَةُ بِنْتُ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ لَهَا: «مَا أَخْرَجَكَ مِنْ بَيْتِكَ يَا فَاطِمَةُ؟»، قَالَتْ: أَتَيْتُ أَهْلَ هَذَا الْمَيْتِ، فَتَرَحَّمْتُ إِلَيْهِمْ، وَعَزَّيْتُهُمْ بِمَيْتِهِمْ، قَالَ: «لَعَلَّكَ بَلَّغْتِ مَعَهُمُ الْكُدَى؟»، قَالَتْ: مَعَاذَ اللَّهِ، أَنْ أَكُونَ بَلَّغْتُهَا وَقَدْ سَمِعْتُكَ تُذَكِّرُ فِي ذَلِكَ مَا تُذَكِّرُ³³⁰

Abdullâh b. Amr şöyle rivayet etmiştir: "Bir gün Resulullah ile beraber yürüyorduk. Birden kendisini tanımadığımı zanneden bir kadın gördü. Hiz. Muhammed yolun ortasına varınca durdu ve o kadın yanına gelinceye kadar bekledi. Bir de baktık ki o kadın Resulullah'ın kızı Fatıma'ymış. Resulullah ona: "Ey Fatıma! Seni evden çıkaran nedir" diye sordu. Hiz. Fatıma: "Şu ölen kimsenin ailesine gelmiştim. Ölenlerine Allah'tan rahmet diledim, onlara başsağlığı diledim" dedi. Resulullah: "Herhalde onlarla birlikte kabristana da gittin" buyurdu. Hiz. Fatıma: "Oraya gitmekten Allah'a sığınırım; zira bu konuda senin ne söylediğini duydum"³³¹

³²⁸ el-Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Cu'fî, (v. 256/870), *el-Câmi'u's-Sahîh*, İstanbul: el-Mektebetü'l İslâmiyye, 1979, "Meğazi", 18.

³²⁹ el-Buhârî, *Sahîh-i Buhârî ve Tercemesi*, (çev. Mehmed Sofuoğlu), I-XVI, İstanbul: Ötüken Yayınları, 1989, C.VI, s. 326.

³³⁰ en-Nesâî, Ebû Abdirrahman Ahmed b. Şuayb (v. 303/915), *es-Sünen*, I-IV, Mustafâ el-Bâbî el-Halebî, Kâhire, 1964, "Cenaiz", 27.

³³¹ en-Nesâî, *Sünen-i Nesâî Tercemesi*, (çev. Abdullâh Parlıyan), Konya: Konya Kitapçılık, 2005, s. 542.

Ebû Katâde'nin oğlu Abdullah'ın rivâyet etmiş olduğu hadisin özet olarak aktaracağımız kısmında بصر fiilinin "bakmak" anlamında kullanıldığını görüyoruz:

قَالَ: انْطَلَقْنَا مَعَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَامَ الْخُدَيْبِيَّةِ، فَأَحْرَمَ أَصْحَابُهُ وَلَمْ أَحْرَمْ، فَأُنْبِئْنَا بِعَدُوِّ بَعِيقَةَ، فَتَوَجَّهْنَا نَحْوَهُمْ، فَبَصُرَ أَصْحَابِي بِجَمَارٍ وَحَشٍ، فَجَعَلَ بَعْضُهُمْ يَصْنَعُكَ إِلَى بَعْضٍ، فَتَنَظَّرْتُ فَرَأَيْتُهُ، فَحَمَلْتُ عَلَيْهِ الْفَرَسَ فَطَعَنْتُهُ فَأَثْبَتُهُ، فَاسْتَعْنَتْهُمْ فَأَبُوا أَنْ يُعِينُونِي، فَأَكَلْنَا مِنْهُ³³²

"Hudeybiye (antlaşmasının yapıldığı) yıl Nebî ile birlikte yola çıktık. Ashâbı ihrama girdiği halde ben ihrama girmedim. Bize savaşmak isteyen bir ordunun bulunduğu haber verildi. Bunun üzerine biz de hareket ettik. Arkadaşlarım vahşi bir eşek sürüsü gördü ve bunun üzerine birbirleriyle gülüştüler. Ben de baktım ve gördüm. Eşeklerden birine ok fırlatıp öldürdüm ve kestim. Arkadaşlarımdan yardım istedim fakat bana yardım etmeyi reddettiler. Onu birlikte yedik."³³³

Râfi b. Hadîc'in rivâyetinde " ابصر " fiili görmek anlamında kullanılmıştır:

عَنْ رَافِعِ بْنِ خَدِيجٍ، قَالَ: سَمِعْتُ رَافِعَ بْنَ خَدِيجٍ، يَقُولُ: «كُنَّا نُصَلِّي الْمَغْرِبَ مَعَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَيُنْصَرَفُ أَحَدُنَا وَإِنَّهُ لَيُبْصِرُ مَوَاقِعَ نَبْلِهِ³³⁴

Râfi b. Hadîc şöyle demiştir: "Nebi ile birlikte akşam namazını kılardık. Birimiz namazdan çıktıktan sonra (attığı) okun nereye düştüğünü görünceye kadar, gün aydınlık olurdu."³³⁵

2) Göstermek, gerçeği görmesini sağlamak: "بَصَّرَ" fiilinin "göstermek" anlamında kullanımına örnek olarak şu hadis verilebilir:

أَنَّ عَائِشَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا، قَالَتْ: لَقَدْ بَصَّرَ أَبُو بَكْرٍ النَّاسَ الْهُدَى، وَعَرَفَهُمُ الْحَقَّ الَّذِي عَلَيْهِمْ وَخَرَجُوا بِهِ، يَتْلُونَ {وَمَا مُحَمَّدٌ إِلَّا رَسُولٌ، قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِهِ الرُّسُلُ...}³³⁶

³³² el-Buhârî, "Kitâbu's-Sayd", 3.

³³³ el-Buhârî, *Sahîh-i Buhârî ve Tercemesi*, C. V, s. 243.

³³⁴ el-Buhârî, "Mevâkîtu's Salât", 18.

³³⁵ el-Buhârî, *Sahîh-i Buhârî ve Tercemesi*, C. V, s. 246.

³³⁶ el-Buhârî, "Kitâbü'l-Ehâdîsi'l-Enbiyâ", 37.

Hız. Âişe'nin rivâyet ettiğine göre Peygamberimiz vefat edince Hz. Ebû Bekir "Muhammed ancak bir resuldür. Ondan önce resuller geçip gitmiştir. Öyleyse o ölür veya öldürülürse, ökçeleriniz üzerinde geri mi döneceksiniz? Kim geri dönerse Allah'a hiçbir zarar veremeyecektir. Allah şükredenleri mükâfatlandıracaktır"³³⁷ âyetini okuyarak insanlara hidâyeti göstermiş, onlara üzerlerindeki hakkın ne olduğunu öğretmişti. Bu rivâyette " بَصَّرَ " kelimesinin gerçeği göstermek anlamında kullanıldığı görülmektedir.

3) Kasıtlı olmak : "استبصر"

عن عائشة، قالت: عَبَّتْ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي مَنْامِهِ، فَقُلْنَا: يَا رَسُولَ اللَّهِ صَنَعْتَ شَيْئًا فِي مَنْامِكَ لَمْ تَكُنْ تَفْعَلُهُ، فَقَالَ: «الْعَجَبُ إِنَّ نَاسًا مِنْ أُمَّتِي يَوْمُونَ بِالْبَيْتِ بِرَجُلٍ مِنْ قُرَيْشٍ، قَدْ لَجَأَ بِالْبَيْتِ، حَتَّى إِذَا كَانُوا بِالْبَيْدَاءِ خُسِفَتْ بِهِمْ»، فَقُلْنَا: يَا رَسُولَ اللَّهِ إِنَّ الطَّرِيقَ قَدْ يَجْمَعُ النَّاسَ، قَالَ: «نَعَمْ، فِيهِمُ الْمُسْتَبْصِرُ وَالْمَجْبُورُ وَابْنُ السَّبِيلِ، يَهْلِكُونَ مَهْلَكًا وَاجِدًا، وَيَصْنُدُونَ مَصَادِرَ شَيْءٍ، يَبْعَثُهُمُ اللَّهُ عَلَى نِيَّاتِهِمْ»³³⁸

Hız. Âişe şöyle rivâyet etmiştir: *Resûlullâh uykusu esnasında kıpırdadı. Biz: "Ya Resulallah! Uykun arasında öyle bir şey yaptın ki, evvelce bunu yapmazdın" dedik. Bunun üzerine "Şaşacak şey! Hakikaten ümmetinden bazı kimseler beyt'e sığınmış, Kureyş'ten bir adam için beyte kastediyorlar. Fakat çöle vardıklarında yere batırılacaklar!" buyurdu. Biz: "Ya Resulallah! Şüphesiz ki, yol bazen muhtelif insanları bir araya toplar" dedik. "Evet! Onların içinde kasıtlısı, mecburu, yolcusu vardır. Bunlar bir helakla helak olurlar. Muhtelif yerlerden çıkarlar. Allah onları niyetlerine göre diriltir." buyurdular.*³³⁹

4) Gözün görme gücü anlamında:

عَنِ الْعَلَاءِ بْنِ يَعْقُوبَ، قَالَ: أَخْبَرَنِي أَبِي، أَنَّهُ سَمِعَ أَبَا هُرَيْرَةَ، يَقُولُ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «الْمَنْ تَرَوَا الْإِنْسَانَ إِذَا مَاتَ شَخْصَ بَصَرَهُ؟» قَالُوا: بَلَى، قَالَ: «فَذَلِكَ حِينَ يَتَّبِعُ بَصَرَهُ نَفْسَهُ»

A'lâ b. Yakûb'un bir rivâyetine göre, Resûlallâh "İnsan öldüğü vakit gözü nasıl dikilip kalıyor görmez misiniz?" buyurdu. Ashab: "Evet görüyoruz" dediler. Bunun üzerine "İşte bu, gözününün nefsinin takip etmesindedir." buyurdu.³⁴⁰

³³⁷ Âli İmrân 3/144.

³³⁸ Müslim, "Fiten", 8.

³³⁹ Müslim, *Sahîh-i Müslim*, (çev. Ahmed Davudoğlu), I-XI, Sönmez Neşriyat, İstanbul, 1980, C. IV, s. 411.

³⁴⁰ Müslim, "Cenâiz", 9.

عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ، أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ: «إِذَا دَخَلَ الْبَصْرَ فَلَا إِذْنَ»³⁴¹

Ebû Hureyre'nin rivâyet ettiğine göre Nebî şöyle buyurmuştur: "*Bakış (eve) girdi mi, artık (eve girmek için) izin (almaya lüzum) yoktur.*"³⁴²

عَنْ أَنَسِ بْنِ مَالِكٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: سَمِعْتُ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ: " إِنْ أَلَّ اللَّهُ قَالَ: إِذَا ابْتَلَيْتُ عَبْدِي بِحَبِيبَتِيهِ فَصَبَّرَ، عَوَّضْتُهُ مِنْهُمَا الْجَنَّةَ"³⁴³

Enes b. Mâlik rivâyet ettiğine göre Hz. Muhammed şöyle buyurmuştur: "*Yüce Allah: Ben kulumu iki sevgilisi ile belalandırıp (gözünün nurunu alıp) o da sabrederse ona o ikisinin yerine cenneti veririm diye buyurdu.*" İki sevgilisiyle maksad, gözleridir.³⁴⁴

عَنْ شَكْلِ بْنِ حُمَيْدٍ قَالَ: أَتَيْتُ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَقُلْتُ: يَا نَبِيَّ اللَّهِ، عَلَّمَنِي تَعَوُّدًا أَتَعَوُّدُ بِهِ، فَأَخَذَ بِيَدِي، ثُمَّ قَالَ: " قُلْ: أَعُوذُ بِكَ مِنْ شَرِّ سَمْعِي، وَشَرِّ بَصَرِي، وَشَرِّ لِسَانِي، وَشَرِّ قَلْبِي، وَشَرِّ مَنْبِي " ³⁴⁵

Şekel b. Humejd'in rivâyetine göre O, Resûlullâh'ın yanına gitmiş ve "*Ey Allah'ın Peygamberi nelerden ve nasıl Allah'a sığınacağımı bana öğret*" demiştir. Nebi, elini tutmuş ve "*Allah'ım kulağımın şerrinden, gözümün şerrinden, dilimin şerrinden, kalbimin şerrinden ve benim şerrinden sana sığınırım de*" buyurmuştur.³⁴⁶

اللَّهُمَّ اجْعَلْ فِي قَلْبِي نُورًا، وَفِي بَصَرِي نُورًا، وَفِي سَمْعِي نُورًا، وَعَنْ يَمِينِي نُورًا، وَعَنْ يَسَارِي نُورًا، وَفَوْقِي نُورًا، وَتَحْتِي نُورًا، وَأَمَامِي نُورًا، وَخَلْفِي نُورًا، وَعَظْمِي لِي نُورًا

Peygamberimiz bir duasında "*Allah'ım! Benim kalbime nur, gözüme nur, kulağıma nur, sağıma nur, soluma nur, üstüme nur, altıma nur, önüme nur ve arkama nur ver. Benim nurumu büyüt!*" buyurmuştur.³⁴⁷

³⁴¹ Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el- Ezdî (v. 275/889), *Sünenü Ebî Dâvûd*, I-V, Dâru'l-Hadîs, Beyrût, 1388/1969, "Edeb", 127.

³⁴² Ebû Dâvûd, *Sünenü Ebî Dâvûd*, (çev. Necati Yeniel, Hüseyin Kayapınar, Necat Akdeniz), I-IX, İstanbul: Şamil Yayınevi, 1988, C. V, s. 231.

³⁴³ el-Buhârî, *Sahihi Buhârî*, "Merda", 7.

³⁴⁴ el-Buhârî, *Sahihi-i Buhârî ve Tercemesi*, C. VI, s. 251.

³⁴⁵ en-Nesâî, *Sünenü'n-Nesâî*, "İstiâze", 7.

³⁴⁶ en-Nesâî, *Süneni Nesâî Tercemesi*, "İstiâze", 7.

³⁴⁷ Müslim, "Müsâfirîn", 181.

عَنْ أَبِي سَعِيدٍ الْخُدْرِيِّ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ: أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: «إِيَّاكُمْ وَالْجُلُوسَ بِالطَّرِيقَاتِ» فَقَالُوا: يَا رَسُولَ اللَّهِ، مَا لَنَا مِنْ مَجَالِسِنَا بَدُّ نَتَحَدَّثُ فِيهَا، فَقَالَ: «إِذْ أَبَيْتُمْ إِلَّا الْمَجْلِسَ، فَأَعْطُوا الطَّرِيقَ حَقَّهُ» قَالُوا: وَمَا حَقُّ الطَّرِيقِ يَا رَسُولَ اللَّهِ؟ قَالَ: «غَضُّ الْبَصَرِ، وَكَفُّ الْأَدَى، وَرَدُّ السَّلَامِ، وَالْأَمْرُ بِالْمَعْرُوفِ، وَالنَّهْيُ عَنِ الْمُنْكَرِ»³⁴⁸

Ebû Saîd el-Hudrî'nin bir rivâyetine göre Nebî şöyle buyurdu: "Yollarda oturmaktan sakınız." Sahabe: 'Ey Allah'ın resulu, bizim için oralarda oturmaktan başka çare yok. Biz oralarda oturup konuşuyoruz' dediler. Bunun üzerine Allah resûlü: Madem sizin için oralarda oturmanın kaçınılmaz olduğunu söylüyorsunuz, o halde yolun hakkını veriniz" buyurdu. Ashab, "Yolun hakkı nedir ey Allah'ın resûlü" deyince O, "Gözü harama bakmaktan sakınmak, yolda rahatsızlık verecek şeyleri kaldırmak, verilen selamı almak, marufu emredip münkerden alıkoymaktır" buyurdu.³⁴⁹

عَنْ أَنَسِ بْنِ مَالِكٍ حَدَّثَهُمْ، قَالَ: قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «مَا بَالُ أَقْوَامٍ يَرْفَعُونَ أَبْصَارَهُمْ إِلَى السَّمَاءِ فِي صَلَاتِهِمْ»، فَاسْتَدَّ قَوْلُهُ فِي ذَلِكَ، حَتَّى قَالَ: «لَيْتُنَّهُنَّ عَنْ ذَلِكَ أَوْ لَنُحْطَفْنَ أَبْصَارَهُمْ»³⁵⁰

Sahîh-i Buhârî'de "Namazda gözü göğe dikme" babında Enes b. Mâlik'ten rivâyet edilen bir hadiste Peygamberimizin şöyle buyurduğu zikredilmiştir: "Ne oluyor bazı kimselere ki, namaz kılarken gözlerini gökyüzüne dikiyorlar?" Nebi bunu öylesine sert ve şiddetli bir biçimde söylemişti ki sonunda şöyle buyurmuştur: "Ya bundan vazgeçerler ya da gözleri alınır."³⁵¹

عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «لَا يَزْنِي الرَّأْيِي حِينَ يَزْنِي وَهُوَ مُؤْمِنٌ، وَلَا يَشْرَبُ الْخَمْرَ حِينَ يَشْرَبُ وَهُوَ مُؤْمِنٌ، وَلَا يَسْرِقُ حِينَ يَسْرِقُ وَهُوَ مُؤْمِنٌ، وَلَا يَنْتَهَبُ نُهْبَةً، يَرْفَعُ النَّاسَ إِلَيْهَا فِيهَا أَبْصَارَهُمْ حِينَ يَنْتَهَبُهَا وَهُوَ مُؤْمِنٌ»، وَعَنْ سَعِيدٍ، وَأَبِي سَلَمَةَ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مِثْلَهُ «إِلَّا النُّهْبَةَ»³⁵²

Ebû Hureyre'den rivayet edilen bir hadiste Peygamberimiz şöyle buyurmuştur: "Kişi zina ettiği sırada mümin olarak zina etmez; içki içtiği sırada mümin olarak içmez; hırsızlık ettiği sırada mümin olarak hırsızlık etmez; insanları kendisine baka baka yağma yaptığı sırada mümin olarak yağma yapmaz." Saîd'den ve Ebû Seleme'den Ebû Hureyre kanalıyla

³⁴⁸ el-Buhârî, "İsti'zân", 2 ; "Mezâlîm", 22.

³⁴⁹ el-Buhârî, *Sahîh-i Buhârî ve Tercemesi*, C. VII, s. 362.

³⁵⁰ el-Buhârî, "Ezân", ۹۲; "Edeb", 118; Müslim, "Salât", 117.

³⁵¹ el-Buhârî, *Sahîh-i Buhârî ve Tercemesi*, C. IV, s. 243, 244.

³⁵² el-Buhârî, "Mezâlîm", 30.

Hız. Muhammed'in aynen böyle söylediği aktarılmıştır. Fakat o rivâyetinde "yağma" ifadesi bulunmamaktadır.³⁵³

عَنْ جَابِرٍ، قَالَ: كُنَّا يَوْمَ الْحُدَيْبِيَّةِ أَلْفًا وَأَرْبَعَ مِائَةٍ، فَقَالَ لَنَا النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «أَنْتُمْ الْيَوْمَ خَيْرُ أَهْلِ الْأَرْضِ»،
وَقَالَ جَابِرٌ: «لَوْ كُنْتُ أَبْصِرُ لَأَرَيْتُكُمْ مَوْضِعَ الشَّجَرَةِ»³⁵⁴

Câbir'in rivâyetine göre müslümanlar Hudeybiye günü bin dört yüz kişiydi. Nebi onlara: *"Bugün siz yeryüzü halkının en hayırlısunuz!"* buyurdular. Câbir rivâyetin sonunda "أَبْصِرُ" ifadesini kullanarak şöyle demiştir: *"Gözüm görse size o ağacın yerini gösterirdim."*³⁵⁵

5) Allah'ın isimlerinden biri olarak "gören" anlamında: "بصير"

عن أبي موسى الأشعري قال كنا مع رسول الله لى الله عليه وسلم فقال أيها الناس أربعوا على أنفسكم فإنكم ما تدعون أصم ولا غانبا إنما تدعون سميعا بصيرا، إن الذين تدعون أقرب إلى أحدكم من عنق رحلتهم، يا عبد الله بن قيس ألا أعلمك كلمة من كنوز الجنة؟ لا حول ولا قوة إلا بالله³⁵⁶

Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin rivâyetine göre, Resûlullâh ile gazvede bulunurlarken her tepeye çıktıklarında ve her vadiye indiklerinde yüksek sesle tekbir getirirlerdi. Resûlullâh onlara yaklaşıp, *"Ey insanlar! Nefislerinize yumuşak davranın (seslerinizi çok yükseltmeyin). Siz sağır veya bir gâibe seslenmiyorsunuz. Duyan gören birine sesleniyorsunuz. Seslendiğiniz kişi size devenizin boynundan daha yakındır. (Sonra bana:) Ey Abdullah b.Kays! Sana cennet hazinelerinden olan bir sözü öğreteyim mi? Bu söz, La havle vela kuvvet illa billâh sözüdür"* buyurdu.³⁵⁷

Hadislerde esmâ'ül hüsnâ'dan olan "basîr" isminin Allah'a izafe edildiği görülür. Aynı zamanda nazar ve rü'yet köklerinden türemiş olan çeşitli kelimeler de Allah'ın sıfatı olarak ifade edilmiştir.

6) "İnanç, kanaat" anlamında: "بصيرة"

³⁵³ el-Buhârî, *Sahih-i Buhârî ve Tercemesi*, C. VII, s. 422.

³⁵⁴ Müslim, "Emâret", 71.

³⁵⁵ Müslim, *Sahih-i Müslim Tercümesi*, C. VII, s. 134.

³⁵⁶ İbn Hanbel, *el-Müsned*, Beyrût: Darû'l-Beyrût, 1955, "el- Ezkâr ve'd Deavât", 4.

³⁵⁷ İbn Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Mervezî (v. 241/885), *el-Müsned*, (çev. Rıfat Oral), I-III, Konya: Ensar Yayıncılık, 2003, C. II, s. 334.

أَنَّ أَبَا سَعِيدٍ قَالَ: حَدَّثَنَا رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَوْمًا حَدِيثًا طَوِيلًا عَنِ الدَّجَالِ، فَكَانَ فِيهَا يُحَدِّثُنَا بِهِ أَنَّهُ قَالَ: " يَأْتِي الدَّجَالُ، وَهُوَ مُحَرَّمٌ عَلَيْهِ أَنْ يَدْخُلَ نِقَابَ الْمَدِينَةِ، فَيَنْزِلُ بَعْضَ السِّبَاخِ الَّتِي تَلِي الْمَدِينَةَ، فَيَخْرُجُ إِلَيْهِ يَوْمَئِذٍ رَجُلٌ، وَهُوَ خَيْرُ النَّاسِ - أَوْ مِنْ خَيْرِ النَّاسِ - فَيَقُولُ أَشْهَدُ أَنَّكَ الدَّجَالُ الَّذِي حَدَّثَنَا رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ حَدِيثَهُ، فَيَقُولُ الدَّجَالُ: أَرَأَيْتُمْ إِنْ قَتَلْتُ هَذَا، ثُمَّ أَحْيَيْتُهُ، هَلْ تَشْكُونَ فِي الْأَمْرِ؟ فَيَقُولُونَ: لَا، فَيَقْتُلُهُ ثُمَّ يُحْيِيهِ، فَيَقُولُ: وَاللَّهِ مَا كُنْتُ فِيكَ أَشَدَّ بَصِيرَةً مِثِّي الْيَوْمَ، فَيُرِيدُ الدَّجَالُ أَنْ يَقْتُلَهُ فَلَا يُسَلِّطُ عَلَيْهِ³⁵⁸

Ebû Saîd el-Hudrî'nin bir rivâyetine göre Resûlullâh, bir gün onlara Deccâl ile ilgili olarak uzun bir konuşma yapmıştır. O, Nebî'nin anlattıkları arasında şu ifadelerin yer aldığını nakletmiştir: *Deccal gelecektir. Onun Medine içine girmesi haram kılınmıştır. Ancak Medine etrafındaki bazı çorak araziye inecektir. O gün Medine halkının en hayırlılarından birisi, Deccal'e karşı çıkar ve "Ben şahadet ederim ki muhakkak sen Resulullah'ın bize haber verdiği Deccal'sin" der. Bunun üzerine Deccal orada bulunanlara "Şimdi ben bu adamı öldürüp, sonra diriltirsem benim ilahlık iddiamda şüphe eder misiniz?" diye sorar. Onlar da "Hayır şüphe etmeyiz" derler. Deccal hemen o adamı öldürür, sonra diriltir. O adam "Vallahi benim senin Deccal olduğun hakkındaki şimdiki kanaatim bundan önceki imanımdan daha kuvvetlidir" der. Bu defa Deccal bu adamı tekrar öldürmek ister fakat daha ona musallat edilmez.*³⁵⁹

7) Kan izi anlamında: " بَصِيرَةٌ "

عَنْ أَبِي سَعِيدٍ، أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ ذَكَرَ قَوْمًا يَكُونُونَ فِي أُمَّتِهِ، يَخْرُجُونَ فِي فُرْقَةٍ مِنَ النَّاسِ، سَبِيْمَاهُمْ النَّحَالِقُ قَالَ: «هُمْ شَرُّ الْخَلْقِ - أَوْ مِنْ أَسْرِّ الْخَلْقِ - يَقْتُلُهُمْ أَدْنَى الطَّائِفَتَيْنِ إِلَى الْحَقِّ» قَالَ: فَضَرَبَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لَهُمْ مَثَلًا، أَوْ قَالَ قَوْلًا «الرَّجُلُ يَرْمِي الرَّمِيَّةَ - أَوْ قَالَ الْغَرَضَ - فَيَنْظُرُ فِي النَّصْلِ فَلَا يَرَى بَصِيرَةً، وَيَنْظُرُ فِي النَّصِيِّ فَلَا يَرَى بَصِيرَةً، وَيَنْظُرُ فِي الْفُوقِ فَلَا يَرَى بَصِيرَةً»³⁶⁰

Ebû Saîd'in bir rivâyetine göre Hz. Peygamber, ümmeti içinde insanların ayrılığa düştükleri zamanda ortaya çıkacak ve işaretleri başlarını traş etmek olacak bir kavim zikretmiş ve onlarla ilgili şöyle buyurmuştur: *"Bunlar halkın en kötüleridir. Onları iki taifenin hakka en yakın olanı öldürecektir."* Ebû Saîd, Nebî'nin onlarla ilgili şöyle bir örnek verdiğini ifade etmiştir: *"Bir adam nasıl avı vurur da okun demirine bakar, kan izi göremez,*

³⁵⁸ el-Buhârî, "Fiten", 27; Müslim, "Fiten", 112.

³⁵⁹ el-Buhârî, *Sahîh-i Buhârî ve Tercemesi*, C. VI, s. 226, 227.

³⁶⁰ Müslim, "Zekât", 149.

ağaç kısmına bakar kan izi göremez, yaya giriş yerine bakar yine bir kan izi göremezse (bunlar da öyledir.)"³⁶¹

8) Bilmek anlamında:

عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «تَصَدَّقُوا» فَقَالَ رَجُلٌ: يَا رَسُولَ اللَّهِ عِنْدِي دِينَارٌ، قَالَ: «تَصَدَّقْ بِهِ عَلَى نَفْسِكَ» قَالَ: عِنْدِي آخَرُ، قَالَ: «تَصَدَّقْ بِهِ عَلَى رُؤُوسِكَ» قَالَ: عِنْدِي آخَرُ، قَالَ: «تَصَدَّقْ بِهِ عَلَى خَادِمِكَ» قَالَ: عِنْدِي آخَرُ، قَالَ: «أَنْتَ أَبْصَرُ»³⁶²

Ebû Hureyre'den rivâyete göre Resûlullâh şöyle buyurdu: "*Sadaka veriniz.*" Bunun üzerine bir adam: "*Ey Allah'ın Resûlü! Yanımda bir dinar var, kim için harcamalıyım?*" dedi. "*Onu kendin için harca*" buyurdu. Adam: "*Başka bir dinar daha var*" deyince "*Onu da hanımın için harca*" buyurdu. Adam: "*Başka bir dinar daha var*" deyince Resulullah: "*Çocuğun için harca*" buyurdu. Adam: "*Başka bir dinar daha var*" deyince Resulullah: "*Hizmetçin için harca*" buyurdu. Adam: "*Bir dinar daha var*" deyince: "*Sen daha iyi bilirsin*" buyurdu.³⁶³

b. Mana Yönüyle

"Basîret" kavramının hadislerde kullanımını görmek için aynı zamanda bu aşamaya kadar yapmış olduğumuz ve yapacağımız çalışma alanlarıyla ilgili olduğunu düşündüğümüz hadislere birkaç örnekle yer verdik.

Hadislerde "basîret" kavramının "görmek, bakmak, bilmek, inanç, gözün görme kuvveti, kan izi" anlamlarında kullanıldığını görmekteyiz. Basiret kavramının görme duyusunun ötesinde ruhi bir meleke olduğuna işaret eden hadisler de vardır. Bu hadislerden bazıları şu şekildedir:

³⁶¹ Müslim, *Sahih-i Müslim Tercemesi*, C.III, s. 352.

³⁶² en-Nesâî, "Zekât", 54.

³⁶³ en-Nesâî, *Süneni Nesâî Tercemesi*, C. 537.

Ümmü Seleme'nin bir rivâyetine göre Resûlallâh, Ebû Seleme'nin yanına geldi. Ebû Seleme'nin gözleri açık kalmıştı, onları kapattı. Sonra şöyle buyurdu: "*Şüphesiz ruh kabzedildiği vakit göz onu takip eder.*"³⁶⁴

عَنْ أُمِّ سَلَمَةَ، قَالَتْ: دَخَلَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَلَى أَبِي سَلَمَةَ وَقَدْ شَقَّ بَصَرَهُ، فَأَعْمَضَهُ، ثُمَّ قَالَ: «إِنَّ الرُّوحَ إِذَا فُيِضَ تَبِعَهُ الْبَصَرُ»³⁶⁵

İbn Abbâs'ın rivâyetine göre bir gece teyzesi Meymûne'nin yanında gecelediklerinde Peygamberimiz geceleyin kalkıp asılı duran su tulumundan hafif bir abdest almıştır. Bunun üzerine İbn Abbâs da kalkıp abdest almış ve Hz. Muhammed'in yanına durmuştur. Peygamberimiz O'nu arkasından geçirerek sağ tarafına durdurmuş ve namazını kılmıştır. Sonra yana yaslanıp uyumuştur. Sonra Bilâl gelerek namaz vaktini haber vermiştir. Bunun üzerine Nebi, mescide çıkarak abdest almadan namazını kılmıştır. Süfyân "*Bu hal Nebi'ye mahsustur. Çünkü biz Nebi'nin gözleri uyur, kalbi uyumazlığını duyduk*" demiştir.³⁶⁶ Bu rivâyette "b.s.r." maddesinden türemiş bir kelime yoktur; fakat mana olarak Hz. Muhammed'in kalp gözünün açıklığını ortaya koyan ifadeler yer almaktadır. Basiret de kişinin kalp gözünün açık olması durumudur.

عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ، أَنَّهُ بَاتَ عِنْدَ خَالَتِهِ مَيْمُونَةَ، "فَقَامَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مِنَ اللَّيْلِ، فَتَوَضَّأَ مِنْ شَيْءٍ مُعَلَّقٍ وَضَوَّأَ خَفِيفًا، قَالَ: وَصَفَ وَضُوءَهُ، وَجَعَلَ يُخْلَفُهُ وَيُقَالُهُ، قَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ: فَفُئْتُ فَصَنَعْتُ مِثْلَ مَا صَنَعَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، ثُمَّ جِئْتُ فَفُئْتُ عَنْ يَسَارِهِ، فَأَخْلَفَنِي فَجَعَلَنِي عَنْ يَمِينِهِ، فَصَلَّى، ثُمَّ اضْطَجَعَ فَنَامَ حَتَّى نَفَخَ، ثُمَّ أَتَاهُ بِلَالٌ فَأَذَنَهُ بِالصَّلَاةِ، فَخَرَجَ فَصَلَّى الصُّبْحَ وَلَمْ يَتَوَضَّأْ" قَالَ سُفْيَانُ: وَهَذَا لِلنَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ خَاصَّةً، لِأَنَّهُ بَلَغَنَا أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، تَنَامَ عَيْنَاهُ، وَلَا يَنَامُ قَلْبُهُ³⁶⁷

Başka bir rivâyette Enes b. Mâlik Hz. Muhammed için "*Peygamber'in gözleri uyur, kalbi uyumaz*" demiştir.³⁶⁸

الأنبياء تنام أعينهم ولا تنام قلوبهم

Hiz. Âişe Hz. Muhammed'e : "*Ya Resulullah! Vitr namazından önce uyur musun*" diye sormuştur, Rasulullah: "*Benim gözüm uyur, hâlbuki kalbim uyumaz*" buyurmuştur.³⁶⁹

³⁶⁴ Müslim, *Sahih-i Müslim Tercümesi*, C. II, s. 315.

³⁶⁵ Müslim, "Cenaiz", 7.

³⁶⁶ Müslim, *Sahih-i Müslim Tercümesi*, C. III, s. 426.

³⁶⁷ Müslim, "Müsâfirîn", 26.

³⁶⁸ el-Buhârî, "Kitâbu'l Menâkıb", 24.

عَنْ عَائِشَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا قُلْتُ: يَا رَسُولَ اللَّهِ تَنَامُ قَبْلَ أَنْ تُؤْتِرَ؟ قَالَ: «تَنَامُ عَيْنِي وَلَا يَنَامُ قَلْبِي»³⁷⁰

3. Fıkıh'da

Bu bölümde genel olarak fıkıh kavramını açıklayacağız. Özel olarak fıkıh- firâset ilişkisinden bahsedeceğiz.

a. Genel Olarak "Fıkıh" Kavramı

Fıkıh, sözlükte "bir şeyi bilmek, anlamak, fetanet ile idrak etmek, derinlemesine kavramak, kapalı bir şeyin hakikatine erişebilmek" gibi manalara gelir.³⁷¹ Fakîh kelimesi de "bir konuyu derinlemesine kavrayan, idrak eden, ince anlayış sahibi kişi" demektir. Fıkıh, terim olarak "kişinin amel bakımından lehine ve aleyhine olan şer'i hükümleri bir meleke halinde bilmesi" anlamına gelmektedir.³⁷²

Fıkıh kelimesi Kur'ân-ı Kerîm'de, "bir şeyi iyi ve tam anlamak, idrak etmek, kavramak, akletmek, bir şeyin hakikatini bilmek" gibi manalarda kullanılmıştır. Peygamberimizin sözlerinde fıkıh kavramı, sözlük manasını yansıtır şekilde "sahih ve derin idrak, bilgi" anlamında kullanılmıştır. Bu kavram, "fi'd-dîn" ifadesiyle kullanıldığında maksad, din ile Kur'ân'dır.³⁷³

b. Özel Olarak Fıkıh-Firâset İlişkisi

Basîret kelimesi eşyanın hakikatini, gerçeği görebilme yeteneği olarak tanımlanır. Bu kelimenin eş anlamlılarından biri, firâset kelimesidir. Firâset, sözlükte "*sezme, keşfetme, ileri görüşlülük, öngörü, ince kavrayış*" anlamlarını taşır.³⁷⁴ Dar manada bir kişinin görünümünü inceleyerek onun huyu, mizacı ile ilgili tahmin yürütmek anlamına gelir.³⁷⁵ Kapsamlı olarak bakıldığında akılla, duyularla değil, yalnız sezgi ile erişilen bilgilerin

³⁶⁹ el-Buhârî, *Sahîh-i Buhârî ve Tercemesi*, C. V, s. 326.

³⁷⁰ el-Buhârî, "Kitâbu'l Menâkıb", 24.

³⁷¹ el-İsfehânî, a.g.e., s. 577; İbn Manzûr, a.g.e., C. XIII, s. 522-523.

³⁷² Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istulâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, İstanbul: Bilmen yayınları, 1988, C. I, s. 13.

³⁷³ Hayreddin Karaman, "Fıkıh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1996, C. XIII, s. 1.

³⁷⁴ Mehmet Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri*, İstanbul: Ensar Yayınları, 4.baskı, 2005, s. 46, 146.

³⁷⁵ el-İsfehânî, a.g.e., s. 186.

tümünü içine alan bir kavram olduğu görülür. Belirli bir hüccet bulunmaksızın zihinde beliren bilgi, yargı olarak da tanımlanır.³⁷⁶

Araplar'ın İslamiyetten önce "ilmü kıyâfeti'l-eser" ve "ilmü kıyâfeti'l-beşer" sahasında gelişmiş oldukları ifade edilir. Bu konuda ilerlemiş kişilerin, yerdeki izi inceleyerek izi bırakanın yaşı, cinsiyeti ile ilgili çıkarımlarında isabet ettikleri nakledilmiştir. Hakk'ın, kalbine yerleştirdiği nur vesilesiyle kişinin sahih olanı hatadan, güzeli çirkinden tefrik etmesine, "ilahi firâset" denilmiştir.³⁷⁷

Firâset, eski devir İslam kültüründe farklı ilim alanı olarak öne çıkmıştır. Bu ilim "ilmü'l-kıyâfe" ismiyle zikredilmiş ve bundan birçok ilim tezahür etmiştir. Firâset gün geçtikçe fıkıh kaynaklarında da ele alınmış, bilhassa yargılama hukuku sahasında bilgi ve kanıt vasıtası kabul edilip edilmeyeceği tartışılmıştır. Kaynaklarda vurgu yapılan mevzulardan biri hüküm verenin, ictihad edenin ve liderin firâsetle hareket etmesi gereği mevzusudur.³⁷⁸

Firâset kelimesiyle murad edilen şeyin ne olduğu çoğu zaman muayyen değildir. Kişilere ve kullanım sahasına göre içeriğinin farklılık arz ettiği ifade edilebilir. Ebû Bekr İbnü'l-Arabî, âyette yer alan "mütevessimin"³⁷⁹ ifadesinin "firâset sahipleri" anlamına da geldiğini söylemiştir. Bir zamanlar kadılık vazifesinde bulunmuş olan İyâs b. Muâviye'nin çoğu davada firâsetiyle karar verdiğiğine dikkat çekmiştir. Üstadı olan Kaffâl eş-Şâşî'nin, bu metodu eleştirme maksadıyla risale yazdığını nakletmiştir. İbnü'l-Arabî'ye göre kazâ karar ortaya koyarken hangi usullere başvurulacağı muayyendir ve bu konuda kesin kanıtlara dayanılması lazımdır. Firâset böyle değildir. Bu hususta fakihlerin çoğu firâseti, "şahısların dış görünüşlerinden yola çıkarak ahlak, meslek, karakter vb. özellikleriyle ilgili tahminde bulunma yeteneği" olarak algılamışlardır. Yargılama hukuku alanında hüküm koyucu sadece tarafsız, net, açık bilgileri kullanarak karar verebilmektedir. Bu dikkate alındığında firâsetin, yargılamada karara kaynak olarak kabul edilmesi doğru görülmemektedir. Kazâ kararda

³⁷⁶ Muhammed Revvas Kal'acî, *Fıkıh Lugatı*, (çev. Ayhan Ak), İstanbul: Ocak yayıncılık, 2012, s. 242.

³⁷⁷ Uludağ, "Firâset", a.g.md., C. XXIII, s. 116.

³⁷⁸ Salim Öğüt, "Firâset" (Fıkıhta), *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1996, C. XXIII, s. 117-118.

³⁷⁹ el-Hicr 15/75.

firaseti dayanak kabul etmek tahminde bulunarak karar vermek olur. Bunun zulüm olduğu ile ilgili tartışmalar da bu düşüncenin neticesidir.³⁸⁰

İbn Kayyîm el-Cevziyye gibi fakihler firâsete kapsamlı manalar vermişlerdir. Onlara göre firaset, hüküm koyucunun, kanıtları ayrıntılı olarak ele alıp hadiseler arasında ilişki kurması neticesinde hakikati sezinlemesidir. İbn Kayyim'e göre firâset, hüküm koyucu ve liderlerde olması gereken mühim bir özelliktir. O, firâsetle hareket edilmezse hatalı kararlar alınacağını belirtir. Aynı zamanda hukuki dayanaklar bırakılıp firâsetle karar verme hakkında ileri gidilirse hata edilebileceğini belirterek dengeli bir usül takip edilmesinin lüzumuna değinmiştir.³⁸¹

Fıkıh alanında genel anlayışa göre hüküm koyucu hüküm verirken hadiselerin zâhirî görünüşleri ile tarafsız kanıtlarla ulaşılan verileri adaleti tahsîs etmede kâfi görmediği zaman akli ve firâseti ile hareket ederek ipuçlarını incelemelidir. Bunlar aracılığıyla yeni kanıtlara ulaşmaya gayret etmelidir. İlk zamanlardan beri hüküm koyucunun âlim olmasıyla birlikte, fehm ve kavrama kabiliyetinin gelişmişliğine de dikkat edilmesi bu hedefle ilgilidir. Bu sebepten ötürü firâset, tarafsız ve kesin kanıtlarla çelişen, bunlara rağmen karara dayanak olan bir huccet değildir. Bununla birlikte, kâfi görülen bir kanıt bulunmadığında araştırmayı ayrıntılandırmada hüküm koyucuyu harekete geçirebilecek ve sadece muayyen hususlarda yarar sağlayabilecek bir yöntem olarak görülmektedir.

4. Kelâm'da

Bu bölümde genel olarak bilgi problemini ele alarak bilginin kaynağına ve bilginin değerine değineceğiz. "Kelâm'da bilgi" başlığı altında nazarî bilgiden söz ederek keşf ve ilham hakkında da bilgi vereceğiz. Ayrıca Kelâm'da keşf ve ilhamın bilgi değeri olup olmadığı hakkındaki tartışmaları nakledeceğiz.

a. Genel Olarak "Bilgi" Problemi

Dînî terminolojide bilgi kelimesi, "el-ilm" ve "el-ma'rife" kavramlarıyla ifade edilir. Bilgi, "bilen ile bilinen yani özne ile nesne arasında meydana gelen ilişki" veya "bilme

³⁸⁰ et-Trâblûsî, Ebû'l Hasen Alî b. Halîl, *Mu'înü'l-Hükkâm*, 2.bs., Kâhire: y.y., 1973, s. 168.

³⁸¹ İbn Kayyîm, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb el-Cevziyye, (v. 751/1350), *et-Turûku'l-Hükmiyye fi's-Siyâseti's-Şer'iyye*, Kâhire: Matbaatü'l-Âdâb, 1317, s. 3-5.

filinin belli bir ifade biçimine bürünmüş neticesi" olarak anlaşılmıştır. Bilgi kavramı, çeşitli akımlar açısından tarif edilir. Kindî, bilgiyi "eşyanın hakikatleri ile kavranması" şeklinde tanımlar.³⁸² Şerîf el-Cürcânî'ye göre bilgi "düşüncenin gerçeğe tam uygun olmasıdır".³⁸³

İlim, "a-l-m" (علم) kökünden türemiş bir kavramdır. Sözlükte "bir şeyi gerçek manasıyla kavramak, hakikatle uyuşan kesin inanç, bir nesneyi olduğu haliyle bilmek, bir nesnenin biçiminin zihinde belirmesi, bir nesnede gizli durumun zâil olması, tümel ve tikellerin idrak edilmesini sağlayan bir sıfat" gibi farklı biçimlerde tanımlanmıştır. Bilgisizliğin zıttı (cehl) olarak da tarif edilir.³⁸⁴ Bununla birlikte ilim kelimesi, lügatte "şuur"³⁸⁵, "yola dikilmiş olan ve yoldakilere doğru yolu belirten alâmet", "iki şeyi birbirinden tefrik alâmeti", "eser ve alâmet" manalarına da gelmektedir.³⁸⁶

Bâkılânî ve Cüveynî'nin ittifak ettikleri tanıma göre ilim, "bilgiye konu olan şeyi olduğu gibi bilmektir", "bilginin nesnesine tümüyle uygun olmasıdır".³⁸⁷ Bağdâdî 'ye göre ilim, "hayatla vasıflanan varlığın, sayesinde âlim olduğu bir sıfattır".³⁸⁸ Eş'arî' nin bilgiyi, "bilinenin olduğu gibi bilinmesi veya idrak edilmesidir." olarak tanımladığı nakledilmiştir.³⁸⁹

Kelam ilminde marifet kavramı, çoğunlukla "ilim" kavramıyla özdeş görülmüştür. Kelamcılar, bilgide tarafsızlığı kabul ettikleri için "marifet" teriminden çok, "ilim" terimini kullanmışlardır. Bununla birlikte, marifet kavramını çoğunlukla ilim kavramıyla müteradif saymışlardır.³⁹⁰ Marifet sözlükte "bilmek, tanımak, ikrar etmek, cehaletin karşıtı olan ilim" anlamlarına gelir.³⁹¹ Bu kelime, ilim için kullanılmakla birlikte ilme nazaran daha özel manalar içerir. İlmin konusu "birleşik varlıkların bilgisi", marifetin konusu "basit

³⁸² Kaya, a.g.e., s. 422.

³⁸³ el-Cürcânî, a.g.e., s. 156.

³⁸⁴ İbn Fâris, a.g.e., C. IV, s. 109; İbn Manzûr, a.g.e., C. XII, s. 417; el-Ferâhîdî, a.g.e., C. III, s. 203, 222; el-Kâşânî, a.g.e., s. 363; el-Cürcânî, a.g.e., s. 130; İlhan Kutluer, "İlim", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1994, C. X, s. 109.

³⁸⁵ ez-Zebîdî, a.g.e., C. XXXIII, s. 126; Âsım Efendî, a.g.e., C. IV, s. 410.

³⁸⁶ el-Ferâhîdî, a.g.e., C. III, s. 202.

³⁸⁷ el-Bâkılânî, Tayyib b. Muhammed el-Basrî, (v. 403/ 1013), *et-Temhîd fi'r-Red ale'l-Mülhideti'l-Muattıla*, (thk. İmâdüddîn Ahmed Haydar), Beyrût: Müessesetü'l-Kütübî's-Sekâfiyye, 1947, s. 25; el-Cüveynî, İmâmü'l-Harameyn Abdülmelik b. Abdilâh b. Yûsuf, (v. 478/1085), *Kitâbu'l-İrşâd ilâ Kavâdi'l-Edilleti fi Usûli'l-İ'tikâd*, Mısır: Mektebetü'l-Hancı, 1950, s. 12-14.

³⁸⁸ el-Bağdâdî, a.g.e., s. 5.

³⁸⁹ el-Pezdevî, Ebû'l-Yüsr Muhammed b. Muhammed, (v. 493/1100), *Usûlu'd-Dîn*, (çev. Şerafeddin Gölcük), İstanbul: Kayıhan Yayınevi, 1980, s.22; el-Cüveynî, a.g.e., s.12-14.

³⁹⁰ el-Mâtürîdî, a.g.e., s. 69, 75; el-Bâkılânî, a.g.e., s.13; İbn Fûrek, a.g.e., s. 6.

³⁹¹ el-Kâşânî, a.g.e., s. 363.

varlıklar"dır. Bundan dolayı Hakk'ı bilmek "âlîme" (علم) maddesiyle değil, "arafe" (عرف) maddesiyle ifade edilmektedir.³⁹²

Kelam âlimleri, "eşyanın hakikati sabittir" ibaresiyle eşyanın tarafsız ve öğrenilebilir hakikate sahip olduğunu vurgularken bilginin imkânını belirtmeyi murâd etmişlerdir. Bilginin menşei problemi çoğunlukla "bilgi edinme yolları" bölümünde ele alınmıştır. Bunlar, "sağlıklı işleyen duyular, akıl ve doğru haber" olarak ifade edilmiştir. Akla dikkat çeken Mu'tezile hariç bahsedilen mevzunun, Mâturîdî'den evvelki kelam âlimlerince mühim görüldüğü dile getirilemez. Mâturîdî'den beri bilgi problemi, mütekellimlerin çoğu tarafından bağımsız bölümler halinde incelenmeye başlanmıştır.³⁹³

Kelâm âlimleri bilginin kaynağını "*akıl, mütevâtir haber ve duyular*" olarak ifade etmişlerdir.³⁹⁴ Kelâmda duyularla kazanılan bilgi zorunlu bilgidir. Dolaysız bilginin kaynağı duyulardır. Kazanılmış bilgilerin kaynağı istidlâldir. Akıl, bedîhî bilgilerin kavranmasını sağlamanın yanında acı, mutluluk gibi tecrübelerin kavranmasını da mümkün kılar.³⁹⁵ Mu'tezile'ye göre idrak, maddi iken Eş'arîler'e göre "manevi bir keyfiyet"tir.³⁹⁶ Akıl vasıtasıyla kazanılan bilgi ya zaruridir ya da istidlâlle kazanılır. Öte yandan kelamcılar hakikate mutabık olan haberi, sahîh bilgi olarak kabul eder. Bu haber, mütevâtir olduğu için sahihtir. Ayrıca kesin bilgi olarak görülür.³⁹⁷ Bilginin kaynaklarını kısaca ele alalım:

1) Duyular

Dini terminolojide duyu kelimesinin karşılığı olarak his, hâsse kavramları kullanılmaktadır. Duyu, kendisiyle duyusal etkenlerin kavrandığı güçtür.³⁹⁸ Diğer bir ifadeyle, canlılarda eşyayı idrak etmeyi sağlayan ruhî bir kuvvettir.³⁹⁹

³⁹² et-Tehânevî, a.g.e., s. 715.

³⁹³ Necip Taylan, "Bilgi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1996, C. XI, s. 159.

³⁹⁴ el-Mâturîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, I-V, (thk. Fâtıma Yûsuf el-Heymî), Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 2004, C. V, s. 464-465; el-Bâkîllânî, a.g.e., s. 8-11; İbn Fûrek, a.g.e., s. 18; Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğnî fî ebvâbi't-Tevhîd ve'l-Adl*, C. XII, s. 343; el-Pezdevî, a.g.e., s. 18.

³⁹⁵ el-Bâkîllânî, a.g.e., s. 7-8; el-Bağdâdî, a.g.e., s. 8-9.

³⁹⁶ el-Eş'arî, Ebu'l-Hasen Alî b. İsmâîl b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim el-Basrî (v. 324/936), *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, (thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd), Kâhîre: Mektebetü'n-Nehdâti'l-Mısriyye, 1969, s. 339-340.

³⁹⁷ Taylan, a.g.md., s. 159.

³⁹⁸ el-İsfehânî, a.g.e., s. 231.

³⁹⁹ Høkeleklî, "Duyu", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1996, C. X, s. 8.

İnsanın idrak mekanizması duyular vasıtasıyla çalışmaktadır. Dış dünyanın idrak edilmesi beş duyu ile mümkündür. Kelam âlimleri duyuları bilgi kaynakları arasında ele almışlardır. Bu, onların zâhirî gerçekliğe verdikleri önemi ortaya koymaktadır. Yaratıcının varlığı ile birliğin işaretlerinin evrene yerleştirilmiş olduğu düşünülünce duyuların önemi ortaya çıkmaktadır. Bununla beraber, duyu organlarının vazifelerini eksiksiz ifa etmeleri, aklın doğru bir şekilde kullanılmasına bağlıdır. Duyu organları vasıtasıyla elde edilen bilgilerin kişiyi yanıltma payı bulunmaktadır. Fakat bu bilgiler akılla desteklendiğinde yanıltma payı azalmaktadır.

2) Mütevâtir haber

Mütevâtir kavramı sözlükte, "*araya zaman girmekle beraber kesintiye uğramaksızın devam etmek*" manasındaki *vetr* (وتر) kökünden türemiştir.⁴⁰⁰ Mütevâtir haber, sadık haber kapsamında ele alınmaktadır. Bu haberin konusunun sahihliği bizzat kendisiyle anlaşılır. Yalan söyleme ihtimalleri olmayan topluluğun verdiği haber olarak da ifade edilir.⁴⁰¹

Kelâm âlimleri hakikate mutabık haberi sahih bilgi olarak kabul eder. Fakat bu haberin aklî verilerle tearuz etmemesi gerekir. Bu hususta aklın neye göre mikeyas alınacağı tartışılmıştır. Bu tartışmalar genellikle aklın hudutlarının olmasıyla alakalıdır. Mutezile'nin akla tanıdığı alan oldukça geniştir. Nitekim bir şeyin doğruluğunu veya yanlışlığını peygamber gelmeden evvel aklın anlayabileceğini ifade etmişlerdir. Ehl-i sünnete göre bu konuda nakil esastır. Fakat Mâturîdî'ye göre, Cenâb-ı Hakk'ın mevcudiyetine dair bilgiye erişmek akıl için imkân dâhilindedir.⁴⁰²

3) Akıl

Bilgi kaynaklarından biri olan akıl, sözlükte "engellemek, yasaklamak, ahmaklığın karşıtı, menetmek, bağlamak, alıkoymak" gibi manaları taşımaktadır.⁴⁰³ "Anlayış, zekâ" anlamına da gelir.⁴⁰⁴ Terim olarak, "*kişiyi öteki canlılardan farklı ve mükellef kılan, doğruyu*

⁴⁰⁰ Yunus Apaydın, "Mütevâtir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1996, C. XXIX, s. 208.

⁴⁰¹ el-Cürcânî, a.g.e., s. 66.

⁴⁰² Taylan, "Bilgi", a.g.md, s. 159.

⁴⁰³ el-Cevherî, a.g.e., C. VI, s. 1769; İbn Manzûr, a.g.e., C. IV, s. 3046.

⁴⁰⁴ ez-Zebîdî, a.g.e., C. XXX, s. 18.

yanlıştan ayırma kuvveti, düşünme ve anlama yetisi" olarak tanımlanır.⁴⁰⁵ Akıl, "iki iyiden daha iyisini, iki kötünden daha kötüsüsünü kavramak"tır.⁴⁰⁶

Kur'ân-ı Kerîm literatüründe akıl kavramı, "*bilgi elde etmeyi sağlayan kuvvet*" ve "*bu kuvvet ile edinilen bilgi*" olarak tanımlanmıştır.⁴⁰⁷ Dini olarak sorumlu tutulmayı sağlayan akıl, ilk manadaki akıldır. Âyetlerde "kalb", "fuâd", "elbâb" kavramları, akıl kavramına yakın anlamlı kullanılan kavramlardır. Bu kavramlar "sezme, anlama, idrak etme gücü" manasına gelmektedir. Bunlar genellikle kişinin iç âlemine hitap etmek amacıyla kullanılmıştır.⁴⁰⁸

Bilgiye ulaşma yolu bakımından aklî sezgi

Sezgi kelimesi Arapça'da "hads" kelimesi ile ifade edilir. İslâm Ansiklopedisi'nde sezgi kavramı "*bir düşüncenin doğrudan bir şekilde, kasıt ve seçim olmaksızın aniden kavranması; bir işin ya da olayın neticesi hakkında tahminde bulunma, ölçüp tartma; hızlı ilerleyiş, çabuk kavrayış*" şeklinde tarif edilmektedir.⁴⁰⁹ Sezgi, "*zihnin, birlikte meydana gelmeleri sebebiyle ilkelerden sonuçlara vasıtasız olarak hızla intikal etmesi*" olarak da tanımlanmaktadır.⁴¹⁰

Konusu, içeriği açısından birçok sezgi çeşidinden bahsedilir. Bunlardan bazıları "tecrübî, aklî, felsefî, mistik sezgi"dir.⁴¹¹ Aklî sezginin kaynağı akıldır. Tecrübî sezginin kaynağı duylardır. Aklî ve tecrübî sezgide ortak noktalar vardır. Nitekim tecrübî ile aklî sezgide bilgilenme, bizzat şahıs sebebiyle hâsıl olur. Ayrıca şahısa dışarıdan bir etki bulunmamaktadır. Mistik sezgi bunlardan farklıdır. Zira mistik sezgi yoluyla şahıs sadece var olan güçlerini kullanarak bilgiye erişemez. Şahsın sezgi vasıtasıyla bilgiye ulaşmasını sağlayan yüce bir güç bulunur. Bu sebeple mistik bilgi, şahsın dışında hâsıl olur. Dolayısıyla mistik sezgi, "dinsel, Tanrısal, ilâhi sezgi" gibi isimler alabilir.

Kelamcılar bilhassa aklî sezgiye önem vermektedir. Onlar sezgiyi, "aklî öncüllerden neticeye hızlı bir şekilde ulaşmak; basit bir müşahede ile neticeye erişmek; öncülle neticenin

⁴⁰⁵ Bolay, "Akıl", a.g.md., C. X, s. 238.

⁴⁰⁶ Âsım Efendî, a.g.e., C. III, s. 1446.

⁴⁰⁷ el-İsfehânî, a.g.e., s. 172.

⁴⁰⁸ Bolay, "Akıl", a.g.md., C. II, s. 238.

⁴⁰⁹ Hökelekli, "Sezgi", a.g.md., C. XV, s. 68.

⁴¹⁰ el-Cürcânî, a.g.e., s. 156; et-Tehânevî, a.g.e., C. I, s. 300-301.

⁴¹¹ Cemil Saliba, *el-Mu'cemü'l-Felsefî*, Beyrût: Dâru'l-Kitâbi'l-Lübânî, 1982, C. I, s. 454.

aynı anda zihne gelmesi" olarak görürler. Bu, zorunlu bir bilgi çeşididir. Filozoflara göre de, sezginin bu manası geçerlidir. Bazı ilim adamları keşf, ilham vb. deruni bilgi çeşitlerini de sezginin çeşidi olarak kabul etmeye meyillidir. İbn Haldûn'a göre, müneccimlerin bilinmeyenle ilgili ulaştırdıkları malumat, sezgi kaynaklı tahminlerdir.⁴¹² Birtakım İshrâkiler, kişinin nefsinin gerçeği aktarır hale ulaştığında mistik sezginin tahakkuk edeceğini kabul eder. Bu aşamada ilahi nur, nefsi kaplar. Bu hal, "ilham" ya da "ruhi keşf" olarak adlandırılır. Dolayısıyla sezginin aracısız, istek harici, aniden içe doğma biçiminde meydana gelen bilgi çeşitlerinin tümünü içeren müşterek kelime olduğu söylenebilir.⁴¹³

Bilginin değeri bakımından incelendiğinde Kur'ân'da, "bilgide kesinlik" kavramı göze çarpmaktadır. Bu açıdan bilgi ilme'l-yakîn "*kesin zihni bilgi*", ayne'l-yakîn "*kesin gözlem*" ve hakka'l-yakîn "*kesin tecrübe*" olmak üzere üç kısma ayrılmıştır.⁴¹⁴ Bilginin değeri bakımından yakîn, zann ve vehm kavramlarına değinmek faydalı olacaktır:

1) Yakîn

"Yakîn" kavramı sözlükte "bilgi, kuşkuyu gidermek" gibi manaları taşımaktadır.⁴¹⁵ İsfehânî bu kavramı, "*hükümün kesinleşmesiyle beraber anlayışın istikrarlı bir duruma bürünmesi*" olarak tanımlamıştır.⁴¹⁶ Diğer bir tanıma göre "yakîn", "hakkında kuşkunun bulunmadığı bilgi ve hakikate mutabık inanç"tır.⁴¹⁷

Mütekellimûna göre ilim ve yakîn kelimeleri birbirinden farklı kelimeler değildir. Onlar yakîn kavramını kesin bilgi olarak tarif etmiştir. Gazzâlî bu kavramı, kesin tasdik oluşan, hakkında münakaşa edilemeyen bilgi olarak açıklamıştır. Ayrıca mütekellimûnun yakîn kavramıyla kuşkudan uzak bilgiyi murad ettiklerini nakletmiştir.⁴¹⁸

Gazzâlî, kesin bilgiyi "*içinde kuşkunun asla bulunmadığı bilgi*" olarak ifade etmiştir. Gazzâlî bilgi türlerini "yakiniyyât", "i'tikâdât" ve "zanniyyât" olarak üç kategoride ele almıştır. Bunlar da "ilk bilgiler, iç gözlemler, dış dünyaya dair duyular, tecrübî bilgiler,

⁴¹² İbn Haldûn, Ebû Zeyd Velîyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Hasen el-Hadramî el-Mağribî, (v. 808/1406), *Mukaddime*, (çev. Süleyman Uludağ), İstanbul: Dergâh Yayınları, 1983, C. I, s.113-114.

⁴¹³ Hökekleli, "Sezgi", a.g.md., C. XV, s. 68.

⁴¹⁴ bkz. et-Tekâsür 102/ 5-7; el-Hâkka 69/51.

⁴¹⁵ el-Cevherî, a.g.e., C. VI, s. 2219 ; İbn Manzûr, a.g.e., C. VI, s. 4964.

⁴¹⁶ el-İsfehânî, a.g.e., s. 718.

⁴¹⁷ el-Cürçânî, a.g.e., s. 259 ; et-Tehânevî, a.g.e., C. I, s. 684.

⁴¹⁸ el-Ğazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Ahmed, (v. 505/1111), *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, I-IV, (çev. Ahmed Serdaroğlu), 3. bs, İstanbul: Bedir Yayınevi, 1974, C. I, s. 83.

tevatür ile edinilen bilgiler, varsayımlar, yaygın kabüller" olmak üzere yedi gruba ayrılmaktadır.⁴¹⁹

2) Zann

Zann kavramı sözlükte "*kuşkulanmak, kesin bilgiye ulaşmak, itham etmek*" manalarına gelmektedir. Zann kavramı hem "yakînin zıttı" hem de "düşünerek ulaşılan kesin bilgi" manasında kullanılmaktadır. İsfehânî bu kavramı, "*bir emâreden hâsıl olan kanaat*" olarak tarif etmiştir. Söz konusu emâre kuvvetliyse ilme ulaştırır, zayıfsa vehim hududunu geçmesi mümkün olmaz.⁴²⁰ Dolayısıyla zann kavramının, yakîn ile vehim kavramlarının arasında bulunduğu söylenebilir. Kesinlik mertebesine ulaşmayan, ancak yüzde ellinin üzerinde bulunan bilgidir.

3) Vehm

Vehm kavramı sözlükte, "*kuruntu, tahmin, içe doğan şey*" manalarına gelir. Bilginin değeri bakımından "*iki önermeden tercihe uzak olanı, iki kanaatin daha zayıf olanı*" anlamlarını ifade etmektedir.⁴²¹ Kesinlik mertebesine ulaşmamış olup yüzde ellinin altındaki bilgidir.

b. Kelâm'da Bilgi

Kelam âlimlerinin bilgiye dair çalışmalarının çoğu, bilginin imkânı hakkındadır. Onlara göre eşyanın tarafsız, bilinebilir bir gerçekliği vardır. Kelam âlimleri, bilgi çeşitlerini "Allah'ın ilmi ve mahlûkatın ilmi" olarak iki kısımda ele almışlardır. İnsanın bilgisini "zorunlu bilgi", "istidlâlî bilgi" şeklinde ayırmışlardır. Örneğin duyularla kazanılan bilgiler zorunludur. İstidlâlî bilgide nazarî araştırma gereklidir.⁴²²

Nazarî bilgilerin elde edilmesini mümkün kılan kuvvet olarak tarif edilen aklın, kelimacılar nezdinde önemli bir yeri vardır. Cübbâî'ye göre akıl, hatalardan sakındıran, doğruluğa, iyiliğe meylettiren bilgidir. Akıl, zihinden geçirilenler ve eylemler hakkında yol

⁴¹⁹ el-Ğazzâlî, *el-Munkız mine'd-Dalâl*, s. 4-5.

⁴²⁰ Mustafa Çağrı, "Zann", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2013, C. XLIV, s. 120.

⁴²¹ Ali Durusoy, "Vehim", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2012, C. XLII, s. 615.

⁴²² el-Bâkîllânî, a.g.e., s. 14.

gösteren mühim bir bilgi kaynağı olarak görülmüştür. Mutezilî âlimlerin çoğu bu görüştedir. Kâdî Abdulcebbar'a göre akıl, kişinin mükellef olabilmesini sağlayan bilgilerin bir araya gelmesidir. Bu tarifte aklın, zamanla elde edilen bilgiler olduğu vurgulanmıştır. Dolayısıyla hem nazari bilgileri hem tecrübî bilgileri kapsamaktadır. Bazı kelamcılar akli, nazari bilgilerin elde edilmesinden veya yalnızca zaruri bilgilerin tümünden ibaret olarak görmez. Zira nazari bilgi sadece akılla elde edilir. A'mâ olan kişi de görmeye dair zaruri bilgilere sahip olmasa bile akla sahip olabilmektedir. Gazzâlî, akılla ilgili bahsi geçen farklı fikirleri bir araya getirmiştir. Böylece akli, zaruri ve nazari bilgilerin elde edilmesini mümkün kılan kuvvet olarak benimsemiştir.⁴²³

Nazar kavramı sözlükte tefekkür, teemmül manalarını taşımaktadır. Terim olarak, bilinenlerden yola çıkılarak bilinmeyene erişmeyi mümkün kılan düşünce eylem olarak tanımlanmaktadır.⁴²⁴ Nazari bilgiler düşünme ve akıl yürütmeye kazanılan bilgileri ifade etmektedir. Aklın iki mühim işlevi bulunmaktadır. Biri duyulardan gelen verileri sunmak, diğeri akıl yürütmeye bilgi meydana getirmektir. Kelam ilminde mühim olan, akıl yürütmeye elde edilen bilginin doğruluğudur. Zira duyularla edinilen zaruri veriler zaten mevcuttur. Şeriat, tevhid, nübüvvet gibi konuların doğruluğu nazari bilginin alanına girmektedir. Bundan dolayı kelam ilminde nazari bilgi elzem bir bilgi kaynağıdır.

Kelamcılar akli nazari ve amelî olarak iki kısımda ele almıştır. Nazari akıl, eylemle bağlantısı olmayan bilgileri kavrayan akıldır. Bu idrak gücü olarak da görülür. Amelî akıl, fiilin uygulanıp uygulanmamasının gerekliliğini kavrayan akıldır.⁴²⁵

Kelâm âlimleri, bilginin güvenilirlik kriterlerini açıklamaya gayret etmişlerdir. Onlara göre bilgi edinme yolları "akıl, duyular, sadık haber" olarak üç kısma ayrılır. İlham yoluyla oluşan bilgiler güvenilir kabul edilmemektedir.⁴²⁶ Bununla birlikte ilm-i kelamda, birtakım husûsî hallerde ilhâmın bilgi kaynağı olabileceği ifade edilmiştir. Bu da, sadece Peygamberlere gelen ilhâmdır.⁴²⁷ Âyetlerde Meryem⁴²⁸ ile Mûsâ'nın vâlidesine⁴²⁹ geldiği

⁴²³ Yusuf Şevki Yavuz, "Akıl (Kelâm'da)", *TDV İslam Ansiklopedisi*, I-XLIV, İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2000, C. II, s. 244.

⁴²⁴ el-Cürânî, a.g.e., s. 121.

⁴²⁵ Yavuz, a.g.md., C. XI, s. 245.

⁴²⁶ el-Mâturîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, s. 69-72 ; Kâdî Abdulcebbar, *el-Muğnî*, C. XII, s. 343; el-Pezdevî, a.g.e., s. 18-20.

⁴²⁷ İsmail Hakkı İzmirli, *Yeni İlmî Kelam*, İstanbul: Matbaa-i Amire, t.y., s. 36.

⁴²⁸ Meryem 19/19.

⁴²⁹ Tâhâ 20/38, el-Kasas, 28/7.

belirtilen vahiy, ilhâm anlamındadır. Fakat bu ilhâm, onların peygamber olarak kabul edilmesini sağlayacak bir ilhâm değildir. Yaşayacakları hâdiseler hakkında onları bilgilendirme ile müjdeleme özelliğine sahip bir ilhâmdır.⁴³⁰

"Ashâbü'l-ilhâm" şeklinde isimlendirilen topluluk, aklî bilginin derin düşünme neticesinde ilahi ilham vasıtasıyla hâsıl olduğunu kabul etmiştir. Kâdî Abdülcebbâr, bu topluluğun görüşlerini eleştirerek ilhamın bilgiye kaynaklık edemeyeceğini ifade etmiştir.⁴³¹ Câhız'ın "Kitâbü'l-İlhâm" isimli bir eser kaleme aldığı belirtilir. O, eserinde ilham kaynaklı olan bilgilerin nesnel bir özelliğe sahip olduğunu belirtmiştir. İlhamın, İslami hususlarda bilgiye dayanak teşkil edemeyeceğini ifade eden ilk ehli sünnet mütekellimi, Mâturîdî'dir. Mâturîdî, şahsın ilminin nâkıs olduğu, kaynağı direkt Hakk olan ilhamî bilgiye yönelmenin lüzumunu savunan farklı toplulukların varlığını belirterek bunların fikirlerini eleştirmiştir.⁴³²

Gazzâlî, "beş duyu, akıl ve sadık haber" yanında ilhamı da bilgi kaynağı olarak görmüştür. O, ilhamı, "bir gayret ve çalışma olmaksızın, kalpte doğrudan meydana gelen bilgi" olarak tanımlar. Gazzâlî'ye göre, "akıl, beş duyu, doğru haber" yoluyla bilgi hâsıl olabileceği gibi; ilham vasıtasıyla da bilgi elde edilebilir.⁴³³ Gazzâlî haricindeki sünî kelamcılara göre, kanıtlanamayacağı ve nesneliği sebebiyle ilham, bilginin dayanağı olarak görülemez.⁴³⁴ Fakat Caferîler ile Rafizîler ilhamı, bilginin dayanağı olarak görmüşlerdir.⁴³⁵ Muhâsibî, Âmidî, Bağdadî, Cürçânî, Râzî gibi kelam âlimleri, ilhâmî bilgiye açık kapı bırakmışlardır. Bu âlimler ilhamın, muayyen ölçütler doğrultusunda marifetullah hakkında bilgi kaynağı olabileceğini belirtmişlerdir.⁴³⁶

Bilgi türleri zâhir ve bâtın olarak iki kısımda incelenmektedir. Zâhirî, bâtınî ilim ayrımını ilk kez Şii'ler ileri sürmüştür. Bâtınî ilim, Gazzâlî'nin tesiriyle zahir âlimlerince de kabul edilmiştir. Kelamcılar'ın, bilgi kaynaklarını "akıl, beş duyu, sadık haber" olarak üç grupta ele aldıklarını nakletmiştik. Onlar, peygamberlere ulaşan vahiy ile ilhamı haber başlığı altında değerlendirerek benimserler. Gazzâlî gibi âlimler, tasavvuf âlimlerinin "keşf, ilham, ilm-i bâtın" vb. kavramlarla söz ettikleri hususları, bilginin dayanağı olarak

⁴³⁰ el-Mâturîdî, *Te'vilâtu'l Kur'ân*, C. VII, s. 279-280; C. VIII, s. 149.

⁴³¹ Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğnî*, C. XII, s. 96.

⁴³² el-Mâturîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, s. 6.

⁴³³ el-Ğazzâlî, *el-İktisad fi'l-İtikâd*, (çev. Kemal Işık), Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1971, s. 184.

⁴³⁴ Mehmet Şaşa, *Kelam ve Tasavvuf Açısında Marifetullah*, Ankara: Nobel Yayıncılık, 2018, s. 89.

⁴³⁵ el-Pezdevî, a.g.e., 18.

⁴³⁶ el-Muhâsibî, a.g.e., s. 78, 100.

benimsemişlerdir. Bununla beraber, bu çeşit öznel verileri şüpheden uzak tutmak maksadıyla bu bilgilerin âyetlere, hadislere mutabık olmasına dikkat etmişlerdir. Tefâtâzânî'nin, "ilhamla ilim meydana gelirse de bu ilim her kişi için bir hüccet teşkil etmez" ifadesi bu hususta kelamcılarının müşterek fikirlerinin özeti olarak görülebilir.⁴³⁷

İbn Fûrek'e göre ilham bilgiye dayanak olarak görülemez, hüccet de olamaz.⁴³⁸ Abdülkadir Bağdâdî, birtakım şahıslarda teorik bilginin ilham vasıtasıyla hâsıl olabileceğini kabul etmiştir.⁴³⁹ Gazzâlî'nin ilhamla kazanılan ilmi değerli görmesinin ardından "Fahreddîn er-Râzî, İbn Haldûn, İbnü's-Salâh, eş-Şevkânî, ez-Zebîdî" vb. ilim adamları, muttakî şahıslarda hâsıl olan ilhamın bilginin dayanağı olabileceğini ifade etmişlerdir.⁴⁴⁰

Keşf ile ilham çeşidinden olan sezgisel verilerin, hâsıl olan tecrübenin aynısını tadmayan kişilere ispatlanma olanağı yoktur. Bundan dolayı kelamcılar böyle bilgileri delil olarak görmemişlerdir. Örneğin, Sühreverdî'ye göre şahısta meydana gelen sezgisel bilgi, bunun benzeri diğer kimselerde meydana gelmedikçe o kimse için kesin hüccet olarak kabul edilemez. Sühreverdî, sezgisel bilgilerle kuruntuların karıştırılabileceğini de ifade eder.⁴⁴¹

Kelâm âlimlerine göre deliller, "Kitap, sünnet, icma ve kıyas"tır. İlham hüccet olmamakla birlikte bağlayıcı sayılmamaktadır.⁴⁴² İlhamın kaynağı, kişiye doğrudan Allah'tan ulaştığı belirlenemez. Ayrıca kendilerine ilham geldiğini söyleyenler, aralarında çelişki olan durumların ilham edildiğini belirtebilirler. Bu da, insanı çıkmazda bırakır. Böyle olunca duyulara, akla, nassa zıt olan ilham geçersizdir.⁴⁴³

Netice itibariyle kelâm âlimlerinin çoğu, nesnel özelliğe sahip keşf ile ilhamın, sahih bilginin kaynağı olamayacağı ve bunlarla elde edilen bilginin değer görmeyeceği konusunda görüş birliği içerisinde olduklarıdır.⁴⁴⁴ Bilgi kaynakları içine, ilham ve keşfi dâhil etmemişlerdir.

⁴³⁷ Süleyman Uludağ, "Bâtın İlmi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1996, C. XII, s. 188-189.

⁴³⁸ İbn Fûrek, a.g.e., s. 316.

⁴³⁹ el-Bağdâdî, a.g.e., s. 14.

⁴⁴⁰ eş-Şevkânî, a.g.e., s. 415, 416.

⁴⁴¹ es-Sühreverdî, Ebû'l-Fütuh Şehâbeddîn Yahya, (v. 587/1191), *Hikmetü'l-İşrâk*, (thk. Seyid Hüseyin Nasr), Tahran: Ulûm-i İnsânî ve Mütâlaat-i Ferhengi, 2001, s. 42.

⁴⁴² et-Taftâzânî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Ömer (v. 793/1390), *Şerhu'l-Akâid*, (çev. Süleyman Uludağ), İstanbul: Dergâh Yayınları, İstanbul, 1991, s. 45-46.

⁴⁴³ İbn Teymiyye, Ebû'l-Abbâs Takiyyuddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecdiddîn el-Harrânî (v. 728/1328), *Der'u Teâruği'l-Akl ve'n-Nakl*, (thk. Muhammed Reşâd Sâlim), Beyrût: Dârü'l-Künûzi'l-Edebiyye, 1979, C. VIII, s. 29, 46.

⁴⁴⁴ el-Mâturîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, s. 69.

Çünkü kelamcılara göre, keşf vasıtasıyla kazanılan sonuçlar, derûnî tecrübeyi yaşayana ait olmaktadır ve diğer insanlar için delil olarak kabul edilemez.⁴⁴⁵ Basiret, keşf ve ilham terimleriyle irtibatlı olan kavramlardandır. Kelam ilmi, basiretin anlamlarından biri olan görme olayının meydana geliş şekliyle ilgilenmez. Fakat bu yolla oluşan bilginin değeri ile ilgilenir.

5. Tasavvuf'ta

"Tasavvuf" bölümünde "genel olarak tasavvufî bilgi" başlığı altında tasavvufî bilginin, şeraitten bağımsız olmadığını, amelî hayatın kaynaklık ettiği bir bilgi türü olduğunu aktarmaya çalıştık. "Özel olarak tasavvufî bilgi" başlığı altında ise marifet kavramıyla ilgili bilgi verip ilim-marifet ilişkisine değindik. Daha sonra bilgi edinme yolu olarak keşf ile ilhamı ele alıp bunlar arasındaki ilişkiden söz ettik.

a. Genel Olarak Tasavvufî Bilgi

Düşünme eylemi, Kur'an'da farklı sözcüklerle öne çıkmaktadır. Çeşitli âyetlerde insanın akletmeye, tefekkür etmeye davet edildiği görülür. Nazar, tefekkür, teemmül, taakkul düşünme eylemi karşılığında kullanılan bazı sözcüklerdendir. Âyetlerin, düşünmenin amacı, şekli ve çıkış noktasıyla ilgili telkinleri mühimdir. Kişiyi düşünmeye çağıran birçok âyet incelendiğinde söylenebilir ki tefekkür de bir ibadettir. Tefekkür insanın Allah'a karşı kulluk görevlerindedir.

Teekkürün konusu, âyetlerin ışığında yaratıcı-kâinat, kâinat-insan, yaratıcı-insan münasebetidir. Kişiyi hakikatin gereklerine mutabık olarak yönlendiren âyetler, tefekkürün konusunu ortaya koymaktadır. Nitekim " أَوْلَمْ يَنْظُرُوا فِي مَلَكُوتِ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ " (Göklerin ve yerin melekûtu hakkında düşünmezler mi?)⁴⁴⁶ , " أَفَلَا يَنْظُرُونَ إِلَى الْإِبِلِ كَيْفَ خُلِقَتْ " (Bakmıyarlar mı deveye, nasıl yaratılmış)⁴⁴⁷ âyetleri bu hususa örnek olarak verilebilir. Bu âyetlerde tefekkür etmenin, nazarî gayretin önemine işaret edilmiştir.

Kur'an'ın pek çok yerinde taakkul, kalp, âyet sözcükleri arasında bir münasebet olduğu görülür. كَذَلِكَ يُحْيِي اللَّهُ الْمَوْتَى وَيُرِيكُمْ آيَاتِهِ لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ "İşte böylece Allah ölüyü diriltir ve

⁴⁴⁵ et-Taftâzânî, a.g.e., s. 45-46.

⁴⁴⁶ el-A'râf 7/185.

⁴⁴⁷ el-Ğâşiye 88/17.

size belki akledersiniz diye âyetlerini gösterir."⁴⁴⁸, أَفَلَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَتَكُونُ لَهُمْ قُلُوبٌ يَعْقِلُونَ بِهَا أَوْ "Yeryüzünde gezip dolaşmadılar mı ki akledecek kalpleri ve işitecek kulakları olsun"⁴⁴⁹ gibi âyetler buna misal olarak verilebilir. Âyet kavramı Kur'ân'da vahiy manasına gelmekle birlikte evrendeki olaylar da onun anlam sahasında yer almaktadır. Zira âyet kavramı sözlükte delil manasındadır. Evrendeki olaylar da Allah'ın varlığına, birliğine delil niteliğindedir. Âyetlerde yer alan taakkul eylemi de kalbin ve aklın işlevidir. Cenâb-ı Hak'ın ilmüne, gücüne işaret eden âyetler hakkında tefekkür etmek manasındadır.

Elmalılı'ya göre, taakkul eylemi gözlemden nazarî alana intikaldir. Âyetlerde insanın, aklını kullanmaya yönlendirilmesinin amacı, onun somut olan duyu sahasından soyut olan teorik sahaya geçmesini sağlamaktır. Âyetlerde duyularla şahid olunan mucizeye dayanan imandan çok, tefekküre dayanan iman vurgulanmaktadır.⁴⁵⁰

Tasavvuf ilminde düşünme, akletme eylemi rûhî arınma vasıtasıdır. Sûfiler düşünmeyi tedebbür, teemmül, tefekkür, i'tibar gibi kavramlarla ifade ederler. Tedebbür, kişinin kendi durumunu düşünmesidir. Âyetlerdeki derin manayı düşünmeye de tedebbür denilir. Teemmül, zahiri âlemin tesirinden kurtularak ilahi hakikatler hakkında derin düşünmeyi ifade eder. Tefekkür, evrendeki her şeyin yaratılış hikmeti hakkında basîret gözüyle akıl yürütmeyi, nimetler hakkında derin düşünmeyi içine alır. İ'tibar ise evrenin, evrendeki mahlûkâtın geçiciliğini hatırd tutarak, ibret gözüyle bakarak düşünmektir.⁴⁵¹

Nazarî bilgi, akıl ve istidlalle elde edilen bilgidir. Tasavvuf ilminde akıl kelimesinin üzerinde fazlaca durulan manalarının, "bağ" ve "engel" manaları olduğu görülmektedir. Akıl için bu anlamların ifade edilmesinin temelde iki nedeni bulunmaktadır. Bunlardan ilki; bilgisizliğin karanlık görülmesi ve aklın aydınlığa ulaştığında karanlığı yok ederek bilgisizliğe duvar örmesidir. Diğer neden, insan aklının ilâhî gerçeklere erişmedeki engelleyici özelliğiyle bağlantılıdır. Bu hal, Allah'ın emirlerini uygulamakla birlikte Hz. Muhammed'e uyduğu için küllî akılda bulunmamaktadır. Böylece küllî akıl nurlanarak cüz'î aklın hudutlarını geçer ve gerçeklerin berisinde engel olmaktan kurtulur.⁴⁵²

⁴⁴⁸ el-Bakara 2/73.

⁴⁴⁹ el-Hacc 22/46.

⁴⁵⁰ Yazır, a.g.e., C. I, s. 564-570.

⁴⁵¹ İlhan Kutluer, "Düşünme", *TDV İslam Ansiklopedisi*, I-XLIV, İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2000, C. X, s. 57.

⁴⁵² es-Sühreverdî, a.g.e., s. 592.

Tasavvufta akıl, "rahmânî bir cevher" olarak görülmektedir. Aklın yeri dimağ, ışığı kalptir. Tasavvuf ilminde akıl kavramı için farklı tasnifler yapılmıştır. Bir tasnife göre akıl, küllî ve cüz'î olarak iki kısımda ele alınmıştır. Küllî akıl, ruhun nurundan doğmuştur. Cüz'î akıl ise hidayetin nurundan oluşmuştur. Cüz'î akıl, herkeste bulunmaktadır. Küllî akıl, yalnızca tevhid anlayışı olan kişilerde vardır.⁴⁵³ Başka bir tasnife göre akıl, "akl-ı meâş" ve "akl-ı meâd" olarak iki kısma ayrılır. Akl-ı meâş, "dünya işleriyle ilgilenen, gerçeklere erişemeyen akıl"dır. Akl-ı meâd, "âhireti tefekkür eden ve ledünni ilme ulaşım zât-ı ilahiyeye erişen akıl" şeklinde ifade edilmiştir. Akl-ı meâş, alet, vasıta olmadan kavrayamaz. Sufilere göre bu akıl acizdir, yetersizdir.⁴⁵⁴ Abdülkerîm Cîlî'ye göre, "Allah, akıl yoluyla kavranamaz" denirse, bununla kastedilen akl-ı meâştir. "Allah, akıl ile bilinir" denirse, kastedilen akl-ı evveldir. Akl-ı evvel, yaratıcıdan mevcudiyeti onaylayan ilk cevherdir. O, akl-ı evvel'i akl-ı mead'a temel olan derece olarak görür. Akl-ı evvel, bedende ilahi ilmin oluşum yeri olarak görülmektedir. Akl-ı meâş'ın akl-ı evvel'e erişmesi mümkün değildir. İnsanın Allah'ı bilebilmesi, akl-ı evvel'in ışığından yararlanan akl-ı meâd'a erişmesiyle mümkün olur.⁴⁵⁵

Akıl, kötülüklerden sakındıran, iyiliklere meylettiren bilgi olarak da tarif edilmiştir.⁴⁵⁶ Felsefede akıl, "varlığın hakikatini idrak eden, maddi olmayan, fakat maddeye tesir eden basit bir cevher" şeklinde tanımlanmıştır.⁴⁵⁷ Tasavvufta ise, insanı öteki canlılardan farklı kılan rûhânî nur olarak görülür.⁴⁵⁸ İnsan bununla zaruri, nazari bilgileri kavramaktadır. Bu sebeple akıl, nazari bilgilerin elde edilmesini mümkün kılan kuvvet olarak da tarif edilir. Âyetlerde akıl, bilginin kazanılmasını sağlayan kuvvet, bu kuvvetle kazanılan bilgi olarak tanımlanmıştır.⁴⁵⁹ Akıl ilahi gerçekleri kavrama kuvvetine de sahiptir. Kur'ân'da "كَذَلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ آيَاتِهِ لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ"⁴⁶⁰ buyruğuyla aklın bu işlevine dikkat çekilmiştir.

Akıl manevi bir nurdur. Aklın rabbani bir latife olduğu söylenmiştir. Mahalli ise kalp olarak görülmüştür.⁴⁶¹ Gazzâlî aklı, "Allah'ın kalbe yerleştiği bir nur" olarak tanımlar.

⁴⁵³ es-Sühreverdî, a.g.e., s. 592.

⁴⁵⁴ Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, İstanbul: Anka Yayınları, 2005, s. 44.

⁴⁵⁵ el-Cîlî, Kutbuddîn Abdülkerîm b. İbrâhîm, (v. 832/1428), *İnsân-ı Kâmil*, (çev. Abdürrahîm Ayyıldız), İstanbul: Ulu Çınar Yayınları, 1972, s. 297-301.

⁴⁵⁶ el-Âlûsî, a.g.e., C. XVII, s. 168.

⁴⁵⁷ Bolay, "Akıl", a.g.md., C. XI, s. 238.

⁴⁵⁸ el-Ğazzâlî, *İhyâ*, C. I, s. 70.

⁴⁵⁹ el-İsfehânî, a.g.e., s. 577.

⁴⁶⁰ el-Bakara 2/ 242; "Allah ayetlerini akledesiniz diye açıklamaktadır."

⁴⁶¹ el-Ğazzâlî, *İhyâ*, C. I, s. 88,95.

İman, eşyayı bu nurla idrak eder. Akla nazaran ilim, göze nazaran görmeye benzer. İki dünya mutluluğu onunla elde edilir. Gazzâlî'ye göre "akıl" kavramı sözlükte ve kullanılış itibariyle bu yetinin adıdır. Akıl, "tecrübeden hâsıl olan eşyanın bilgisine sahip bulunmak" olarak da anlaşılmaktadır.⁴⁶²

Akıl doğru yola erişebilmek için yardımcılarına gereksinim duyar. Akıl sahih bilgiye erişmede duyu organlarından faydalanır. Aynı zamanda vahiy de hakikati bulmada akla katkıda bulunur. Zira akılı, temele benzetirsek şeriat de yapı gibidir. Yapı bulunmadan yalnızca temel işe yaramaz; temel bulunmada da yapı sübuta erişmez. Akılı göze, şeriatı gözün eşyayı görmesini mümkün kılan nura benzetmek mümkündür. Işık bulunmadıkça göz, bir yarar sağlamaz. Şeriat olmadan da akıl, yeterince yarar sağlamaz.⁴⁶³ Akıl, hakikat üzere olduğunda basiretle güçlendirilir ve doğru yolu gösterir denilebilir. Bu şekilde de bilgi hâsıl olur.

Tasavvufi bilginin felsefedeki bilgiden farklı olduğu söylenebilir. Zira felsefi bilgide bulunan sezgicilik teoriye dayalı bir sezgiciliktir. Fakat tasavvufta nasrlara dayalı bir sezgicilik mevcuttur. Yani, dinin hükümlerine tâbi olmanın ardından ortaya çıkan bir sezgicilik anlayışı bulunmaktadır. Tasavvufta şeriatın uygulanması şarttır. Şeriatlı tasavvuf düşünülemez. Tasavvufta şeriat, tarikat, hakikat bir bütün olarak değerlendirilir ve bunların birbirinden ayrılması mümkün değildir. Tasavvufi bilgi, şeriata dayanan, dolayısıyla amelî hayatın kaynaklık ettiği bir bilgi türüdür.

İslâm âlimlerine göre bilgi şu şekilde sınıflandırılmaktadır:⁴⁶⁴

- aa. Zorunlu ve duyulara olan tesirle hâsıl olan bilgi.
- ab. Duygu ile aklî teklifler neticesinde elde edilen bilgi.
- ac. Okuma ya da işitme vasıtasıyla hâsıl olan bilgi.
- ad. Meleğin vahiy vasıtasıyla getirdiği; ilham vasıtasıyla hâsıl olan bilgi.

Tasavvuf âlimleri aklî ile naklî bilgilerle beraber ilhamı da mühim görmüşlerdir. İlhamla elde edilen bilgiyi ayrıca izah etme gereksinimi duymuşlardır. Bununla birlikte

---

⁴⁶² el-Ğazzâlî, *Ihyâ*, C. I, s. 70, 88; Necip Taylan, *Gazzâlî'nin Düşünce Sisteminin Temelleri*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi yayınları, 1994, s. 74, 75.

⁴⁶³ er-Râğıb el-İsfehânî, *Mutluluğun Kazanılması*, (çev. Lütfi Doğan), İstanbul: Bahar Yayınları, 1983, s. 126.

⁴⁶⁴ Şakir Gözütok, *Tasavvufî Eğitimde Bilginin Elde Edilmesi*, Tasavvuf ve İlmi Araştırmalar Dergisi, Ankara, Sayı: 6, 2001, s. 92.

ilham ve vahiy arasında bulunan farkı ortaya koymaya çalışmışlardır. Buna göre peygamber vahiy meleğini görebilmektedir. Fakat ilhama mazhar olan kişide bu mümkün değildir.

Mutasavvıflar bilgiyi, "manevî aydınlanmaya veya kesinlik tecrübesine ileten bir nur" olarak tarif etmişlerdir. Onlara göre bu ışık, Hakk'ın nurundan yansımaktadır. Böylelikle "kalp gözü" olarak anılan kabiliyetin gerçeği görmesini sağlar. Hal böyle olunca mutasavvıfların irfan ile ilişkilendirdikleri bilgi, zühde dayalı yaşam biçiminin, kişinin ruhuna tezahür eden aydınlanma aşamasıdır.⁴⁶⁵ Gazali, tasavvufçuların ilham yoluyla elde edilen bilgiye meylettiklerini ifade etmektedir. Gazâlî'ye göre, peygamberlere ve Allah'ın veli kullarının kalplerine ilahi nur akarak öğrenme gerçekleşmiştir. Bu öğrenme, Hakk'a yönelmeleri vesilesiyle hâsıl olmuştur.⁴⁶⁶

Sûfîler ilme çok önem vermiştir. Onlara göre ilim, insanı hayvanlardan farklı kılan bir özelliktir. Aynı zamanda "kalbin hayatı ve gıdası" olarak görülmüştür. İçinde ilim bulunmayan bir kalp, ölümü gereken hastaya benzetilmiştir.⁴⁶⁷ Tasavvuf ilminde bilgi, üzerinde oldukça durulan hususlardandır. Sufilerin, eserlerinde ilim konusuna geniş yer verdikleri görülür. Örneğin Ebû Talib el-Mekkî'nin kaleme aldığı "Kûtu'l-Kulûb" isimli kitapta "ilim" konusu, eserin en geniş kısımlarındandır.⁴⁶⁸ Aynı şekilde Gazzâlî'nin İhyâ-u Ulûmi'd-Dîn'i⁴⁶⁹, Hucvirî'nin Keşfu'l-Mahcûb'u⁴⁷⁰, Suhreverdî'nin Avârifü'l-Meârif'i⁴⁷¹ ilim konusuna geniş yer verilen kaynaklardandır.

Tasavvuf âlimleri genellikle bilgi ve ilim kavramlarını müteradif olarak kullanmaktadır. Hâsıl olan bilginin, yaşanan deneyim neticesinde ulaşılan bir hakikat olduğunu düşünürler. Bu hakikat de ilmin kendisi olarak ifade edilir.

Tasavvufta ilim, zâhir ve bâtın olarak iki kısımda ele alınmıştır. Kur'ân'da yer alan "Allah'ın göklerde ve yerde bulunan şeyleri hizmetinize verdiği, nimetlerini zahir ve batın olarak önünüze bolca serdiğini görmez misiniz"⁴⁷² âyeti buna delil olarak

⁴⁶⁵ Kutluer, a.g.md., s. 112.

⁴⁶⁶ el-Ğazzâlî, *İhyâ*, C. VIII, s. 171.

⁴⁶⁷ el-Ğazzâlî, a.g.e., C. I, s. 13, 21.

⁴⁶⁸ el-Mekkî, Ebû Tâlib Muhammed b. Ali b. Atiyye, (v. 386/996), *Kûtu'l-Kulûb fî Muâmeleti'l-Mahbûb ve Vasfî Tariki'l-Mürîd ilâ Makâmi't-Tevhîd*, Kâhire: Dâru't-Turâsi'l-Mekkiyye, 2001, C. I, s. 363,491.

⁴⁶⁹ el-Ğazzâlî, a.g.e., C. I, s. 8, 92.

⁴⁷⁰ el-Hucvirî, Ebû'l-Hasan Ali b. Osmân b. Ali, (v. 465/1072), *Keşfu'l-Mahcûb*, (çev. Süleyman Uludağ), İstanbul: Dergâh Yayınları, 1982, s. 205.

⁴⁷¹ es-Sühreverdî, a.g.e., s. 38, 42.

⁴⁷² Lokmân 31/20.

gösterilmiştir. Zâhirî ilimden okuyarak, araştırarak elde edilen bilgiler kastedilmiştir. Hadis, fıkıh, kelim gibi ilimler bunun içerisinde değerlendirilmiştir. Onlara göre sırf zihnî etkinlikten oluşan bilgi, yalnız olarak ilmi izah etmesi için kâfi değildir. Mutasavvıflar amellerin en faziletlisinin ilim öğrenmek olduğunu düşünmüştür. Fakat ilim kelimesinden kastedilen, zâhirî veya derûnî olarak insanın görevi olan konulara dair bilgilerdir.⁴⁷³ Sûfiler kesbî bilgiye nazaran, ledünni bilgiyle fazlaca ilgilenmişlerdir. Ayrıca onlar, bilgi hususunda "nûr" terimine vurgu yapmışlardır.⁴⁷⁴

Bâtın ilmi, "gizli hakikatleri konu alan ve bu yolla insanı manevi kurtuluşa ulaştırdığına inanılan ilim" olarak tarif edilmiştir. Tasavvuf ilmine, bâtin ilmi adı verilmiştir. Batın ilmi şeriatın haricinde kalan bir ilim olarak düşünülemez. Zira bu ilim, âyetlerin, hadislerin derin anlamlarından ibarettir. Peygamberimizin bu ilmi sahabîlerin bir kısmına öğrettiği kabul edilir. Ebû Hureyre'nin, "Hz. Peygamber'den iki ilim öğrendim; birini yaydım, öbürünü saklı tuttum, onu da yaysaydım başımı keserlerdi"⁴⁷⁵ dediği nakledilmiştir.⁴⁷⁶ Mutasavvıflar batınî ilme keşf yoluyla ulaşıldığını ifade etmişlerdir. Bâtın ilmini, keşf ile aracısız bir şekilde Cenâb-ı Hakk'tan gelen bilgiler olarak tanımlamışlardır. Bu ilim, ledün ilmi olarak da zikredilir.

Tasavvuf âlimlerine göre Hz. Muhammed'in de zahirî, batınî tarafı vardır. O'nun zahirî tarafını tüm insanların bilebileceği belirtilmiştir. Fakat batınî tarafını sadece müminler ile Allah'ın veli kullarının anlayabileceği ifade edilmiştir. Bu hususa "Sana bakıyorlar ama görmüyorlar"⁴⁷⁷ âyeti delil olarak gösterilmiştir. Buna göre âyette kâfirlerin Hz. Muhammed'e bakmalarına rağmen görememeleri O'nun derûnî tarafını ortaya koymaktadır.

Kelâm ilminde olduğu gibi Tasavvuf'ta da ilim kavramı, "ilme'l-yakîn", "ayne'l-yakîn" ve "hakka'l-yakîn" olarak üç bölümde ele alınmıştır. Kelâm'da "ilme'l-yakîn" denilince, nazar ve istidlal neticesinde hâsıl olan ilim kastedilir. "Ayne'l-yakîn" kavramıyla, görmekle meydana gelen ilim; "hakka'l-yakîn" kavramıyla, bizzat yaşama neticesinde oluşan ilim kastedilir. Tasavvuf'ta "ilme'l-yakîn", istidlal yoluyla hâsıl olan bilgidir.

⁴⁷³ el-Kelâbâzî, Ebû Bekr Muhammed b. İshâk el-Buhârî, (v. 380/990), *Kitâbu't-Ta'arruf li Mezhebi Ehli't-Tasavvuf*, Kâhire: Mektebetu'l-Hâncı, 1994, s. 58, 59.

⁴⁷⁴ Taylan, a.g.md., s. 158, 159.

⁴⁷⁵ el-Buhârî, "İlim", 42.

⁴⁷⁶ Süleyman Uludağ, "Bâtın İlmi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1992, C. V, s. 188.

⁴⁷⁷ el-A'râf 7/198.

"Ayne'l-yakîn", açıklama ile oluşan bilgidir. "Hakka'l-yakîn" ise, müşahede yoluyla meydana gelen bilgidir. "İlme'l-yakîn" akla sahip olanlar hakkında kullanılır. "Ayne'l-yakîn" ilim sahipleri için kullanılır. "Hakka'l-yakîn" marifet sahipleri hakkında kullanılır.⁴⁷⁸

Tasavvufta bilgi elde etme vasıtaları arasına duyular, akıl, nakil yanında kalp de ilave edilmiştir. Dolayısıyla kalp tasavvuf ilminde bilgi kaynağı olarak görülmüştür. Mutasavvıflar için hakikat ile ilgili bilgi sahibi olmanın en itimatlı vasıtası kalptir. Akıl bu noktada kifayetsizdir.⁴⁷⁹ Kalbin sahih bilgiye ulaştırması için kötülükten, cehaletten, bağınazlıktan arınması ve olgunlaşması lazımdır. Sufilere göre, "kalp tasfiyesi" olarak adlandırılan bir metotla arınan kalp, ilâhî hakikatleri vasıtasız bir şekilde direkt elde edebilir.⁴⁸⁰ Vahiy gibi ilhamın da kalbe aktığını kabul ederler. Kalbin gayb dünyasına bakan penceresi bulunmaktadır. Bu, kalp gözü olarak isimlendirilir. Üzeri cürüm ve cehaletle örtülmüş bu göz, riyâzet yöntemiyle arındırıldığı zaman ilâhî hakikatleri görebilir. Bu şekilde elde edilen bilgiler ilham, ilm-i ledün vb. adlarla ifade edilmiştir.⁴⁸¹ Sûfiler kalbin bilgi kaynağı olduğunu ifade ederken "Eğer takva üzere olursanız Allah size bir furkan verir"⁴⁸² manasındaki âyeti, "Fetvayı kalbinden iste"⁴⁸³ manasındaki hadisleri delil olarak almışlardır.⁴⁸⁴

Kalp, akla karşıt konumda bulunmamaktadır. Aksine akıl ile iç içedir. Akletme, kalbin fonksiyonudur. Fizikötesi hususlarda kalbin akli geçtiğini ifade eden mutasavvıflara göre, kalbin sezgisi ön plandadır. Sûfiler aklın icraat sahasının dar ve kısıtlı olduğunu düşünürler. Buna mukabil, kalp dünyası daha engindir.⁴⁸⁵ Sözlükte, "*bir şeyin içini dışına çıkarmak, ters çevirmek, bir şeyi başka bir şeye dönüştürmek*" olarak tanımlanan kalb kavramı, bedende kan dolaşımını mümkün kılan uzvun ismidir. Bu kavram, "nefis, ruh, akıl, tohum" olarak da adlandırılmıştır. Fakat bunlar mecâzî mana içermektedir. Tasavvuf

---

⁴⁷⁸ el-Kuşeyrî, Ebû'l-Kâsım Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdilmelik (v. 465/1072), *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001, s. 121; İbnü'l-Arabî, Ebû Abdillâh Muhyiddîn Muhammed b. Alî b. Muhammed, (v. 638/1240), *el-Futûhâtu'l-Mekkiyye*, (çev. Ekrem Demirli), İstanbul: Litera Yayıncılık, 2006, C. XIV, s. 193, 209; Yavuz, Yusuf Şevki, "İlme'l Yakîn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1996, C. XXII, s. 138.

⁴⁷⁹ el-Kelabâzî, a.g.e., s. 63; el-Gazzâlî, *el-Munkız*, s. 16, 75.

⁴⁸⁰ el-Ğazzâlî, *İhya*, C. III, s. 19-21.

⁴⁸¹ el-Ğazzâlî, *Mişkâtü'l-envâr*, s. 43-49; İbnü'l-Arabî, a.g.e., C. IV, s. 26.

⁴⁸² el-Enfâl 8/29.

⁴⁸³ İbn Hanbel, a.g.e., C. IV, s. 194, 224.

⁴⁸⁴ Uludağ, "Kalp", a.g.md., C. XV, s. 231.

⁴⁸⁵ İbnü'l-Arabî, a.g.e., C. II, s.155, 394; C.IV, s. 25.

âlimleri bu terimi, "ruh ile nefis arasında soyut, nurlu cevher" şeklinde tarif etmiştir.⁴⁸⁶ Din ve tasavvuf açısından bilginin, tefekkürün kaynağıdır. Bu manadaki kalp için "rabbânî latife" ,"ilâhî cevher" kelimeleri de kullanılır.⁴⁸⁷

Ulemânın bir kısmına göre kalbin iki yönü vardır. Bunlardan ilki duyular âlemini, ikincisi gayb âlemini idrak etmeye uygundur. Kişi beş duyu vasıtasıyla dış dünyayı algılar. İç duyular vasıtasıyla gayb âlemini algılar. Kalp gayb âleminden bilgiler elde edebilmesi için kötülüklerden temizlenmelidir. Bu tahakkuk edince kalp örtüsünden kurtulur, Allah'ın gönderdiği bilgilerle dolar.⁴⁸⁸

İlim, basîret kavramının yakın anlamı olduğu kelimelerdendir. Zira ilim, eşyayı hakikatiyle idrak etmek olarak tanımlanır. İlmin nazarî ve amelî olarak iki kısma ayrıldığını nakletmiştik. Nazarî ilim, öğrenildiğinde kendisiyle yetkinliğe erişilen ilimdir. Örneğin, evrendeki varlıkları bilmek, idrak etmek.⁴⁸⁹ Basîretin, aydınlanmış kalbin yetisi olduğunu ifade etmiştik. Kalp bu yetiyle hakikati görür, idrak eder. Filozoflar bunu "aklî-nazarî kuvvet" olarak adlandırmıştır. Kalp nurlandığında Allah'ın hidayetiyle örtüsünün aralanması da "kutsî kuvvet" olarak adlandırılmıştır. Tasavvuf âlimleri basîret kavramını gönül gözü olarak açıklamışlardır. Filozoflar, "nazarî akıl" olarak izah etmiştir.⁴⁹⁰

Basîret yetisi insanların tümünde kuvve olarak bulunmaktadır. Yani Allah bu kabiliyeti herkesin fitratına yerleştirmiştir. Bu, akl-ı selim kavramını akıllara getirmektedir. Zira bu kavram basîretle de ilişkilidir. Akl-ı Selîm, doğruyu yanlıştan temyiz eden akıl olarak tarif edilir. Sağduyu da denilmektedir. İbn Sînâ, fitratın akıl olarak adlandırıldığını ifade etmiştir. Râzî'ye göre, aklın sahih habere erişebilmesi, hiss-i selime sahip olmasına bağlıdır. Yani sağlam duyular bulunuyorsa akıl doğru habere ulaşabilir.⁴⁹¹

Yaratıcı, tüm insanlara manevi gerçekleri idrak edecekleri bir basîret bahşetmiştir. Fakat Allah'a inanmayanların bunu kullanmadığı anlaşılmaktadır. "قَدْ جَاءَكُمْ بَصَائِرُ مِنْ رَبِّكُمْ فَمَنْ أَبْصَرَ فَلِنَفْسِهِ وَمَنْ عَمِيَ فَعَلَيْهَا" (Doğrusu size Rabbiniz tarafından basîretler geldi. Artık kim kalp gözünü kullanarak iman ederse kendi lehinedir. Kim de bunu kullanmazsa kendi

⁴⁸⁶ et-Tehânevî, a.g.e., C. II, s. 1335.

⁴⁸⁷ el-Cevherî, a.g.e., C. I, s. 204; İbn Manzûr, a.g.e., C. IV, s. 65.

⁴⁸⁸ el-Ğazzâlî, *İhyâ*, C. III, s. 143, 146, 159; İbn Haldûn, *Şifâ'ü's-Sâ'il*, (v. 808/1406), (çev. Süleyman Uludağ), İstanbul: Dergâh Yayınları, 1984, s. 30-31.

⁴⁸⁹ el-İsfehânî, a.g.e., s. 719.

⁴⁹⁰ el-Kâşânî, a.g.e., s. 19.

⁴⁹¹ Bolay, "Akl-ı Selîm", a.g.md., C. XI, s. 276.

aleyhinedir)⁴⁹² âyetinde görüldüğü üzere basîret, Cenâb-ı Hakk'a iman, itaat vasıtasıyla kişide gelişen bir yetidir. "أَفَلَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَتَكُونَ لَهُمْ قُلُوبٌ يَعْقِلُونَ بِهَا أَوْ آذَانٌ يَسْمَعُونَ بِهَا فَإِنَّهَا لَا تَعْمَى الْأَبْصَارُ" "أَفَلَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَتَكُونَ لَهُمْ قُلُوبٌ يَعْقِلُونَ بِهَا أَوْ آذَانٌ يَسْمَعُونَ بِهَا فَإِنَّهَا لَا تَعْمَى الْأَبْصَارُ" (Peki, yeryüzünde gezip dolaşmıyorlar mı ki, orada olup bitenleri kalpleri kavrasın ve kulakları işitsin. Ne var ki, onlarda kör olan, gözler değil, kör olan göğüslerdeki kalplerdir)⁴⁹³ âyeti de buna kanıt niteliğindedir.⁴⁹⁴

Basîret yetisi hislerle ilişkili olan idrake mukabil, Yaratıcı kudretten doğan idraktır. Diğer bir ifadeyle idrakin yüceliğe erişmiş biçimidir. Âyetlerde, deruni âlemin inceliklerini duyular ötesi idrakte kavrayabileceğimiz vurgulanır.⁴⁹⁵ Öyleyse basîretin duyular ötesinde idrak olduğu söylenebilir. Eşyanın hakikatinin anlaşılması da bu idrakte mümkün olur.

Basîret kavramının lügat manalarına bakıldığında kalp ile olan ilişkisi açıkça görülmektedir. Bedendeki göz "basar", gönül gözü "basîret" olarak adlandırılmaktadır.⁴⁹⁶ Tasavvuf terminolojisinde, bu kavramlar arasındaki farklılıklar incelenmiş ve basîretin gönül ile anlayış yönü üzerinde yoğunlaşmıştır. Nitekim mutasavvıflar, kalbin güçlerini 'basarla görülen', 'basîretle görülen' olarak ayırmışlardır.⁴⁹⁷ Bedendeki gözün yaptığı işlevi basîret deruni olarak kalpte yapar. Bedendeki göz olayların zahirini görür. Buna karşılık kalp gözü de olayların hakikatini görür.⁴⁹⁸

Kur'ân-ı Kerîm'de akletme eylemi kalble ilişkilendirilmiş⁴⁹⁹, "düşünmek" kalbin bir fonksiyonu olarak ifade edilmiştir. İnkârcıların kalpleri olsa da akledemedikleri ifade edilerek akletme ile kalp arasında bağlantı kurulmuştur. Ayrıca fikhetmenin de kalbin bir fonksiyonu olduğu belirtilmiştir.⁵⁰⁰

Hakîm et-Tirmîzî'ye göre kalp kavramı, çok manalı kavramlardandır. Buna örnek olarak göz kelimesini vermiştir. Kalp, göz (basar) kavramı gibidir. Göz, içindeki beyazlık ve karalığı anımsatır. Buna benzer olarak göz yuvarlağını, içindeki ışığı da kapsar. Kalp de göz gibi geniş manaları kapsayan bir kavramdır. Ayrıca O, kalb kelimesinin fuâd, lüb, sadr

⁴⁹² el-En'âm 6/104.

⁴⁹³ el-Hac 22/46.

⁴⁹⁴ Elmalılı, a.g.e., C. III, s. 427.

⁴⁹⁵ Yaşar Nuri Öztürk, *Kur'ân'ın Temel Kavramları*, İstanbul: Yeni Boyut Yayınları, 1995, s. 53.

⁴⁹⁶ el-İsfehânî, a.g.e., C. II, s. 94.

⁴⁹⁷ el-Ğazzâlî, *İhya*, C. VIII, s. 1347.

⁴⁹⁸ el-Kâşânî, a.g.e., s. 292, 293.

⁴⁹⁹ el-Hac 22/46.

⁵⁰⁰ el-A'râf 7/179.

kelimeleriyle benzer anlamlı olduğunu ifade etmiştir.⁵⁰¹ Hakîm Tirmîzî, nefis, kalp, sadr terimlerini birbirine geçmiş üç halkaya benzeter. En altta nefis, en üstte kalp vardır. Sadr ise bunların arasında bulunur. Nefis ve kalbin ortak noktası sadrdır. Nefisten yalnızca şer ortaya çıkar. Feyiz sadra kalpten ulaşır. Kalbin iki yönü bulunmaktadır. Biriyle Hakk'a, öbürüyle halka bakar. Kalp Allah'ın arşıdır.

İdrak kabiliyeti berrak olan kalp, yol gösterici özelliğe sahiptir. Bir cürüm işlendiğinde sıkılır, sevaplarla ferahlar. Kalp, inandığı şeyde kararlılık gösterir. Bu sebeple imanın mahalli kalp olmaktadır. Tefekkür eden, akleden, ibret alan kalptir. Kalp boş işlerden uzaklaşınca Hakk'ın huzurunda olmanın lezzetini alır. Göz mahlûkatı, âlemi görür. Kalp ise müşahede mahallidir. Bundan dolayı âmâ olmak basiretsizlikten daha hafif kalır. Rabb'e ulaşan kalp, O'ndan başkasına ihtiyaç duymaz. Vücudun görülen dünyayı kavrayan duyulara sahip olması gibi kalbin de sır dünyasını kavrayan duyuları bulunmaktadır. Kişi, kalbini kötülüklerden arındırırsa bu duyular hakikati gösterir.⁵⁰²

Tasavvufta ruhun, dış dünyanın ve hislerin tesirlerinden arındırılıp güçlenmesi mühimdir. Zira ruh bu tesirlerden arındırılırsa eşyanın hakikatini kavrayacak konuma gelir. Bunun için ruhun dış tesirlerden, kötü duygulardan arındırılması hedeflenmiştir. Tasavvuf âlimleri bunu vecd vasıtasıyla gerçekleştirirler. Bu da, ruhun zâhirî âleme dair şeyleri terketme, bir tek düşünceye meyletme durumudur. Kalbi nurlandırmak da ruhun arındırılma yollarındandır. Hz. Muhammed Cenâb-ı Hakk'ın, inananların kalplerini nurlandırdığını, bu nurla onları hakikate ulaştırdığını ifade etmiştir. Dolayısıyla kalp nurla dolduğunda orada hakikat hâsıl olur.

Sûfilere göre kalpte hâsıl olan bilgi her daim Allah'tan gelmeyebilir. Kalbe farklı kaynaklardan da bilgi gelebilir. Mutasavvıflar bilginin ses olarak hâsıl olmasını "hatıf sesi" şeklinde adlandırmışlardır. Uyanık durumdayken hâsıl olmasını ilham, uykudayken hâsıl olmasını rüya olarak ifade etmişlerdir. Onlara göre kalpte hâsıl olan bilginin altı kaynağı bulunmaktadır. Bunlardan ruh, melek, nefis, şeytan olmak üzere dördü temel kaynaktır. Diğer kaynaklar ise akıl ile yakındır. Akıl bazı zamanlar meleğin, bazı zamanlar da nefisle şeytanın buyruklarını aşılır. Yakın ise her zaman Allah'ın buyruklarını aşılır. Bu kaynaklardan bilgi gelmesi, insanın muttaki oluşuna, zahiri âleme meylince göre farklılık arz

⁵⁰¹ Hakîm Tirmîzî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Hasen (v. 320/932), *Kalbin Anlamı*, (çev. Ekrem Demirli), İstanbul: Hayy Kitap, 2009, s. 17,18.

⁵⁰² İbrâhîm Hakkı, Erzurûmî, (v. 1194/1780), *Marifetnâme*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1310, s. 317.

etmektedir.⁵⁰³ Şeytan kaynaklı olan telkin, vesvese olarak isimlendirilir. Nefis kaynaklı olan hevâcis olarak isimlendirilir. Cenâb-ı Hakk'tan gelene varid ya da havatır-ı Hakk denir. Melek kaynaklı olan ilham olarak isimlendirilir. Varid ile ilham kalbin hitabı, vicdanın sesi olarak da isimlendirilmektedir.⁵⁰⁴

b. Özel Olarak Tasavvufî Bilgi: Keşf ve İlham

Keşf sözlükte, "*örtüyü ve perdeyi kaldırmak, gizli olan şeyi ortaya çıkarmak*" manalarına gelmektedir.⁵⁰⁵ Başka bir ifadeyle, "*bilinmeyen gizli durumların, aydınlanıp açığa kavuşması*"dır.⁵⁰⁶ Tasavvuf'ta keşf kavramı, "*gabya dair birtakım hususları bilmek, Allah'ın tecellilerini temaşa etmek*" manalarına gelir. Tasavvuf âlimleri, "müşâhede, muhâdara, yakîn, ilhâm, firâset" vb. kavramları keşf kavramına yakın manalarda kullanmışlardır.⁵⁰⁷ Serrâc keşf kavramını, "gizli olan hususun açığa çıkması, gözle görülebilir duruma gelmesi" olarak tanımlamıştır.⁵⁰⁸ Kuşeyrî mükâşefeyi, "Hakk'ı anan sülûk yolunda olan kişinin, galebe anında kalbinde ortaya çıkan şey" olarak tarif etmiştir.⁵⁰⁹

İlhâm, "Cenâb-ı Hakk'ın, insanın kalbine yerleştirdiği, iyi ile kötüyü ayırt etme hissi", "aracısız idrak kabiliyeti"dir.⁵¹⁰ Tasavvuf'ta ilhâm kelimesi ıstılahi olarak, "kalbe yerleştirilen iyilik duygusu"⁵¹¹; "bir şeyi ifa edip etmeme konusunda Allah'ın, insanın ruhuna yerleştirdiği sezgi"⁵¹² anlamlarıyla ifade edilmiştir.

Mutasavvıfların ilham manasında kullandığı kavramlardan biri firâset kavramıdır.⁵¹³ Şerîf el-Cürcânî firâseti, "kesin bilginin keşf vasıtasıyla hâsıl olması, gaybın

---

⁵⁰³ Gözütok, a.g.m., s. 100.

⁵⁰⁴ el-Kelabâzî, a.g.e., s. 135.

⁵⁰⁵ et-Tehânevî, a.g.e., s. 1366; Âsım Efendî, a.g.e., C. III, s. 720.

⁵⁰⁶ es-Serrâc, a.g.e., s. 310.

⁵⁰⁷ Süleyman Uludağ, "Keşf", *TDV İslam Ansiklopedisi*, I-XLIV, İstanbul: TDV Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, 2002, C. XXV, s. 315.

⁵⁰⁸ es-Serrâc, a.g.e., s. 422.

⁵⁰⁹ el-Kuşeyrî, a.g.e., C. I, s. 226, 244, 393.

⁵¹⁰ Muhittin Uysal, *Tasavvuf Kültüründe Hadis*, Konya: Yediveren Kitap, 2001, s. 98, 99.

⁵¹¹ el-Kâşânî, a.g.e., s. 298; et-Tehânevî, a.g.e., C. I, s. 1366.

⁵¹² İbn Manzûr, a.g.e., C. XII, s. 555.

⁵¹³ el-Ferâhidî, a.g.e., C. II, s. 37; el-İsfehânî, a.g.e., s. 186; Âsım Efendî, a.g.e., C. II, s. 977.

görülmesi" olarak tarif etmiştir.⁵¹⁴ Mutasavvıflara göre firâsetli bir kul, Hakk'ın nuruyla sarfı nazar eder. Böylece Hakk, o müminin gören gözü olur.⁵¹⁵

Sûfilere göre Allah'ın sevgili kullarının sahip olduğu firâset şaşmaz ve yanlış yapma ihtimalleri oldukça düşüktür. Firâset, Allah tarafından velî kullarına yapılan bir ikram olarak kabul edilmiştir. Evliyâların yaşamını kaleme alan sûfî yazarlar, evliyânın üstünlüğünü belirtirken onların firâsetli oluşuna dikkat çekmişlerdir.⁵¹⁶ Örneğin Şücâ-ı Kirmâni'nin, çıkarımlarında isabet ettiği ve firasetinin kuvvetli olduğu ifade edilir.⁵¹⁷

Tasavvuf ilminde kalbin önemli bir konumu olduğunu zikretmiştik. Keşf ve ilham kalbin işlevlerinden görüldüğü için tasavvufta önemli bilgi kaynaklarından kabul edilir.⁵¹⁸ Hâris el-Muhâsibî, Bayezid-i Bistâmi gibi âlimler ilhamı, bilginin ana kaynağı görmüşlerdir. İlham, kalbe Allah tarafından gelmesinden dolayı sahih bilgi olarak görülmüş ve hucet sayılmıştır. Tasavvuf âlimleri başta olarak, İbn Sînâ, Gazzâlî, Fahreddin er-Râzî gibi din adamları bu fikri savunmuşlardır. İlk dönem tasavvuf âlimleri ilhamı, nasların ışığında ele almış ve yalnızca inanç hususlarında müracaat etmişlerdir. İlerleyen zamanlarda mutasavvıflar ilhamı, dini hususların tümünde yararlanılan bağımsız bilgi kaynağı olarak kabul etmişlerdir.⁵¹⁹

Mutasavvıflar, kendileri dışındakilerin elde ettiği bilgilerden farklı bilgiler elde ettiklerini düşünmüşlerdir. Bu bilgilerle ilgili olarak "marifet, ilim, yakîn, irfân" vb. terimler kullanmışlardır. İlim kavramını marifet manasında ele aldıklarında "bâtın ilmi, ledün ilmi, esrâr ilmi, makam ilmi, hâl ilmi, müşâhede ve mükâşefe ilmi" vb. terimler meydana getirmişlerdir. Bunlarla, hakikatler, nefsin özellikleri ve bilinmeyen konularla ilgili bilgiyi ifade etmeyi murad etmişlerdir. İlimi, irfanın başlangıcı olarak kabul eden mutasavvıflara göre marifet, ledünni ilimdir.⁵²⁰

Marifet kavramı, (عرف) "a-r-f" fiilinden türemiş bir mastardır. Sözlükte, "anlamak, idrak etmek, sezgi, iç tecrübe, sağlam görüş, gerçeğe erişme, görerek yaşayarak tadarak

⁵¹⁴ el-Cürcânî, a.g.e., s. 172.

⁵¹⁵ el-Kuşeyrî, a.g.e., s. 480, 504.

⁵¹⁶ Attâr, Ebû Hâmid Feridüddin Muhammed b. Ebî Bekr İbrâhîm en-Nisâbüri (v. 618/1221), *Tezkiretü'l-Evliyâ*, (çev. Süleyman Uludağ), Bursa: İlim ve Kültür Yayınları, 1984, s. 157, 242, 372, 521.

⁵¹⁷ el-Kuşeyrî, a.g.e., s. 483, 485.

⁵¹⁸ el-Muhâsibî, a.g.e., s. 78, 100.

⁵¹⁹ Yavuz, "İlhâm", a.g.md., C. XXII, s. 98.

⁵²⁰ Süleyman Uludağ, "Marifet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1996, C. XVIII, s. 54.

kazanılan bilgi" olarak tanımlanır.⁵²¹ Ayrıca "bilmek, tanımak, ikrar etmek" manalarına da gelir.⁵²² İstilahî olarak marifet, "kişinin okuduğu, gördüğü, işittiği, iç tecrübe vasıtasıyla elde ettiği, keşf ve sezgi vasıtasıyla müşahede ettiği düşünce, kavrayış" manalarına gelmektedir. Başka bir ifadeyle marifet, "sûfilerin ilahi gerçekleri tadarak deruni tecrübe ile aracısız biçimde kazandıkları bilgi" olarak tanımlanır.⁵²³ Hakîkî marifet, eşyadaki zenginliği bir kenara bırakıp, Hakk'la birlikteliğin zenginliğine ulaşmaktır.⁵²⁴ Marifet, hakikat gözüyle gerçeği olduğu gibi kavramaktır.⁵²⁵

"Marifet" ile "irfân" kavramı âyetlerde direkt olarak geçmemektedir. Fakat "a-r-f" maddesi, türevleriyle beraber yirmi âyette kullanılmıştır. Marifet, tasavvuf ilminde, "sezgi, ilhâm, keşf, ilm-i ledün, irfân" vb. kavramlarla da adlandırılır. Bu terim, kalp merkezli, aracısız bilgi olarak kabul edilir. "Ârif" kavramı, irfan sahibi manasında kullanılır. Ârifin bilgisi marifet olarak isimlendirilir. Velâyet mertebesine ulaşan kişi "ârif", onun durumu "marifet" olarak isimlendirilmiştir.⁵²⁶

Tasavvuf'ta ilim terimi çoğunlukla marifet terimiyle ilişkisi açısından mana taşır. Bu alanda çoğunlukla ilim ile marifet terimlerinin muhtelif olduğu düşünülmüş ve aralarındaki farklar ifade edilmiştir.⁵²⁷ Marifet, ilimden daha fazla mühim görülmüştür. Bununla birlikte keşf ile ilham, bilgi kaynaklarından sayılmıştır. Bu vesileyle ortaya çıkan bilgi de marifet adını almıştır. Bu kavram, tecrübî ve irfanî bilgiyi içine alır. İlim, akıl yürütme ile öğrenilerek kazanılan bilgileri ifade eder.⁵²⁸

İlim, yakînden oluşurken; marifet, şuhûddan oluşur.⁵²⁹ İleri dönem literatüründe marifet kelimesinin manası, ilim kelimesine göre daha hususidir. Zira marifette, bilme işlevinin meylettği nesne tek olmaktadır. İlimde, bilmenin mevzusu geneldir. Marifet

---

⁵²¹ el-Cevherî, a.g.e., C. IV, s. 1400; el-İsfehânî, a.g.e., s. 495; İbn Manzûr, a.g.e., C. IX, s. 236; ez-Zebîdî, a.g.e., C. XXIV, s. 133.

⁵²² el-Kâşânî, a.g.e., s. 363.

⁵²³ Uludağ, a.g.e., s. 271; Cebecioğlu, a.g.e., s. 399.

⁵²⁴ Gümüşhânevî, Ahmed Ziyaeddîn (v. 1442/1893), *Câmîü'l-Usûl et-Turuku's-Sufiyye*, (thk. Edîb Nasreddîn), Beyrût: Müessesetü'l-İntişârî'l-Arabî, t.y., s. 183.

⁵²⁵ el-Kâşânî, a.g.e., s. 363.

⁵²⁶ İbnü'l Arabî, a.g.e., C. II, s. 318.

⁵²⁷ el-Kâşânî, a.g.e., s. 124,125; el-Kuşeyrî, *er-Risaletu'l-Kuşeyriyye*, s.342, 346; Uludağ, a.g.md., C.XVIII, s. 54.

⁵²⁸ Hasan Kâmil Yılmaz, *Marifetullah*, İstanbul: Erkam yayınları, 2010, s. 29.

⁵²⁹ el-Kâşânî, a.g.e., s. 124-125.

teriminde "unutulan nesnenin hatırlanıp tanınması" manası da bulunmaktadır. Ayrıca marifetin zıttı "inkâr", ilmin zıttı "cehl" şeklinde ifade edilir.⁵³⁰

Mutasavvıflar marifetin üç şekilde tahakkuk ettiğini ifade etmiştir. Bunlar dil, kalp ve ruhtur. Dilin marifeti ikrardır. Kalbin marifeti tasdiktir. Ruhun marifeti yakîndir.⁵³¹ Marifeti teyid eden birçok hucdet bulunmalıdır. Bu hucdetler, şer'i veya keşfe dayalı olabilir. Hucvirî'ye göre marifet sadece ilham değildir. O, marifetin şeriat, nübüvvet, hidayet olduğunu ifade etmiştir.⁵³² Mutasavvıflar marifetin hâsıl olmasını keşf, mükâşefe kavramlarıyla belirtirler. İnsan nefsinin terbiye etmeli, kendisini marifete götüreceği vasıtaları denemeli, gayret göstermelidir. Kişisel çaba mühim görülmeyle birlikte, marifetin Cenâb-ı Hakk'ın lütfuyla tahakkuk ettiği kabul edilmektedir.⁵³³

Âyetlerde bilgi, çoğunlukla ilahi vahye dayanan, doğrudan Hakk'tan gelen bilgi manasında kullanılmıştır. Bilgi meselesi yönünden incelendiğinde görülür ki âyetlerde, bilgi kaynakları "vahiy, duyular, akıl, kalbî sezgi" şeklinde belirtilmiştir. Âyetlerde gözün, kulağın, kalbin beraber zikredilmesi önemlidir. Bununla beraber, kalbin akledici özelliğinin üzerinde durulması da dikkatleri çeker.⁵³⁴

Göz organında görmenin tahakkuk etmesi onunla nesnenin arasına ışığın girmesine bağlıdır. Göz, görme kabiliyetine sahip olmasına rağmen ışık yoksa göremez. Kalpte de hakikati idrak etme kabiliyeti mevcuttur. Fakat hakikati idrak edebilmesi, kalple varlıklar arasına "nur"un girmesine bağlıdır. Bu, mutasavvıfların "kalbin nurlanması" olarak adlandırdıkları hâdisenin gerçekleşmesidir.⁵³⁵ İnananların, kötülöklere meyilemeyenlerin kalbi Cenâb-ı Hakk tarafından nurlandırılmaktadır. Böylece hakikati olduğu gibi görme imkânına sahip olmaktadırlar. Kötülöklere yönelenlerin kalbi ise katılaşımakta ve hakikati görememektedirler. Kötü işlerin kalpte siyah nokta oluşturduğunu belirten hadisler⁵³⁶ bunu destekler niteliktedir. Sufilere göre de kötü işler kalpte perdeler oluşturur. Sâlih ameller

⁵³⁰ ez-Zebîdî, a.g.e., C. XXXIII, s. 126.

⁵³¹ Gözütok, a.g.m., s. 96.

⁵³² el-Hucvirî, Ebû'l-Hasan Alî b. Osmân b. Alî, (v. 465/1072), *Keşfu'l-Mahcûb*, (çev. Süleyman Uludağ), İstanbul: Dergâh Yayınları, 1982, s. 403.

⁵³³ el-Ğazzâlî, a.g.e., C. III, s. 4,3.

⁵³⁴ el-A'râf, 71/179; Yûnus, 10/131; en-Nahl, 16/78, 108; el-İsrâ, 17/ 36; el-Hacc, 22/46; es-Secde, 32/9; el-Câsiye, 45/ 23.

⁵³⁵ Gözütok, a.g.m., s. 99.

⁵³⁶ İbn Mâce, "Zühd", 29.

vasıtasıyla bu perdenin kaldırılması mümkündür. Salih amel süreklilik kazandığında ise kalp tümüyle nurlanacaktır. Kalp nurlandığında ise hakikate dair bilgilerle dolacaktır.⁵³⁷

İnsanın dış dünyayı görmesini sağlayan iki gözü olduğu gibi iç âlemi görmesini sağlayan iki gözü vardır. Bunlar kalp gözü, marifet gözü olarak adlandırılır. İbn Haldûn, Gazzâlî ve Zebîdî gibi din adamları kalbin iki yönü olduğunu belirtir. Onlara göre bu yönlerden biri gaybî âlemini, diğer yönü melekût âlemini idrak etmemizi sağlar. İnsanın dış duyuları gibi iç duyuları da vardır. İç duyusuyla gayb ve melekût dünyasını idrak eder. Kalp kötülüklerden temizlenirse melekût âlemiyle ilişkide bulunup bilgilerin doğrudan hâsıl olması mümkün olur. Böyle olursa kalpte bulunan örtü kalkar ve kalpte Allah'tan gelen bilgiler hâsıl olur.⁵³⁸

Mutasavvıfların önemli gördükleri keşf ve marifet kalpte hâsıl olur. Bu sebeple keşfe, ilhama büyük önem vermişlerdir. Tasavvuf ilmi "ilmü'l-kulûb, ma'rifetü'l-kulûb"; mutasavvıflar da "ehlü'l-kulûb, erbâbü'l-kulûb" olarak isimlendirilmiştir. Zühd ehli ve mutasavvıflar kalbin önemine, kalp temizliği konusuna dikkat çekmişlerdir. Onlara göre Hakk'ın huzuruna kalb-i selîmle⁵³⁹ varmak, âhireti kazanmanın koşuludur. Hâris el-Muhâsibî kalp tasfiyesi üzerinde durmuştur. Kalbin girdiği farklı durumları, maruz kaldığı değişimleri etkileyen halleri ve bunların neticelerini ele almıştır. Kalb ile nefis hakkında mühim psikolojik çözümlerinde bulunmuş, Hakk'a kalple yakın olunabileceğini vurgulamıştır.⁵⁴⁰

Basîret kelimesinin sözlük manaları incelendiğinde kalple ilişkisi açıkça görülmektedir. Mutasavvıflar basîretin kalple kavrama boyutuna yoğunlaşmıştır. Kalbin kuvvetlerini başarıyla görülen, basîretle görülen olarak ele almışlardır. Beden gözünün yaptığı işlevi basîret kalpte yapar.⁵⁴¹ Tasavvuf âlimleri basîreti, bilgi kaynaklarından kabul eder. Nitekim basîret kelimesine akıl manası da vermişlerdir. Mutasavvıflar basîreti akılla da kalple de irtibatlandırmışlardır. Zira kalp ile akıl bilgi kaynaklarından sayılmıştır. Onlar "هَذِهِ سَبِيلِي" âyetini kanıt göstererek basîretin bilgi kaynaklarından kabul

⁵³⁷ es-Serrâc, a.g.e., s. 376; es-Sühreverdî, a.g.e., s. 517.

⁵³⁸ el-Gazzâlî, *İhya*, C. III, s. 143-146, 159; İbn Haldûn, a.g.e., s. 30-31.

⁵³⁹ eş-Şuarâ 26/89; es-Sâffât 37/84.

⁵⁴⁰ el-Muhâsibî, a.g.e., s. 129, 197, 291.

⁵⁴¹ el-Ferâhîdî, a.g.e., C. I, s. 142; el-İsfehânî, a.g.e., C. I, s. 94.

⁵⁴² Yûsuf 12/108.

edilebileceğini ifade etmişlerdir. Zira âyette Allah'ın dinine kesin bilgi ve yakîn ile davet edildiğine işaret edilmiştir. Bu, İslâm'ın huccet ve akıl dini olduğunu ortaya koymaktadır.⁵⁴³

---

⁵⁴³ el-Merâğî, Ebûl-Kâsım Alemülhüdâ Ali b. Hüseyin Şerîf Murtezâ, (v. 436/1044), *Şerhu Cümeli'l-İlm ve'l-Amel*, (thk. Ya'kûb el-Ca'ferî), Kûm: Dârü'l-Üsve, 1414, s. 52, 295.

İKİNCİ BÖLÜM
KUR'ÂN'DA "BASÎRET" KAVRAMI

I. KUR'ÂN'DA "BASÎRET" KAVRAMININ TANIMI

Bu bölümde "Basîret" kavramının yapısı ve anlam alanı ele alınmıştır. Âyetlerde hangi biçimde yer aldığı ve hangi anlamlarda kullanıldığı örnekler verilerek incelenmiştir.

A. LAFIZ YÖNÜYLE: "B.S.R." MADDESİ VE TÜREVLERİ

Kur'ân-ı Kerîm'de sözlük olarak "görmek, bilmek" manalarını terim olarak da "hakikati keşfetme, doğru yolu tanıma, hakkı batıldan ayırma kabiliyeti, görme duyusu" anlamını taşıyan "b.s.r." (بصر) maddesi türevleriyle birlikte 44'ü Mekkî, 18'i Medenî olmak üzere toplam 62 sûrede, 139 âyette ve 148 kez geçmektedir. "Kendisiyle hakikate erişilebilen kalp gözü, beyan, açık hucdet, ibret, şahid" manalarına gelen "basîret" kavramının tekil olarak 2, çoğul olarak 5 âyette geçtiği görülmektedir.⁵⁴⁴

"Basîret" kavramının türemiş olduğu "b.s.r." (بصر) kökünün kullanım şekilleri isim, masdar, emir, ism-i tafdil, ismi fâil ve sıfât-ı müşebbehe şeklindedir. Fiil olarak sülâsi mücerred kullanımının beşinci babdan; sülâsi mezîd kullanımının if'âl ve tefil bâbından geldiği görülmektedir.

1. Fiil Türevleri

Bu başlık altında mâzî, muzârî, emîr fiil ve nehy fiil halinde yer alan âyetlere yer verilecektir.

a. Mâzî Fiil

"B.s.r." (بصر) maddesi mazi olarak 4 yerde, 4 âyette geçmektedir. Bunların 2 si sülâsi mücerred olarak beşinci babtan, 2 si sülâsi mezîd olarak if'âl babından gelmektedir.

"(Samiri) dedi: Ben onların göremediği bir şeyi gördüm."⁵⁴⁵

"قَالَ بَصُرْتُ بِمَا لَمْ يَبْصُرُوا بِهِ"

⁵⁴⁴ Abdalbâkî, a.g.e., s. 122.

⁵⁴⁵ Tâhâ 20/96.

"İşte bu haldeyken (Musa'nın) kız kardeşine: "Onu izle!" dedi. Ve (kız da), (Firavun ailesinden) kimseye fark ettirmeden o'nu uzaktan gözetledi."⁵⁴⁶

"وَقَالَتْ لِأُخْتِهِ قُصِّيهِ فَبَصُرَتْ بِهِ عَنْ جُنُبٍ وَهُمْ لَا يَشْعُرُونَ"

"O halde, kim görmek isterse kendi lehine ve kim de körlüğü tercih ederse kendi aleyhine davranmış olur."⁵⁴⁷

"فَمَنْ أَبْصَرَ فَلِنَفْسِهِ وَمَنْ عَمِيَ فَعَلَيْهَا"

"Ey Rabbimiz! Gördük ve dinledik."⁵⁴⁸

"رَبِّهِمْ رَبَّنَا أَبْصَرْنَا وَسَمِعْنَا"

b. Muzârî Fiil

Kavramımız muzârî fiil şeklinde, sülâsi mücerred olarak beşinci babta; sülâsi mezîd olarak if'âl ve tef'îl bablarında geçmektedir. Bunlar:

ba. Sülâsî Mücerred

"(Sâmiri) dedi: Ben onların göremediği bir şeyi gördüm."⁵⁴⁹

"قَالَ بَصُرْتُ بِمَا لَمْ يَبْصُرُوا بِهِ"

bb. İf'âl Babı

10 yerde, 9 âyette geçmektedir:

"Ve (bir gün) sen de göreceksin, onlar, (şimdi seni küçümseyenler) de görecekler"⁵⁵⁰ âyetinde 2 yerde geçtiği görülmektedir.

"فَسَتَبْصُرُ وَيُبْصِرُونَ"

"Kalpleri geçici hoşnutluklar peşinde; bununla birlikte, zulme (böylece) niyetli olanlar (biri diğerine şunu söylerken) gerçek düşüncelerini saklıyorlar: "(Peygamber

⁵⁴⁶ el-Kasas 28/11.

⁵⁴⁷ el-En'âm 6/104.

⁵⁴⁸ el-Secde 32/12.

⁵⁴⁹ Tâhâ 20/96.

⁵⁵⁰ el-Kalem 68/5.

olduğunu söyleyen) bu kişi sizin gibi ölümlü biri değil mi? Peki öyleyse, böyle göz göre göre büyü ürünü bir söze mi kapılacaksınız?"⁵⁵¹

"لَا هِيَ قُلُوبُهُمْ وَأَسْرُوا النَّجْوَى الَّذِينَ ظَلَمُوا هَلْ هَذَا إِلَّا بَشَرٌ مِّثْلُكُمْ أَفَتَأْتُونَ السَّحَرَ وَأَنْتُمْ تُبْصِرُونَ"

"Ve Lut'u da (böyle kurtarmıştık); hani o kavmine "Bu çirkin eylemi, (insanın yapı ve yaratılışına aykırı olduğunu) göre göre, nasıl işliyorsunuz?" demişti."⁵⁵²

"وَلَوْطًا إِذْ قَالَ لِقَوْمِهِ أَتَأْتُونَ الْفَاحِشَةَ وَأَنْتُمْ تُبْصِرُونَ"

"Hayır! Gördüğünüz şeylere yemin ederim"⁵⁵³

"فَلَا أَقْسِمُ بِمَا تُبْصِرُونَ"

"Onların, kendileriyle yürüyecek ayakları mı var? Veya tutacak elleri mi var? Veya görecek gözleri mi var?"⁵⁵⁴

"أَلَهُمْ أَرْجُلٌ يَمْشُونَ بِهَا أَمْ لَهُمْ أَيْدٍ يَبْطِشُونَ بِهَا أَمْ لَهُمْ أَعْيُنٌ يُبْصِرُونَ بِهَا"

A'râf sûresinin 195. âyetinde olduğu gibi 4 âyette " يُبْصِرُونَ " şeklinde muzari olarak geçmektedir.⁵⁵⁵ Kasas sûresinin 72. âyetinde, Zuhrûf sûresinin 51. âyetinde, Zâriyât sûresinin 21. âyetinde, Tûr sûresinin 15. âyetinde, Vâkıa sûresinin 85. âyetinde ve Hakka sûresinin 39. âyetinde " لَا تُبْصِرُونَ " şeklinde olumsuz olarak geçmektedir.

bc. Tef'îl Babı

1 kere, 1 âyette geçmektedir:

"Onlar birbirlerine gösterilirler. Günahkâr kimse ister ki, o günün azabından kurtulmak için oğullarını, karısını, kardeşini, kendisini koruyup barındıran tüm ailesini ve yeryüzünde bulunanların hepsini fîdye olarak versin de, kendisini kurtarsın."⁵⁵⁶

"يُبْصِرُونَهُمْ يَوَدُّ الْمُجْرِمُ لَوْ يَفْتَدِي مِنْ عَذَابِ يَوْمِئِذٍ بِبَنِيهِ"

c. Emîr Fiil

⁵⁵¹ Enbiyâ 21/3.

⁵⁵² el-Neml 27/54.

⁵⁵³ el-Hâkka 69/38.

⁵⁵⁴ el-A'râf 7/195.

⁵⁵⁵ Hûd 11/20, Yâsîn 36/66, es-Sâffât 37/175-179.

⁵⁵⁶ el-Meâric 70/11.

" Gör onları(n akıbeti ne olacak! Onlar da) yakında göreceklerdir "557

"وَأَبْصِرْ هُمْ فَسَوْفَ يُبْصِرُونَ"

" Gör (ne olacak akıbetleri. Onlar da) yakında göreceklerdir. "558

"وَأَبْصِرْ فَسَوْفَ يُبْصِرُونَ"

d. Te'accub Fiil

"Hani o babasına "Ey babacığım!" demişti, "Ne işiten, ne gören ve ne de sana bir yarar sağlayabilen şeylere niçin tapınıyorsun? "559

"إِذْ قَالَ لِأَبِيهِ يَا أَبَتِ لِمَ تَعْبُدُ مَا لَا يَسْمَعُ وَلَا يُبْصِرُ وَلَا يُغْنِي عَنْكَ شَيْئًا"

"De ki: Ne kadar kaldıklarını Allah daha iyi bilir. Göklerin ve yerin gizli bilgisi O'na aittir. O öyle bir duyar, öyle bir görür ki!"560

"قُلِ اللَّهُ أَعْلَمُ بِمَا لَيْسَ لَهُ غَيْبُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ أَنْبَرُ بِهِ وَأَسْمَعُ"

2. İsim Türevleri

"İsim türevleri" başlığı altında "b.s.r." (بصر) maddesinin masterlarını ve türemiş isimlerini inceleyeceğiz:

a. Masterlar

Tefil babının mastarı olarak 1 yerde geçmektedir:

"Bütün bunlar, içtenlikle Allah'a yönelen her kulun gönül gözünü açmak ve ona öğüt ve ibret vermek içindir. "561

"تَبَصَّرَةٌ وَذَكَرَى لِكُلِّ عِنْدِ مُنِيبٍ"

Basar (بَصَرَ) kavramı, Kur'an'da tekil olarak 10 yerde geçmekte olup genellikle göz, görme duyusu manasında kullanılmıştır. Bu âyetlerden bazıları:

557 es-Sâffât 37/175.

558 es-Sâffât 37/179.

559 Meryem 19/42.

560 el-Kehf 18/26.

561 Kâf 50/8.

" Ve o Son Saat'in gelip çatması ancak bir göz açıp kapaması kadar yahut bundan da kısa (bir an içinde) olup bitecektir."⁵⁶²

"وَمَا أَمْرُ السَّاعَةِ إِلَّا كَلَمْحِ الْبَصَرِ أَوْ هُوَ أَقْرَبُ"

"Bizim (bir şeyi) takdir etmemiz ve (onun meydana gelmesi) göz kırpması gibi bir anlık bir (fil)dir."⁵⁶³

"وَمَا أَمْرُنَا إِلَّا وَاحِدَةٌ كَلَمْحٍ بِالْبَصَرِ"

"Bilmediğin şeyin ardına düşme; çünkü işitme duyusu, görme duyusu ve kalp, bunların hepsi (Hesap Günü'nde) bundan sorguya çekilecektir!"⁵⁶⁴

"وَلَا تَقْفُ مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ إِنَّ السَّمْعَ وَالْبَصَرَ وَالْفُؤَادَ كُلُّ أُولَئِكَ كَانَ عَنْهُ مَسْئُولًا"

"Göz ne şaştı, ne (de sınırı) aştı."⁵⁶⁵

"مَا زَاغَ الْبَصَرُ وَمَا طَغَى"

"Gözünü bir kez daha (ona) çevir! Hiç kusur görüyor musun?"⁵⁶⁶

"فَارْجِعِ الْبَصَرَ هَلْ تَرَى مِنْ فُطُورٍ"

"Ama (o Gün,) göz şimşek çaktığında"⁵⁶⁷

"فَإِذَا بَرِقَ الْبَصَرُ"

"(ve ona,) "Sen," (denilecek,) "bu (Hesap Günü)nü umursamıyordun, ama şimdi biz senin (gözündeki) perdeni kaldırdık, gözün bugün artık daha keskindir!"⁵⁶⁸

"أَفَدُّ كُنْتَ فِي غَفْلَةٍ مِّنْ هَذَا فَكَتَفْنَا عَنْكَ غِطَاءَكَ فَبَصَرُكَ الْيَوْمَ حَدِيدٌ"

Basar kavramı çoğul olarak hem müfred hem de muzafı şeklinde 38 yerde geçmektedir. Bu âyetlerden bazıları:

"Allah, dilediğini yardımıyla güçlendirir. Bakın, bunda göreceğ gözleri olan herkes için muhakkak bir ibret vardır."⁵⁶⁹

⁵⁶² en-Nahl 16/77.

⁵⁶³ el-Kamer 54/50.

⁵⁶⁴ el-İsrâ 17/36.

⁵⁶⁵ en-Necm 53/17.

⁵⁶⁶ el-Mülk 67/3.

⁵⁶⁷ el-Kıyâmet 75/7.

⁵⁶⁸ Kâf 50/22.

⁵⁶⁹ Âl-i İmrân 3/13.

"وَاللَّهُ يُؤَيِّدُ بِنَصَرِهِ مَنْ يَشَاءُ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَعِبْرَةً لِّأُولِي الْأَبْصَارِ "

"O'nu gözler algılamaz, O ise bütün gözleri idrak eder. O öyle latif ve öyle herşeyden haberdardır."⁵⁷⁰

لَا تُدْرِكُهُ الْأَبْصَارُ وَهُوَ يُدْرِكُ الْأَبْصَارَ وَهُوَ اللَّطِيفُ الْخَبِيرُ

"De ki: O, sizi hayata getiren, size kulaklar, gözler ve kalpler bağışlayandır; (yine de) ne kadar az şükrediyorsunuz!"⁵⁷¹

قُلْ هُوَ الَّذِي أَنْشَأَكُمْ وَجَعَلَ لَكُمُ السَّمْعَ وَالْأَبْصَارَ وَالْأَفْئِدَةَ قَلِيلًا مَّا تَشْكُرُونَ

"Sonra onu şekillendirip ona ruhundan üfledi. Sizin için işitme, görme ve idrak duygularını yarattı. Ne kadar az şükrediyorsunuz!"⁵⁷²

ثُمَّ سَوَّاهُ وَنَفَخَ فِيهِ مِنْ رُوحِهِ وَجَعَلَ لَكُمُ السَّمْعَ وَالْأَبْصَارَ وَالْأَفْئِدَةَ قَلِيلًا مَّا تَشْكُرُونَ

"Geceyle gündüze yer değiştiren Allah'tır ve bunda da görmesini bilenler/gözü olanlar için, şüphesiz, (çıkarılacak) bir ders vardır!"⁵⁷³

يُقَلِّبُ اللَّهُ اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَعِبْرَةً لِّأُولِي الْأَبْصَارِ

"Güçlü bir iradeye ve keskin bir kavrayış yeteneğine sahip olan İbrâhîm, İshâk ve Yakûb'u hatırla."⁵⁷⁴

وَادْكُرْ عِبَادَنَا إِبْرَاهِيمَ وَإِسْحَاقَ وَيَعْقُوبَ أُولِي الْأَيْدِي وَالْأَبْصَارِ

"... Öyleyse bundan ders alın siz ey derin kavrayış sahipleri!"⁵⁷⁵

فَاعْتَبِرُوا يَا أُولِي الْأَبْصَارِ

"De ki: Ne santıyorsunuz? Eğer Allah işitme ve görme duyularınızı elinizden alır ve kalplerinizi mühürlerse onları size Allahtan başka hangi ilah geri verebilir?"⁵⁷⁶

قُلْ أَرَأَيْتُمْ إِنْ أَخَذَ اللَّهُ سَمْعَكُمْ وَأَبْصَارَكُمْ وَخَتَمَ عَلَى قُلُوبِكُمْ مَنَ إِلَهٌ غَيْرُ اللَّهِ يَأْتِيكُمْ بِهِ

"Kuşkusuz, o zaman da: "Bizim düpedüz gözlerimiz bağlandı! Belki de biz büyülenmiş bir topluluğuz!" diyeceklerdi."⁵⁷⁷

⁵⁷⁰ el-En'âm 6/103.

⁵⁷¹ el-Mülk 67/23.

⁵⁷² es-Secde 32/9.

⁵⁷³ en-Nûr 24/44.

⁵⁷⁴ Sâd 38/45.

⁵⁷⁵ el-Haşr 59/2.

⁵⁷⁶ el-En'âm 6/46.

قَالُوا إِنَّمَا سُكِّرَتْ أَبْصَارُنَا بَلْ نَحْنُ قَوْمٌ مَسْحُورُونَ

"Allah onların kalplerini ve kulaklarını mühürlemiştir ve gözleri üzerinde de bir perde vardır; Onları dehşet verici bir azap beklemektedir" ⁵⁷⁸

حَتَّمَ اللَّهُ عَلَى قُلُوبِهِمْ وَعَلَى سَمْعِهِمْ وَعَلَى أَبْصَارِهِمْ غِشَاوَةً وَلَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ

"İşte onlar, Allah'ın; kalplerini, kulaklarını ve gözlerini mühürlediği kimselerdir. İşte onlar gafillerin ta kendileridir." ⁵⁷⁹

أُولَئِكَ الَّذِينَ طَبَعَ اللَّهُ عَلَى قُلُوبِهِمْ وَسَمْعِهِمْ وَأَبْصَارِهِمْ وَأُولَئِكَ هُمُ الْعَافِلُونَ

"Kendilerine kulaklar, gözler ve kalpler vermiştik. Fakat kulakları, gözleri ve kalpleri kendilerine bir yarar sağlamadı." ⁵⁸⁰

وَجَعَلْنَا لَهُمْ سَمْعًا وَأَبْصَارًا وَأَفْئِدَةً فَمَا أَغْنَىٰ عَنْهُمْ سَمْعُهُمْ وَلَا أَبْصَارُهُمْ وَلَا أَفْئِدَتُهُمْ مِن شَيْءٍ

"İşte onlar, Allah'ın lanetlediği kimselerdir. Böylece onların kulaklarını sağır, gözlerini kör yaptı." ⁵⁸¹

أُولَئِكَ الَّذِينَ لَعَنَهُمُ اللَّهُ فَأَصَمَّهُمْ وَأَعَمَّى أَبْصَارَهُمْ

b. Türemiş İsimler

"Türemiş isimler" başlığı altında "b.s.r." (بصر) maddesinin Kur'ân-ı Kerîm'deki tekil, çoğul, ism-i fâil ve sıfat-ı müşebbehe kullanımlarına yer vereceğiz:

ba. Tekil ve Çoğul İsimleri

"Basîret" kavramının hem tekil hem de çoğul kullanımlarını Kur'ân'da görebilmekteyiz:

1) Tekil

Basîret kavramı tekil olarak 2 yerde geçmektedir:

⁵⁷⁷ el-Hicr 15/15.

⁵⁷⁸ el-Bakara 2/7.

⁵⁷⁹ en-Nahl 16/108.

⁵⁸⁰ el-Ahkâf 46/26.

⁵⁸¹ Muhammed 47/23.

"De ki: Budur benim yolum; akla uygun, bilinç ve duyarlılıkla donanmış bir kavrayışa dayanarak (hepinizi) Allah'a çağırıyorum."⁵⁸²

"قُلْ هَذِهِ سَبِيلِي أَدْعُو إِلَى اللَّهِ عَلَىٰ بَصِيرَةٍ"

"Doğrusu, insan kendisine karşı bir şahittir."⁵⁸³

"بَلِ الْإِنْسَانُ عَلَىٰ نَفْسِهِ بَصِيرَةٌ"

2) Çoğul

Basîret kavramı çoğul olarak 5 yerde geçmektedir:

"Doğrusu Rabbinizden size anlama ve kavrama araçları geldi"⁵⁸⁴

"فَدَجَاءَكُمْ بِصَائِرٍ مِنْ رَبِّكُمْ"

"Bütünüyle bu Kur'ân Rabbinizden gelen, kalp gözlerinizi açacak delillerdir. İman edecek bir kavim için hidayet ve rahmettir."⁵⁸⁵

"رَبِّي هَذَا بِصَائِرٍ مِنْ رَبِّكُمْ وَهُدًى وَرَحْمَةً لِّقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ"

"(Musa) ona: 'Bu (mucizevî olguları, sana) aydınlatıcı belirtiler olarak göklerin ve yerin (gerçek) sahibinden başkasının indiremeyeceğini pekâlâ biliyorsun!' dedi."⁵⁸⁶

"قَالَ لَقَدْ عَلِمْتُمْ مَا أَنْزَلَ هَؤُلَاءِ إِلَّا رَبُّ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ بِصَائِرٍ"

"Ve gerçek şu (ki), daha önceki nesilleri ortadan kaldırdıktan sonra, insanlar için bir aydınlanma kaynağı, hidayet olarak Musa'ya (vahyedilmiş) kitabı verdik."⁵⁸⁷

"وَلَقَدْ آتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ مِنْ بَعْدِ مَا أَهْلَكْنَا الْقُرُونَ الْأُولَىٰ بِصَائِرٍ لِلنَّاسِ وَهُدًى"

"(İşte) bu (vahiy), insanların kalp gözünü açan bir nur; tereddütsüz bir inanca ve emniyete ulaşanlar için de bir rahmet ve hidayettir."⁵⁸⁸

"هَذَا بِصَائِرٍ لِلنَّاسِ وَهُدًى وَرَحْمَةً لِّقَوْمٍ يُوقِنُونَ"

⁵⁸² Yûsuf 12/108.

⁵⁸³ el-Kıyâmet 75/14.

⁵⁸⁴ el-En'âm 6/104.

⁵⁸⁵ el-A'râf 7/203.

⁵⁸⁶ el-İsrâ 17/102.

⁵⁸⁷ el-Kasas 28/43.

⁵⁸⁸ el-Câsiye 45/20.

bb. İsm-i Fâil (مُبْصِرٌ - مُبْصِرَةٌ)

1) İfâl bâbının ism-i fâili olarak, "aydınlatan, ışık veren, kavrayan" anlamlarında tekil müzekker (مُبْصِرٌ) olarak 3, tekil müennes (مُبْصِرَةٌ) olarak 3, çoğul (مُبْصِرُونَ) olarak 1 yerde geçmektedir:

"(Oysa) bağırında dinlenesiniz diye geceyi ve (işlerinizi) görüp gözetesiniz diye gündüzü var eden O'dur."⁵⁸⁹

"هُوَ الَّذِي جَعَلَ لَكُمْ اللَّيْلَ لِتَسْكُنُوا فِيهِ وَالنَّهَارَ مُبْصِرًا "

"Onlar görmüyorlar mı ki, biz geceyi içinde rahat etsinler diye, gündüzü de (her şeyi) gösterici (aydınlık) olarak yarattık."⁵⁹⁰

" أَلَمْ يَرَوْا أَنَّا جَعَلْنَا اللَّيْلَ لِيَسْكُنُوا فِيهِ وَالنَّهَارَ مُبْصِرًا "

"Geceyi dinlenmeniz ve gündüzü de görmemiz için yaratan Allah'tır."⁵⁹¹

"اللَّهُ الَّذِي جَعَلَ لَكُمْ اللَّيْلَ لِتَسْكُنُوا فِيهِ وَالنَّهَارَ مُبْصِرًا "

"Biz geceyi ve gündüzü (kudretimizi gösteren) iki alamet yaptık. Gece alametini giderip gündüz alametini aydınlatıcı kıldık."⁵⁹²

" وَجَعَلْنَا اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ آيَاتَيْنِ فَمَحَوْنَا آيَةَ اللَّيْلِ وَجَعَلْنَا آيَةَ النَّهَارِ مُبْصِرَةً "

"Semûd kavmine uyarıcı belirti olarak -mucize olmak üzere- o dişi deveyi verdik."⁵⁹³

" وَأَتَيْنَا ثَمُودَ النَّاقَةَ مُبْصِرَةً "

"Fakat ayetlerimiz kendilerine gerçeği gösterecek biçimde gelince: 'Bu apaçık bir büyü!' dediler."⁵⁹⁴

" فَلَمَّا جَاءَتْهُمْ آيَاتُنَا مُبْصِرَةً قَالُوا هَذَا سِحْرٌ مُّبِينٌ "

⁵⁸⁹ Yûnus 10/67.

⁵⁹⁰ en-Neml 27/86.

⁵⁹¹ Mü'min 40/61.

⁵⁹² el-İsrâ 17/12.

⁵⁹³ el-İsrâ 17/59.

⁵⁹⁴ en-Neml 23/13.

"Allaha karşı sorumluluk bilincine sahip olan kimseler, içlerinde Şeytanın esinlediği karanlık bir kuruntu uyanacak olsa (Onu anıp) akıllarını başlarına toplarlar ve hemen (olup biteni) açık bir biçimde kavramaya başlarlar."⁵⁹⁵

"إِنَّ الَّذِينَ اتَّقَوْا إِذَا مَسَّهُمْ طَائِفٌ مِّنَ الشَّيْطَانِ تَذَكَّرُوا فَإِذَا هُمْ مُبْصِرُونَ"

2) İstifâl bâbının ism-i fâili olarak (مُسْتَبْصِرٌ), "aydınlatan, ışık veren, kavrayan" anlamlarında 1 yerde geçmektedir:

"Mesken ve barınakların(in kalıntıların)dan açıkça görüleceği gibi, Ad ve Semud (kavimlerini de yok ettik). (Onlar yıkılıp gittiler.) Çünkü Şeytan onlara işledikleri (günahları) güzel gösterdi ve böylece onları, hakikati kavrama yeteneğine sahip oldukları halde, (Allah'ın) yol(un)dan alıkoydu."⁵⁹⁶

وَعَادًا وَثَمُودَ وَقَدْ تَبَيَّنَ لَكُمْ مِّنْ مَّسَاكِنِهِمْ وَزَيَّنَ لَهُمُ الشَّيْطَانُ أَعْمَالَهُمْ فَصَدَّهُمْ عَنِ السَّبِيلِ وَكَانُوا مُسْتَبْصِرِينَ

bc. Sıfât-ı Müşebbehe (بَصِيرٌ)

Sıfât-ı müşebbehe olarak "gören, açıkça bilen" manasına gelen (بَصِيرٌ) kavramı, Kur'ân'da 41'i Allah'ın isimlerinden olmak üzere toplam 51 yerde geçmektedir. Bunlardan birkaçına yer vereceğiz:

"Allah onların bütün yapıp ettiklerini görendir."⁵⁹⁷

"وَاللَّهُ بِصَيْرٍ بِمَا يَعْمَلُونَ"

"Ve Allah her yaptığınızı görendir"⁵⁹⁸

"وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ"

"Kuşkusuz Allah, bütün yaptıklarınızı görendir."⁵⁹⁹

"إِنَّ اللَّهَ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ"

"Allah, kulları hakkıyla görendir."⁶⁰⁰

"وَاللَّهُ بِصَيْرٍ بِالْعِبَادِ"

⁵⁹⁵ el-A'râf 7/201.

⁵⁹⁶ el-Ankebût 29/38.

⁵⁹⁷ el-Bakara 2/96.

⁵⁹⁸ el-Mümtehine 60/3, et-Teğâbûn 64/2.

⁵⁹⁹ el-Bakara 2/110.

⁶⁰⁰ Âl-i İmrân 3/15.

" Şüphesiz Allah her şeyi işiten, görendir. "⁶⁰¹

"إِنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ بَصِيرٌ"

" Allah gerçekten her şeyi duyan, her şeyi görendir. "⁶⁰²

"وَكَانَ اللَّهُ سَمِيعًا بَصِيرًا"

" Bilakis! (o, Rabbine dönecekti) Rabb'i onu çok iyi görüyordu. "⁶⁰³

"بَلَىٰ إِنَّ رَبَّهُ كَانَ بِهِ بَصِيرًا"

" Muhakkak ki, Allah kullarından haberdardır, herşeyi görüp gözetendir. "⁶⁰⁴

"إِنَّ اللَّهَ بِعِبَادِهِ لَخَبِيرٌ بَصِيرٌ"

" De ki: Hiç gören ile görmeyen bir olur mu? "⁶⁰⁵

"قُلْ هَلْ يَسْتَوِي الْأَعْمَىٰ وَالْبَصِيرُ"

" Kör ile gören eşit olmaz. "⁶⁰⁶

"وَمَا يَسْتَوِي الْأَعْمَىٰ وَالْبَصِيرُ"

" Kör ile gören, iman edip salih ameller işleyenler ile kötülük yapan bir değildir "⁶⁰⁷

"وَمَا يَسْتَوِي الْأَعْمَىٰ وَالْبَصِيرُ وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَلَا الْمُسِيءُ قَلِيلًا"

" Şu gömleğimi götürün, babamın yüzüne bırakın. Gözleri görür hale gelecektir. "⁶⁰⁸

"ادْهَبُوا بِقَمِيصِي هَذَا فَأَلْفُوهُ عَلَىٰ وَجْهِ أَبِي يَأْتِ بَصِيرًا"

" Müjdecî gelip gömleği Yakûb'un yüzüne koyunca gözleri açılıverdi. "⁶⁰⁹

"فَلَمَّا أَن جَاءَ الْبَشِيرُ أَلْفَاهُ عَلَىٰ وَجْهِهِ فَارْتَدَّ بَصِيرًا"

" 'Rabbim, beni neden kör olarak haşrettin? Oysa dünyada iken gören biriydim.'
der. "⁶¹⁰

⁶⁰¹ el-Hacc 22/75, Lokmân 31/28, el-Mücâdele 58/1.

⁶⁰² en-Nisâ 4/134.

⁶⁰³ el-İnşikâk 84/15.

⁶⁰⁴ Fâtır 35 /31.

⁶⁰⁵ el-En'âm 6/50, el-Râd 13/16.

⁶⁰⁶ Fâtır 35/19.

⁶⁰⁷ Mü'min 40/58.

⁶⁰⁸ Yûsuf 12/93.

⁶⁰⁹ Yûsuf 12/96.

"قَالَ رَبِّ لِمَ حَشَرْتَنِي أَعْمَى وَقَدْ كُنْتُ بَصِيرًا "

"Şüphesiz biz insanı, karışım halindeki az bir sudan (meniden) yarattık ve onu imtihan edeceğiz. Bu sebeple onu işitir ve görür kıldık."⁶¹¹

"إِنَّا خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ مِنْ نُطْفَةٍ أَمْشَاجٍ نَّبْتَلِيهِ فَجَعَلْنَاهُ سَمِيعًا بَصِيرًا "

B. MANA YÖNÜYLE: "B.S.R." MADDESİNİN SEMANTİK KADROSU

Mukâtil b. Süleymân basîret kavramının türediği b.s.r (بصر) maddesini üç vecihte incelemiştir:⁶¹²

Birinci vecih, "kalb vasıtasıyla görmek" anlamındadır. Buna misâl olarak şu âyetleri gösterir: " وَمِنْهُمْ مَنْ يَنْظُرُ إِلَيْكَ أَفَأَنْتَ تَهْدِي الْعُمْيَ وَلَوْ كَانُوا لَا يُبْصِرُونَ " (Onlardan sana bakanlar da vardır, fakat eğer görmüyorlarsa a'mâları sen mi hidâyete ileteceksin?)⁶¹³ Bu âyette kastedilen, kalbleriyle doğru yolu görmüyor olmalarıdır. " وَ مَا يَسْتَوِي الْأَعْمَى وَالْبَصِيرَ " (A'mâ ile basîr bir olmaz.)⁶¹⁴ Burda, kalbi imanla gören ile görmeyenin bir olmadığı kastedilmiştir. " وَ تَرَاهُمْ يَنْظُرُونَ إِلَيْكَ وَهُمْ لَا يُبْصِرُونَ " (Onları sana bakar görürsün. Hâlbuki onlar görmezler.)⁶¹⁵ Bundan maksat kalbleriyle görmedikleridir.

İkinci vecih, "gözlerle görmek" manasındadır. Buna örnek gösterdiği âyetler şunlardır: " فَجَعَلْنَاهُ سَمِيعًا وَ بَصِيرًا " (Bu sebeple onu semi', basîr yaptık.)⁶¹⁶ Basîr'den maksad, gözleriyle görendir. " فَارْتَدَّ بَصِيرًا " (Derhal basîr oldu)⁶¹⁷ Bu âyette kastedilen, gözlerinin görür hale gelmesidir. " فَبَصَرُكَ الْيَوْمَ حَدِيدٌ " (Bugün basarın pek keskindir.)⁶¹⁸ Burda, gözlerinin görmesi kastedilmiştir.

⁶¹⁰ Tâhâ 20/125.

⁶¹¹ el-İnsân 76/2.

⁶¹² Mukâtil b. Süleymân, Ebû'l- Hasen b. Beşîr el-Belhî el-Ezdî (v. 150/767), *el-Vücûh ve'n-Nezâir fi'l Kur'âni'l Azîm*, 2.b., (thk. Hâtîm Sâlih ed-Dâmin), Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1432, s. 274-275.

⁶¹³ Yûnus 10/43.

⁶¹⁴ Fâtır 35/19.

⁶¹⁵ el-A'râf 7/198.

⁶¹⁶ el-İnsân 76/2.

⁶¹⁷ Yûsuf 12/96.

⁶¹⁸ Kâf 50/22.

Üçüncü vecih, "hüccetten yana basîret sahibi olmak" manasındadır. Şu âyeti örnek olarak vermiştik: " وَقَدْ كُنْتُ بَصِيرًا " (Oysa ben basîr idim.)⁶¹⁹ Delil getirme kuvvetine sahip olduğu kastedilmiştir.

"Basîret" kavramının kökü olan b.s.r (بصر) maddesinin, türevleriyle birlikte Kur'ân'da 148 yerde geçtiğini belirtmiştik. Kavramımızın kökü bakımından ve buna bağlı olarak basîret kavramına yüklenen anlamlarla ilgili müfessirler çeşitli görüşler ileri sürmüşlerdir. Bu başlık altında klasik tefsir kaynaklarında basîret kelimesine verilen manaları, ilgili âyetler çerçevesinde incelemeye gayret ettik.

Aşağıda ele aldığımız kavramlara anlam açısından baktığımızda müşahhas ve mücerred anlamlar olmak üzere iki kategoride incelemeyi tercih ettik. Fakat kesin çizgilerle ayırlamayacak grift kavramların da mevcut olduğunu gördük. Bu sebeple bu kavramları sınıflandırırken ağırlık merkezini esas alarak soyut anlam sahasına geçmeyi basit, soyut anlam sahasına geçeni mürekkebat alt başlığı altında ele aldık.

1. Müşahhas Anlamlar

a. Basit

aa. Görmek

" وَمَا أَمُرُ السَّاعَةِ " kelimeleri âyetlerde "göz, görüş" manalarında kullanılmıştır. " وَمَا أَمُرُ السَّاعَةِ " (Kıyamet bir göz kırpması kadar yahut daha da kısa olacaktır.)⁶²⁰ ; " إِنَّ " (Kulak, göz ve gönül, bunların hepsi ondan sorumludur.)⁶²¹ ; " فَابْصُرْكَ الْيَوْمَ حَدِيدٌ " (Gözün bugün artık daha keskindir)⁶²² ; " فَإِذَا بَرَقَ الْبَصَرُ " (Göz ne şaştı, ne (de sınırı) aştı)⁶²⁴ âyetleri bu kullanıma örnek olarak verilebilir.

⁶¹⁹ Tâhâ 20/125.

⁶²⁰ en-Nahl 16/77.

⁶²¹ el-İsrâ 17/36.

⁶²² Kâf 50/22.

⁶²³ el-Kıyâmet 75/7.

⁶²⁴ en-Necm 53/17.

"ابصار/الابصار" kelimelerinin de "göz, görüş" manalarını ifade ettiği görülmektedir.⁶²⁵ Buna şu âyetler örnek olarak verilebilir: "لَا تُدْرِكُهُ الْأَبْصَارُ وَهُوَ يُدْرِكُ الْأَبْصَارَ" (O'nu gözler algılamaz, O ise bütün gözleri idrak eder.)⁶²⁶ ; " وَجَعَلَ لَكُمْ السَّمْعَ وَالْأَبْصَارَ وَالْأَفْئِدَةَ" (Size işitme duyusu, görme duyusu, duyma, düşünme yetisi bahşetti)⁶²⁷ ; "فَإِنَّهَا لَا تَعْمَى الْأَبْصَارَ وَلَكِنْ تَعْمَى الْقُلُوبَ" (Gerçekte gözler değil, göğüslerdeki kalpler kör olur.)⁶²⁸ ; "حَتَّمَ اللَّهُ عَلَى قُلُوبِهِمْ وَعَلَى" (Allah onların kalplerini ve kulaklarını mühürlemiştir ve gözleri üzerinde de bir perde vardır)⁶²⁹ ; "وَإِذَا صُرِفَتْ أَبْصَارُهُمْ تِلْقَاءَ أَصْحَابِ النَّارِ قَالُوا رَبَّنَا لَا تَجْعَلْنَا مَعَ الْقَوْمِ" (Gözleri cehennem ehli tarafına döndürülünce, 'Ey Rabbimiz! Bizi zalim toplumla beraber bulundurma derler.)⁶³⁰

" قَالَ يَصْرَتْ بِمَا لَمْ يَبْصُرُوا بِهِ " (Ben onların görmedikleri şeyi gördüm.)⁶³¹ âyetinde "بَصْرَتْ" fiili "görmek" anlamında kullanılmıştır. Taberî bu fiili bilmek olarak izah etmiştir.⁶³²

" رَبَّنَا أَبْصَرْنَا وَسَمِعْنَا فَارْجِعْنَا نَعْمَلْ صَالِحًا " (Rabbimiz! Gördük ve işittik, bizi geri gönder de rızâna uygun işler yapalım.)⁶³³ âyetinde "أَبْصَرْنَا" fiili görmek anlamına gelir. Günahkârların, yalanladıkları şeylerin doğruluğunu görmeleri sebebiyle gördük, duyduk dedikleri ifade edilmiştir.⁶³⁴

" يُبْصِرُونَهُمْ " (Onlar birbirlerine gösterilirler)⁶³⁵ âyetinde "يُبْصِرُونَهُمْ" fiili "gösterilmek" manasında kullanılmıştır. Yani arkadaş arkadaşta tanıtılır, o da tanır. Fakat halini sormaz, kendi durumuyla meşguliyetinden dolayı onunla konuşmaz. Taberî, kimlerin birbirine gösterileceği hakkında çeşitli görüşler nakletmiştir. İbn

⁶²⁵ et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, (v. 310/923), *Câmi'u'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, I-XVI, (thk. Abdullah b. Abdilmuhsîn et-Türkî), Dâru'l-Âlimi'l-Kütüb, Riyâd, 2003, C. I, s. 179, 251, 385; C. V, s. 335, 472; İbnü'l Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî, (v. 597/1201), *Zâdu'l Mesîr fi İlmi't-Tefsîr*, Beyrût: el-Mektebü'l-İslâmî, 1987, C. I, s. 98, 362, 583; C. II, s. 355; İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn (v. 774/1373), *Tefsîru'l Kur'âni'l Azîm*, I-VIII, 2.b., (thk. Sâmi b. Muhammed es-Selâme), Riyâd: Dâr Tayyibe, 1999, C. II, s. 244, 361; C. VI, s. 193, 377; el-Kâsîmî, Cemâlüddîn Muhammed b. Muhammed Sa'îd Cemâlüddîn (v. 1332/1914), *Tefsîru'l-Kâsîmî*, I-XVII, (thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî), Beyrût: Dârü'l-Fikr, 1978, C. XI, s. 211.

⁶²⁶ el-En'âm 6/103.

⁶²⁷ en-Nahl 16/78.

⁶²⁸ el-Hacc 22/46.

⁶²⁹ el-Bakara 2/7.

⁶³⁰ el-A'râf 7/47.

⁶³¹ Tâhâ 20/96.

⁶³² et-Taberî, a.g.e., C. V, s. 486.

⁶³³ es-Secde 32/12.

⁶³⁴ el-Vâhidî, Ebû'l Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed en-Nîsâbûrî, (v. 468/1075), *el-Vecîz fi Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*, I-II, (thk. Safvân Adnân Dâvûdî), Beyrût: Dâru's-Şâmiyye, 1995, C. I, s. 483; İbnü'l Cevzî, a.g.e., C. V, s. 49-50.

⁶³⁵ el-Meâric 70/11.

Abbâs ile Katâde'ye göre o gün birbirine gösterilecek olanlar akrabalarıdır. Allah herkese akrabalarını gösterip tanıttacak, ardından herkes kendi derdine düşüp birbirinden kaçacaktır. Bu durum şu âyette ifade edilmektedir: " يَوْمَ يَفِرُّ الْمَرْءُ مِنْ أَخِيهِ وَأُمِّهِ وَأَبِيهِ وَصَاحِبَتِهِ وَبَنِيهِ " (O gün insan kardeşinden, annesinden, babasından, karısından ve çocuklarından kaçacaktır.)⁶³⁶ Taberî de bu görüşü tercih etmiştir. Mücâhid, birbirine gösterileceklerden kastedilenin cennetliklerle cehennemlikler olduğunu ifade etmiştir. İbn Zeyd ise bunların önder kâfirler ile bunlara uyan kâfirler olduğunu söylemiştir.⁶³⁷ İbn Kuteybe'ye göre, akraba akrabasından sormaz fakat birbirlerine gösterilirler, tanıtılırlar. Katâde, Ebû İmrân " يُبَصِّرُونَهُمْ " ifadesini sakın "be", şeddesiz ve meksur "sad" harfiyle " يُبَصِّرُونَهُمْ " şeklinde okumuşlardır.⁶³⁸

" وَقَالَتْ لِأُخْتِهِ قُصِّبِيهِ فَبَصَّرَتْ بِهِ عَنْ جُنْبٍ وَهُمْ لَا يَتَّبِعُونَ " ('Onu izle' dedi. Ve O da, kimseye fark ettirmeden onu uzaktan gözetledi)⁶³⁹ âyetinde " فَبَصَّرَتْ " fiili "gözetlemek" manasında kullanılmıştır. Bu fiili İbn Abbâs, Kuteybe "izle, takip et" olarak ifade etmiştir.⁶⁴⁰

" وَأَبْصِرْهُمْ فَسَوْفَ يُبَصِّرُونَ " (Onların halini gözetle; onlar da gözetleyeceklerdir.)⁶⁴¹ ; " وَأَبْصِرْ فَسَوْفَ يُبَصِّرُونَ " (Gözetleyiver, onlar da ilerde göreceklerdir)⁶⁴² âyetlerinde " يُبَصِّرُونَ " fiili "gözetlemek" manasında kullanılmıştır. Azap indiği zaman onlara bak, demektir. 'Durumlarını kalp gözüyle gör' olarak da açıklandığı ifade edilmiştir.⁶⁴³ Katâde bu ifadeyi, "görmenin onlara fayda vermeyeceği zaman görecekler" olarak açıklamıştır. Başka bir ifadeyle, onlar nasıl bir azaba uğratılacaklarını göreceklerdir.⁶⁴⁴

ab. Mucize

" وَأَتَيْنَا ثَمُودَ النَّاقَةَ مُبْصِرَةً " (Semud kavmine mucize olarak o dişi deveyi verdik.)⁶⁴⁵ âyetinde " مُبْصِرَةً " ifadesi "mucize" manasında kullanılmıştır. Semûd kavmi Hz. Sâlih'ten kendilerine bir mucize göstermesini talep etmişlerdir. Bunun üzerine Hz. Sâlih onlara bir

⁶³⁶ el-Abese 80/34, 36.

⁶³⁷ et-Taberî, a.g.e., C. VIII, s. 424; İbn Kesîr, a.g.e., C. IX, s. 522.

⁶³⁸ İbnü'l Cevzî, a.g.e., C. VII, s. 673; el-Âlûsî, a.g.e., C. III, s. 331.

⁶³⁹ el-Kasas 28/11.

⁶⁴⁰ et-Taberî, a.g.e., C. V, s.236; İbnü'l Cevzî, a.g.e., C. IV, s.522; el-Âlûsî, a.g.e., C. VI, s. 346.

⁶⁴¹ es-Sâffât 37/175.

⁶⁴² es-Sâffât 37/179.

⁶⁴³ eş-Şevkânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed, (v. 1250/1854), *Fethu'l Kadîr el-Câmiu beyne Fenneyi'r-Rivâyeti ve'd-Dirâyeti min İlmi't-Tefsîr*, I-V, 4.b., Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, 1428/2007, s. 473; İbnü'l Cevzî, a.g.e., C.V, s. 237.

⁶⁴⁴ et-Taberî, a.g.e., C. VII, s.110; İbn Kesîr, a.g.e., C. VI, s. 322.

⁶⁴⁵ el-İsrâ 17/59.

dişi deveyi mucize olarak getirmiştir. Ancak onlar deveyi öldürmüşlerdir. Allah da onları helak etmiştir.⁶⁴⁶ Neseî " مُبْصِرَةٌ " ifadesini apaçık delil olarak açıklamıştır.⁶⁴⁷ Keşşâf'ta bu ibarenin mim harfinin fetha olmasıyla da okunduğu nakledilmiştir.⁶⁴⁸

" فَلَمَّا جَاءَتْهُمْ آيَاتُنَا مُبْصِرَةً قَالُوا هَذَا سِحْرٌ مُّبِينٌ " (Fakat mucizevî nitelikteki âyetlerimiz gelince: 'Bu apaçık bir büyü!' dediler.)⁶⁴⁹ âyetinde "mucize, apaçık görünen" manasında kullanılmıştır. Burda " ابْصَارٌ " âyetlere nispet edilmiştir. Hakikatte bu âyetleri düşünene ait bir özelliktir. Bu da onların iyice düşünmelerinden dolayıdır. Veya âyetlerin âşîkar olmalarından dolayı görür ve hakikate erişirler. Zira âyetler hakikate delâlet eder. Alî b. Hüseyin, Katâde " مُبْصِرَةٌ " kelimesini " مَبْصِرَةٌ " şeklinde okumuşlardır. Bu, görme ve ibret almanın fazla olduğu yer anlamına gelir.⁶⁵⁰

b. Mürekkebe

ba. Şâhid

" بَلِ الْإِنْسَانُ عَلَىٰ نَفْسِهِ بَصِيرَةٌ " (Doğrusu insan nefsinin karşı bir şahittir.)⁶⁵¹ İbn Abbâs'a göre " بَصِيرَةٌ " şahit anlamına gelir. Yani kişinin yaptıklarına bizzat nefsi şahit olacaktır. Ferrâ bu âyetin anlamı için şöyle söylemiştir: Kişinin kendi nefsinden gözcüleri, şahitleri bulunmaktadır. Bunlar amelinde şahitlik eder ki o da organlarıdır. Nitekim Nûr suresinde geçen bir âyette⁶⁵² insanın yaptıklarının aleyhinde ellerinin, ayaklarının, dilinin şahitlik edeceği belirtilmiştir. Bu ifadenin organlardan dolayı müennes geldiği belirtilmiştir: Ebû Ubeyde ise bunun mübalağa için olduğunu ifade etmiştir.⁶⁵³ Kişinin dili, amelini saklayınca Allah dillerini mühürleyecek, azaları konuşacak, şîrk koştuğuna dair şahitlik edecektir.⁶⁵⁴ İbn

⁶⁴⁶ et-Taberî, a.g.e., C. V, s. 297.

⁶⁴⁷ en-Neseî, Ebû'l-Berekât Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd, (v. 710/1310), *Medârikü't-Tenzil ve Hakâiku't-Te'vil*, I-III, (thk. Yûsuf Alî Bedevî), Beyrût: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2001, C. II, s. 397.

⁶⁴⁸ ez-Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer el-Havarizmî, (v. 538/1143), *el-Keşşâf an Hakâiki Ğivâmidî't-Tenzil ve Uyûni'l-Ekâvil fî Vucûhi't-Te'vil*, Kâhire: el-Matbaatü'l-İstikâme, 1946, C. II, s. 113.

⁶⁴⁹ en-Neml 27/13.

⁶⁵⁰ ez-Zemahşerî, a.g.e., C. VII, s. 543; er-Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Mahmûd b. Ömer b. Hüseyin et-Tâberistânî, (v. 606/1210), *Mefâtihu'l-Gayb*, I-XXXII, Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1401/1981, C. XVII, s. 408.

⁶⁵¹ el-Kiyâmet 75/14.

⁶⁵² en-Nûr 24/24.

⁶⁵³ el-Hâzin, Ebû'l-Hasen Alâuddîn Alî b. Muhammed b. İbrâhîm el-Bağdâdî, (v. 741/1341), *Lübâbü't-Te'vil fî Me'âni't-Tenzil*, I-IV, (thk. Abdusselâm Muhammed Alî Şâhîn), Beyrût: Dâru'l Kütübü'l İlmiyye, 1425/2004, C. VII, s. 432.

⁶⁵⁴ Mukâtil b. Süleymân, a.g.e., C. IV, s. 313; el-Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Ensârî, (v. 671/1273), *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, I-XX, (thk. Abdullâh b. Abdulmuhsîn et-Turkî), Beyrût: Müessesetu'r-Risâle, 1427/2006, C. VIII, s. 295.

Kuteybe der ki: "Organları kendisinden olması sebebiyle insanın yerine geçirilmiştir." "بَصِيرَةٌ" ifadesinden hayrı ve şerri yazan iki kâtibin kastedildiği de ileri sürülmüştür.⁶⁵⁵

Fahreddîn Râzî, âyette geçen "بَصِيرَةٌ" basîre kelimesi hakkında iki açıklama nakletmiştir. Bunlardan biri Ahfeş'in açıklamasıdır. Buna göre Allah, insanı kendi hakkında basîret ve gözcü kılmıştır. Bu " فلان جود و كرم " (Falan kişi mahza cömertlik ve keremdir) denmesi gibidir. İnsan zaruri olarak onu Allah'a yaklaştıran şeyin mutluluk olduğunu, Allah'tan uzaklaştıran şeyin mutsuzluk olduğunu bilir. Yani o yaratılıştan sahip olduğu akl-ı selîm ile iyiyi kötüyü bilir. Diğer açıklamaya göre " بَصِيرَةٌ " ile kastedilen, insanın yaptığı şeyler hakkında kendisinin şâhidi olmasıdır. Böylece onun azaları, yaptığı şeyler hakkında tanık olmuştur. Bu görüş, İbn Abbâs, Saîd İbn Cübeyr ve Mukâtil'in görüşüdür.⁶⁵⁶

"بَلِ الْإِنْسَانُ عَلَىٰ نَفْسِهِ بَصِيرَةٌ" âyetinde geçen "بَصِيرَةٌ" ifadesi "belge, apaçık hucdet" olarak da açıklanmıştır. Basîret olarak vasıflandırılması mecâzdır. Basîret gözü başkasına ihtiyaç duymaz, bizzat kendi delildir.⁶⁵⁷ Âlûsî'ye göre " بَصِيرَةٌ " kelimesi, mukadder hüccetin sıfatıdır. Yani hucdet apaçık görünür kılınmıştır.⁶⁵⁸ Zemahşerî, " فَلَمَّا جَاءَتْهُمْ آيَاتُنَا مُبْصِرَةً " buyruğunda âyetlerin ibsâr ile vasıflandırılması gibi hucdetin de basîret ile mecâzen vasıflandırıldığını belirtmiştir.⁶⁵⁹

bb. Âyet

"فَدَّ جَاءَكُمْ بِصَائِرٍ مِنْ رَبِّكُمْ" (Doğrusu size Rabbinizden basîretler gelmiştir.)⁶⁶⁰ âyetinde "بَصِيرَةٌ" kelimesinin çoğulu olan "بَصَائِرٍ" kelimesi, bir şeyi görmeyi, bilmeyi mümkün kılan deliller ve âyetlerdir. Zeccâc bunu, içinde açıklama ile basîretler olan Kur'ân olarak açıklamıştır.⁶⁶¹ Taberî bu âyeti izah ederken basîreti kalpte oluşan tam idrak olarak tanımlamıştır. Âyetler onların hakikatine vakıf olanlar için idrak vesilesi olurlar. Bundan dolayı basîretler olarak adlandırılmıştır. Basîretin aynı zamanda açık delil anlamına geldiğini

⁶⁵⁵ el-Kurtubî, a.g.e., C. III, s. 411; eş-Şevkânî, a.g.e., C. IV, s. 361.

⁶⁵⁶ er-Râzî, a.g.e., C. XX, s. 243.

⁶⁵⁷ el-Beydâvî, Nâsırüddîn Ebû'l-Hayr Abdullâh b. Ömer b. Muhammed eş-Şîrâzî eş-Şâfî, (v. 685/1286), *Envârü't-Tenzil ve Esrârü't Te'vil*, I-II, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2003, C. II, s. 542.

⁶⁵⁸ el-Âlûsî, a.g.e., C. III, s. 721.

⁶⁵⁹ ez-Zemahşerî, a.g.e., C. II, s. 436.

⁶⁶⁰ el-En'âm 6/104.

⁶⁶¹ İbnü'l Cevzî, a.g.e., C. V , s. 692.

nakletmiştir.⁶⁶² Beyzâvî'ye göre âyetler hakka delâlet ettiklerinden dolayı böyle isimlendirilmiştir.⁶⁶³ İbn Kesîr ve Mâturîdî "بَصَائِرُ" kavramını, Kurân'ı kapsayan hucdet, delil, âyet olarak açıklamıştır.⁶⁶⁴

" قُلْ إِنَّمَا أَنْتَعُ مَا يُوحَىٰ إِلَيَّ مِنْ رَبِّي هَذَا بَصَائِرُ مِنْ رَبِّكُمْ وَهُدًى وَرَحْمَةً لِّقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ " (De ki: Ben ancak Rabbimden bana ne vahyolunuyorsa ona uyarım! Bu Kur'ân Rabbinizden gelen delillerdir. İman edecek bir kavim için hidâyet ve rahmettir.)⁶⁶⁵ âyetinde "بَصَائِرُ" kelimesi delil anlamındadır. Kur'ân insanların akletmesi için gönderilen apaçık bir delildir.⁶⁶⁶ Râzî'ye göre Kur'ân, akıl sahiplerinin nübüvvet ile âhîret delillerini görmelerinin vesilesi olunca sebebe, neticenin ismi verilerek "basîret" denilmiştir.⁶⁶⁷

" قَالَ لَقَدْ عَلِمْتُمْ مَا أَنْزَلَ هَؤُلَاءِ إِلَّا رَبُّ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ بَصَائِرٍ وَإِنِّي لَأَظُنُّكَ يَا فِرْعَوْنُ مُثَبَّرًا " (Dedi ki: İyi biliyorsun ki, bunları ancak, göklerin ve yerin Rabbi apaçık deliller olarak indirmiştir. Ey Firavun, ben de seni kesinlikle helâk olmuş bir kişi olarak görüyorum.)⁶⁶⁸ âyetinde de "بَصَائِرُ" kelimesi Allah'ın kudretine ve vahdâniyetine delâlet eden deliller, âyetler manasındadır.⁶⁶⁹ Râzî bu kelimeyi apaçık hucdetler olarak beyan etmiştir. Bunlar aklın basîreti gibidir. Allah bu delilleri Hz. Musa'nın nübüvvetinin doğruluğunu göstereceği diye göndermiştir. Bunlar Hz. Musa'nın doğru söylediğine delil olduğundan basîretler olarak adlandırılmıştır.⁶⁷⁰

"وَلَقَدْ آتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ مِنْ بَعْدِ مَا أَهْلَكْنَا الْقُرُونَ الْأُولَىٰ بَصَائِرٍ لِلنَّاسِ وَهُدًى وَرَحْمَةً لِّعَالَمٍ يَتَذَكَّرُونَ" (Muhakkak ki biz, önceki nesilleri yok ettikten sonra, düşünüp ders çıkarsınlar diye Mûsâ'ya insanlar için apaçık deliller, hidayet rehberi ve rahmet olarak o kitabı verdik.)⁶⁷¹ âyetinde "بَصَائِرُ" delil manasındadır. Kitâp'tan kastedilen Tevrat'tır. Allah, onu hakikatin görülmesini

⁶⁶² et-Taberî, a.g.e., C. III, s. 355; Ebû's-Su'ûd, Muhammed b. Muhammed Muhyiddîn el-Îmâdî (v. 982/1574), *İrşâdül-Akli's-Selîm ilâ Mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm: Tefsîru Ebû's-Su'ûd*, I-IX, Beyrût: Dârü İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, t.y., C. III, s. 441.

⁶⁶³ İbn Atiyye, Ebû Muhammed Abdulhak b. Gâlib b. Abdîrahmân b. Gâlib el-Endelûsî, (v. 541/1147), *el-Muharreru'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*, I-V, (thk. Abdüsselâm Abdüşşâfi Muhammed), Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1993, C. I, s. 469; el-Beydâvî, a.g.e., C. II, s. 383.

⁶⁶⁴ el-Mâturîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, I-V, (thk. Fâtıma Yûsuf el-Heymî), Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 2004, C. III, s. 100, 290; İbn Kesîr, a.g.e., C. IV, s. 336.

⁶⁶⁵ el-A'râf 7/203.

⁶⁶⁶ el-Beydâvî, a.g.e., C. II, s. 261; Nesefî, a.g.e., C. I, s. 322; es-Suyûtî, Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Suyûtî (v. 911/1505), *ed-Dürü'l-Mensûr fî't-Tefsîr bi'l-Me'sûr*, I-VIII, Beyrût: Dâru'l Fikr, 2011, C. III, s. 415.

⁶⁶⁷ er-Râzî, a.g.e., C. XI, s. 216.

⁶⁶⁸ el-İsrâ 17/102.

⁶⁶⁹ ez-Zemahşerî, a.g.e., C. II, s. 387; eş-Şevkânî, a.g.e., C. V, s. 531.

⁶⁷⁰ er-Râzî, a.g.e., C. XV, s. 101.

⁶⁷¹ el-Kasas 28/43.

sağladığı için besâir olarak vasıflandırmıştır.⁶⁷² Kalplerinin hakikati görmesi ve hak ile batılı birbirinden ayırması için aydınlık kılınmıştır.⁶⁷³

" هَذَا بَصَائِرُ لِلنَّاسِ وَهُدًى وَرَحْمَةٌ لِّقَوْمٍ يُوقِنُونَ " (Bu Kur'ân, insanlar için açık belgeler; kesin olarak inanan millet için doğruluk rehberi ve rahmettir.)⁶⁷⁴ âyetinde " بَصَائِرُ " ifadesi "delil, belge" manasındadır. Çünkü içinde insanlara kurtuluş yolunu gösteren deliller bulunmaktadır. Bu ifade beyân, hidâyet, rahmet, nûr manalarına da gelir.⁶⁷⁵ Kur'ân'daki din bilgileri ve şariat, kalpteki basiret menziline görülmüştür. O, kalp gözünün açılmasını sağlayan bir nurdur.⁶⁷⁶ Seâlibî " بَصَائِرُ " kelimesini kendisiyle hidayete ulaşılan yol olarak açıklamıştır.⁶⁷⁷

" قُلْ هَذِهِ سَبِيلِي أَدْعُو إِلَى اللَّهِ عَلَى بَصِيرَةٍ أَنَا وَمَنِ اتَّبَعَنِي " (De ki: İşte benim yolum budur. Ben ve bana uyanlar, açık bir delille Allah'ın yoluna çağırırız)⁶⁷⁸ âyetinde " بَصِيرَةٍ " kelimesi delil anlamındadır. Bu âyet, apaçık bir hucetle Allah'ın dinine davet etmeyi ifade etmektedir. Mukâtil b. Süleymân " بَصِيرَةٍ " ifadesini "beyan" olarak açıklamıştır. İbn Kesîr ve Taberî bunu "yakîn, burhan" olarak izah etmiştir.⁶⁷⁹ "Kesin kanaat ve hak" manası da verilmiştir.⁶⁸⁰ Maverdî, "basîret üzere" ifadesine dair iki görüş nakletmiştir: İlk görüş, bunun "hidâyet üzere" manasına geldiğidir. Bu Katâde'nin görüşüdür. Diğer görüşe göre bu ifade, "hak üzere" anlamındadır. Bu da Abdurrahmân b. Zeyd'in görüşüdür.⁶⁸¹ Semerkandî bu ifadeyi hakikat ve yakîn olarak izah etmiştir.⁶⁸² Beydâvî ile Neseî, "بَصِيرَةٍ" ifadesini "açık hucet" olarak açıklamıştır.⁶⁸³

" هُوَ الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ اللَّيْلَ لِتَسْكُنُوا فِيهِ وَالنَّهَارَ مُبْصِرًا " (Bağrında dinlenesiniz diye geceyi yaratan, -işlerinizi görüp gözetesiniz- diye gündüzü aydınlık kılan O'dur.)⁶⁸⁴ ; "أَلَمْ يَرَوْا أَنَّا جَعَلْنَا اللَّيْلَ

⁶⁷² er-Râzî, a.g.e., C. XII, s. 523.

⁶⁷³ el-Âlûsî, a.g.e., C. III, s. 244.

⁶⁷⁴ el-Câsiye 45/20.

⁶⁷⁵ el-Mâturîdî, a.g.e., C.IV, s. 224; el-Beydâvî, a.g.e., C.II, s. 588.

⁶⁷⁶ et-Taberî, a.g.e., C.VII, s. 376; ez-Zemahşerî, a.g.e., C.VI, s.311.

⁶⁷⁷ es-Seâlibî, Ebû Zeyd Abdurrahmân b. Muhammed b. Mahlûf, (v. 875/1470), *el-Cevâhirü'l-Hisân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, I-V, (thk. Alî Muavvid Âdil Abdulmevcûd), Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1418/1997, C. III, s. 243.

⁶⁷⁸ Yûsuf 12/108.

⁶⁷⁹ Mukâtil b. Süleymân, a.g.e., C. II, s. 312; et-Taberî, a.g.e., C. VI, s. 572; İbn Kesîr, a.g.e., C. IX, s. 379.

⁶⁸⁰ el-Beğavî, Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ, (v. 516), *Meâlimu't-Tenzîl*, I-IV, (thk. Hâlid Abdurrahmân Mervân Süvâr), Beyrût: Dâru'l Ma'rife, 1992, C.I, s.178; el-Kurtûbî, a.g.e., C.V, s. 320.

⁶⁸¹ el-Mâverdî, Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî (v. 450/1058), *en-Nüket ve'l-Uyûn*, I-VI, Beyrût: Dâru'l Kutubi'l-İlmiyye, t.y., C. I, s. 631.

⁶⁸² es-Semerkandî, a.g.e., C. I, s. 531.

⁶⁸³ el-Beydâvî, a.g.e., C. I, s. 422; en-Neseî, a.g.e., C. II, s. 488.

⁶⁸⁴ Yûnus10/67.

"لَيْسَتُنُوا فِيهِ وَالنَّهَارَ مُبْصِرًا" (Onlar görmüyorlar mı ki, biz geceyi içinde rahat etsinler diye, gündüzü de aydınlık olarak yarattık.)⁶⁸⁵ ; " اللَّهُ الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ اللَّيْلَ لِتَسْكُنُوا فِيهِ وَالنَّهَارَ مُبْصِرًا " (İçinde dinlenesiniz diye geceyi, aydınlatsın diye gündüzü yaratan Allah'tır)⁶⁸⁶ âyetlerinde "مُبْصِرًا" kelimesi "aydınlık, görünen" anlamında kullanılmıştır. Göze hitap eden delil manasını da ifade etmektedir.⁶⁸⁷

" وَجَعَلْنَا اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ آيَاتَيْنِ فَمَحَوْنَا آيَةَ اللَّيْلِ وَجَعَلْنَا آيَةَ النَّهَارِ مُبْصِرَةً " (Biz geceyi ve gündüzü iki alâmet yaptık. Gece alâmetini giderip gündüz alâmetini aydınlatici kıldık)⁶⁸⁸ âyetinde "مُبْصِرَةً" kelimesi "aydınlatici, delil" manasında kullanılmıştır. Gündüzün en belirgin alâmeti güneştir. Güneş öteki yıldızlardan daha aydınlaticıdır. Allah bu nedenle "gündüzün alâmetini aydınlık kıldık" buyurmuştur. Bunun sebebi, insanların rızkını aramaları ve Rablerinin lütfunu istemeleridir. Gündüze aydınlığın atfedilmesinin mecaz olduğu da söylenmiştir. Kastedilen mana gündüz ehlinin basîrete muttalî kılınmasıdır.⁶⁸⁹

2. Mücerred Anlamlar

a. Basit

aa. Kalple Görmek

ام لَهُمْ أَعْيُنٌ يُبْصِرُونَ بِهَا, (Gözleri vardır ama onlarla görmezler)⁶⁹⁰ " وَلَهُمْ أَعْيُنٌ لَا يُبْصِرُونَ بِهَا " (Yoksa onların görebilecekleri gözleri mi var)⁶⁹¹, (Sana baktıklarını görürsün, oysa görmezler)⁶⁹² " يُبْصِرُونَ " fiilinin görmek manasında kullanıldığı görülür. Taberî bu âyetleri izah ederken inkârcıların gerçeği görmeyen, işitmeyen kişiler olduklarını ifade etmiştir. Fakat bu kişiler maddi olarak görmeyen, duymayan, anlamayan kişiler değil, hakikati kavramayan kişilerdir. Görme, işitme duyularının onlara bir

⁶⁸⁵ en-Neml 27/86.

⁶⁸⁶ Mü'min 40/61.

⁶⁸⁷ el-Beğavî, a.g.e., C. III, s. 362; İbn Kesîr, a.g.e., C. IV, s. 215.

⁶⁸⁸ el-İsrâ 17/12.

⁶⁸⁹ Bursevî, İsmâil Hakkı, (v. 1137/1725), *Rûhu'l-Beyân*, I-X, İstanbul: Dersââdet, 1330, C. VII, s. 526; el-Âlûsî, a.g.e., C. II, s. 734.

⁶⁹⁰ el-A'râf 7/179.

⁶⁹¹ el-A'râf 7/195.

⁶⁹² el-A'râf 7/198.

fayda vermediği anlaşılmaktadır.⁶⁹³ Tüsterî, Allah'ın nuruyla dolu olmayan kalplerin hakikati göremeyeceğini ifade etmiştir.⁶⁹⁴

" تَبَصَّرَ وَذَكَرَى لِكُلِّ عَبْدٍ مُنِيبٍ " (Bütün bunlar, içtenlikle Allah'a yönelen her kulun gönül gözünü açmak ve ona öğüt ve ibret vermek içindir.)⁶⁹⁵ âyetinde " تَبَصَّرَ " ifadesi " بَصَّرَ " yani "gönül gözünü açmak, görmesini sağlamak" anlamındadır. Yerde ve gökteki her şey Allah'ın kudretini gösterir.⁶⁹⁶

" يُقَلِّبُ اللَّهُ اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَعِبْرَةً لِّأُولِي الْأَبْصَارِ " (Allah gece ve gündüzü birbiri ardınca getirir. Bunda basîret sahipleri için ibret vardır.)⁶⁹⁷ Allah'ın nuru varlık âlemine tezâhür eder. Bizler uyanık bir kalple mevcâdâtı tefekkür ettiğimizde Allah'ın nurunu görürüz. Bu nedenle Kur'ân insanları sürekli uyarır, varlıklara ibret gözüyle bakılmasını ister.⁶⁹⁸ Nitekim yerde ve gökte, kavrayışı, akli olanlar için ve gönül gözü görenler için nice ibret vardır.⁶⁹⁹ Neysâbûrî kalp gözünün bedendeki gözden daha kuvvetli olduğunu ifade eder. Yani basîret basardan daha kuvvetlidir. Çünkü basîret kalbin kuvvetidir.⁷⁰⁰

" وَمِنْهُمْ مَّن يَنْظُرُ إِلَيْكَ أَفَأَنْتَ تَهْدِي الْعُمَىٰ وَلَوْ كَانُوا لَا يُبْصِرُونَ " (Ve yine onların aralarında sana bakıyormuş gibi yapanlar var; ama, eğer göremiyorlarsa, sen hiç körlere doğru yolu gösterebilir misin?)⁷⁰¹ âyetinde Hz. Muhammed'e hitap edilmiştir. Müşrikler peygamberimizin ortaya koyduğu delilleri, O'nun ahlâkını görürlerdi; fakat inananların baktığı gibi değil, tahkir gözüyle bakarlardı. Bundan dolayı onlar, hakikati göremeyen körler olarak nitelendirilmiş, basîretleri yani gönül gözleri kapalı görülmüştür.⁷⁰²

" وَجَعَلْنَا مِنْ بَيْنِ أَيْدِيهِمْ سَدًّا وَمِنْ خَلْفِهِمْ سَدًّا فَأَعْشَيْنَاهُمْ فَهُمْ لَا يُبْصِرُونَ " (Hem önlerinden bir set, hem arkalarından bir set çektik, böylece onları perdeledik; artık baksalar da görmezler.)⁷⁰³ âyetinde " يُبْصِرُونَ " ifadesiyle müşriklerin hakkı göremez olduklarından söz edilir. Hevâlarına,

⁶⁹³ et-Taberî, a.g.e., C. IV, s. 154; İbn Kesîr, a.g.e., C. III, s. 478.

⁶⁹⁴ et-Tüsterî, Ebû Muhammed Sehl b. Abdullah, (v. 283/896), *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm: Tefsîru't-Tüsterî*, Kâhire: Matbaatu's-saâde, 1908, s. 70.

⁶⁹⁵ Kâf 50/8.

⁶⁹⁶ el-Vâhidî, a.g.e., C. II, s. 326; Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelûsî (v. 745/1344), *el-Bahru'l-Muhîd*, I-VIII, 3.bs., Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1983, C. V, s. 614.

⁶⁹⁷ en-Nûr 24/ 44.

⁶⁹⁸ Seyyid Kutub, (v. 1386/1966), *fi Zilâli'l-Kur'ân*, I-VI, Kâhire: Dâru's-Şurûk, 1992, C. III, s. 362.

⁶⁹⁹ et-Taberî, a.g.e., C. IV, s. 381; el-Begâvî, a.g.e., C. V, s. 265.

⁷⁰⁰ en-Neysâbûrî, Nizâmüddîn el-Hasen b. Muhammed b. Hüseyin el-Kummî, (v. 1005/1597), *Ğarâ'ibu'l-Kur'ân ve Reğâ'ibu'l-Furkân*, I-VI, Beyrût: Dâru'l Kütübî'l İlmiyye, 1996, C. V, s. 194.

⁷⁰¹ Yûnus 10/43.

⁷⁰² et-Taberî, a.g.e., C. IV, s. 424.

⁷⁰³ Yâsîn 36/9.

heveslerine uymaları ve kötü amelleri sebebiyle gözlerine perde çekilmiş ve hakikati göremez olmuşlardır.⁷⁰⁴

" وَلَوْ نَشَاءَ لَطَمَسْنَا عَلَىٰ أَعْيُنِهِمْ فَاسْتَبَقُوا الصِّرَاطَ فَأَنَّى يُبْصِرُونَ " (Eğer dileseydik, onların gözlerini büsbütün kör ederdik de (bu halde) yola koyulmak için didişirlerdi, fakat (doğruyu) nasıl görebilirlerdi?)⁷⁰⁵ âyetinde " يُبْصِرُونَ " ifadesi gerçeği görememeyi ifade eder. İbn Abbâs' göre basiret gözünün kör edilmesiyle kimsenin doğru yolu bulamayacağı kastedilmiştir. Yani Allah dileseydi herkesin basîretini, gönül gözünü kör ederdi de kimse hidayete erişemezdi. Fakat Allah herkesin kalbine görme, anlama kabiliyeti vermiştir. Bu kabiliyeti körelmemiş olanlar hakikati görür, doğru yolu bulur.⁷⁰⁶

" أَوَلَمْ يَرَوْا أَنَّا نَسُوقُ الْمَاءَ إِلَى الْأَرْضِ الْجُرُزِ فَنُخْرِجُ بِهِ زَرْعًا تَأْكُلُ مِنْهُ أَنْعَامُهُمْ وَأَنْفُسُهُمْ أَفَلَا يُبْصِرُونَ " (Kuru toprakları sulayıp onunla hayvanlarının ve kendilerinin yiyeceği bitkileri yeşerttiğimizi görmezler mi?)⁷⁰⁷ Âyet bu nimetleri görüp, nimet verene şükretmeye davet etmektedir. Verilen nimetlerin Allah'ın kudretine delâlet ettiğini basîret gözümüzle görmemiz istenmektedir.⁷⁰⁸

" فَمَنْ أَبْصَرَ فَلِنَفْسِهِ وَمَنْ عَمِيَ فَعَلَيْهَا " (Kim hakkı görürse onun lehinedir , kim de kör kalırsa onun aleyhinedir)⁷⁰⁹ âyetinde أَبْصَرَ fiili; مَثَلُهُمْ كَمَثَلِ الَّذِي اسْتَوْفَدَ نَارًا فَلَمَّا أَضَاءَتْ مَا حَوْلَهُ ذَهَبَ اللَّهُ بِنُورِهِمْ " (Onların durumu, bir ateş yakanın durumu gibidir. (Ateş) çevresini aydınlatır aydınlatmaz Allah onların (gözlerinin) nurlarını giderdi ve onları karanlıklar içinde bıraktı, artık görmezler.)⁷¹⁰ âyetinde " يُبْصِرُونَ " fiili; " وَفِي الْأَرْضِ آيَاتٌ لِلْمُوقِنِينَ وَفِي أَنْفُسِكُمْ أَفَلَا تُبْصِرُونَ " (Sağlam düşünce ve inanç sahipleri için yeryüzünde açık kanıtlar vardır. Hatta kendinizde de. Hiç görmüyor musunuz?)⁷¹¹ âyetinde " تُبْصِرُونَ " fiili "kalp gözüyle görmek" manasında kullanılmıştır.

⁷⁰⁴ İbn Atıyye, a.g.e., C. IV, s. 583.

⁷⁰⁵ Yâsîn 36/66.

⁷⁰⁶ İbn Aşûr, Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed et-Tûnusî (v. 1394/1973), *Tefsîru't-Tahrîr ve't-Tenvîr*, I-XXX, Tunus: Dâru't-Tunûsiyye, 1984, C. XXIII, s. 51.

⁷⁰⁷ es-Secde 32/27.

⁷⁰⁸ es-Semerkandî, Ebû'l-Leys Nasr b. Ahmed b. İbrâhîm, (v. 373/ 983), *Bahru'l Ulûm*, I-III, (thk. Ali Muhammed Muavved, Âdil Ahmed Abdulmevcûd), Beyrût: Dâru'l Kütübi'l İlmiyye, 1413/1993, C. II, s. 546; el-Âlûsî, a.g.e., C. VII, s. 361.

⁷⁰⁹ el-En'âm 6/104.

⁷¹⁰ el-Bakara 2/17.

⁷¹¹ el-Zâriyât 51/21-22.

" وَمَا يَسْتَوِي الْأَعْمَى وَالْبَصِيرُ " (Kör ile gören eşit olmaz.)⁷¹² âyetinde mümin ile kâfir, iman ile inkâr karşılaştırılmıştır. Âyetteki "الْبَصِير" kelimesi hakikati gönül gözüyle gören manasındadır ve mümini ifade eder. Müminin gönül gözü açıktır; kâfirin gönül gözü kapalı ve kalbi kararmıştır.⁷¹³ " وَمَا يَسْتَوِي الْأَعْمَى وَالْبَصِيرُ وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَلَا الْمُسِيءُ قَلِيلًا مَّا تَتَذَكَّرُونَ " (Kör ile gören, iman edip salih ameller işleyenler ile kötülük yapanlar bir değildir. Ne kadar az düşünüyorsunuz.)⁷¹⁴ âyetinde "الْبَصِير" kelimesinden maksad, Allah'ın delillerini gönül gözüyle görebilen, tefekkür edip ibret alan ve yaratıcısının kudretini idrak eden müminlerdir. "الْأَعْمَى" ifadesiyle gönül gözü kör olan, delillerden ibret almayan, Allah'ın kudretini anlamayan kafir kastedilmiştir.⁷¹⁵ Râzî'ye göre "الْبَصِير" kelimesinden kastedilen, akla, doğru delillere dayanarak hükümler verendir.⁷¹⁶

Basîret kelimesinin kalp vasıtasıyla gören manasını zikrettikten sonra Hızır (a.s.) - Hz. Mûsâ kıssasına değinmek faydalı olacaktır. Hızır ile Hz. Mûsâ arasında gerçekleşen hâdise Kur'ân-ı Kerîm'de Kehf sûresinin 60-82 âyetlerinde şu şekilde geçmektedir:

"Ey Muhammed! Bir vakit Musa genç adamına demişti ki: 'İki denizin birleştiği yere ulaşincaya kadar gideceğim yahut senelerce gideceğim.' Bunun üzerine ikisi de iki denizin birleştiği yere vardıklarında balıklarını unuttular. Bu arada balık, denizde yolunu bulup kaybolmuştu. İki denizin birleştiği yeri geçtikleri zaman, Musa genç arkadaşına: 'Kuşluk yemeğimizi getir. Gerçekten biz bu yolculuğumuzda epey yorulduk' dedi. Adam: 'Gördün mü' dedi. Kayaya sığındığımız vakit doğrusu ben balığı unutmuşum. Onu hatırlamamı, muhakkak şeytan bana unutturdu. O denizde garip bir yol tutup gitmişti. Musa da demişti ki: 'İşte aradığımız o idi.' Bunun üzerine izlerine dönüp gerisin geri gittiler. Nihayet kullarımızdan bir kul buldular ki, biz ona katımızdan bir rahmet vermiş ve tarafımızdan bir ilim öğretmiştik. Musa ona: 'Allah'ın sana öğrettiği ilim ve hikmetten bana da öğretmen için sana tabi olabilir miyim?' dedi. (Hızır) dedi ki: 'Doğrusu sen benimle asla sabredemezsin. İçyüzünü kavrayamadığın şeye nasıl sabredeceksin?' Musa: 'İnşaallah beni sabırlı bulacaksın ve senin hiçbir işine karşı gelmeyeceğim' dedi. (Hızır) dedi ki: 'O halde bana tabi olacaksın; ben sana sırrımı anlatmadıkça, hiçbir şey hakkında bana soru sorma!' Bunun üzerine ikisi beraber yürüdüler. Nihayet gemiye bindikleri zaman, o kul (Hızır) gemiyi deldi.

⁷¹² Fâtır 35/19.

⁷¹³ et-Taberî, a.g.e., C. XXII, s. 128, 129; el-Beydâvî, a.g.e., C. II, s. 263.

⁷¹⁴ Mü'min 40/58.

⁷¹⁵ et-Taberî, a.g.e., C. VII, s. 487; el-Âlûsî, C. IX, s. 233.

⁷¹⁶ er-Râzî, a.g.e., C. XXVII, s. 79.

Musa, ona şöyle dedi: 'Geminin içindekileri boğmak için mi deldin? Doğrusu çok kötü bir iş yaptın.' (Hızır:) 'Sen benimle asla sabredemezsin, demedim mi?' dedi. Musa dedi ki: 'Unuttuğum şeyden dolayı beni suçlama ve bu işimden dolayı bana bir güçlük çıkarma.' Yine gittiler. Nihayet bir erkek çocuğa rastladıklarında Hızır hemen onu öldürdü. Musa: 'Kıyas olmadan masum bir cana nasıl kıyarsın? Doğrusu sen çok fena bir şey yaptın' dedi. Hızır dedi ki: 'Doğrusu sen benimle asla sabredemezsin demedim mi sana?' (Musa) dedi ki: 'Eğer bundan sonra sana bir şey sorarsam bana arkadaş olma! Hakikaten benim tarafımdan ileri sürülebilecek son mazerete ulaştın.' Bunun üzerine yine yürüdüler. Nihayet bir köy halkına varıp onlardan yemek istediler. Ancak köy halkı onları misafir etmekten kaçındılar. Derken orada yıkılmak üzere olan bir duvar buldular. Hızır hemen onu doğrulttu. Musa: 'İsteseydin elbet buna karşı bir ücret alırdın' dedi. Hızır dedi ki: 'İşte bu, seninle benim aramızın ayrılmasıdır. Şimdi sana o sabredemediğin şeylerin içyüzünü haber vereceğim. Gemi, denizde çalışan bir kaç yoksula aitti. Onu kusurlu kılmak istedim, çünkü onların ilerisinde her sağlam gemiye zorla el koyan bir hükümdar vardı. Oğlana gelince, onun ana-babası mümin kimselerdi. Çocuğun onları azgınlık ve inkâra sürüklemesinden korktuk. İstedik ki Rabpleri onun yerine kendilerine ondan temizlikçe daha hayırlı ve daha çok merhamet eden birini versin. Duvar ise, o şehirde iki yetim oğlana ait idi. Duvarın altında onların bir hazinesi vardı. Babaları da iyi bir kimse idi. Onun için Rabbin istedi ki o iki çocuk erginlik çağlarına ersinler ve Rabbinden bir rahmet olarak hazinelerini çıkarsınlar. Ve ben bunların hiçbirini kendiliğimden yapmadım. İşte senin sabredemediğin şeylerin içyüzleri budur."⁷¹⁷

Tefsirlerde bu kıssa ile ilgili çeşitli yorumlar yapılmıştır. Beydâvî, bu hâdiseden çıkarılması gereken bazı derslerin olduğunu söylemiştir. Bunlardan birkaçı: Kişinin, ilmiyle övünmemesi, dışarıdan bakınca yanlış görünen bir vakıada bâtinî bir durum olabileceğini aklına getirmesidir.⁷¹⁸ Ayrıca söz konusu âyetlerin kapsamlı, derin manalar içerdiği belirtilmiştir. Olayların dıştan görünen kısmı derunî kısmıyla her zaman örtüşmeyebilmektedir. Âyetlerde gizli gayelerin yalnızca Cenâb-ı Hakk ve O'nun bildirdiği kişiler tarafından bilinebileceğine işaret edilmiştir.

---

⁷¹⁷ el-Kehf 18/60-82.

⁷¹⁸ el-Beydâvî, a.g.e., C. IV, s.133.

Kehf sûresinde yer alan "Derken, kullarımızdan birini buldular ki ona katımızdan bir rahmet vermiş ve ona nezdimizden bir ilim öğretmiştik."⁷¹⁹ âyeti, konumuzla yakından ilgilidir. Bahsi geçen kulun Hızır olduğu rivayet edilmiştir.⁷²⁰ Bu kulun bir peygamber olduğunu söyleyenler de vardır.⁷²¹

Fahreddîn Râzî, âlimlerin çoğunun "اَتَيْنَاهُ رَحْمَةً مِنْ عِنْدِنَا" ifadesindeki rahmet kelimesini nübüvvet olarak yorumladığını ve buna " (Sen, Rabbinden bir rahmet olan bu kitabın sana vahyedilmesini ummuyordun)⁷²² âyetini delil getirdiklerini nakletmiştir. Fakat bu görüşe, her rahmetin, peygamberlik anlamını taşımadığını söyleyerek itiraz edilebileceğini ifade etmiştir.⁷²³

" وَعَلَّمْنَاهُ مِنْ لَدُنَّا عِلْمًا " ibaresi, söz konusu ilmin aracısız bir şekilde Cenâb-ı Hakk'tan gelen bilgiler olduğuna işaret etmektedir. Tasavvuf âlimleri keşf yoluyla hâsıl olan ilimleri ledünni ilim olarak isimlendirmiştir. Kişi, nefsinin suflî isteklerden arındırıldığında kalbi nurla dolar. Böyle bir durumda herhangi bir zihnî çaba gerekmeksizin bilgiler hâsıl olur.⁷²⁴

Bursevî " وَعَلَّمْنَاهُ مِنْ لَدُنَّا عِلْمًا " ifadesinin gabya dair ilimlere, bâtın ilmine işaret ettiğini belirtmiştir. O'na göre ilimlerin hepsi Cenâb-ı Hakk'tandır. Fakat bazı ilimler vasıtalarla elde edilir. Bu tarz ilimler kesbî ilimlerden olup düşünme ve öğrenmeyle hâsıl olur. Ledünnî ilim ise bir aracı olmaksızın direkt kalpte hâsıl olan bir ilimdir. Bu ilim Allah'ın velî kullarına nasip olmaktadır. Hızır'ın ilmi de bu tarz bir ilimdir.⁷²⁵ Hızır (a.s.) tasavvufta basîret ve ferâset örneğidir. Zira işlerin iç yüzüne vâkıf olabilme kabiliyetine sahiptir. Bu kabiliyet O'na, Allah tarafından aracısız bir şekilde verilmiştir.

ab. İdrak Etmek

" وَفِي الْأَرْضِ آيَاتٌ لِلْمُوقِنِينَ وَفِي أَنْفُسِكُمْ أَفَلَا تُبْصِرُونَ " (Yeryüzünde açık kanıtlar vardır. Hatta kendinizde de. Hiç görmez misiniz?)⁷²⁶ âyetinde geçen " تُبْصِرُونَ " fiilini Mukâtil, "anlamak"

⁷¹⁹ el-Kehf 18/65.

⁷²⁰ et-Taberî, a.g.e., C. XV, s. 371; İbnu'l Cevzî, a.g.e., C. IV, s. 63.

⁷²¹ er-Râzî, a.g.e., C. XV, s. 220.

⁷²² el-Kasas 28/86.

⁷²³ er-Râzî, a.g.e., C. XV, s. 221.

⁷²⁴ er-Râzî, a.g.e., C. XV, s. 222.

⁷²⁵ el-Bursevî, a.g.e., C. V, s. 275.

⁷²⁶ ez-Zâriyât 51/20-21.

olarak açıklamıştır. Yani Allah'ın sizi nasıl yarattığını görüp de ölüleri diriltmeye gücünün yettiğini anlamaz mısınız manasındadır.⁷²⁷ Yeryüzünde olduğu gibi insanın kendisinde de birçok delil, ibret vardır. Buna işitmesi, görmesi, kalbi, dili örnek olarak verilebilir. Âyette bu ibretlere bakıp tefekkür etmenin, idrak etmenin gerekliliğine dikkat çekilmiştir.⁷²⁸

"وَمَا يَسْتَوِي الْأَعْمَىٰ وَالْبَصِيرُ" (Görmeyenle gören bir olmaz)⁷²⁹ âyetinde "الْبَصِيرُ" kelimesi, hakikati idrak eden taat ehlini ifade eder. "إِنَّ الَّذِينَ اتَّقَوْا إِذَا مَسَّهُمْ طَائِفٌ مِّنَ الشَّيْطَانِ تَذَكَّرُوا فَإِذَا هُمْ مُبْصِرُونَ" (Takvâ sahipleri, içlerine şeytandan gelen bir saptırıcı fikir doğduğunda O'nu düşünüp hemen gerçeği görürler)⁷³⁰ âyetinde "مُبْصِرُونَ" kelimesi "hakikati idrak edenler" anlamında kullanılmıştır. Hakikati idrak ederek Allah'a itaat eder ve şeytana uymazlar.⁷³¹

"وَجَعَلْنَا مِنْ بَيْنِ أَيْدِيهِمْ سَدًّا وَمِنْ خَلْفِهِمْ سَدًّا فَأَعْشَيْنَاهُمْ فَهْمًا لَا يُبْصِرُونَ" (Onların önlerinden bir set, arkalarından da bir set çektik, böylece gözlerini perdeledik; artık görmezler.)⁷³² âyetinde "يُبْصِرُونَ" fiili, başında olumsuzluk edatı olması sebebiyle, hakikati görememek, idrak edememek anlamındadır. Bu âyetin Ebû Cehîl hakkında nâzil olduğu ifade edilir. Âyetle ilgili çeşitli görüşler öne sürülmüştür. Birinci görüşe göre Allah onları imandan engellemiştir. Diğer bir görüşe göre Allah onları karanlığa boğarak azap etmiştir. İbn Abbâs, İkrime, Katâde "فَأَعْشَيْنَاهُمْ" ifadesinin "فَأَعْشَيْنَاهُمْ" şeklinde okunduğunu belirtmiştir.⁷³³

ac. Akl-ı Selîm Sahibi

"يُقَلِّبُ اللَّهُ اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَعِبْرَةً لِّأُولِي الْأَبْصَارِ" (Allah geceyi gündüze, gündüzü geceye çevirir; gören ve düşünenler için bunlardan alınacak ibretler vardır)⁷³⁴ âyetinde "الْأَبْصَارِ" ifadesiyle anlayış ve akıl sahipleri kastedilir. Çünkü bunlar Allah'ın her şeyi idare edip düzenlediğine delâlet eder. Bunu ancak akıl sahipleri anlar.⁷³⁵ Bu âyet, insanın eşya hakkında tefekkür etmesinin, aklını kullanmasının gerekliliğini ortaya koymuştur.⁷³⁶

"وَعَادًا وَتَمُودَ وَقَدْ تَبَيَّنَ لَكُمْ مِّنْ مَّسَاكِينِهِمْ وَرَبِّينَ لَهُمُ الشَّيْطَانُ أَعْمَالَهُمْ فَصَدَّهُمْ عَنِ السَّبِيلِ وَكَانُوا مُسْتَبْصِرِينَ" (Âd ve Semûd kavimleri de öyle. Onların durumlarını meskenlerinin kalıntıları size apaçık

⁷²⁷ el-Bağdâdî, a.g.e., C. V, s. 531; İbnu'l Cevzî, a.g.e, C. VI, s. 104.

⁷²⁸ et-Taberî, a.g.e., C. VII, s. 285; el-Beydâvî, a.g.e., C. II, s. 236.

⁷²⁹ Fâtır 35/19.

⁷³⁰ el-A'râf 7/201.

⁷³¹ es-Suyûtî, a.g.e., C. IV, s. 482.

⁷³² Yâsîn 36/9.

⁷³³ İbnu'l Cevzî, a.g.e., C.V, s. 171.

⁷³⁴ en-Nûr 24/44.

⁷³⁵ et-Taberî, a.g.e., C. IV, s. 208.

⁷³⁶ er-Râzî, a.g.e., C. VI, s. 381; en-Nesefî, a.g.e., C. II, s. 473.

gösteriyor. Şeytan onlara, (kötü) işlerini güzel gösterip kendilerini doğru yoldan saptırmıştı; oysa gerçeği görme yeteneğine de sahiplerdi.)⁷³⁷ Taberî "مُسْتَبْصِرِينَ" ifadesini anlayacak durumda olanlar olarak açıklamıştır. Ebus Suud bu ifadeyi nazar ve istidlalda usta olmak olarak yorumlamıştır. Onlar bu yeteneğe sahipti fakat bunu uygulamadılar.⁷³⁸ Mâturîdî bu ifadeyle ilgili ileri sürülen görüşleri nakletmiştir. Buna göre bu ifade onların kendi üzerlerine gelecek azabı bildiklerini ifade eder. Diğer bir yorum, onlar kendilerinin hidayet ve hak üzere olduklarını zannediyorlardı.⁷³⁹

Fahreddîn er-Râzî, âyetteki "مُسْتَبْصِرِينَ" ifadesini peygamberler vesilesiyle aydınlanmış, uyarılmış olanlar olarak açıklamıştır. Onların bu konuda bir mazereti yoktu. Çünkü peygamberler onlara yolları izah etmişti.⁷⁴⁰ İbn Kesîr bu kavimlerin, kendilerine gelen peygamberi yalanlamaları sebebiyle doğru yoldan saptıklarını ifade etmiştir. Oysa peygamberleri onlara doğruyu yanlış anlatarak akl-ı selîm sahibi olmalarını sağlıyordu.⁷⁴¹

Kurtubî "وَكَانُوا مُسْتَبْصِرِينَ" ifadesini açıklarken bu konuyla ilgili iki görüş olduğunu belirtir. İlk görüş Mücâhid'in görüşüdür. Buna göre onlar dalâlete karşı hakikati kavrama kabiliyetine sahip kimselerdi. Diğer görüşe göre onlar, delillerin zuhûru ile hakikati bâtıldan ayıran, ileri görüşlü kimselerdi. Bu görüş, söyleme daha uygundur. Çünkü hakikatle ilgili bir bilgi bilindiğinde anlayışlı manasında "مُسْتَبْصِرِينَ" denir. Ferrâ şöyle açıklamıştır: Onlar iyi ameller yapan akıllı kişilerdi. Fakat bu onlara fayda sağlamadı.⁷⁴²

1) Fıtrat

Fıtrat, sözlükte "ikiye ayırmak, yaratmak" anlamlarında olan "fatr" (فطر) kökünden türemiş olup "yaratılış, belli yeteneklere sahip olma" manasına gelmektedir.⁷⁴³ "Fıtrat", kişide doğuştan var olan tüm nitelikleri belirten bir terimdir. Bu kavram, ilk yaratılışta mahlûkâtın etki altında kalmamış ilk hallerini ifade eder.

Âyetlerde fatr kökünün türevleri 19 yerde geçmektedir. Fıtrat kavramı ise 1 âyette yer almaktadır. "فَأَقِمْ وَجْهَكَ لِلدِّينِ حَنِيفًا فِطْرَتَ اللَّهِ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا" (Sen yüzünü hanif olarak dine,

⁷³⁷ el-Ankebût, 29/38.

⁷³⁸ et-Taberî, a.g.e., C. VI, s. 376; Ebû's-Su'ûd, a.g.e., C. III, s. 736.

⁷³⁹ el-Mâturîdî, a.g.e., C. II, s. 201.

⁷⁴⁰ er-Râzî, a.g.e., C. XX, s. 142.

⁷⁴¹ İbn Kesîr, a.g.e., C. II, s. 151.

⁷⁴² el-Kurtubî, a.g.e., C. IV, s. 431

⁷⁴³ Hayati Hökelekli, "Fıtrat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1996, C. XIII, s. 47.

Allah insanları hangi fitrat üzere yaratmışsa ona çevir)⁷⁴⁴ âyetinde geçen fitrat kelimesi, kendinden önce geçen dîn ya da hanîf kavramının izahı niteliğindedir. Fıtrat, insanın yaratılıştaki aslî durumuna işaret etmektedir.

Fahreddîn er-Râzî ilgili âyette geçen fitrat kavramını tevhid inancı olarak açıklamıştır. Bununla ilk ahid arasında bağlantı bulunduğunu söylemiştir. Buna göre fitrat insanların, Allah'ın "ben sizin rabbiniz değil miyim?" sualine "evet, rabbimizsin" cevabını vermelerini ifade etmektedir. Râzî, fitrî imanın yeterli olmadığını belirterek Allah'a kulluk etmenin gerekliliğini vurgulamıştır.⁷⁴⁵ Taberî'ye göre fitrat, Cenâb-ı Hakk'ın bahsettiği tabiat, akl-ı selîmdir. Âyette geçen fitrat ise İslam'ı, ihlâsı, yaratıcıya verilen sözü ifade etmektedir.⁷⁴⁶

Fıtrat kelimesi ve türevleri hadislerde de geçmektedir. "Dünyaya gelen her insan fitrat üzere doğar; sonra anne ve babası onu yahudi, hıristiyan, mecûsî yapar"⁷⁴⁷ hadisi konunun anlaşılması bakımından önemlidir. Bu hadis, bir olan Allah'a inanma hissinin fitrî olduğunu ortaya koymaktadır. Ayrıca bireyin çevresinin, ailesinin bu his üzerindeki tesirine dikkat çekilmiştir. Âlimler fitrata Cenâb-ı Hakk'ı tanıma yatkınlığının verildiğini ifade etmişlerdir. Bu, göze görme yeteneğinin verilmesine benzetilmiştir. Bozulmamış, etki altında kalmamış fitratın yönü iyiliğe, tevhid inancına meyillidir. Herkesin fitratında bir marifetullah saklıdır. Fakat haricî faktörler nedeniyle fitrat bu yatkınlıktan, amacından uzaklaşabilir. Bununla beraber bireyde bulunan öfke, şehvet benzeri yönelimlerin varlığı da bir gerçektir. Bunları da göz önünde bulunduran âlimler, fitratın yalnız başına kâfi gelmeyeceğini söylemişlerdir. Hak dine çağırarak, hakikati gösterecek bir peygamberin gerekliliğine dikkat çekmişlerdir.

Âyetlerde, Hz. Muhammed'in sözlerinde fitrat kavramı insanın, dış faktörlerin tesiri altında kalmayan aslî karakterini ifade etmektedir. Bireyde gelişen karakter nitelikleri bu fitrattan beslenmektedir. Fıtratta Cenâb-ı Hakk'ı tanımaya, bilmeye dair bir eğilim bulunmaktadır. Ulemânın çoğuna göre bu, ilk yaratılıştaki insanın Cenâb-ı Hakk'a verdiği sözle bağlantılıdır. Bir olan Allah'a inanma, O'nu tanıma duygusu fitrîdir fakat kendiliğinden gelişmesi mümkün değildir. Çünkü kişide hazır bir tevhid düşüncesi değil, onu tevhid

⁷⁴⁴ er-Rûm 30/ 30.

⁷⁴⁵ er-Râzî, a.g.e., C. XVIII, s. 110,111.

⁷⁴⁶ et-Taberî, a.g.e., C. VI, s. 410.

⁷⁴⁷ el-Buhârî, "Cenâiz", 79, 80, 93; Müslim, "Kader", 22-25

düşüncesine ulaştıracak kapasite bulunmaktadır. İnsan varlık hakkında tefekkür edip araştırma gayreti gösterdiğinde bu kapasite onu din duygusuna, tevhid inancına ulaştıracaktır. Nitekim Hz. İbrâhîm daha çocukken tefekkür ederek tevhid inancına erişmiştir.

Naslarda geçen fitrat kavramı dört şekilde yorumlanmıştır:⁷⁴⁸

a) Ulemânın çoğu âyet ve hadislerdeki fitrat kavramını "İslam" olarak yorumlamıştır. Öyleyse "Dünyaya gelen her insan fitrat üzere doğar" manasındaki hadis, herkesin dininin İslam olduğunu ortaya koymaktadır. "Beş şey fitrattandır: Sünnet olmak, kasık temizlemek, tırnak kesmek, koltuk altı kıllarını temizlemek, bıyıkları kısaltmak"⁷⁴⁹ hadisinde de fitrat, Müslümanlık manasındadır. Buna göre fitrat kişinin, yaratıcıyı tanıma, bilme eğilimidir. Ayrıca bireyin müspet kabiliyetlerini ifade etmektedir.

b) Cenâb-ı Hakk'ın ilk yaratılıştta tayin ettiği, teğayyür edilemeyecek olan inanç ile neticesindeki saadet ya da bedbahtlık manasındadır. Nitekim "İlkin sizi yarattığı gibi (yine O'na) döneceksiniz"⁷⁵⁰ âyetinde de bu durum vurgulanmıştır.

c) Fitrattan kastedilen, Cenâb-ı Hakk'ın insanoğlundan bu âleme gelmeden evvel kendisine inandıklarına dair aldığı ahittir.

d) "Dünyaya gelen her insan fitrat üzere doğar" hadisindeki fitrat yalnızca mümin doğanlar içindir. Eğer herkes için olsaydı Cenâb-ı Hakk'ın "Andolsun ki biz cinlerin ve insanların birçoğunu cehennem için yarattık"⁷⁵¹ buyurmasının manası kalmazdı.

İbn Abdilber, bu yorumlardan en akla uygun olanının ilk görüş olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca fitrat kavramını selâmet, istikâmet olarak tanımlamıştır. "Ben bütün kullarımı hanifler olarak yarattım"⁷⁵² kutsî hadisinde yer alan "hunefâ" ifadesinin de

---

⁷⁴⁸ İbn Abdilber, Ebû Ömer Cemâleddin Yûsuf b. Abdillâh, (v. 463/1071), *et-Temhîd limâ fi'l-Muvatta Mine'l-Meânî ve'l-Esânîd*, I-XXI, (thk. Saîd Ahmed A'rab), y.y., Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, 1982, C. XVIII, s. 70, 74, 83; Hayatî Hökelekli, "Fıtrat, a.g.md., C. XIII, s. 47.

⁷⁴⁹ el-Buhârî, "Libâs", 51, 63, 64; Müslim, "Tahâret", 49-51.

⁷⁵⁰ el-A'râf 7/29.

⁷⁵¹ el-A'râf 7/179.

⁷⁵² Müslim, "Cennet", 63.

selâmet, istikâmet manasında olduğunu söylemiştir.⁷⁵³ İbnü'l Cevzî fitratı, "Allah'ın insanları onun üzerine yarattığı karakter" olarak açıklamıştır.⁷⁵⁴

Kurtûbî fitratı, hakikati kabul etme yatkınlığı olarak izah etmiştir. O'na göre herkes hissetmeye, idrak etmeye, sahih bir şekilde düşünmeye, inanmaya uygun biçimde doğar.⁷⁵⁵ İbn Teymiyye'ye göre fitrat üzere doğmak Müslümanlığı ifade etmektedir. O, ilgili hadisin "ebeveyni onu yahudi, hıristiyan yapar" kısmında "ya da müslüman yapar" ifadesinin bulunmamasının, fitrat kavramının İslam manasında olduğuna işaret ettiğini belirtmiştir.⁷⁵⁶ İbnü'l Esîr de bu görüşe katılmaktadır. Ayrıca her insanın, fitratının önündeki engeller kaldırıldığında Allah inancına ulaşacağını ifade etmiştir.⁷⁵⁷

Aşağıdaki âyetlerde insanın fitratına görme, işitme, hakikati idrak etme kabiliyetlerinin verildiğine işaret edilmiştir:

"قُلْ هُوَ الَّذِي أَنْشَأَكُمْ وَجَعَلَ لَكُمُ السَّمْعَ وَالْأَبْصَارَ وَالْأَفْئِدَةَ قَلِيلًا مَّا تَشْكُرُونَ"

"De ki: O, sizi hayata getiren, size kulaklar, gözler ve kalpler bağışlayandır; (yine de) ne kadar az şükrediyorsunuz!"⁷⁵⁸

"ثُمَّ سَوَّاهُ وَنَفَخَ فِيهِ مِنْ رُوحِهِ وَجَعَلَ لَكُمُ السَّمْعَ وَالْأَبْصَارَ وَالْأَفْئِدَةَ قَلِيلًا مَّا تَشْكُرُونَ"

"Sonra onu şekillendirip ona ruhundan üfledi. Sizin için işitme, görme ve idrak duygularını yarattı. Ne kadar az şükrediyorsunuz!"⁷⁵⁹

"قَدْ جَاءَكُمْ بَصَائِرُ مِنْ رَبِّكُمْ فَمَنْ أَبْصَرَ فَلِنَفْسِهِ وَمَنْ عَمِيَ فَعَلَيْهَا"

"Şimdi Rabbinizden size anlama ve kavrama araçları verilmiştir. Kim görürse lehine, kim görmezse aleyhinedir."⁷⁶⁰

Bu âyetlerde " السَّمْعَ وَالْأَبْصَارَ وَالْأَفْئِدَةَ " ifadeleriyle insana görme, işitme, idrak etme yetilerinin bahşedildiği hatırlatılmaktadır. Onun en önemli özelliğinin gözlem yapma, tefekkür etme kabiliyeti olduğuna dikkat çekilmiştir. Bu kabiliyet onun fitratına yerleştirilen,

⁷⁵³ İbn Abdilberr, a.g.e., C. XVIII, s. 70, 71.

⁷⁵⁴ İbnü'l Cevzî, a.g.e., C. V, s. 19.

⁷⁵⁵ el-Kurtubî, a.g.e., C. XIV, s. 29.

⁷⁵⁶ İbn Teymiyye, a.g.e., C. VIII, s. 444, 445.

⁷⁵⁷ İbnü'l Esîr, a.g.e., C. III, s. 457.

⁷⁵⁸ el-Mülk 67/23.

⁷⁵⁹ es-Secde 32/9.

⁷⁶⁰ el-En'âm 6/104.

küfrü bırakıp imana meyiletme kabiliyetidir. Âyetlerde, bu nimetleri bahşeden Allah'a şükredilmesi gerektiği vurgulanmıştır. Bu nimetler Cenâb-ı Hakk'ın, her şeye kâdir olduğunu da göstermektedir. Bu âyetlerde insanların doğru yoldan ayrılmaması, yanlış düşünce ve davranışlardan kurtulması istenmiştir.⁷⁶¹ Kulak, göz bilgiye ulaşma vasıtalarındandır. Görme, duyma en mühim duyulardır. Bundan dolayı âyetlerde görme, işitme duyusu insana verilen mühim bir kabiliyet olduğu zikredilir. Âyetlerde geçen "الْأَفْئِدَةَ" ifadesi kalbi ifade eder. Kalp, duyular vasıtasıyla elde edilen malumatı tanzim edip istidlâl yapan akla işaret eder. Allah, "السَّمْعَ" yani işitme kabiliyetini hakikati anlatanları işitebilmemiz için vermiştir. "الْأَبْصَارَ" yani görme kabiliyetini tevhide gösteren delilleri görebilmemiz için vermiştir. "الْأَفْئِدَةَ" yani anlama kabiliyetini iyiyi, kötüyü temyiz edebilmemiz için vermiştir.⁷⁶²

"إِنَّا خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ مِنْ نُطْفَةٍ أَمْشَاجٍ نَبْتَلِيهِ فَجَعَلْنَاهُ سَمِيعًا بَصِيرًا" (Şüphesiz biz denemek için insanı, karışım halindeki az bir sudan yarattık. Bu sebeple onu işitir ve görür kıldık.)⁷⁶³ âyetinde insanın imtihan vesilesiyle dünyada bulunduğu dikkat çekilmiştir. "فَجَعَلْنَاهُ سَمِيعًا بَصِيرًا" ifadesiyle insanın aklı başında ve düşünen biri kılındığı belirtilmiştir. Zeccâc demiştir ki, insanın gören, işiten kılınması onun mükellefiyet verildiğine işaret etmektedir. Âyette duyma, görme lafzıyla kastedilen bilgi kazanma, çıkarımda bulunma kabiliyetidir. Görme, işitme duyuları bilgiye ulaşma vasıtalarındandır. Âyette sadece bu duyuların zikredilmesiyle yetinilmiştir. Fakat temel maksad, kişide bulunan ve bunlar aracılığıyla bilgi kazandığı tüm yetilerdir. Râzî, semi-basar kelimelerinin kişinin kavrama ve temyiz yeteneğinden kinaye olduğunu aktarmıştır. Araplarda semi' kavramının "itaatkâr", basîr kavramının "bilen" anlamına geldiği ifade edilmiştir.⁷⁶⁴

"بَلِ الْإِنْسَانُ عَلَىٰ نَفْسِهِ بَصِيرَةٌ" (Doğrusu, insan kendisine karşı bir şahittir.)⁷⁶⁵ âyetinde insanın kendi yaptığı fiilere şahit olacağı belirtilmiştir. Âyette geçen "بَصِيرَةٌ" ifadesi iki şekilde yorumlanmıştır. Birinci görüşe göre insan mahza basîret, gören, bilen kılınmıştır. Yani akl-ı selîmle onu ebedi mutluluğa ulaştıracak şeyleri, onu bedbaht edecek şeyleri bilir. Diğer görüşe göre insanın organları, kendisinin amellerine şahittir.⁷⁶⁶

⁷⁶¹ er-Râzî, a.g.e., C. XIII, s. 134; Ebû's-Su'ûd, a.g.e., C. IV, s. 348.

⁷⁶² et-Taberî, a.g.e., C. IX, s. 471; İbn Âşûr, a.g.e., C. XII, s. 261.

⁷⁶³ el-İnsân 76/2.

⁷⁶⁴ İbnu'l Cevzî, a.g.e., C. VI, s. 230; er-Râzî, a.g.e., C. XXII, s. 335.

⁷⁶⁵ el-Kıyâmet 75/14.

⁷⁶⁶ er-Râzî, a.g.e., C. XXII, s. 293.

2) Hanîf

Hanîf, İslâmiyetten evvelki Hz. İbrahim'in dinine inananlar için kullanılan bir isimdir. Bu kavramın kökeni ve manasıyla ilgili çeşitli görüşler öne sürülmüştür. Arapça, İbranice ya da Habeşçe bir kelimedenden türediği ifade edilmiştir. Kavramın kökü olan "h.n.f.", tüm Sâmi dillerinde müşterektir. Ken'ânîce'de, "kötülüğe meyilli ve sapkın olmak, iftira etmek" manalarına gelmektedir. İbrânice'de "putperest", "doğru yoldan uzaklaşmak, dine karşı kayıtsız kalmak" ve benzeri manaları ifade etmektedir. Batılı araştırmacılara göre bu sözcük Süryanice'den gelmektedir. Süryanice'de "hnp" kökü, "putperestlik (dinlerinden dönmeyen, yani yahudi ve Hıristiyan olmayıp eski yerli dine bağlılığı sürdüren), dinî konularda kararsızlık, farklı inançların bir araya getirilmesi" mânalarına gelmektedir.⁷⁶⁷

Mes'ûdî, hanîf kelimesinin Arapçalaşmış Süryanice bir sözcük olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca "hunefâ" kelimesiyle Sabîiler'in kastedildiğini belirtmiştir. Başka bir görüşe göre bu kelime, Dâvûd (a.s.) 'ın harb yaptığı Filistinliler ile ilgili olup onların yıldızlara inandığını ifade etmektedir. Buna mukabil Arapça lügatlerde bu kavramın Arapça'dan gelmediği hakkında bilgi mevcut değildir. Bu lügatlerde "h.n.f." kökü meyletmek manasındadır.⁷⁶⁸

Cevherî'ye göre, tebliğ ettiği topluluğun putlarına tapmayıp İslam'a yönelmesi sebebiyle Hz. İbrahim'e hanîf adı verilmiştir. Ebû Amr bu kavramı, iyilikten kötülüğe ya da kötülükten iyiliğe yönelen olarak tarif etmiştir.⁷⁶⁹ Fakat lügatler ile dini kaynaklarda "h.n.f." kökü, sapkınlıktan doğru yola, İslam'a dönmek manasında kullanılmıştır. Râğîb el-İsfehânî bu kavramı, şaşkınlıktan kurtulma maksadıyla istikâmete yönelmek olarak açıklamıştır. Nitekim ⁷⁷⁰"كَانَ حَنِيفًا مُسْلِمًا" ⁷⁷¹"إِنَّ إِبْرَاهِيمَ كَانَ أُمَّةً قَانِتًا لِلَّهِ حَنِيفًا وَلَمْ يَكُ مِنَ الْمُشْرِكِينَ" ⁷⁷² âyetleri buna işaret etmektedir.

Hanîf kavramının ilk kullanımını görmek maksadıyla nassların dışındaki kaynaklara bakmak gerekmektedir. Araplarda hanîf kavramı ile müştakları pek çok şairin beyitlerinde

⁷⁶⁷ Şaban Kuzgun, "Hanîf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1996, C. XVI, s. 33.

⁷⁶⁸ Kuzgun, a.g.md., C. XVI, s. 33.

⁷⁶⁹ el-Cevherî, a.g.e., s.IV, s. 156.

⁷⁷⁰ en-Nahl 16/120.

⁷⁷¹ Âl-i İmrân 3/67.

⁷⁷² el-İsfehânî, a.g.e., s. 313.

geçmektedir. Ebû Züeyb'in (v. 28/648), "Orada bir hanif gibi iki ay cumada ve iki ay safer olmak üzere dört ay kaldı" beytindeki hanîf kavramının hıristiyan keşişe işaret ettiği belirtilmiştir. Zürrümme'nin (v. 177/735), "Gölge batıya döndüğünde onu hanif sanırsın, güneş doğduğunda ise hıristiyan olur" beytinde bu kavramın, müslüman manasında kullanıldığı görülmektedir. Hz. Muhammed'in zamanındaki şairlerden biri olan Ebu Kays b. Eslet'in (v. 1/623) beyitlerinde de bu kavram kullanılmıştır. O, beyitlerinde kabilesini bölgedeki diğer dinlere mukabil hanif bir din tesis etmeye çağırmıştır. Bu misaller, ilgili kavrama farklı manalar verildiğini ortaya koymaktadır. İslâmın ilk zamanlarında bu kavrama beyitlerinde yer veren şairlerin manasını âyetlerden aldıkları nakledilmiştir.⁷⁷³

İsfehânî, "تحف فلان" ifadesinin bir kimsenin istikamet yolunu araştırması manasında olduğunu söylemiştir.⁷⁷⁴ Cahiliye Arapları, hac yapan kişilere hanif demiştir. Ayrıca sünnet olanlar için de bu ifade kullanılmıştır.⁷⁷⁵ Taberî haniflik için bu özelliklerin kâfi olmadığını ifade etmiştir. Çünkü o devirlerde müşriklerin bir kısmı da sünnet olup hac yapmaktaydı. Hâlbuki âyetlerde hanîflik, müşrikliğin zıttını ifade etmektedir. Dolayısıyla hanîfliğin özelliklerinden biri, tevhid inancına sahip olmaktır.⁷⁷⁶ İbn Manzûr putlara tapmamayı, cünüplükten temizlenmeyi de hanifliğin özellikleri arasında saymıştır.⁷⁷⁷ Âlimlerin çoğuna göre hacca gitmek, Allah'ın emirlerine uymak hanîflikle bağlantılı görülmüştür.⁷⁷⁸

Âyetlerde "hanîf" (حنيف) kavramı 10, cemîsi olan "hunefâ" (حنفاء) kavramı 12 yerde kullanılmıştır. Bu âyetlerde genellikle müşrikliğin zıttını ifade etmektedir.⁷⁷⁹ Sekiz âyette Hz. İbrahim'in itikadına işaret etmektedir. Bazı âyetlerde Hz. İbrahim'in yahûdi ya da hıristiyan olmadığı ifade edilerek hanîf kavramı kullanılmıştır.⁷⁸⁰ Bazı âyetlerde de Hz. Muhammed ile diğer müslümanlara, hanîf olarak Allah'a kulluk görevini yerine getirmeleri buyrulmuştur.⁷⁸¹ Bu âyetlerden hanifliğin, Cenâb-ı Hakk'ın insanın yaratılışına yerleştirdiği tevhid dini olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim "فَأَقِمْ وَجْهَكَ لِلدِّينِ حَنِيفًا فِطْرَتَ اللَّهِ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا"

⁷⁷³ Kuzgun, a.g.md., C. XVI, s. 34.

⁷⁷⁴ el-İsfehânî, a.g.e., s. 313.

⁷⁷⁵ ez-Zemahşerî, a.g.e., C. I, s. 178, 236; er-Râzî, a.g.e., C. XIII, s. 57.

⁷⁷⁶ et-Taberî, a.g.e., C. I, s. 564; C. III, s. 105.

⁷⁷⁷ İbn Manzûr, a.g.e., C. XXII, s. 104.

⁷⁷⁸ et-Tabresî, Ebû Ali el-Fadl b. el-Hasen (v. 548/1153), *Mecmau'l-Beyân fi Tefsîri'l-Kur'ân*, I-VI, Beyrût: Dâru Mektebeti'l-Hayât, 1390, C. I, s. 403; er-Râzî, a.g.e., C. IV, s. 89.

⁷⁷⁹ el-Bakara 2/135, Âl-i İmrân 3/67-95, el-En'âm 6/79-161, Yûnus 10/105, en-Nahl 16/120, el-Hacc 22/31.

⁷⁸⁰ Âl-i imran 3/67; el-Bakara 2/135.

⁷⁸¹ Yûnus 10/105, er-Rûm 30/30

(Sen yüzünü hanîf olarak dine, Allah insanları hangi fitrat üzere yaratmışsa ona çevir.)⁷⁸²
âyeti bu hususa dikkat çekmektedir.

Hanîf kavramı âyetlerde İslâm'ın müterâdifi olarak gelmektedir. Örneğin "مَا كَانَ إِبْرَاهِيمَ" "مَا كَانَ إِبْرَاهِيمَ يَهُودِيًّا وَلَا نَصْرَانِيًّا وَلَكِنْ كَانَ حَنِيفًا مُسْلِمًا" (İbrâhim ne yahudi ne hristiyan idi; bilâkis o hanîf bir müslümandı)⁷⁸³ âyetinde hanîf ifadesi İslam olarak tefsir edilmiştir. İbn Mesûd "إِنَّ الدِّينَ عِنْدَ اللَّهِ" "إِسْلَامٌ" (Allah katında tek din İslâm'dır)⁷⁸⁴ buyruğunu açıklarken İslâm kavramı için Hanîfiyye kavramını kullanmıştır. Bu âyetlerden de hanîf kavramının müşrikliğin, tahrif edilmiş inancın zıttı olduğu anlaşılmaktadır.

" وَقَالُوا كُونُوا هُودًا أَوْ نَصَارَى تَهْتَدُوا قُلْ بَلْ مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ حَنِيفًا وَمَا كَانَ مِنَ الْمُشْرِكِينَ " (Onlar, 'Yahudi veya hristiyan olun ki doğru yolu bulasınız' dediler. Sen de de ki: Hayır! Biz, Hanîf olan İbrâhim'in dinine uyarız. O, müşriklerden değildi)⁷⁸⁵ âyetinde Allah'a şirk koşmayan, yahudi veya hristiyan olmayan bir topluluğa işaret edilmiştir ki, bunlara hanîf denilir. Bu âyet hanifliğin tevhid dini olduğunu ortaya koymaktadır. Çünkü Hz. İbrahim tevhid inancına sahiptir. Allah'ın gönderdiği tüm peygamberlerin tebliğ ettiği din hanîflik esasına dayanır.

Taberî, hanîf kavramıyla ilgili öne sürülen görüşleri şöyle sıralamıştır:⁷⁸⁶

1. Hanîf kavramı "hac yapan" manasındadır. Hz. İbrahim ilk hac yapan kişi olduğu için "hanîf" olarak isimlendirilmiştir. O'nun dini de "hanîflik" olarak anılmıştır. Bu görüş Hasan Basrî, Mücâhid ve Dehhâk'tan aktarılmıştır.

2. Mücâhid'den aktarılan diğer bir rivâyete göre hanîf, "tâbi olan" manasındadır. Hz. İbrahim'in dinine tâbi olanlar "hanîf" olarak adlandırılmıştır.

3. Bazı âlimler hanîf kavramının sünnet olan anlamına geldiğini ifade etmiştir. Hz. İbrahim'in ilk sünnet olan kişi olması sebebiyle onun dini hanîf olarak adlandırılmıştır.

4. Hanîf kavramı, ihlâslı manasındadır. Bu görüş Süddî'ye aittir.

5. Hanîf, İslam manasındadır. Hz. İbrahim'in dini İslam olduğundan ona tâbi olanlar hanîf yani müslüman olarak adlandırılmıştır. Taberî de bu görüşü tercih ettiğini belirtmiştir.

⁷⁸² er-Rûm 30/30.

⁷⁸³ Âl-i İmrân 3/67.

⁷⁸⁴ Âl-i İmrân 3/19.

⁷⁸⁵ el-Bakara 2/135.

⁷⁸⁶ et-Taberî, a.g.e., C. I, s. 351.

İbnü'l Cevzî, hanîf kavramıyla ilgili iki görüşü nakletmiştir. İlk görüşe göre hanîf, ibadete meyleden manasına gelmektedir. Bu görüş, hanîf kelimesinin sözlük anlamlarından biri olan "bir şeye yönelmek" manasına dayandırılmıştır. Diğer görüşe göre hanîf, doğru anlamındadır. Bu görüş İbn Kuteybe'ye aittir. Hanîf kelimesi için hac yapan, ihlâslı manalarının da verildiği nakledilmiştir.⁷⁸⁷

Hanîf kelimesi âyetlerdeki manasıyla hadislerde de geçmektedir. Buna "Allah, 'kullarımın hepsini hanîf olarak yarattım' buyurdu"⁷⁸⁸, "Ben Yahudilik ve Hıristiyanlık'la değil kolaylaştırılmış Hanîflik'le gönderildim"⁷⁸⁹ hadisleri örnek olarak verilebilir. Bu hadisler de göz önünde bulundurulduğunda hanîfliğin, tüm peygamberlerin tebliğinde müşterek kaideleri yansıttığı anlaşılmaktadır. Nitekim Hz. Peygamber de insanlara aynı inancı ulaştırmıştır. Bu sebeple hanîf kavramı, müslim kavramının müteradifi olarak kullanılmıştır.⁷⁹⁰

3) İlk Ahid (Elest Bezmi)

"Bezm" sözcüğü, Farsça'da "sohbet" manasındadır. "Elest" ifadesi ise, Arapça'da "Ben değil miyim?" anlamında " أَلَسْتُ " fiilinden gelmektedir. "Bezm-i elest", " *'Ben sizin rabbiniz değil miyim' hitabının yapıldığı ve ruhların da 'evet' diye cevap verdikleri meclis*" manasındadır.⁷⁹¹ "Bezm-i Elest" terkihi, ilk yaratılıştaki Cenab-ı Hakk ile insanlar arasında gerçekleştiği belirtilen ahitleşmeyi ifade etmektedir. Bu ifadedeki "elest" sözcüğü, âyetten alınan bir ifadedir. Âyette de bahsi geçen bu sözleşme, "misak, ahid, kalü bela, bezm-i elest" ve benzeri isimler ile anılmıştır.⁷⁹² İlgili âyet:

" وَإِذْ أَخَذَ رَبُّكَ مِنْ بَنِي آدَمَ مِنْ ظُهُورِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ وَأَشْهَدَهُمْ عَلَىٰ أَنفُسِهِمْ أَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ قَالُوا بَلَىٰ شَهِدْنَا " (Rabbin Âdemoğulları'ndan -onların sırtlarından- zürriyetlerini alıp bunları kendileri hakkındaki şu sözleşmeye şahit tutmuştu: Ben sizin rabbiniz değil miyim? 'Elbette öyle! Tanıklık ederiz' dediler.)⁷⁹³

Tefsirlerde bezm-i elest ile ilgili öne sürülen görüşler iki noktada toplanabilir:

⁷⁸⁷ İbnü'l Cevzî, a.g.e., C. I, s. 156.

⁷⁸⁸ Müslim, "Cennet", 63.

⁷⁸⁹ İbn Hanbel, a.g.e., C. V, s. 266; C. VI, s. 116.

⁷⁹⁰ Kuzgun, a.g.md., C. XVI, s. 34.

⁷⁹¹ Yusuf Şevki Yavuz, "Bezm-i Elest", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1992, C. VI, s. 106.

⁷⁹² Yavuz, a.g.md., C. VI, s. 106.

⁷⁹³ el-A'râf 7/172.

Birinci görüş: Söz konusu sözleşme insanın dünyaya gelişinden evvel vuku bulmuştur. Bu görüşe göre Allah tüm insanların ruhlarını bezm-i eleste toplamıştır. İnsanlardan onların Rabbi olduğunu kabul ettiklerine dair söz almıştır. Bu bilgilerin mecaz olarak izah edilmesi münasip olmamaktadır. Çünkü nasların zâhirî anlamlarını bırakıp te'vîl etmek için geçerli bir neden bulunmamaktadır. Ayrıca bu sözleşmenin gerçekte vuku bulmuş olması imkân dâhilindedir. Zira Allah buna kâdirdir. Selefiyye, Ehl-i Sünnet âlimlerinin çoğu, mutasavvıflar, Şia ulemâsı bu düşünceyi savunmaktadır. Bu âlimler bahsi geçen sözleşmenin vuku bulduğu yer hakkında kesin fikir öne sürmekten geri durmuşlardır.⁷⁹⁴

İkinci görüş: Âyette işaret edilen sözleşme mecâzdır. Bu görüşe göre söz konusu hâdise dünya yaratılmadan evvel gerçekleşmemiştir. Bu ahdin, insanın bedeninin yaratılması esnasında vuku bulduğu düşünülmüştür. İnsan yaratılırken onun fitratına Cenab-ı Hakk'ın varlığını, birliğini tanıma kabiliyeti yerleştirilmiştir. Böylece insanlar doğru inanca erişebilecek potansiyele sahip kılınmıştır. İnsan tabiatında bulunan iman etme potansiyeli söz konusu âyetlerde temsîlî olarak izah edilmiştir.⁷⁹⁵ Kur'ân'da bunun gibi temsîlî anlatımlar mevcuttur. Örneğin "ثُمَّ اسْتَوَىٰ إِلَى السَّمَاءِ وَهِيَ دُخَانٌ فَقَالَ لَهَا وَلِلْأَرْضِ ائْتِيَا طَوْعًا أَوْ كَرْهًا قَالَتَا أَتَيْنَا طَائِعِينَ" (Dahası O, duman halinde olan semaya iradesini yöneltti; ardından ona ve arza, 'İsteyerek veya istemeyerek gelin!' buyurdu. 'Boyun eğerek geldik' dediler)⁷⁹⁶ âyetinde temsîlî anlatım söz konusudur. Mutezilî, Mâturîdî ulema bu görüştedir. Eşarî, Şii ulemanın bir kısmının da bu görüşü savundukları nakledilmiştir. Fahreddin Razi de bu görüşü tercih etmiştir. O'na göre böyle bir sözleşme gerçekte vuku bulmuş olsaydı insanlar bunu hatırlardı. Bu sebeple âyetteki anlatım mecâz kabul edilmiştir.⁷⁹⁷

Bazı âlimler âyette söz edilen sözleşmeyi, bireyin psikolojik muhtevasına Cenab-ı Hakk'ı tanıma, O'na inanma kabiliyetinin yerleştirilmesi, böylece istidlâle gereksinim olmaksızın hakikate erişebilmesi olarak yorumlamıştır. İbn Teymiyye ve bazı Selefler bu düşüncededirler. "Her doğan çocuk fitrat üzere doğar"⁷⁹⁸ hadisinin bu hususu desteklediğini belirtmişlerdir.⁷⁹⁹

⁷⁹⁴ et-Taberî, a.g.e., C. VIII, s. 226.

⁷⁹⁵ ez-Zemahşerî, a.g.e., C. II, s. 103.

⁷⁹⁶ el-Fussilet 41/11.

⁷⁹⁷ er-Râzî, a.g.e., C. XV, s. 47.

⁷⁹⁸ el-Buhârî, "Cenaiz", 79, 93; Müslim, "Kader", 22-25.

⁷⁹⁹ İbn Teymiyye, a.g.e., C. VIII, s. 411, 414, 483.

Söz konusu âyette geçen "شَهِدْنَا" (şahidiz)" ifadesiyle ilgi farklı görüşler öne sürülmüştür. İbnü'l Cevzî bu görüşleri şöyle sıralamıştır: ⁸⁰⁰

a. Allah insanlardan söz alarak onları kendilerine şahit tutmuştur. Bu, Mukâtil'in görüşüdür.

b. Allah insanlardan söz aldığı anda onları birbirlerine şahit tutmuştur. Bu görüş Zeccâc'a aittir.

c. Allah insanlardan söz aldığı anda melekler buna şahitlik etmiştir. Süddî bu görüştedir.

Kur'ân'da Allah'ın insanlardan doğru yoldan ayrılmayacaklarına dair aldığı söze işaret eden başka âyetler de bulunmaktadır. Örneğin " ذَلِكَ الدِّينُ الْقَيِّمُ " âyetindeki "ed-dîn'ül kayyîm" ifadesiyle zikredilen dinin, insanın fitratına yerleştirildiğine, bunun teğayyür edilmeyeceğine dikkat çekilmiştir. Ayrıca bu ifadeyle onun fitrî bir din olduğuna işaret edilmiştir. " قُلْ إِنِّي هَدِيْتُ رَبِّي إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ دِينًا قِيمًا مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ حَنِيفًا " (De ki: Şüphesiz Rabbim beni doğru yola, sapasağlam bir dine, Allah'ı bir bilen İbrâhim'in dinine iletti.)⁸⁰¹ âyetinde de bu husustan söz edildiği görülmektedir.⁸⁰²

İlk ahid ile ilgili görüşleri naklettikten sonra "mîsak" kavramından bahsetmek faydalı olacaktır. "Mîsak" kavramı da "ahid, antlaşma" manasındadır. Bu kavram Kur'ân'da 25 yerde yer almaktadır. Çeşitli âyetlerde peygamberlerden, onlara tâbî olanlardan doğru yoldan ayrılmayacaklarına dair alınan sözden bahsedilirken "mîsak" kavramının kullanıldığı görülmektedir. Bu hususa " وَإِذْ أَخَذْنَا مِيثَاقَ بَنِي إِسْرَائِيلَ لَا تَعْبُدُونَ إِلَّا اللَّهَ وَبِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا " (Bir zamanlar biz İsrâiloğulları'ndan, 'Yalnız Allah'a kulluk edeceksiniz; ana babaya, yakın akrabaya, yetimlere, yoksullara iyilik edeceksiniz' diyerek söz almıştık)⁸⁰³, "وَإِذْ أَخَذْنَا مِيثَاقَكُمْ لَا تَسْفِكُونَ دِمَاءَكُمْ وَلَا تُخْرِجُونَ أَنْفُسَكُمْ مِنْ دِيَارِكُمْ" (Vaktiyle sizden, birbirinizin kanlarını dökmeyeceğinize, birbirinizi yurtlarınızdan çıkarmayacağınıza dair de söz almıştık.)⁸⁰⁴, "وَإِذْ أَخَذَ اللَّهُ مِيثَاقَ النَّبِيِّينَ لَمَا آتَيْنَاكُمْ مِنْ كِتَابٍ وَحِكْمَةٍ ثُمَّ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مُصَدِّقٌ لِمَا مَعَكُمْ لَتُؤْمِنُنَّ بِهِ وَلَتَنْصُرُنَّهُ" (Allah peygamberlerden, 'Ben size kitap ve hikmet verdikten sonra nezdinizdekini tasdik eden bir elçi size geldiğinde ona

⁸⁰⁰ İbnü'l Cevzî, a.g.e., C. II, s. 408.

⁸⁰¹ el-En'âm 6/ 161.

⁸⁰² Yavuz, a.g.md., C. VI, s. 106.

⁸⁰³ el-Bakara 2/83.

⁸⁰⁴ el-Bakara 2/84.

mutlaka inanacak ve yardım edeceksiniz' diyerek söz almıştı)⁸⁰⁵ âyetleri örnek olarak verilebilir.

b. Mürekkebe

ba. Nazar

Nazar sözcüğü Arapça "n.z.r." maddesinden türemiştir. Sözlükte "görmek, bakmak, bakışları yönlendirmek, beklemek" manalarını ifade etmektedir. "Düşünmek, zihninden geçirmek" manalarını da içermektedir.⁸⁰⁶ Bu sözcük Türkçe'de "beğenilen şeye kıskançlıkla bakmak, zarar verecek şekilde onu etkilemek" anlamını ifade etmektedir. "Nazar etmek", "nazar değmesi" gibi terkiplerle ifade edilmektedir. Bu, Arapça'da "isabetü'l-ayn" ifadesiyle kullanılmaktadır.⁸⁰⁷

İsfehânî "nazar" (نظر) kavramını "bir nesneyi algılama maksadıyla gözü çevirmek" olarak tanımlamıştır. "Düşünmek, araştırmak" anlamlarını da kapsamaktadır. "Araştırma neticesinde hâsıl olan bilgi" manasına da gelmektedir. Avam dilinde genellikle "gözle bakmak" manasında kullanılmaktadır. Âlimler nezdinde "basiret" manasında kullanılmaktadır. "Bir nesneye baktım" manasında olan "نظرْتُ الى كذا" ifadesi "eşyaya bakma amacıyla uzanmak" manasındadır. Buna "فَنظَرَ نَظْرَةً فِي النُّجُومِ" (Sonra yıldızlara şöyle bir baktı)⁸⁰⁸ âyeti örnek olarak verilebilir. "نظرْتُ فيه" ifadesi ise "bir nesneyi görüp onun hakkında düşünmek" manasındadır. Buna "أَفَلَا يَنْظُرُونَ إِلَى الْإِبِلِ كَيْفَ خُلِقَتْ" (Peki devenin nasıl yaratıldığına bakmazlar mı)⁸⁰⁹ âyeti örnek olarak verilebilir. Bu âyetlerde tefekkür etmenin, nazari gayretin öneminin vurgulandığı görülmektedir.⁸¹⁰

"أَوَلَمْ يَنْظُرُوا فِي مَلَكُوتِ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَا خَلَقَ اللَّهُ مِنْ شَيْءٍ وَأَنْ عَسَى أَنْ يَكُونَ قَدِ اقْتَرَبَ أَجَلُهُمْ" (Göklerin ve yerin egemenliği üzerinde, Allah'ın yarattığı her bir nesne üzerinde ve kendi ecellerinin yaklaşmış olabileceği hususunda hiç kafa yormadılar mı)⁸¹¹ âyetinde geçen "يَنْظُرُوا" ifadesiyle söz edilen şeylerin yaratılışındaki hikmeti düşünmek kastedilmiştir.

⁸⁰⁵ Âl-i İmrân 3/81.

⁸⁰⁶ İbn Manzûr, a.g.e., C. V, s. 215.

⁸⁰⁷ Salime Leyla Gürkan, "Nazar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1992, C. XXXII, s. 443.

⁸⁰⁸ es-Sâffât 37/88.

⁸⁰⁹ el-Ğâşiye 88/17.

⁸¹⁰ el-İsfehânî, a.g.e., s. 1068.

⁸¹¹ el-A'râf 7/185.

" وَلَا يُكَلِّمُهُمُ اللَّهُ وَلَا يَنْظُرُ إِلَيْهِمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ " (Kıyâmet günü Allah onlarla konuşmayacak, onlara bakmayacak)⁸¹² âyetinde Allah'ın kıyâmet gününde, sözünde durmayıp yeminlerini bozanlara bakmayacağı ifade edilmiştir. Cenâb-ı Hakk'ın, kullarına bakması onları nimetlendirip ihsanda bulunmasıdır. Âyette geçen " لَا يَنْظُرُ إِلَيْهِمْ " ifadesi, o kulların Allah katında değerinin olmadığını göstermektedir.⁸¹³

"نظرته" ⁸¹⁴ "Nazar" (نظر) kelimesinin "bekleme" (انتظار) manası da bulunmaktadır. "هل يَنْظُرُونَ إِلَّا السَّاعَةَ أَنْ تَأْتِيَهُمْ بَغْتَةً" ifadesi "bekledim, geciktirdim" manasındadır. Buna "فَلْيَنْظُرُوا إِلَيَّ مَعَكُمْ مِنَ الْمُنتَظِرِينَ" (De ki: Bekleyin bakalım, ben de sizinle beraber bekliyorum!)⁸¹⁵, " وَمَا كَانُوا إِذًا مُنْتَظِرِينَ " (O zaman onlar bekletilecek değildir)⁸¹⁷ âyetleri örnek olarak verilebilir.

"Nazar" kelimesi "şaşkınlığa düşmek" manasında da kullanılmaktadır. Örneğin "فَأَخَذْتُكُمُ الصَّاعِقَةَ وَأَنْتُمْ تَنْظُرُونَ" (Bunun üzerine sizi yıldırım çarpmıştı ve siz de bakakalmıştınız)⁸¹⁸ âyetinde inkârcıların şaşkınlıkları "تَنْظُرُونَ" ifadesiyle ortaya konulmuştur. "فَانجَيْنَاكُمْ وَأَغْرَقْنَا آلَ فِرْعَوْنَ وَأَنْتُمْ تَنْظُرُونَ" (Sizi kurtardık; Firavun'un adamlarını da siz bakıp dururken denizde boğduk)⁸¹⁹ âyetinde geçen " تَنْظُرُونَ " ifadesi ise "ibretle bakmak" şeklinde izah edilmiştir.⁸²⁰

"وَمِنْهُمْ مَنْ يَنْظُرُ إِلَيْكَ" (Sana bakıyorlar zannedersin, oysa görmezler)⁸²¹ âyetinde bakmak ile görmenin farklı şeyler olduğuna işaret edilmiştir. "وَمِنْهُمْ مَنْ يَنْظُرُ إِلَيْكَ" (Onların arasında sana bakanlar da var; ama eğer görmüyorlarsa körlere doğru yolu sen nasıl göstereceksin)⁸²² âyeti de bakmak ile görmenin farkına işaret etmektedir. Bakmak yüzeysel bir durum, görmek ise daha içsel bir durumdur. Dolayısıyla görmek, derûnî gerçeklikleri idrak etmek daha mühimdir. Önemli olan gözün

⁸¹² Âl-i İmrân 3/77.

⁸¹³ ez-Zemahşerî, a.g.e., C. I, s. 197.

⁸¹⁴ el-İsfehânî, a.g.e., s. 1068.

⁸¹⁵ ez-Zuhrûf 43/66.

⁸¹⁶ Yûnus 10/102.

⁸¹⁷ el-Hicr 15/8.

⁸¹⁸ el-Bakara 2/55.

⁸¹⁹ el-Bakara 2/50.

⁸²⁰ et-Taberî, a.g.e., C. I, s. 422.

⁸²¹ el-A'râf 7/198.

⁸²² Yûnus 10/43.

görmesi değil, kalbin görmesidir. Zira kalp gözleri kapalı olup hakikati göremeyenler kör hükmünde olmaktadır.⁸²³

Basîret yetisinin daha nazari akılla ilişkili olduğu görülmektedir. Zira basîret eşyanın batınını idrak etme, hakikati görme, anlama, doğruyla yanlış ayırt edebilme kabiliyetidir. ⁸²⁴"فَدَّ جَاءَكُمْ بَصَائِرُ مِنْ رَبِّكُمْ" ve ⁸²⁵"وَجَعَلَ لَكُمْ السَّمْعَ وَالْأَبْصَارَ وَالْأَفْئِدَةَ" gibi âyetler, basîretin nazari boyutuna işaret etmektedir. "الْأَبْصَارَ , بَصَائِرُ" kelimeleri idrak etme, kavrama, hakikati görme yetisi olarak da açıklanmıştır. Basîret kabiliyetinin gelişme imkânının olması gibi körelme ihtimali de vardır. İnsan dünyanın süsüne aldanarak nefsini kötülüklerle kirletmezse, aklını doğru yola ulaşmak için kullanırsa kalp gözü olarak da adlandırılan basîret yetisi gelişir. Hakikati bir bakışta idrak edecek mertebeye yükselir. Fakat inkâr, nifâk, kibir gibi menfî inançlara, hislere kapılır ve kötü davranışlar sergilerse basîret yetisi körelir. Böyle bir durumda o kişi, gözleri görse bile kör hükmünde olur. Dolayısıyla Allah'ın insana bahşettiği basîret yetisini iyi değerlendirmek ve bunu salih amelle uygulamaya dökmek gerekmektedir.

bb. Rü'yet

"Rü'yet" kavramı sözlükte "gözle müşâhade etmek, görmek" manasına gelmektedir.⁸²⁶ "Kalple görmek, bakmak" manasını da taşımaktadır.⁸²⁷ Kelebâzî'ye göre rü'yet, Allah'ın cemalini temaşa etmektir. Ru'yetullâh kavramı, müslümanların âhirette Allah'ı görmesini ifade eden bir terimdir.⁸²⁸

Ru'yetullâh hakkında ileri sürülen görüşler iki grupta ele alınmaktadır:

1) Dünyada ru'yetullâh: Bu hususta iki görüş bulunmaktadır. İlk görüşe göre Cenâb-ı Hakk dünyada görülebilir. Bu, Müşebbihe ve Sufiyye'nin bir kısmının görüşüdür. Delil olarak nefis terbiyesi ve tezkiyesi neticesinde yaşadıklarını ifade ettikleri ruhî tecrübeleri öne sürmektedirler. Fakat bu herkesi bağlayacak bir hucdet olmamaktadır.⁸²⁹ Diğer görüşe göre hiç kimse Cenâb-ı Hakk'ı dünyada göremez. Mûsâ (a.s.), Hakk'ı dünyada görmeyi murad

⁸²³ ez-Zemahşerî, a.g.e., C. II, s. 192; er-Râzî, a.g.e., C. XII, s. 390.

⁸²⁴ el-En'âm 6/106; "Rabbinizden size anlama ve kavrama araçları geldi."

⁸²⁵ en-Nahl 16/78; "Size işitme duyusu, görme duyusu, duyma, düşünme yetisi bahşetti."

⁸²⁶ el-Cürcânî, a.g.e., s. 109.

⁸²⁷ İbn Manzûr, a.g.e., C. XIV, s.291; ez-Zebîdî, a.g.e., s. 102.

⁸²⁸ el-Kelâbâzî, a.g.e., s. 42.

⁸²⁹ İbn Teymiyye, a.g.e., C. V, s. 489.

etmesine karşılık "Sen beni asla göremezsin"⁸³⁰ yanıtını almıştır. Bununla beraber "لَا تُدْرِكُهُ" " (Gözler O'nu idrak edemez, hâlbuki O gözleri idrak eder.)⁸³¹ âyetinde gözlerin Cenâb-ı Hakk'ı göremeyeceğine işaret edilmiştir. Ulemâ bu âyetten hareketle ru'yetullâhın dünyada gerçekleşmeyeceğini ifade etmişlerdir.⁸³²

Hiz. Peygamberin dünyada Cenâb-ı Hakk'ı görüp görmediği hususu da ihtilafıdır. Bazı âlimler bu hâdisenin vuku bulduğunu düşünmüştür. Zira mi'rac olayına dair aktarılan bazı rivâyetlerde Hiz. Muhammed'in Cenâb-ı Hakk'ı gördüğü belirtilmiştir. Fakat birtakım rivâyetlerin mevzu olması sebebiyle Hiz. Muhammed'in miracta Cenâb-ı Hakk'ı gördüğüne dair huccet sayılmamıştır. Dolayısıyla bazı âlimler Hiz. Muhammed'in miracta Allah'ı görmediğini ileri sürmüşlerdir. Zira "وَمَا كَانَ لِنَبِيٍّ أَنْ يَكَلِمَهُ اللَّهُ إِلَّا وَحْيًا أَوْ مِنْ وَرَائِ حِجَابٍ أَوْ يُرْسِلَ رَسُولًا" (Herhangi bir beşer ile Allah'ın konuşması ancak vahiy ile yahut perde arkasından ya da bir elçi gönderip, izni ile dilediğini vahyetmesi şeklinde olabilir.)⁸³³ âyetinde insanın Cenab-ı Hakk'la üç yol haricinde konuşamayacağı belirtilmiştir.

2) Âhirette ru'yetullâh: Bu hususa dair öne sürülen görüşler iki grupta toplanmaktadır.

a) Âlimlerin bir kısmına göre müslümanlar âhirette Cenâb-ı Hakk'ı görecektir. Ancak inkârcılar bundan mahrum olacaktır. " وَجُوهٌ يَوْمَئِذٍ نَاصِرَةٌ . إِلَىٰ رَبِّهَا نَاطِرَةٌ " (Oysa o gün bir kısım yüzler rablerine bakarak mutlulukla parıldayacaktır)⁸³⁴ buyruğunda yer alan " إِلَىٰ رَبِّهَا نَاطِرَةٌ " ibaresi bu hususa dair delil teşkil etmektedir. Bu görüşte olan âlimler söz konusu ifadeyi baş gözüyle görmek olarak yorumlamıştır. " لَا تُدْرِكُهُ الْأَبْصَارُ وَهُوَ يُدْرِكُ الْأَبْصَارَ " (Gözler O'nu idrak edemez, halbuki O gözleri idrak eder)⁸³⁵ buyruğunu gözlerin dünyada Cenâb-ı Hakk'ı idrak edememesi olarak yorumlamışlardır.⁸³⁶ Cenab-ı Hakk'ın âhirette gözle görülmesi aklen uygundur. Zira görülme konusu, var olmayla ilişkilidir. Allah vardır ve görülmesi gerekir.⁸³⁷ Ayrıca Cenâb-ı Hakk'ın âhirette insanların gözlerini O'nu görebilecek kabiliyete sahip kılması da mümkündür. Bu görüş Ehl-i sünnet ile Selefiyye'ye aittir. Selefiyye Cenâb-ı

⁸³⁰ el-A'râf 7/143.

⁸³¹ el-En'âm 6/103.

⁸³² et-Taberî, a.g.e., C. XII, s. 19

⁸³³ eş-Şûrâ 42/51.

⁸³⁴ el-Kıyâmet 75/22-23.

⁸³⁵ el-En'âm 6/103.

⁸³⁶ et-Taberî, a.g.e., C. XII, s. 13, 14.

⁸³⁷ İbn Teymiyye, a.g.e., C. VI, s. 136.

Hakk'ın âhirette yer, yön bulunmaksızın görüleceğini belirtmiştir. Mâturîdî ile Fahreddîn Râzî de bu görüştedir. Bununla birlikte rü'yetin yalnızca naklen ispatlanabileceğini ifade etmişlerdir.⁸³⁸ Bunların haricindeki Eş'arî ve Mâturîdî âlimlere göre rü'yet aklen de ispatlanabilmektedir.

İnkârcıların kıyâmette Cenâb-ı Hakk'ı görmeleri hakkındaki ehl-i sünnet ulemasının muhtelif görüşleri bulunmaktadır. Âlimlerin çoğu inkârcıların mahşerde Cenâb-ı Hakk'ı göreceklerini düşünmüşlerdir. Ancak ardından azap gereği, O'nu görme imkânları olmayacaktır.⁸³⁹

b) Allah'ın ahirette görülmesi imkân dâhilinde değildir. Çünkü " لا تُدْرِكُهُ الْأَبْصَارُ وَهُوَ يُدْرِكُ الْأَبْصَارَ " (Gözler O'nu idrak edemez, hâlbuki O gözleri idrak eder.)⁸⁴⁰ âyetinde gözlerin Allah'ı göremediği ifade edilmiştir. " فَقَالُوا أَرْنَا اللَّهَ جَهْرَةً فَأَخَذَتْهُمُ الصَّاعِقَةُ بِظُلْمِهِمْ " (Bize Allah'ı apaçık göster demişlerdi de bu haksız davranışları yüzünden onları hemen yıldırım çarpmıştı)⁸⁴¹ âyetinde de Cenâb-ı Hakk'ı görmek isteyenlerin cezalandırıldığı bildirilmiştir. Âyette belirtildiği üzere Mûsâ (a.s.) O'nu görememiş, bu talebinden dolayı tövbe istiğfarda bulunmuştur.⁸⁴²

Bu görüşü savunanlara göre " وَجُوهٌ يَوْمَئِذٍ نَّاضِرَةٌ إِلَىٰ رَبِّهَا نَاطِرَةٌ " (Oysa o gün bir kısım yüzler rablerine bakarak mutlulukla parıldayacaktır)⁸⁴³ buyruğu rü'yetin âhirette gerçekleşeceğini ispatlamamaktadır. Onlara göre bu âyet müteşâbihdir ve "O gün rablerinin mükâfatını bekleyen parlak yüzler vardır" şeklinde yorumlanmalıdır. Bu görüşte olan âlimler âyetteki "ناظرة" lafzını "beklemek" olarak izah etmiş ve Allah'ın âhirette görülemeyeceğini ifade etmişlerdir.⁸⁴⁴ Bu âlimlerce Kur'an'da, beşerin Cenâb-ı Hakk'la konuşma biçimleri arasında yüzyüze konuşmanın yer almadığı belirtilmiştir.⁸⁴⁵

Mutasavvıflara göre Cenâb-ı Hakk'ın dünyada görülmesi mümkün değildir. Bu, ne gözün görmesiyle ne de kalbin görmesiyle mümkündür. Fakat O'nun kalple bilinmesi imkân

⁸³⁸ el-Mâturîdî, a.g.e., C. II, s. 128; er-Râzî, a.g.e., C. XXX, s. 226.

⁸³⁹ es-Suyûtî, a.g.e., C. II, s. 397-398

⁸⁴⁰ el-En'âm 6/103.

⁸⁴¹ en-Nisâ 4/153.

⁸⁴² el-A'râf 7/143.

⁸⁴³ el-Kıyâmet 75/22-23.

⁸⁴⁴ Kâdî Abdülcebbar, a.g.e., s. 264; ez-Zemahşerî, a.g.e., C. IV, s. 192; er-Râzî, a.g.e., C. III, s. 85.

⁸⁴⁵ er-Râzî, a.g.e., C. XXVII, s. 187.

dâhilindedir. Burda basîret devreye girmektedir. Allah'ın âhirette görüleceğine dair âyetlerden, hadislerden hareketle O'nun âhirette görülebileceği kabul edilmiştir.⁸⁴⁶

"Basara" kelimesi ve türevlerinin Kur'ân-ı Kerîm'de geçen hâlleri ve sayıları aşağıdaki tabloda ifade edilmiştir:

أَبْصَارُهُمْ (13)	الْأَبْصَارُ (17)	بَصَائِرُ (6)	مُسْتَبْصِرِينَ (1)	فَبَصَّرْتُ (1)	يُبْصِرُونَ (12)
أَبْصَارِهَا (1)	أَبْصَارًا (1)	الْبَصِيرَ (8)	مُبْصِرًا (3)	بَصَّرْتُ (1)	تُبْصِرُونَ (9)
أَبْصَارُهَا (1)	بَصِيرٌ (27)	بَصْرًا (1)	مُبْصِرَةً (3)	يُبْصِرُ (1)	فَسَتُبْصِرُ (1)
أَبْصَارَكُمْ (2)	بَصِيرًا (15)	بَصِيرَةً (2)	مُبْصِرُونَ (1)	يُبْصِرُوا (1)	يُبْصِرُونَ (1)
أَبْصَارُنَا (1)	الْبَصِيرُ (10)	تَبْصِيرَةً (1)	بَصْرِهِ (1)	أَبْصَارًا (1)	أَبْصَرَ (1)
				أَبْصَرْنَا (1)	أَبْصَرَ (3)

II. KUR'ÂN'DA "BASÎRET" KAVRAMININ TAHLİLİ

"Kur'ân'da Basîret Kavramının Tahlili" başlığı altında basîret kavramı, "Öznesi", "Nesnesi" ve "Yüklemine Göre" ele alınacaktır.

A. ÖZNESİNE GÖRE

Kur'ân'da basîret kavramı Allah ve insanlar için kullanılmıştır. Bunlar gruplara ayrılarak alt başlıklar halinde incelenecektir.

⁸⁴⁶ el-Kelâbâzî, a.g.e., s. 42; el-Kuşeyrî, a.g.e., s. 250.

1. Allah

Basîretin kaynağı, âlemin müdebbiri olan Allah'tır. İnsan, yaratıcısının emirlerine uyar, salih amel işler ve kötülüklerden uzak durursa kalp gözü denilen basîret yetisi aktif halde olur ve hakikatleri idrak eder. Allah kulun kalbini ilahi nurlarla doldurur. Böylece iyiyi kötüyü, doğruyu yanlış bir bakışta ayırt edebilecek konuma yükselir.

Basîret kavramı sözlükte görme, kavrama, bilme, sezgi, firaset gibi manalara gelmektedir.⁸⁴⁷ İstilahta ise "*kutsiyet nuruyla aydınlanmış kalbin kuvveti*" şeklinde tanımlanır.⁸⁴⁸ Basîret kalbin nuru olarak görülmüştür. Kalp bu nur vesilesiyle eşyanın hakikatini görür. Basîretin zıddı ise manevi körlüktür.

Basîr (بصير), Allah'ın en güzel isimlerindedir. Bu kelime, görmeye konu olan eşyayı tümüyle kavrayıp gören manasına gelir. İnsanda bu kavrayışın meydana gelmesi bazı şartlara bağlıdır. Fakat Allah için bu şartlar mevzu bahis olmamaktadır. Nitekim O, her şeyi bir vasıtaya ihtiyaç duymadan görür ve bilir. Bu, "أَنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ بَصِيرٌ" (Zira Allah, her şeyi gören, işitendir.)⁸⁴⁹ âyeti gibi pek çok âyette ifade edilmiştir. Basîr kelimesi "görmek, bilmek, sezme" manalarına gelen basar (بصر) maddesinden türemiş olan sıfattır. Ayrıca "gizli ve açık her şeyi bütün özellikleriyle idrak edip gören" manasında Allah'ın isimlerinden biridir. Yaratıcı, yaratılmışların kavradığı veya kavrayamadığı şeylerin tümünü ince ayrıntısına kadar göze ihtiyaç duymadan bilir. Basar, Hakk'ın zatına nisbet edilen manevi vasıflarlardandır.⁸⁵⁰

İbnü'l-Cevzî'ye göre basîr kelimesi dört farklı manayı ifade eder. Bu manaları "sezen, gözüyle gören, kesin delil vasıtasıyla hakikati kavrayan, ibret gözüyle bakan" olarak tasnif etmiştir.⁸⁵¹ Peygamberimizin sözlerinde basîr kavramı, Allah'ın ismi olarak geçer.⁸⁵²

"بَصِيرٌ" kelimesi âyetlerde "gören" manasında 51 yerde geçmektedir.⁸⁵³ Buna şu âyetler örnek olarak verilebilir: "قَالَ رَبِّ لِمَ حَشَرْتَنِي أَعْمَى وَقَدْ كُنْتُ بَصِيرًا" (Der ki: Rabbim, beni niçin kör olarak haşrettin? Hâlbuki ben gören biriydim.)⁸⁵⁴ ; "قُلْ هَلْ يَسْتَوِي الْأَعْمَى وَالْبَصِيرُ" (De ki: Hiç

⁸⁴⁷ er-Râğib İsfehânî, a.g.e., s. 49; İbn Manzûr, a.g.e., C. IV, s. 65.

⁸⁴⁸ el-Cürçânî, a.g.e., s. 31; et-Tehânevî, a.g.e., C. I, s. 123.

⁸⁴⁹ el-Hacc 22 /61.

⁸⁵⁰ Bekir Topaloğlu, İlyas Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, İSAM yayınları, 2010, s. 40.

⁸⁵¹ İbnü'l-Cevzî, a.g.e., s. 199, 200.

⁸⁵² İbn Mâce, a.g.e., "Duâ", 10 ; et-Tirmîzî, a.g.e., "Da'avât", 82.

⁸⁵³ Abdülbâkî, a.g.e., s. 122.

⁸⁵⁴ Tâhâ 20/125.

gören ile görmeyen bir olur mu?)⁸⁵⁵ Bu âyetlerden 41 inde Allah'ın ismi olarak geçmektedir. Bunlardan bazıları: "وَاللَّهُ بَصِيرٌ بِالْعِبَادِ" (Allah, kullarını hakkıyla görendir. ⁸⁵⁶ ; "إِنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ بَصِيرٌ" (Şüphesiz Allah her şeyi gören, işitendir.)⁸⁵⁷ Basîr sıfatının kullardaki yansıması ise onların kap gözlerinin açık olmasıdır. Bu sıfattan nasibi olmayanlar hakikati göremezler ve kör hükmünde olurlar.

İslam âlimleri "basîr" (بصير), "mübsır" (مبصر) kavramlarının birbirinden farklı olduğunu ifade etmişlerdir. Örneğin Buhârî "basîr" kavramının, gönül gözüyle görmek manasında olduğunu belirtmiştir. O'na göre "mubsir", gözle görmek manasındadır.⁸⁵⁸ Taberî de bu kavramların birbirinden farklı olduğunu ifade eder. Allah için kullanılan "basîr" kelimesinin "mübsır" anlamında aktarıldığını söyler.⁸⁵⁹ El-Eş'arî'nin, "basîr-mübsır" kavramları arasında ayırma gitmediği nakledilir. O, Allah'a gören manasında "müdrîk" kelimesinin atfedilmesini caiz kabul etmiştir.⁸⁶⁰ Kâdî Abdülcebâr, bu kelimeler arasındaki anlam farkını şöyle ifade etmiştir: "Basîr", görmeye konu olan eşyanın tümünü kavramayı belirten bir vasıftır. Allah'ın sıfatlarındandır. "Mübsır" kavramı, görülebilecekleri varolduğunda gören anlamındadır. O halde "basîr" kavramı görebilme özelliğini, "mübsır" kavramı görme hadisesini anlatır.⁸⁶¹

Basîr kavramı, sübûtî sıfatlardan kabul edilir. "Semi' ve basîr" kelimeleri ile "hay" kelimesi arasında yakın bir bağ kurulmuştur. Hatta bu vasıfların, hay kavramının zorunlu bir neticesi olduğu düşünülmüştür. Bağdat ekolünden olan Mu'tezile ulemasına göre, "basîr" ismi bağımsız vasıf değildir. Bu ismin, "alîm" vasfının farklı bir tabiri olduğunu belirtmişlerdir. Fakat Basra Mu'tezîlîleri ve diğer İslâm ulemâsına göre, görme vasfı "ilim" vasfıyla ilişkili olmakla beraber o da bağımsız bir vasıftır.⁸⁶²

Bu bilgileri verdikten sonra, "Allah'ın sıfatları" alt başlığında Allah'ın isimlerinden olan "basîr" isminin Kur'an'da diğer isimlerle münasebetine dair bazı örneklere yer verilip

⁸⁵⁵ el-En'âm 6/50.

⁸⁵⁶ Âl-i İmrân 3/15.

⁸⁵⁷ el-Hacc 22/75, el-Lokmân 31/28, el-Mücâdele 58/1.

⁸⁵⁸ el-Buhârî, "Meğâzi", 18.

⁸⁵⁹ et-Taberî, a.g.e., C. I, s. 341.

⁸⁶⁰ İbn Fûrek, a.g.e., s. 45.

⁸⁶¹ Kâdî Abdülcebâr, Ebû'l Hasan Abdülcebâr b. Ahmed, (v. 415/1025), *Tenzîhü'l-Kur'ân ani'l-Metâ'in*, (thk. Ahmed Abdurrahîm Seyyâh), Kâhire: Mektebetu'n-nâfize, 2006, s. 135, 138.

⁸⁶² Topaloğlu, "Basîr", a.g.md., C. V, s. 102-103.

bunların tahlili yapılacaktır. Ardından "Allah'ın fiilleri" alt başlığında O'nun, âlemi yaratması, yönetmesi, vahyetmesi ve ilham etmesi ile ilgili bilgi verilecektir.

a. Sıfatları

aa. Hayy - Basîr

"Hayy" kelimesi sözlükte "yaşamak, diri olmak" manasındadır. Âyetlerde geçen "hayat" kelimesi ve türevlerinin hem Allah hem insanlar için kullanılmakta olduğu görülmektedir. Bu ifadenin Allah için kullanıldığında ölümsüzlüğü ifade ettiği anlaşılmaktadır.⁸⁶³

Ulemâya göre " basîr, semi' " kelimeleri "hay" kelimesiyle yakından alakalıdır. Hatta hay vasfının zorunlu bir neticesi olarak görülür. Zira hayat sahibi varlıkta, görme, duyma vasıfları da bulunmalıdır. Görme, duyma yetkinliği belirten ifadelerdir. Dolayısıyla bu yetkinliklerin Allah'ta bulunmaması düşünülemez.

Âyetlerde "yaşatmak, diriltmek" manasındaki "ihyâ" kavramının müştakları 47 yerde Cenâb-ı Hakk'a atfedilmektedir. Bu âyetlerde O'nun, yağmur vesilesiyle toprağı yeşerttiği, bu vesileyle de canlıları nimetlendirdiği ifade edilmektedir.⁸⁶⁴ Hayır işleyenleri iki âlemde de mükâfatlandıracağı, âhîret âleminde ölüleri dirilteceği sıklıkla belirtilmektedir. Kur'ân'da diriltenin, hayatı devam ettirenin, öldürenin Cenâb-ı Hakk olduğu, neticede her şeyin O'na döneceği birçok yerde vurgulanmaktadır. Buna " هُوَ يُحْيِي وَيُمِيتُ وَاللَّيْلَةُ تُرْجَعُونَ " (Hayatı veren de alan da O'dur; sonunda O'na döndürüleceksiniz)⁸⁶⁵, " وَإِنَّا لَنَحْنُ نُحْيِي وَنُمِيتُ وَنَحْنُ الْوَارِثُونَ " (Kuşkusuz hayat veren de öldüren de biziz; her şeyin son sahibi de biz oluruz)⁸⁶⁶ âyetleri örnek olarak verilebilir.

Hayy vasfının beş yerde Cenâb-ı Hakk'a izafe edildiği görülmektedir. Bu ismin ve türevlerinin yer aldığı bazı âyetler:

"اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْحَيُّ الْقَيُّومُ"

⁸⁶³ Bekir Topaloğlu, "Hayy", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1997, C. XVI, s. 549.

⁸⁶⁴ Topaloğlu, a.g.md., C. XVI, s. 549.

⁸⁶⁵ Yûnus 10/ 56

⁸⁶⁶ el-Hicr 15/23.

"Allah, O'ndan başka tanrı yoktur."⁸⁶⁷

"وَاللَّهُ يُخَيِّبُ وَيُمِيتُ ۖ وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ"

"Dirilten de Allah'tır, öldüren de ve Allah, bütün yaptıklarınızı görür."⁸⁶⁸

"يُخَيِّبُ وَيُمِيتُ ۚ وَهُوَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ"

"Hem hayat verir hem öldürür. O'nun her şeye gücü yeter."⁸⁶⁹

"وَتَوَكَّلْ عَلَى الْحَيِّ الَّذِي لَا يَمُوتُ وَسَبِّحْ بِحَمْدِهِ"

"Asla ölmeyecek olan O diri varlığa (Allah'a) dayanıp güven ve O'na hamdederek yüceliğini dile getir."⁸⁷⁰

"وَعَنْتِ الْوُجُوهُ لِلْحَيِّ الْقَيُّومِ وَقَدْ خَابَ مَنْ حَمَلَ ظُلْمًا"

"Diri ve her şeyin varlığı kendine bağlı olan Allah'ın huzurunda yüzler (başlar) hicapla eğilmiştir; zulmü yüklenmiş olan ise hüsrana uğramıştır."⁸⁷¹

Bahsi geçen âyetler izah edilirken hayy kavramı, "başlangıcı ve sonu olmayan" şeklinde açıklanmıştır. Ardından bu vasfın, Allah'ın evrenin müdebbiri olmasıyla bağlantı kurulup açıklandığı nakledilmiştir. Bu kavramın 3 âyette tevhid konusu kapsamında geçtiği dikkate alınarak ilah olmaya, kulluk edilmeye layık varlığın hay olmasının gerekliliği belirtilmiştir.⁸⁷² Hayy kavramı gâfil olmayan, yanılmayan, unutmayan olarak da açıklanmıştır.⁸⁷³

ab. Alîm - Basîr

Âlimler tarafından görme vasfının ilim vasfıyla ilişkili olduğunun altı çizilmiştir. Bununla beraber basar vasfı da bağımsız bir vasıf olarak görülmüştür. Nitekim görmeye mevzu bahis olan eşyayı yalnızca bilmek başka, bizzat görerek bilmek başkadır. Hay ve alîm olan Cenâb-ı Hakk'ta görme ve duyma yetkinliğinin bulunmaması düşünülemez. Âyetlerde ve

⁸⁶⁷ el-Bakara 2/255.

⁸⁶⁸ Âl-i İmrân 3/156.

⁸⁶⁹ el-Hadîd 57/2.

⁸⁷⁰ el-Furkân 25/58.

⁸⁷¹ Tâhâ 20/111.

⁸⁷² et-Taberî, a.g.e., C. III, s. 109; Topaloğlu, a.g.md., C. XVI, s. 549.

⁸⁷³ el-Mâturîdî, a.g.e., C. II, s. 659.

Peygamberimizin (s.a.v) sözlerinde görme vasfı, basir kavramı haricinde nazar, ru'yet gibi başka kavramlarla da Allah'a atfedilmiştir.

Basîr, ilim sıfatını destekleyici bir özelliğe sahiptir. Bu kavram Kur'ân'da 10 yerde⁸⁷⁴ semi (سميع) işiten kelimesiyle birlikte kullanılmıştır. 5 yerde⁸⁷⁵ habîr (خبير) "haberdar olan" kelimesiyle birlikte kullanılmıştır. Bunların bir kısmında basir kavramının meful almadan, "görme sıfatına konu teşkil eden her şeyi gören" anlamında geldiği görülür. Genelinde "kullarını gören, onların hatalarından haberdar olan, yaptıklarınızı gören" anlamında meful olarak gelmiştir. Bir yerde ise, "O ne mükemmel görendir"⁸⁷⁶ anlamında taaccüb sigasında gelerek Allah'ı nitelemiştir. Allah Kur'an'da basîr kavramı haricinde, bakmak, görmek anlamında nazar ile rü'yet sözcüklerinin müştaklarıyla da nitelendirilmiştir.⁸⁷⁷

Ebû Hilâl el-Askerî (v. 400/1009), El-Furûku'l-Luğaviyye adlı eserinde basîr kavramını iki vecihte ele almıştır. Birinci vecihte basir, görenin idrak etmesi anlamındadır ve ru'yetin sıfatıdır. Diğer vecihte basir, alîm manasındadır. Basîr denilince ilim sahibi olmak kastedilir. Fakat basiret, bir eşyayı bilmekten daha geniş mana içermektedir. Allah için kullanılan basîr ifadesinden maksad, O'nun her şeyi görmesi ve bilmesidir. Askerî, basîret ve ilim kelimeleri arasındaki farkı anlatırken basiretin ilim ve marifette tekâmüle ulaşmak olduğunu ifade etmiştir. Allah için tekâmül süreci düşünülemez çünkü O'nda bir eksiklik yoktur.⁸⁷⁸

" قُلِ اللَّهُ أَعْلَمُ بِمَا لَيْسَ لَهُ غَيْبُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ أَبْصِرْ بِهِ وَأَسْمِعْ " (De ki: Ne kadar kaldıklarını Allah daha iyi bilir. Göklerin ve yerin gizli bilgisi O'na aittir. O öyle bir duyar, öyle bir görür ki!)⁸⁷⁹ âyetinde "أَبْصِرْ" fiili te'accüb sigasıyla gelmiş ve "ne de güzel görmek" anlamında kullanılmıştır.⁸⁸⁰ Bu âyette görmekten maksad, bilmek, her şeyin farkında olmaktır. Zira Allah her şeyi görendir ve kullarının gizli veya açık yaptıklarından haberdardır. "أَسْمِعْ بِهِمْ وَأَبْصِرْ يَوْمَ يَأْتُونَنَا" (Onlar, bizim huzurumuza çıkacakları gün öyle bir işitirler ve öyle bir görürler ki)⁸⁸¹

⁸⁷⁴ el-Hacc 22/61-75, Lokmân 31/28, el-Mücâdele 58/1, el-İsrâ 17/1, Mü'min 40/20-56, eş-Şûrâ 42/11, en-Nisâ 4/58-134.

⁸⁷⁵ el-İsrâ 17/17-30-96, eş-Şûrâ 42/27, Fâtır 35/31.

⁸⁷⁶ el-Kehf 18/26.

⁸⁷⁷ Topaloğlu, "Basir", a.g.md., C. V, s. 102.

⁸⁷⁸ el-Askerî, Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdillâh b. Sehl, (v. 400/1009), *el-Furûku'l-Luğaviyye*, (thk. Muhammed İbrâhîm Selîm), Kâhire: Dâru'l İlmi ve's Sekâfe, 1418/1997, s. 82, 84.

⁸⁷⁹ el-Kehf 18/26.

⁸⁸⁰ el-Âlûsî, a.g.e., C. VII, s. 363.

⁸⁸¹ Meryem 19/38.

âyetinde insana nispet edilen görme vasfı ise onların âhirette tüm gerçekleri anlayacakları, bilecekleri ifade edilmiştir. Fakat bu, dünyada hakikati görmek istemedikleri için bir işe yaramayacaktır.

ac. Semi' - Basîr

Âyetlerde semi' sıfatının basîr sıfatıyla kullanıldığı görülmektedir. Dolayısıyla aralarında doğrudan bir ilişki mevcuttur. Aşağıdaki âyetler bu hususa örnek olarak verilebilir:

"ذَلِكَ بِأَنَّ اللَّهَ يُرِلُّجُ اللَّيْلَ فِي النَّهَارِ وَ يُرِلُّجُ النَّهَارَ فِي اللَّيْلِ وَأَنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ بَصِيرٌ"

"Bu böyledir, zira Allah gündüzü kısaltarak geceyi uzatan, geceyi kısaltarak gündüzü uzatandır; Allah olup biten her şeyi işiten, görendir."⁸⁸² Bu âyette Allah'ın kudretinin nişanelerinden misaller verilmiştir. Allah'ın her şeye gücü yeter. O, söylenen herşeyi işitir, yapılan her şeyi görür. Kullarının içini dışını bilir. Hiçbir şey O'ndan gizli kalmaz.⁸⁸³

"اللَّهُ يَصْطَفِي مِنَ الْمَلَائِكَةِ رُسُلًا وَمِنَ النَّاسِ إِنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ بَصِيرٌ"

"Allah meleklerden de, insanlardan da elçiler seçer. Şüphesiz Allah, her şeyi işiten, görendir."⁸⁸⁴ Cenâb-ı Hakk, peygamberlere mesajını ulaştırması için Cebraîl adlı meleği seçmiştir. Bunun gibi, insanlara mesajlarını ulaştırırsın diye onların içinden seçtiği elçilere vazife vermiştir. Bu âyetin, inkârcıların "Kur'an içimizden birine indirildi" cümlelerine karşılık indirildiği nakledilmiştir. Nitekim müşrikler, elçinin insanların içinden seçilmesini inkâr ediyorlardı.⁸⁸⁵ "إِنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ بَصِيرٌ" cümlesi, "اللَّهُ يَصْطَفِي" ifadesinin muhtevasını açıklamaktadır. Çünkü O'nun ilmi her şeyi kuşatır, seçmek O'na mahsustur.⁸⁸⁶

"مَا خَلَقْنَاكُمْ وَلَا بَعَثْنَاكُمْ إِلَّا كَفْئِسٍ وَاحِدَةٍ إِنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ بَصِيرٌ"

"Hepinizin yaratılması ve yeniden diriltilmesi, (O'nun için) tek bir canlının yaratılması ve diriltilmesi gibidir. Şüphesiz Allah, her şeyi işiten, görendir."⁸⁸⁷ Bu âyetin öncesindeki âyetlerde geçen "الْحَمْدُ لِلَّهِ" (Bütün övgüler Allah'a mahsustur) hükmü, bu âyete

⁸⁸² el-Hacc 22/61.

⁸⁸³ en-Nesefî, a.g.e., C. III , s. 218; İbn Kesîr, a.g.e. , C. VI, s. 482.

⁸⁸⁴ el-Hacc 22/75.

⁸⁸⁵ et-Taberî, a.g.e., C. XVII, s. 204; Ebû Hayyân, a.g.e. , C. IV , s. 380.

⁸⁸⁶ İbn Âşûr, a.g.e., C. XVII, s. 344-345.

⁸⁸⁷ Lokmân 31/28.

dayandırılmıştır. Yani Allah, kâinatın yöneticisidir. O, sınırsız ilme sahiptir. Herşeyden haberdardır. Kâinattaki herşeyi kolaylıkla yaratmaktadır.⁸⁸⁸

"وَاللَّهُ يَفْضِي بِالْحَقِّ وَالذِّينَ يَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ لَا يَفْضُونَ بِشَيْءٍ إِنَّ اللَّهَ هُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ"

"Allah hakikate ve adalete göre hükmeder; O'nu bırakıp yalvardıkları şu (varlık)lar ise hiçbir hüküm veremezler çünkü her şeyi işiten, her şeyi gören yalnız Allah'tır."⁸⁸⁹ Âyette müşriklerin yanlış inançlarının düzeltilmesi amaçlanmaktadır. Taptıkları varlıkların görmekten, işitmekten aciz olduklarına dikkat çekilmiştir. Allah kullarının fiillerini, fikirlerini, niyetlerini bilir. Buna göre mükâfatlandırır veya cezalandırır. Bu âyette ve öncesindeki âyetlerde ilahla ilgili bilgiler aktarılmıştır. O, tektir, her şeye gücü yeter. Bilgisi, hükümleri gibi vasıflarında benzersizdir. O, hüküm koyucudur. Müşriklerin tanrı diye inandıklarının hüküm koymadan aciz oldukları belirtilmiştir. Bu bile onlara inanmanın anlamsızlığını ortaya koymaktadır. Allah'ın her şeyi işittiği ve gördüğü hatırlatılmış olmaktadır.⁸⁹⁰

"مَنْ كَانَ يُرِيدُ ثَوَابَ الدُّنْيَا فَعِنْدَ اللَّهِ ثَوَابُ الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ وَكَانَ اللَّهُ سَمِيعًا بَصِيرًا"

"Kim bu dünyanın nimetlerini isterse, (ona hatırlat ki) hem bu dünyanın hem de âhiretin nimetleri Allah katındadır ve Allah gerçekten her şeyi duyan, her şeyi görendir."⁸⁹¹ Âyette müminlerin dünya nimetlerini bırakmaları istenmemiştir. Fakat bu nimetler hayatın gayesi olarak görülmemeli ve âhret unutulmamalıdır. 'Âyet iki hatayı düzeltmeye yöneliktir. Yaşamını maddi zevkler üzerine kurmuş olanlara âhret mutluluğu hatırlatılmıştır. İki dünya saadetini istemenin birbiriyle çelişmediği belirtilmiştir. Âhret saadetini talep edenlerin dünya saadetini de talep etmelerinde bir mahsur bulunmadığına işaret edilmiştir.⁸⁹²

"لَهُ غَيْبُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ أَبْصَرَ بِهِ وَأَسْمَعُ" (Göklerin ve yerin gaybı O'na aittir, O ne eşsiz bir gören ve ne eşsiz işitendir)⁸⁹³ âyetinde Allah'a basîr ve semî' sıfatı taacüb sigasıyla nisbet edilmiştir. Allah'ın her şeyi en iyi şekilde bildiğine dikkat çekilmiştir.

Netice olarak semî' ile basîr sıfatının birlikte zikredildiği âyetlerde Allah'ın, her şeyi duyup gördüğü vurgulanmıştır. Bu sıfatlar görme ile işitmenin Allah'ta mükemmel anlamda bulunduğuna dikkat çeker. Bütün sıfatlar hakkındaki mükemmellik yalnızca Allah'a

⁸⁸⁸ el-Kâsımî, a.g.e., C. X, s. 522.

⁸⁸⁹ Mü'min 40/20.

⁸⁹⁰ İbnü'l Cevzî, a.g.e., C. V, s. 366; en-Nesefî, a.g.e., C. II, s. 197.

⁸⁹¹ en-Nisâ 4/134.

⁸⁹² et-Taberî, a.g.e., C. III, s. 103; el-Kurtubî, a.g.e., C. VI, s. 361; İbn Âşûr, a.g.e., C. V, s. 423.

⁸⁹³ el-Kehf 18/26.

mahsustur.⁸⁹⁴ Allah söylenilen her şeyi duyar, yapılan her şeyi görür. Hiç birşey O'ndan gizli kalmaz. O'nun bir şeyi görmesi ve duyması, başka bir şeyi görmesini ve duymasını engellemez. Âyetlerde bu sıfatlarla Allah'ın kudretine azametine dikkat çekilmiştir. Ayrıca Allah'ın ilminin her şeyi tafsilatıyla kuşattığına delalet eder.⁸⁹⁵

Âyetlerde semi', basîr sıfatlarının zikredilmesi kâfirlere karşı bir ta'rîzdir. Zira kâfirlerin tapıldığı varlıklar bu vasıfları kendilerinde bulundurmaktan âcizdir. Onlar işitemiyor ve göremiyorlarsa nasıl ma'bûd olabilirler?⁸⁹⁶ Dolayısıyla çoğu âyette insanlar akletmeye, düşünmeye teşvik edilmiştir.

ad. Habîr - Basîr

"Basîr" kavramı sıfât-ı müşebbehe olduğu için "habîr" manasını da taşır. Eşyayı bütün yönleriyle görme ve ona vâkıf olma manasını da içermektedir.⁸⁹⁷ "Habîr" kavramı Kur'ân'da 44 yerde geçmektedir. 5 yerde, "gören" anlamındaki basîr kavramıyla beraber kullanıldığı görülmektedir. Habîr ve basîr kavramının birlikte zikredildiği âyetlerden Allah'ın, kullarının tüm hallerini kuşattığı sonucu çıkarılabilir. O, eşyanın tüm inceliklerini, batinını ve zâhirini görür, bilir.⁸⁹⁸

Habîr- basîr isimlerinin birlikte zikredildiği bazı âyetler:

"وَكَمْ أَهْلَكْنَا مِنَ الْقُرُونِ مِنْ بَعْدِ نُوحٍ وَكَفَىٰ بِرَبِّكَ بِذُنُوبِ عِبَادِهِ خَبِيرًا بَصِيرًا"

"Nuh'tan sonraki nice nesilleri helak ettik. Kullarının günahlarını hakkıyla bilen ve gören olarak Rabbin yeter."⁸⁹⁹ Bu âyette evvelki âyette belirtilen hükmün delili ifade edilmiştir. Kötütük yaparak azgınlaşanların hâlinin Allah tarafından bilindiğine işaret edilmiştir. Âyette peygamberlerin tebliğine kulak asmayıp kötülöklere devam eden geçmiş toplumlarla ilgili uyarı amacıyla bilgi verilmiştir. Mukâtil, bu âyetin Mekke müşriklerini korkutma amacıyla nâzil olduğunu söylemiştir.⁹⁰⁰ Bu âyet, bizler için de bir uyarıdır. Dolayısıyla Cenâb-ı Hakk'ın her şeyden haberdar olduğunu unutmayarak sahih iman ve itaatle O'na yönelmek gerekir.

⁸⁹⁴ er-Râzî, a.g.e., C. XIX, s. 432.

⁸⁹⁵ el-Beydâvî, a.g.e., C. I, s. 516; İbn Kesîr, C. VI, s. 389; İbn Âşûr, a.g.e., C. VII, s. 493.

⁸⁹⁶ el-Bursevî, a.g.e., C. VII, s. 368.

⁸⁹⁷ Mehmet Yaşar Soyalan, *Elmalılı Tefsirinde Kur'anî Terimler ve Deyimler*, İstanbul: Ağaç yayımları, 2003, s. 73.

⁸⁹⁸ el-Beydâvî, a.g.e., C. III s. 257 ; Ebû Hayyân, a.g.e., C. II s. 364; eş-Şevkânî, a.g.e., s. 482.

⁸⁹⁹ el-İsrâ 17/17.

⁹⁰⁰ İbnü'l Cevzî, a.g.e., C. IV, s. 254; eş-Şevkânî, a.g.e., s. 361.

"قُلْ كَفَىٰ بِاللَّهِ شَهِيدًا بَيْنِي وَبَيْنَكُمْ إِنَّهُ كَانَ بِعِبَادِهِ خَبِيرًا بَصِيرًا"

"De ki: Benimle sizin aranızda şahit olarak Allah yeter. Kuşkusuz O, kulları için her şeyden haberdar olandır, her şeyi görendir."⁹⁰¹ Bu âyette inkârcıların kötülük yapmada ısrar etmeleri karşısında Hz. Muhammed'e güven aşılanmıştır. Allah'ın, yapılanlardan habedar olduğu hatırlatılarak inkârcılar uyarılmıştır. Zira Allah her kulun amelini bânîniyle zâhiriyle bilir, görür. Hiçbirşey O'ndan gizli kalmaz.⁹⁰²

"إِنَّ رَبَّكَ يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَن يَشَاءُ وَيَقْدِرُ إِنَّهُ كَانَ بِعِبَادِهِ خَبِيرًا بَصِيرًا"

"Şüphesiz dilediğine rızkı bolca, dilediğine de ölçülü, idareli veren senin Rabbin'dir. Ve kullarının durumunu bütün açıklığıyla görerek haberdar olan da O'dur."⁹⁰³

"وَلَوْ بَسَطَ اللَّهُ الرِّزْقَ لِعِبَادِهِ لَبَغَوْا فِي الْأَرْضِ وَلَكِن نُنزِلُ بَقَدَرٍ مَّا يَشَاءُ إِنَّهُ بِعِبَادِهِ خَبِيرٌ بَصِيرٌ"

"Allah kullarına bol bol rızık seriverseydi, yeryüzünde taşkınlık ederlerdi. Fakat dilediği kadar ölçü ile indiriyor. Şüphesiz ki O, kullarından haberdardır, onları görendir."⁹⁰⁴

Âlûsî, "خَبِيرٌ" kelimesini Allah'ın, kullarının sırlarını bilmesi; "بَصِيرٌ" kelimesini ise kullarının açığa vurduklarını bilmesi olarak açıklamıştır.⁹⁰⁵ Bu âyetlerde rızıkların insanlar arasında ölçülü bir şekilde paylaştırıldığı belirtilmiştir. Allah müminlere, sâlih amel işleyenlere lütfundan bolca verir. O, her insana rızkı fazla ve eşit verseydi düzenden bahsedilemezdi. Kişi kendini geliştirme gayreti göstermezdi. Düzenli çalışma şekli olmazdı. Sonuç olarak dünyada kargaşa hâkim olurdu. Âyet Allah'ın rızkı ölçülü vermesinde bir hikmet olduğuna işaret etmektedir. İnsanların halinden haberdar olan Allah, nimetleri bir ölçüye göre bahşetmektedir. İnsanın vazifesi, verilen nimetlerin kıymetini bilerek imkânlarını değerlendirerek yaratıcıya şükür ve itaat etmektir.⁹⁰⁶

Cenâb-ı Hak, sahip olduğumuz her şeyin gerçek sahibidir. Nitekim âyette "Mülk O'nun elindedir"⁹⁰⁷ buyrulmuştur. O, dilediğinin rızkını genişletir, dilediğinin de kısar. Âyette geçen " إِنَّهُ بِعِبَادِهِ خَبِيرٌ بَصِيرٌ " ifadesi bunda bir hikmet bulunduğu dikkat çekmektedir. Allah kullarının halini görür, bilir. Çoğu insan zenginliği diler, fakirlikten korkar. Ancak Allah, hikmeti gereği bazısına az bazısına fazla verir. Rızkın fazla oluşunun kesin hayır olmadığı

⁹⁰¹ el-İsrâ 17/96.

⁹⁰² et-Taberî, a.g.e. C. VI, s. 431; eş-Şevkânî, a.g.e., s. 382.

⁹⁰³ el-İsrâ 17/30.

⁹⁰⁴ eş-Şûrâ 42/27.

⁹⁰⁵ el-Beydâvî, a.g.e., C. III, s. 383; el-Âlûsî, a.g.e., C. X, s. 268.

⁹⁰⁶ el-Vâhidî, a.g.e., C. II, s. 187; İbn Kesîr, a.g.e., C. VII, s. 311.

⁹⁰⁷ Yâsîn 36/83; el-Mülk, 67/1.

gibi az olması da kesin şer değildir. İnsan zenginlikten dolayı çoğu şeyini kaybedebilir. Fakirlikten dolayı da manevi şeyleri kazanabilir. Zenginlik bazılarını kurtarır, bazılarını mahveder. Bununla beraber varlık yokluğa tercih edilir. Bu sebeple Kur'an'da, Allah'tan fakirlik talep edilmesine dair bir ifade yoktur. Aksine mal, rızık talep edin manasına gelebilecek ifadeler bulunur. Ancak rızka şükredilmesi, Allah'a gereği gibi kulluk edilmesi vurgulanmıştır.⁹⁰⁸

"وَالَّذِي أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ مِنَ الْكِتَابِ هُوَ الْحَقُّ مُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ إِنَّ اللَّهَ بِعِبَادِهِ لَخَبِيرٌ بَصِيرٌ"

"Kitaplar içinde o sana vahyettiğimiz kitap da kendisinden öncekileri doğrulayıcı olmak üzere gerçeğin kendisidir. Muhakkak ki, Allah kullarından haberdardır, herşeyi görüp gözetendir."⁹⁰⁹

Fahreddîn er-Râzî, Fâtır suresinin otuz birinci âyetini açıklarken iki görüş nakletmiştir. İlk görüşe göre "إِنَّ اللَّهَ بِعِبَادِهِ لَخَبِيرٌ بَصِيرٌ" cümlesi, vahyedilen kitabın hak, gerçek olduğunu belirtir. Zira bu kitap Cenâb-ı Hak'tan gelmiştir. O, eşyanın bânını bilen Habîr, eşyanın dış yüzünü bilen Basîr'dir. Allah'ın mesajının bânında ve zâhirinde bânîl yer alamaz. Diğer görüşe göre bu ifade, 'vahiy neden zengin birine gelmedi' diyenlere bir cevaptır. Buna göre Cenâb-ı Hak habîr ve basîrdir. Dolayısıyla O, seçeceği elçinin tebliğ vazifesine uygunluğunu bildiği için seçmiştir. Râzî İsra suresinin 17. ayetini (وَكَفَىٰ بِرَبِّكَ بِذُنُوبِ عِبَادِهِ خَبِيرًا) açıklarken iki hususa değinmiştir. Birinci husus; Allah her şeyi tüm ayrıntısıyla bilen, görendir. Hiç birşey Allah'a gizli kalmaz. O, her şeye kâdirdir. Bununla birlikte herkese layık olduğu karşılığı verecektir. Kullarının yaptıklarının karşılığını verirken de zulümden berîdir. İlim, kudret, zulümden uzak olma vasıfları inananlara müjdedir. Bu vasıflar inkârcılar için korku vesilesidir. İkinci husus; Âyette " بِرَبِّكَ " ifadesindeki "ب" harfi ceri, faili övmek için gelmiştir. Maksad failin övülmesi değilse bu harf faile bitişemez. Yani mana, "O, ne güzel gören ve işitendir." olarak ifade edilebilir.⁹¹⁰

b. Fiilleri

Kur'an'da, Cenâb-ı Hakk'ın âlemi yaratması (halk) ve yönetmesine (tedbîr) dair birçok âyet bulunmaktadır. Bazı âyetlerde, O'nun evrene koyduğu düzeni görenler övülmüş ve basîretli sayılmıştır. Bunları görmeyenler, idrak edemeyenler ise kör, sağır, dilsiz kabul

⁹⁰⁸ en-Nisâ 4/32, el-Ankebût 29/17, er-Rûm 30/46, el-Cum'a 62/10.

⁹⁰⁹ Fâtır 35/31.

⁹¹⁰ er-Râzî, a.g.e., C. XIII, s. 407; C. XIV, s. 233.

edilmiş ve yerilmiştir. Bu kısımda Allah'ın âlemi yaratması, yönetmesi, vahiy yoluyla insana mesaj vermesi (îhâ'), ilhâm yoluyla hem insana hem diğer canlılara bilgi aktarması (ilhâm) ile ilgili âyetler ele alınacaktır.

ba. Halk

Halk (خلق) kelimesi lügatte, "yaratmak, meydana getirmek, bir şeyden yeni bir şey icad etmek, imal etmek, ölçüp biçmek" manalarına gelir. Hilkat (yaratılış), hâlik (yaratan), mahlûk (yaratılan), hulk (huy, karakter) kelimeleri de aynı kökten türemiştir.⁹¹¹ İsfehânî'ye göre halk (خلق) ile hulk (حُلُق) kelimeleri aynı anlama gelmektedir. Bunu "إِنَّ هَذَا إِلَّا خُلُقُ الْأَوَّلِينَ" "Bu, öncekilerin tuttuğu yoldan başkası değildir."⁹¹² , "وَإِنَّكَ لَعَلَىٰ خُلُقٍ عَظِيمٍ" (Sen elbette üstün bir ahlâka sahipsin)⁹¹³ âyetlerini örnek vererek açıklamıştır. Buna göre "halk", beden gözüyle idrak edilebilen eşyanın biçimi, zahiri özellikleri hakkında kullanılır. "Hulk" ise kalp gözüyle idrak edilebilen ruhsal özellikler, kişilik hakkında kullanılır.⁹¹⁴

İslâmî literatürde "halk" (خلق), Cenâb-ı Hakk'a has olarak "yaratmak" şeklinde tarif edilmiştir. "Allah bir şeyi halk etti" (خلق الله الشيء) ifadesi Allah'ın yoktan yaratmasını ifade etmektedir. "Hâlik" (خالق), "hallâk" (حَلَّاق) sözcüklerinin başında elif lam (ال) takısı olduğunda yalnızca Cenab-ı Hakk hakkında kullanıldığı vurgulanmıştır. Ayrıca halk sözcüğünün asıl anlamının "takdîr" olduğu belirtilmiştir. Bu da, "ölçüp biçmek" anlamına gelmektedir.⁹¹⁵

İbnü'l Enbârî'ye göre "halk" (خلق) kavramının "inşâ" ile "takdir" manası bulunmaktadır. "İnşâ", ilk kez meydana getirilen misâli dikkate alarak nesneye yapı kazandırmaktır. Buna "أَلَا لَهُ الْخَلْقُ وَالْأَمْرُ" (Biliniz ki halk da emir de Allah'ındır)⁹¹⁶ âyeti örnek olarak verilmiştir. "Takdîr" ise olması talep edilen nesnenin ölçülerini belirlemektir. Buna "فَتَبَارَكَ اللَّهُ أَحْسَنُ الْخَالِقِينَ" (Halkedenlerin en güzeli olan Allah yüceler yücesidir)⁹¹⁷ âyeti örnek olarak verilmiştir.⁹¹⁸ "وَرَسُولًا إِلَىٰ بَنِي إِسْرَائِيلَ أَبِي قَدْ جِئْتُكُمْ بِآيَةٍ مِنْ رَبِّكُمْ أَبِي أَخْلُقُ لَكُمْ مِنَ الطِّينِ كَهَيْئَةِ"

⁹¹¹ Mustafa Çağrı, "Yaratma", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2013, C. XLIII, s. 325.

⁹¹² eş-Şuarâ 26/137.

⁹¹³ el-Kalem 68/4.

⁹¹⁴ el-İsfehânî, a.g.e., s. 241.

⁹¹⁵ İbn Sîde, a.g.e., C. IV, s. 389; İbn Manzûr, a.g.e., C. XI, s. 437.

⁹¹⁶ el-A'râf 7/54.

⁹¹⁷ el-Mü'minûn 23/14.

⁹¹⁸ Çağrı, a.g.md., C. XLIII, s. 325.

"الطَّيْرَ فَانْفُخْ فِيهِ فَيَكُونُ طَيْرًا بِإِذْنِ اللَّهِ" (Onu İsrâiloğulları'na elçi kılacak ve o şöyle diyecek: Kuşkuya yer yok, işte size rabbinizden bir mûcize ile geldim; size çamurdan kuş biçiminde bir şey yapar ona üflerim)⁹¹⁹ âyetinde yer alan halk kelimesi takdîr anlamındadır. Hz. İsa'nın ifadesinde yoktan yaratma kastedilmemiştir. Âyetin sonunda geçen " بِإِذْنِ اللَّهِ " (Allah'ın izniyle) ifadesiyle bunun, Allah'ın izniyle gerçekleştiğine işaret edilmiştir.

el-İsfehânî, halk sözcüğünün insanlara da atfedilebileceğini söylemiştir. Fakat insana atfedildiğinde mana yoktan yaratmak değil, "bir nesnenin ölçülerini belirlemek, yakıştırmak, uydurmak" olmaktadır.⁹²⁰ Örneğin " فَتَبَارَكَ اللَّهُ أَحْسَنُ الْخَالِقِينَ " (Halkedenlerin en güzeli olan Allah yüceler yücesidir)⁹²¹ âyetinde halk kelimesi Allah'a atfedilerek yoktan yaratma manasında kullanılmıştır. " إِنَّمَا تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ أَوْثَانًا وَتَخْلُقُونَ إِفْكًا " (Siz, Allah'ı bırakıp birtakım putlara tapıyor, asılsız inançlar uyduruyorsunuz)⁹²² âyetinde ise uydurma manasında kullanıldığı görülmektedir. " وَلَا ضِلَّالَةٌ لَهُمْ وَلَا مَنِيَّةٌ لَهُمْ وَلَا مَرْئِيَّةٌ لَهُمْ فَلْيَبْئُتْكُمْ أَذَانَ الْأَنْعَامِ وَلَا مَرْئِيَّةٌ لَهُمْ فَلْيَعْبُرُوا خَلْقَ اللَّهِ " (Allah şeytani lânetlemiştir, o da 'Kullarını doğru yoldan saptıracağım, onları boş kuruntulara kaptıracağım, onlara emredeceğim de hayvanların kulaklarını yaracaklar, emredeceğim de Allah'ın yarattığını değiştirecekler' demiştir)⁹²³ âyetinde geçen " خَلَقَ اللَّهُ " ifadesi Allah'ın dini olarak tefsir edilmiştir. Buna " فِطْرَتِ اللَّهِ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا لَا تَبْدِيلَ لِخَلْقِ اللَّهِ " "Allah insanları hangi fitrat üzere yaratmışsa ona yönel! Allah'ın yaratmasında değişme olmaz"⁹²⁴ âyeti delil olarak gösterilmiştir. " خَلَقَ اللَّهُ " ifadesi Allah'ın hükmü olarak da yorumlanmıştır.⁹²⁵

Kur'ân'da "halk" (خلق) kavramı 52 âyette yer almaktadır. 171 âyette ise fiil türevleriyle geçmektedir. "Hâlik" kavramı ise Allah'ın isimlerinden biri olarak 14 âyette geçmektedir. Bu âyetlerde genellikle âlemin, insanın yaratılışından bahsedilmektedir. "Halk" (خلق) kavramının geçtiği bazı âyetler:

"يَا أَيُّهَا النَّاسُ اتَّقُوا رَبَّكُمُ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ وَخَلَقَ مِنْهَا زَوْجَهَا"

⁹¹⁹ Âl-i İmrân 3/49.

⁹²⁰ Çağrı, a.g.md., C. XLIII, s. 325.

⁹²¹ el-Mü'minûn 23/14.

⁹²² el-Ankebût 29/17.

⁹²³ en-Nisâ 4/119.

⁹²⁴ er-Rûm 30/30.

⁹²⁵ et-Taberî, a.g.e., C. IV, s. 282, 285.

"Ey insanlar! Sizi bir tek nefisten yaratan ve ondan da eşini yaratan, ikisinden birçok erkek ve kadın üretilen yayan rabbinize itaatsizlikten sakının"⁹²⁶

"أَيُّسْرُكُونَ مَا لَا يَخْلُقُ شَيْئاً وَهُمْ يُخْلَقُونَ"

"Onlar, kendileri de yaratılmış olup hiçbir şeyi yaratamayan varlıkları Allah'a ortak mı koşuyorlar?"⁹²⁷

"وَعَرَضُوا عَلَى رَبِّكَ صَفّاً لَقَدْ جِئْتُمُونَا كَمَا خَلَقْنَاكُمْ أَوَّلَ مَرَّةٍ"

"Artık hepsi sıra sıra rabbinin huzuruna çıkarılmışlardır (onlara): "Andolsun ki sizi ilk defasında yarattığımız gibi (tek başımıza) bize geldiniz."⁹²⁸

"قَالَ رَبُّنَا الَّذِي أَعْطَى كُلَّ شَيْءٍ خَلْقَهُ ثُمَّ هَدَى"

"Mûsâ, 'Bizim rabbimiz her şeye özüyle ve biçimiyle varlık veren, sonra da işin yolunu yordamını gösterendir' diye cevap verdi."⁹²⁹

"يَخْلُقُ مَا يَشَاءُ وَاللَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ"

"O dilediğini yaratır. Allah her şeye kâdirdir."⁹³⁰

"إِنَّ رَبَّكَ هُوَ الْخَالِقُ الْعَلِيمُ"

"İyi bilesin ki rabbin, evet O, muhakkak sûrette eşsiz yaratıcıdır, her şeyi bilmektedir."⁹³¹

"الَّذِي خَلَقَنِي فَهُوَ يَهْدِينِ"

"O, beni yaratan ve bana doğru yolu gösterendir."⁹³²

bb. Tedbîr

"Tedbîr" (تدبير) kelimesi Arapça'da "arkasını dönmek" manasına gelen "d.b.r." (دبر) kökünden türemiştir. "Tedbîr" lügatte, "düşünmek, işin sonunu düşünerek gereği gibi davranmak, iyi yönetmek" manalarına gelmektedir.⁹³³ "Müdebbir" (مُدَبِّر) lafzı ism-i fâil

⁹²⁶ en-Nisâ 4/1.

⁹²⁷ el-A'râf 7/191.

⁹²⁸ el-Kehf 18/48.

⁹²⁹ Tâhâ 20/50.

⁹³⁰ el-Mâide 5/17.

⁹³¹ el-Hicr 15/86.

⁹³² eş-Şuarâ 26/78.

⁹³³ Fahrettin Atar, "Tedbîr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2011, C. XL, s. 258.

olarak "işleri gereği gibi yapan" manasındadır. Bu kavram Cenâb-ı Hakk'a nispet edildiğinde, "ilmiyle her şeyin sonunu kuşatarak hikmetle iş yapan" demektir. Allah'ın, âlemi idare etmesini, âlemdeki işleri yürütmesini ifade eder. İnsan için kullanıldığında herhangi bir işini idare etmesi manasına gelmektedir. Fakat insanın müdebbirliği yalnızca cüz'î konularda mümkündür. Allah ise âlemdeki her şeyin müdebbiridir.

Kur'ân'da "tedbîr" kavramı ve müştâkları kırk dört yerde geçmektedir. Bazı âyetlerde "ادبر" fiiliyle gelerek "arkasını dönüp gitmek, sırt çevirmek" manasında kullanılmıştır. Bazı âyetlerde "دبر" fiiliyle gelerek "işleri idare etmek" manasında kullanılmıştır. Bazı âyetlerde ise "تدبر" fiiliyle gelerek "gereği gibi düşünmek" manasında kullanılmıştır. Konumuzla ilgili olarak, bu kavramın "işleri idare etmek, düzenlemek" manasında kullanıldığı bazı âyetleri nakledeceğiz:

"إِنَّ رَبَّكُمُ اللَّهُ الَّذِي خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ ثُمَّ اسْتَوَىٰ عَلَى الْعَرْشِ يُدَبِّرُ الْأَمْرَ"

"Şüphesiz ki Rabbiniz, gökleri ve yeri altı günde yaratan, sonra da işleri yerli yerince idare ederek arşa istiva eden Allah'dır."⁹³⁴

"مَنْ يُدَبِّرُ الْأَمْرَ فَسَيَقُولُونَ اللَّهُ فَقُلْ أَفَلَا تَتَّقُونَ"

"(Her türlü) işi kim idare ediyor? 'Allah' diyecekler. De ki: Öyle ise (Ona âsi olmaktan) sakınmıyor musunuz?"⁹³⁵

"يُدَبِّرُ الْأَمْرَ يُفَصِّلُ الْآيَاتِ لَعَلَّكُمْ بِلِقَاءِ رَبِّكُمْ تُوقِنُونَ"

"O, Rabbinize kavuşacağınıza kesin olarak inanmanız için her işi düzenleyip âyetleri açıklamaktadır."⁹³⁶

bc. İhâ'

"Vahiy" sözlükte "hızlı bir şekilde ve gizlice söylemek, işaret etmek" manalarına gelmektedir. İstilahta ise Cenâb-ı Hakk'ın bir hususu peygamberine bildirmesini ifade etmektedir.⁹³⁷ Âyetlerde Allah'tan gelen vahiyler, hakikatin idrak edilmesini sağlaması, gönül gözlerini açması, Allah'ın kudretine ve azâmetine delâlet etmesi sebebiyle "بصائر"

⁹³⁴ Yûnus 10/3.

⁹³⁵ Yûnus 10/31.

⁹³⁶ er-Ra'd 13/2.

⁹³⁷ Yusuf Şevki Yavuz, "Vahiy", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2012, C. XLII, s. 440.

(besâir) olarak isimlendirilmiştir.⁹³⁸ Bu kelime "basiret" (بصيرة) kelimesinin çoğuludur. "Besâir" nitelemesi üç ayette Kur'ân, bir âyette de Tevrat için kullanılmıştır. Söz konusu âyetlerin tümü, Mekkî sûrelerde yer almaktadır. Bu âyetleri inceleyeceğiz:

"قَدْ جَاءَكُمْ بَصَائِرُ مِنْ رَبِّكُمْ"

"Gerçekten Rabbinizden size basiretler geldi."⁹³⁹ Bu âyette geçen "بَصَائِرُ" (besâir) kelimesi ile Kur'an kastedilmiştir. Basîretler olarak adlandırılan Kur'ân, insanları dalâletten hidâyete, küfürden imana ulaştıran bir özelliğe sahiptir. O, Allah'ın kudretine, azâmetine delâlet eden açık bir huccettir.⁹⁴⁰ Muhammed Esed, "بَصَائِرُ" (besâir) ifadesine "anlama ve idrak etme araçları" olarak mana vermiştir. Buna göre Kur'an, insanların ilmi hakikatleri kavramasını sağlamada bir vasıtaadır.⁹⁴¹

"Besâir" بَصَائِرُ kavramına müfessirler tarafından çeşitli anlamlar verilmiştir. "Kalpte hâsıl olan idrak, beyan, şahit" verilen manalardan bazılarıdır. "Kuşku barındırmayan doğru bilgi" de basîret olarak isimlendirilir.⁹⁴² Hâzin, "delilleri ihtiva eden Kur'ân" olarak ifade etmiştir. Zeccâc bunu, "içinde beyan ve basîretler yer alan Kur'ân" olarak açıklamıştır.⁹⁴³ Zemahşerî, basîreti "kalbin nuru" olarak yorumlamıştır.⁹⁴⁴ Öyleyse Kur'ân'ın, yolumuzu aydınlatan bir nur olduğunu söyleyebiliriz. Bu nuru idrak edemeyen hakikatleri göremez ve kör hükmünde olur.

Fahreddîn er-Râzî, âyetteki "besâir" kelimesinin, "kalpte oluşan tam idrak" anlamına gelen "basiret" kelimesinin çoğulu olduğunu ifade etmiştir. "Besâir" ifadesiyle kastedilen önceki âyetlerdir. Bunlar, insanların kavrayabileceği açıklıkta oldukları için hakikati görenlere bir basîrettir. Yani idrak vesilesi olmaktadırlar. Râzî basîretin, Allah'ın insana verdiği bilgi ile düşünme melekesi olduğunu da söylemiştir. Bu meleke, Allah'a iman ve itaatle gelişir, kötülüklerle körelir. Ayrıca basîret kavramıyla kastedilen, insanın zorlanmaksızın iyiliği, imanı tercih etmesidir.⁹⁴⁵

"قُلْ إِنَّمَا أُنْتَبِعُ مَا يُوحَىٰ إِلَيَّ مِنْ رَبِّي هَذَا بَصَائِرُ مِنْ رَبِّكُمْ وَهُدًى وَرَحْمَةٌ لِقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ"

⁹³⁸ el-En'âm 6/104, el-A'râf 7/203, el-Kasas 28/43, el-Câsiye 45/20.

⁹³⁹ el-En'âm 6/104.

⁹⁴⁰ et-Taberî, a.g.e., C. III, s. 255.

⁹⁴¹ Muhammed Esed, *Kur'ân Kavramları*, (çev. Ömer Aydın, Ertuğrul Özalp), İstanbul: İşaret Yayınları, 2016, s. 480, 481.

⁹⁴² İbnu'l Cevzî, a.g.e., C. V, s. 692; Elmalılı, a.g.e., C. III, s. 427.

⁹⁴³ el-Hâzin, a.g.e., C. I, s. 387.

⁹⁴⁴ ez-Zemahşerî, a.g.e., C. II, s. 43.

⁹⁴⁵ er-Râzî, a.g.e., C. XIII, s. 134.

"De ki: Ben ancak Rabbinizden bana vahyolunana uyarım! Bu, Rabbinizden gelen basiretlerdir; iman edecek bir kavim için hidayet ve rahmettir."⁹⁴⁶ Bu âyette " بَصَائِر " (besâir) kelimesinden, kalp gözlerini açan deliller kastedilir. Bu da Kur'ân-ı Kerîm'dir. Kur'ân vasıtasıyla kalp gözleri açılır. Kur'ân'ın "delil, ibret" anlamlarına gelen "basiret" kelimesiyle ifade edilmesi, O'nun birçok delili, ibreti ihtiva ettiğine delâlet eder.⁹⁴⁷ Seâlibî, âyette geçen bu ifadenin Kur'ân'a işaret ettiğini söylemiştir. Kur'ân'ı hidâyet alâmeti ve onunla kalplerin aydınlandığı nur olarak ifade eder.⁹⁴⁸ Ayrıca âyette basiretler, hüdâ, rahmet kelimelerinin birlikte zikredilmesi dikkat çekicidir. Kur'ân'ın, kişinin bunlarla ilgili arayışlarına yanıt olduğu anlaşılmaktadır. Hüdâ kavramı, doğru yol anlamına gelir. Rahmet kavramı, merhamet, nimet, iyilik anlamındadır. Dolayısıyla Kur'ân kişinin, sırat-ı müstakime ulaşmasını, hakikati görmesini sağlar. Kur'ân, tevhide ve nübüvete delâlette akılların hakikati idrak etme sebebidir.⁹⁴⁹

"وَلَقَدْ آتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ مِنْ بَعْدِ مَا أَهْلَكْنَا الْقُرُونَ الْأُولَىٰ بِصَائِرٍ لِلنَّاسِ وَهُدًى وَرَحْمَةً لَّعَلَّهُمْ يَتَذَكَّرُونَ"

"Şüphesiz biz ilk nesilleri helak ettikten sonra, Mûsâ'ya insanlar düşünsünler diye, insanların basiretlerini açacak deliller, hidayet rehberi ve rahmet kaynağı olarak kitabı verdik."⁹⁵⁰ Bu âyette Allah'ın Hz. Mûsâ'ya gönderdiği Tevrat, " بَصَائِر " (besâir) olarak nitelendirilmiştir. Tevrat'ın, insanların kalbine nur olması için gönderildiği kastedilmektedir. Tevrat, İsrailoğulları için bir nurdur. Ayrıca hidâyet ve rahmete erişme vesilesi olduğu belirtilmiştir. Çünkü inkârcılar dalâlet içindelerdir. Allah'ın vahyine tabi olanlar doğru yolu bularak hidayete mazhar olmuşlardır.⁹⁵¹ Muhammed Esed " بَصَائِر " (besâir) ifadesini aydınlanma kaynağı olarak açıklamıştır.⁹⁵² Allah vahyi, insanların basiretlerinin açılması ve hakikati kalp gözüyle idrak etmeleri için göndermiştir. İnsanların vahiy vesilesiyle hak ile bâtılı birbirinden ayırmaları kolaylaşır.⁹⁵³ O halde vahyin, gerçeklerin kavranmasını mümkün kılan kesin bilgiler ve hucetler olduğu söylenebilir.

"هَذَا بَصَائِرٌ لِلنَّاسِ وَهُدًى وَرَحْمَةٌ لِّقَوْمٍ يُوقِنُونَ"

⁹⁴⁶ el-A'râf 7/203.

⁹⁴⁷ el-Kurtubî, a.g.e., C. VII, s. 560-561.

⁹⁴⁸ es-Seâlibî, a.g.e., C. I, s. 471.

⁹⁴⁹ er-Râzî, a.g.e., C. V, s. 287.

⁹⁵⁰ el-Kasas 28/43.

⁹⁵¹ et-Taberî, a.g.e., C. XX, s. 94; en-Nesefî, a.g.e., C. III, s. 406-407.

⁹⁵² Esed, a.g.e., C. I, s. 571.

⁹⁵³ el-Kurtubî, a.g.e., C. XIII, s. 316, 317; eş-Şevkânî, a.g.e., s. 302.

"Bu (Kur'ân), insanlar için basîrettir, kesin bilgiyle inanan bir kavim içinde bir hidâyet ve bir rahmettir."⁹⁵⁴ Bu âyette de "بَصَائِر" (besâîr) kelimesi Kur'ân olarak açıklanmıştır. İbn Zeyd âyette bahsi geçen hidâyetin, rahmetin, basîretin kalpte olduğunu söylemiştir. O'na göre manevî olarak işitme, görme kalpte gerçekleşir. Bu hususta "فَإِنَّهَا لَا تَعْمَى" "فَإِنَّهَا لَا تَعْمَى" (Gerçekte gözler değil, göğüslerdeki kalpler kör olur)⁹⁵⁵ âyetini zikreder.⁹⁵⁶

Kur'an'ın içinde yer alan din ve şeriat, kalpteki basîret menzilesindedir. Basîretin nasıl ki kalbin nuruysa ve hakikati görmeyi sağlıyorsa âyetler de bu işlevi yapar. Yani insanların gerçeği görüp hakikate ulaşmalarını sağlar. Din tüm insanlar için bir nurdur. İnsanları akletmeye, tefekkür etmeye, imana çağırır. Âyetler, inananlar için hidâyet ve rahmet kaynağıdır.⁹⁵⁷ Seâlibî, âyette geçen "بَصَائِر" (besâîr) ifadesinden Kur'ân'ın kastedildiğini ifade etmiş ve basîreti de bir şeye sağlam inanç olarak açıklamıştır.⁹⁵⁸ Basîret kavramının delil anlamına da geldiğini ifade etmiştik. Kur'ân, kurtuluşa ulaşmayı sağlayan delillerdir. Bu sebeple besâîr (basîretler) olarak adlandırılmıştır. O'nda bulunan deliller, ibretler insanları doğru yola iletir.

Netice olarak, delile, şâhîde, hidâyet vesilelerine basîret denilir. Âyetlere de basîret denilmektedir. Zira âyetler, idrak kabiliyetini güçlendirir. İdrak gücü anlamındaki basîret, bahsi geçen diğer anlamları da kapsar. Nitekim basîretin kendisi hucdet, ibret kaynağıdır. O olmadan hiçbir şey kavranamaz. Bundan dolayı âyetler basîret olarak adlandırılmıştır. Söz edilen âyetlerde hakikate erişmenin idrak vasıtasıyla gerçekleşeceğine işaret edilmiştir. Bununla birlikte, âyetlerden idrak yetisinin bütün insanlara bahşedildiği de anlaşılmaktadır. İnkârcılar kötülüklerinde ısrar ettikleri sürece bu yeti körelir. İyilik ve salih amel vesilesiyle müminlerin bu yetisi gelişir. Öyleyse insanların, kendilerinde bulunan idrak yetisini fark edip hakiki bilgiye ulaşması gerekir. Âyette de belirtildiği üzere, kim gönül gözüyle bakıp Allah'tan gönderdiği hucdetlerle hakikati idrak etmeyi dilerse bu, onun faydasıdır.⁹⁵⁹

bd. İlham

⁹⁵⁴ el-Câsiye 45/20.

⁹⁵⁵ el-Hacc 22/46.

⁹⁵⁶ el-Taberî, a.g.e., C. XX, s. 253.

⁹⁵⁷ en-Nesefî, a.g.e., C. II, s. 214; el-Âlûsî, a.g.e., C. VII, s. 511.

⁹⁵⁸ es-Seâlibî, a.g.e., C. III, s. 361.

⁹⁵⁹ Elmalılı, a.g.e., C. VI, s. 555.

"İlhâm" kelimesi, sözlükte "*içmek, birden yutmak, yutturmak*" anlamındaki "l-h-m" maddesinden türemiştir. "İlhâm" kavramı terim olarak, "*bir şeyin feyz aracılığıyla kalbe ilka edilmesi*", "*Allah tarafından doğrudan kişinin kalbine doğan şey*" şeklinde tanımlanmıştır.⁹⁶⁰ Bu kavram genel olarak, "Hakk'ın direkt olarak ya da melek vasıtasıyla insana öğrettiği ve onun kalbine ulaştırdığı şeyleri" ifade eden bir kavramdır. Nitekim "Allah, ona iyiliği ilham etti" ifadesi, "Allah ona iyiliği öğretti" manasına gelmektedir.⁹⁶¹ İlhâm, "*basiret gözüyle misal âlemindeki gaybi surlara şeksiz şüphesiz, gaybi bir şekilde muttali olamaktır*."⁹⁶²

Bilgi kaynaklarından yararlanmadan, kişinin kalbinde birden bire meydana gelmesi ilhâmın temelini oluşturur. İlhâm kelimesi için "havâtır", "firâset" kavramları da kullanılmıştır. "Sezgi, keşif, vârid" ilhâm kelimesine yakın manalı olan diğer kavramlardan bazılarıdır. Kur'an'da ilham kelimesi yalnızca bir âyette⁹⁶³ yer alır. Bu âyette Hakk'ın, kişinin iç dünyasına manevî zaafalarını yerleştirdiği ifade edilir. Tefsir âlimlerine göre, Mûsâ peygamberin annesine ulaştırılan vahiy, onun gönlüne yerleştirilen ilhâmdır. İlhâm ifadesi hadislerde de geçmektedir. Peygamberimizin, Husayn isimli sahabiye aktardığı duada, "Allah'ım! Bana hakikati bulma kabiliyetini ilham et"⁹⁶⁴ ifadesi yer almaktadır.

Kur'an'da "ilhâm" kavramı lafız olarak, "فَأَلْهَمَهَا فُجُورَهَا وَتَقْوَاهَا" (Ona fücûrunu da takvasını da ilhâm etti.)⁹⁶⁵ âyetinde olmak üzere yalnızca bir yerde yer almaktadır. Bu âyette Cenâb-ı Hakk'ın, kişinin iç dünyasına manevî zaafalarını yerleştirdiği ifade edilmiştir.

İlhâm insan için söz konusu olduğu gibi hayvanlar için de söz konusudur. Nitekim "وَأَوْحَىٰ رَبُّكَ إِلَى النَّحْلِ أَنِ اتَّخِذِي مِنَ الْجِبَالِ بُيُوتًا وَمِنَ الشَّجَرِ وَمِمَّا يَعْرِشُونَ" (Ve rabbin bal arısına şöyle ilhâm etti: Dağlardan, ağaçlardan ve insanların kurdukları çardaklardan kendine yuvalar edin.)⁹⁶⁶ âyetinde bunun bir örneği görülmektedir. Bu âyette Allah'ın arıya, yapması gereken işi ilhâm etmesi "أَوْحَىٰ" kelimesiyle ifade edilmiştir. Burda vahyetmekten maksad, Cenâb-ı Hakk'ın arıya, ihtiyaç duyduğu becerileri ilhâm etmesidir. Bu, içgüdü kavramıyla ifade

⁹⁶⁰ el-İsfehânî, a.g.e., s. 748; İbn Manzûr, a.g.e., C. XII, s. 554; el-Cürçânî, a.g.e., s. 35; et-Tehânevî, a.g.e., s. 13.

⁹⁶¹ el-Ferâhidî, a.g.e., C. IV, s. 57.

⁹⁶² el-Kâşânî, a.g.e., 298.

⁹⁶³ eş-Şems 91/ 8.

⁹⁶⁴ et-Tirmîzî, "Da'avât", 69.

⁹⁶⁵ eş-Şems 91/8.

⁹⁶⁶ en-Nahl 16/68.

edilmektedir.⁹⁶⁷ Âyette Cenâb-ı Hakk'ın arıya ilhâm etmesinin söz edilmesindeki maksad, akıllı sahiplerinin bundan ibret almaları ve O'nun kudretini görmeleridir.

2. İnsan

"Basîret" kavramının kökü olan b.s.r maddesinin, âyetlerde mü'minler ve mü'min olmayanlar için kullanıldığı görülür. "Mü'minlerin 'Basîret'i" başlığı altında peygamberlerin ve diğer mü'minlerin "basîret"inden söz edeceğiz. "Peygamberlerin 'Basîret'i" kısmında, "Şerh-i sadr" başlığı altında Hz. Muhammed'in basîretine ve peygamberlerin kişilik temizliğine değineceğiz. "Ulû'l eydî ve'l ebsâr" başlığı altında bu şekilde nitelendirilen peygamberlerin basîretinden bahsederek peygamberlerdeki kişilik olgunluğunu ele alacağız. "Nusret" başlığı altında ise peygamberlere yapılan manevî destekten söz edeceğiz. "Diğer mü'minlerin 'Basîret'i" başlığı altında ilgili ayetleri naklederek takva sahiplerinin basîretini ele alacağız. "Kâfirlerin 'Basîret'i" başlığı altında ise ehl-i kitap, müşrik ve münâfıkların basîretini değerlendireceğiz.

a. Mü'minlerin 'Basîret'i

aa. Peygamberlerin 'Basîret'i

Peygamberler dünyaya aşırı önem vermeyen, âhîret âlemine dair tefekkürde bulunan, sorunlara metanet gösteren güçlü kimselerdir. Allah'ın rızasına uygun yaşamışlar, kendilerini tebliğ adamışlardır. Onlar hakikati idrak etmiş, iradeli, basîretli kişilerdir.⁹⁶⁸

1) "Şerh-i Sadr"

Şerh "genişletmek", sadr "göğüs" anlamını taşımaktadır. Şerh-i sadr ifadesi "göğsün genişletilmesi" anlamını ifade etmektedir. Literatürde "selc-i sadr", "şakk-ı sadr" ifadeleri de kullanılmaktadır. Bu tabirler Hz. Muhammed'in beşerî arzularının alınıp kalbinin üstün vasıflarla donatılmasını belirtmektedir. Kaynaklarda bu hâdiseye dair izahlar şu şekilde özetlenebilir: *"Bir gün Cebrail veya insan şekline girmiş iki melek Resul-i Ekrem'in yanına gelip göğsünü yarmış, kalbini çıkardıktan sonra ondan bir kan pıhtısı almış, ardından kalbi yıkayıp yerine koymuş, yarığı da kapatmıştır."* Literatürde bu hâdisenin, Peygamberimiz dört

⁹⁶⁷ İbn Kesîr, a.g.e., C. IV, s. 501-503; eş-Şevkânî, a.g.e., C. III, s.200.

⁹⁶⁸ İbn Kesîr, a.g.e., C. VII, s. 66-67.

veya on yaşlarında, mi'racı yükselmeden evvel meydana geldiği hakkında rivâyetler bulunmaktadır.⁹⁶⁹

Bazı âlimler şakk-ı sadr hâdisesinin misal ve cisim âlemi arası bir durumda gerçekleştiğini kabul etmiştir. Örneğin Dıhlevî bu hâdiseyi, kalbin inançla, itikadla doldurulması ve ilahî lütufları onaylamaya uygun hale getirilmesi, insânî hislerin azaltılması olarak açıklamıştır.⁹⁷⁰

Tefsir âlimlerinden bir kısmı İnşirâh suresinde yer alan " أَلَمْ نَشْرَحْ لَكَ صَدْرَكَ " (Biz senin göğsünü açıp genişletmedik mi)⁹⁷¹ âyetinin bu olaya delâlet ettiğini ileri sürmüşlerdir. Elmalılı bedenen şakk-ı sadr hâdisesinin tartışmalı bir konu olduğunu ifade etmiştir. Bilmukâbil ruhânî şerh-i sadr hakkında görüş birliği olduğunu belirtmiştir.⁹⁷² Buna göre Hz. Muhammed'in göğsü imanla, ilahî hakikatlerle kuşatılmıştır. İbn Âşûr, " أَلَمْ نَشْرَحْ لَكَ صَدْرَكَ " âyetinin ilim ve hikmet nuruyla Hz. Muhammed'in göğsünün genişletilmesi olarak açıklandığını aktarmıştır.⁹⁷³ İbnu'l Cevzî, âyette geçen "göğsün genişletilmesi" ifadesinin kavramayı engelleyen şeylerin giderilmesi olarak açıklamıştır. Böylece Hz. Muhammed'in göğsü hidâyete, marifete açılmış olmaktadır.⁹⁷⁴

Fahreddîn Râzî, ilgili âyeti tefsir ederken iki görüş aktarmıştır. İlk görüşe göre şakk-ı sadr hâdisesi ile Hz. Muhammed'in kalbi temizlenmiş ve imanla doldurulmuştur. Bu, O'nun peygamber olmadan önceki mucizelerinden biridir ki, bu tür mucizelere irhâs denilir. İkinci görüşe göre, şerh-i sadr marifetullah ve taat ile ilişkilidir. "Göğsün genişletilmesi", Hz. Muhammed'in her türlü sıkıntısının küçültülmesi ve O'nun dünyanın süfliliğini, âhiretin yüceliğini idrak etmesi olarak yorumlanmıştır. "فَمَنْ يُرِدِ اللَّهُ أَنْ يَهْدِيَهُ يَشْرَحْ صَدْرَهُ لِلْإِسْلَامِ وَمَنْ يُرِدْ أَنْ يُضِلَّهُ يَجْعَلْ صَدْرَهُ ضَيِّقًا حَرَجًا" (Allah, hidâyetini dilediği kimselerin göğsünü İslâm'a açar; dalâletini dilediği kimselerin kalbine darlık ve sıkıntı verir.)⁹⁷⁵ âyetinin bu anlamda olduğu ifade edilmiştir. Ayrıca "şerh" kelimesinin genişletmek, sıkıntıdan kurtarmak manasında

⁹⁶⁹ Erdinç Ahatlı, "Şakk-ı Sadr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1996, C. XXXVIII, s. 309.

⁹⁷⁰ ed-Dıhlevî, Ebû Abdilaziz Kutbüddin Şâh Veliyyullah Ahmed b. Abdirrahîm, (v. 1176/1762), *Hucet'ullâhi'l-Bâliğa*, Kâhire: Dârü'l-Kütübi'l-Hadise, t.y., C. II, s. 557, 561.

⁹⁷¹ el-İnşirâh 94/1.

⁹⁷² Elmalılı, a.g.e., C. VIII, s. 5914.

⁹⁷³ İbn Âşûr, a.g.e., C. XXX, s. 361.

⁹⁷⁴ İbnu'l Cevzî, a.g.e., C. VI, s. 486.

⁹⁷⁵ el-En'âm 6/125.

olduğu belirtilmiştir. Araplarda üzüntü, keder için " ضيق الصدر " (göğüs darlığı) tabirinin kullanıldığı aktarılmıştır.⁹⁷⁶

Konunun basîretle ilgisini vurgulamak için bazı âyetler hakkında bilgi vermeyi uygun gördük: Örneğin, ⁹⁷⁷ " قُلْ هَذِهِ سَبِيلِي أَدْعُو إِلَى اللَّهِ عَلَى بَصِيرَةٍ أَنَا وَمَنِ اتَّبَعَنِي " âyetinde Hz. Muhammed'in ve O'na tâbi olanların, Allah'ın dinine basîret üzere davette bulunduğu dikkat çekilmiştir. "الْبَصِيرَةُ" ifadesi, kesin hucdet, inanç, gönül gözü, fehm manalarını taşımaktadır. Basîret, kuşkunun yer almadığı bir beyandır. Basîretli kimseler deruni âlemlerinde hakikate ulaşırlar. Hz. Muhammed ile O'na tabi olanlar, basiret üzere İslâm'a çağırırlar. İnkârcılar gibi düşünüp taşınmadan değil, kesin kanıtla, ihlâsla, bilinçli kavrayışla dine davet ederler. Âyette geçen basiret kavramıyla, tebliğin koşulları en güzel biçimde açıklanmıştır.⁹⁷⁸

Muhammed Esed, "De ki: İşte benim yolum budur. Allah'a basîretle davet ederim"⁹⁷⁹ âyetini açıklarken basîreti ayrıntılı biçimde ele almıştır. O'na göre basîret, kognitif biçimde görmek, sezme gibi mücerret manaları çağrıştırmaktadır. Ayrıca bu kelime sağduyuya, idrak etme kabiliyetine işaret eder. Aklın onayladığı delil manasını da içermektedir. Bundan dolayı Hz. Muhammed'in İslâm'a daveti akla münasip bir idrakin neticesi olarak ifade edilmiştir. Bu ifade ahlâkî hususlardaki problemleri ele alma biçiminde sahihliği, yetkinliği, birliği özetlemektedir. Ayrıca âyetlerde genellikle "belki akledersiniz, tefekkür edersiniz, anlarsınız" tabirleriyle öne çıkar.⁹⁸⁰

" مَا زَاغَ الْبَصِيرُ وَمَا طَغَى " (Göz ne kaydı ne de hedefinden şaştı)⁹⁸¹ âyeti, mirac hadisesiyle alakalıdır ve peygamberimizden söz etmektedir. Âyet şu manaya gelmektedir: Sidre-i müntehâ'yı görünce Hz. Muhammed'in gözü kaymamıştır. Peygamberimizin o esnada hayrete düşürecek şeyler gördüğü ifade edilmiştir. Fakat gözü şaşmamış, hududunu aşıp sağa sola yönelmemiştir. Cenâb-ı Hakk'ı zikretmiş, müşahade etmiştir. Âyette " مَا زَاغَ " ifadesi O'nun edebini göstermektedir. " وَمَا طَغَى " ifadesi, O'nun kudretine işaret etmektedir. Fahreddin Râzî'nin naklettiğine göre, Hz. Muhammed'in müşahadesi Hz. Mûsâ'ninkine benzer olmamıştır. Hz. Mûsâ hadisesinde O, bayılarak yere düşmüştür. Hz. Muhammed'de ise

⁹⁷⁶ er-Râzî, a.g.e., C. XXIII, s. 231.

⁹⁷⁷ Yûsuf 12/108; "De ki: Budur benim yolum. Ben ve bana uyanlar basire üzere Allah'a çağırırız."

⁹⁷⁸ el-Kurtubî, a.g.e., C. IX, s. 413; Esed, a.g.e., C. II, s. 481.

⁹⁷⁹ Yûsuf 12/108.

⁹⁸⁰ Esed, a.g.e., C. II, s. 480-481.

⁹⁸¹ en-Necm 53/17.

herhangi bir sarsılma olmamıştır.⁹⁸² Bursevî bu âyeti açıklarken, Peygamberimizin zâhirî ve derûnî gözünün aynı zamanda gördüğünü ifade etmiştir. Bundan dolayı Allah, "Göz şaşmadı ve aşmadı" buyurmuştur. Yani zâhiri göz, bâtını gözün gördüğünden farklı yere meyletmemiş, kaymamıştır. Herşeyde sadece Cenâb-ı Hakk'ı müşahede etmiştir. Bursevî, " مَا زَاغَ الْبَصَرُ " cümlesinden görme olayının beden gözüyle gerçekleştiğini söylemiştir. Gönül gözüyle gerçekleşseydi, "kalp kaymamıştır" denilirdi.⁹⁸³

" وَلَقَدْ آتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ مِنْ بَعْدِ مَا أَهْلَكْنَا الْقُرُونَ الْأُولَى بَصَائِرَ لِلنَّاسِ " (İşte biz, daha önceki isyankar nesilleri ortadan kaldırdıktan sonra, kalplerine gerçekleri gösterecek apaçık deliller olmak üzere o kitabı verdik.)⁹⁸⁴; " هَذَا بَصَائِرُ مِنْ رَبِّكُمْ " (Bu, Rabbinizden gelen, kalp gözlerinizi açacak delillerdir)⁹⁸⁵ gibi âyetlerde peygamberlere gönderilen vahiy, basîretler olarak nitelendirilmiştir. Bu âyetlerde basîret kelimesiyle, kalbin hakikati görmesine vesile olan deliller kastedilmiştir. Vahyin gönderilmesinde maksad, insanların tefekkür edip nasihat almalarını sağlamaktır.⁹⁸⁶

2) "Ülû'l-Eydî ve'l-Ebsâr"

Kur'ân-ı Kerîm'de Hz. İbrâhîm, Hz. İshâk ve Hz. Yakûb'un güç ve basîret sahibi oldukları zikredilmiştir:

"وَأَذْكُرْ عِبَادَنَا إِبْرَاهِيمَ وَإِسْحَاقَ وَيَعْقُوبَ أُولَى الْأَيْدِي وَالْأَبْصَارِ"

"Güçlü bir iradeye ve keskin bir kavrayış yeteneğine sahip olan İbrâhîm, İshâk ve Yakûb'u hatırla."⁹⁸⁷ Bu âyette müşriklerin inkârcı tavırları karşısında Hazreti Muhammed'e, daha önce gelmiş elçilerin kuvvetli iradeleri, basîretli oluşları hatırlatılmıştır. Hz. İbrâhîm, Hz. İshâk ve Hz. Yakûb, kendilerine tâbi olunması gereken örnek şahsiyetlerdir. İbrâhîm peygamber, halkının zulümlerine, ateşe atılmaya sabırla tanınır. Hazreti İshâk ile Hazreti Yakûb derin kavrayış, fehm yetisiyle öne çıkmışlardır. Bundan dolayı Hazreti İbrâhîm'le zikredilmişlerdir. Âyet, Hz. Muhammed ile kavminin tevhid inancını tebliğ etmede güçlü, sabırlı; hakikati idrak etmede derin kavrayış sahibi olmaları amacıyla gönderilmiştir.

⁹⁸² et-Taberî, a.g.e., C. XXVII, s. 42-57; er-Râzî, a.g.e., C. XXVIII, s. 284-295.

⁹⁸³ el-Bursevî, a.g.e., C. IX, s. 218, 228.

⁹⁸⁴ el-Kasas 28/43.

⁹⁸⁵ el-A'râf 7/203.

⁹⁸⁶ et-Taberî, a.g.e., C. XX, s. 94; en-Nesefî, a.g.e., C. III, s. 406-407; eş-Şevkânî, a.g.e., s. 302.

⁹⁸⁷ Sa'd 38/45.

Bahsi geçen âyette Hz. İbrâhîm'in, Hz. İshâk'ın ve Hz. Yakûb'un müşterek niteliklerine vurgu yapılmıştır. "أُولِي الْأَيْدِي وَالْأَبْصَارِ" ifadesi, bu niteliklerdendir. "أُولِي الْأَيْدِي" ifadesi, dini yaşamada, tebliğ etmede kuvvet manasındadır. Onların güç sahibi olmalarının nedeni, iyi davranışlar sergilemelerinden ve kötü davranışlardan uzak durmalarından kaynaklanır. Peygamberler, İslamı yüceltmek için birçok mücadele vermişlerdir. "أَلْبَصَارُ" ifadesi, basîret diye bilinen fikrî güçtür. Şeriatî tatbik etmede, şeriate uygun yaşamada basîret sahibi olmak, kalp gözünün açıklığını ifade eder. Buna göre peygamberler sahih kavrayışa, sahih düşünceye, güçlü idrak yetisine sahiptirler. Basîret kelimesiyle maksad, hakikati görerek bilmeleri ve idrak etmeleridir. Peygamberler dünyada a'mâ gibi yaşamazlardı. İlimleriyle, basîretleriyle iyiyi, doğruyu görürlerdi.⁹⁸⁸ Âyetten anlaşılan şudur ki, doğru yolda olanlarda güç ve basîret özellikleri bulunur. Zira basîretli olmak, doğru yolda ilerlemeye, Allah'ın rızasına uygun yaşamaya bağlıdır.

"أُولِي الْأَيْدِي" ifadesi, taatte kuvvet manasındadır. "أَلْبَصَارُ" kelimesi, dinde, ilimde basîretli manasındadır. İbn Cerîr, ellerden örnek olarak bahsedildiğini söylemiştir. Zira el ile kavranılır. Bununla da işlevin gücü bilinir. Bundan dolayı kuvvetli kişiye "أُولِي الْأَيْدِي" (el sahibi) denilmiştir. "أَلْبَصَارُ" (gözler) kelimesinden kastedilen gönül gözdür. Eşyanın iç yüzü kalp gözüyle bilinir.⁹⁸⁹

Râzî'ye göre, işler için el, kavrama için göz kelimesini kullanmak yerindedir. Ruhun iki gücü bulunmaktadır. Biri çalışan, öteki kavrayan güçtür. Çalışan güçte ortaya çıkan en yüce şey, Hakk'a itaattir. Kavrayıcı güçten ortaya çıkan en yüce şey, marifetullahtır. Bunların haricindeki şeyler boş, bâtil olarak kabul edilir. Âyetteki ifadeler buna işaret etmektedir.⁹⁹⁰ İbn Kesîr "أُولِي الْأَيْدِي وَالْأَبْصَارِ" ifadesiyle sâlih amelin, fayda veren ilmin, ibadet etmede kuvvetin ve kalp gözünün kastedildiğini ifade etmiştir. İbn Abbâs "أُولِي الْأَبْصَارِ" ile dinde anlayış sahibi olmanın kastedildiğini söylemiştir. Mücâhid, bu ifadeyi hakikati görmek olarak açıklamıştır.⁹⁹¹ Seâlibî "أُولِي الْأَبْصَارِ" ifadesini Allah'ın nuruyla bakmak, gerçekleri görmek şeklinde ifade etmiştir.⁹⁹²

⁹⁸⁸ İbn Âşûr, a.g.e., C. XXIII, s. 276.

⁹⁸⁹ İbnü'l Cevzî, a.g.e., C. V, s. 273.

⁹⁹⁰ er-Râzî, a.g.e., C. XVIII, s. 95.

⁹⁹¹ et-Taberî, a.g.e., C. VII, s. 138; İbn Kesîr, a.g.e., C. XIV, s. 363.

⁹⁹² es-Seâlibî, a.g.e., C. II, s. 416.

Ebû's-Su'ûd, "أُولِي الْأَيْدِي وَالْأَبْصَارِ" ifadesini amel ve fikir sahibi olarak beyan etmiştir. Yani salih işler yapan, güzel fikir sahibi kastedilmiştir.⁹⁹³ Zemahşerî, âhiret âlemine hazırlık yapmayanları, tefekkürde bulunmayanları a'mâ ve akli olmayan kimselere benzetir. Ayrıca bu âyette, Hakk'ın emirlerini uygulamayan, O'nun rızasına uygun yaşamayan kişilere Hakk'ın gazabının ulaşacağına tembih bulunduğunu ifade etmiştir.⁹⁹⁴

Hâzin, âyetin Hz. Muhammed'e, müslümanlara hitap ettiğini ifade etmiştir. Bu âyet, dereceleri yükseltilen peygamberlerden bazılarını hatırlatmıştır. Onların iyi işler yapan, Allah'a itaat eden basiretli kişiler olduğu vurgulanmıştır. Ayrıca âyet, siyâkın devamı niteliğindedir.⁹⁹⁵

Devamındaki iki ayette Hz. İbrâhîm'in, Hz. İshâk'ın ve Hz. Yakûb'un diğer özellikleri zikredilmiştir.⁹⁹⁶ "إِنَّا أَخْلَصْنَاهُمْ بِخَالِصَةٍ ذِكْرَى الدَّارِ" ifadesiyle bilhassa âhireti düşünen ihlâslı kullardan kıldıkları belirtilmiştir. Onlar nefsin kötü duygularından temizlenmiştir. Dolayısıyla nefisleri tüm kötülüklerden pak duruma gelmiştir. Bu, peygamberlerin sahip olduğu ismet vasfıyla açıklanır. İsmet, peygamberlerin günah işlemekten korunmuş olmaları anlamına gelir. Âyette geçen "الدَّارِ" kelimesiyle bir görüşe göre cennet, diğer görüşe göre âhiret âlemi kastedilir.⁹⁹⁷ Peygamberler âhiret âlemini daima hatırlarlar. Âhireti unutup dünyaya meyiletmezler. Âhireti kazanmalarının sebebi, bütün gayretlerinin âhirete dair olmasıdır. Peygamberler âhireti hatırlarlar, diğer insanlara da hatırlatırlardı. Allah bu nedenle onların derecelerini yükseltmiştir. Bahsi geçen peygamberlerin diğer bir özelliği "المُصْطَفَيْنَ" kelimesiyle ifade edilmiştir. Bu ifade, onların seçilmiş en hayırlı kişiler olmalarını belirtir.⁹⁹⁸

3) "Nusret"

Peygamberler, Allah'ın kendilerine Cebrail vasıtasıyla ilahi mesajları ulaştırmasıyla manevi destek görmüşlerdir. O, elçilerini ruh ile desteklemiş kalplerini teskin etmiştir. Örneğin Hz. Muhammed peygamberlik gelmeden evvel içerisinde bulunduğu toplumun haddi aşan davranışlarından hoşnut değildi. Toplumun yanlış inanç içerisinde olduklarını

⁹⁹³ Ebû's-Su'ûd, a.g.e., C. VII, s. 311.

⁹⁹⁴ ez-Zemahşerî, a.g.e., C. III, s. 331.

⁹⁹⁵ et-Taberî, a.g.e., C. XXIII, s. 199; el-Hâzin, a.g.e., C. VI, s. 51.

⁹⁹⁶ es-Sa'd 38/ 46; "Biz onları, özellikle âhiret yurdunu düşünen ihlâslı kimseler kıldık."

⁹⁹⁷ İbnu'l Cevzî, a.g.e., C. V, s. 273; es-Suyûtî, a.g.e., C. IV, s. 411.

⁹⁹⁸ el-Mevdûdî, a.g.e., C. V, s. 82.

fark ediyor, bu duruma üzülüyordu. Allah O'na vahiy göndererek kalbinin ferahlamasını, bir nevi manevi destek görmesini sağladı.

Kur'ân'da "tevfik", "nusret" kavramları Allah tarafından gelen manevi desteği ifade etmektedir. "Tevfik" kavramı Cenâb-ı Hakk'ın, insanların yaptığı işleri, davranışları rızasına uygun kılması olarak açıklanmıştır.⁹⁹⁹ "Nusret" kavramı da Allah'ın, doğru yolda olan kullarına yardım etmesi manasındadır. Bu kavramlar iyiliğe yönelik fiilere has kılınmıştır.¹⁰⁰⁰

Allah'ın, peygamberlerini desteklemesinin "rûh" kavramıyla ifade edildiği görülmektedir. "Rûh" kavramı lügatte, "gitmek, geçmek, ferahlık verici olmak" anlamlarındaki "revh" sözcüğünden türemiştir.¹⁰⁰¹ Istılahta, canlılarda hayatın devamlılığını mümkün kılan unsur olarak tarif edilmektedir. Kendisinin bir parçasını oluşturan, sürekliliğini mümkün kılan nefes anlamını da kapsamaktadır.¹⁰⁰²

Ulemâya göre "rûh", insanın kavrayıcı, bilici hakikatidir. Kişinin rûhunda bilinç, akıl, irade vb. özellikler bulunmaktadır. İnsan hayvandan farklıdır. Çünkü rûhları farklı yaratılmıştır. İnsanlar arasında da farklar mevcuttur. Bu da ruhlarının değişik seviyelerde olmasından kaynaklanmaktadır. Peygamberler üstün bir ruhî seviyeye sahiptirler. Gayba dair haberler almaları bununla ilişkilidir.¹⁰⁰³ Rûh kelimesi nefse müterâdif olarak görülmüştür. Ancak aralarında fark olduğunu söyleyenler de bulunmaktadır. Ulemanın bir kısmına göre rûh nurânî bir tabiata sahiptir. Nefs ise ateş ile toprak tabiatlı sayılmıştır.¹⁰⁰⁴

Mukâtil b. Süleymân âyetlerde rûh kelimesinin beş şekilde açıklandığını nakletmiştir.¹⁰⁰⁵

1) Rahmet manasındadır. Buna " **أُولَٰئِكَ كَتَبَ فِي قُلُوبِهِمُ الْإِيمَانَ وَأَيَّدَهُم بِرُوحٍ مِّنَّا** " (İşte Allah bu müminlerin kalplerine imanı nakşetmiş ve onları katından bir ruh ile desteklemiştir)¹⁰⁰⁶ âyeti örnek olarak verilebilir.

⁹⁹⁹ el-Cürçânî, a.g.e., s. 546.

¹⁰⁰⁰ el-İsfehânî, a.g.e., s. 623.

¹⁰⁰¹ Yusuf Şevki Yavuz, "Ruh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1996, C. XXXV, s. 187.

¹⁰⁰² el-İsfehânî, a.g.e., s. 641; İbn Manzûr, a.g.e., C. III, s. 322.

¹⁰⁰³ Elmalılı, a.g.e., C. I, s. 408, 409.

¹⁰⁰⁴ el-Âlûsî, a.g.e., C. XV, s. 157; Reşîd Rızâ, Muhammed, (v. 1865/ 1925), *Tefsîru'l-Ku'âni'l-Hakîm: bi Tefsîri'l-Menâr*, I-XII, Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005, C. IV, s. 329.

¹⁰⁰⁵ Mukâtil b. Süleymân, a.g.e., s. 542.

2) Yüzü insan, bedeni melek suretinde olan bir melek olarak açıklanmıştır. Buna "يَوْمَ" (Ruh ve meleklerin saf saf olup durduğu o gün)¹⁰⁰⁷ âyeti örnek verilebilir. Ruh olarak bahsi geçen bu melek, öteki melekler için bekçi mahiyetindedir. Arşın bir tarafında bu melek, bir tarafında öbür melekler saf saf duracaklardır. "وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الرُّوحِ قُلِ" (Sana ruh hakkında soru sorarlar. De ki: Ruhun ne olduğunu ancak rabbim bilir)¹⁰⁰⁸ âyetinde de bu melekten bahsedilmektedir.

3) Cebrail olarak yorumlanmıştır. Buna " قُلْ نَزَّلَهُ رُوحُ الْقُدُسِ مِنْ رَبِّكَ بِالْحَقِّ " (Kur'ân'ı Ruhulkudüs'ün indirdiğini söyle.)¹⁰⁰⁹, " نَزَلَ بِهِ الرُّوحُ الْأَمِينُ " (O'nu Rûhulemîn indirmiştir.)¹⁰¹⁰, " وَأَتَيْنَا عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ الْبَنَاتِ وَأَيَّدْنَاهُ بِرُوحِ الْقُدُسِ " (Meryem oğlu İsa'ya da deliller verdik ve onu Rûhulkudüs ile destekledik.)¹⁰¹¹, " فَارْسَلْنَا إِلَيْهَا رُوحَنَا فَتَمَثَّلَ لَهَا بَشَرًا سَوِيًّا " (Derken, ona ruhumuzu gönderdik; ruh ona tam bir insan şeklinde göründü)¹⁰¹² âyetleri örnek olarak verilebilir.

4) Vahiy anlamındadır. Buna " يُنَزِّلُ الْمَلَائِكَةَ بِالرُّوحِ مِنْ أَمْرِهِ عَلَى مَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ " (Allah kullarından dilediğine, emri uyarınca vahyi taşıyan melekler indirir)¹⁰¹³ âyeti örnek olarak verilebilir.

5) Hz. İsa kastedilmiştir. Buna " إِنَّمَا الْمَسِيحُ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ رَسُولُ اللَّهِ وَكَلِمَتُهُ أَلْقِيَهَا إِلَى مَرْيَمَ وَرُوحٌ مِنْهُ " (Meryem oğlu İsa Mesîh ancak Allah'ın elçisidir, Allah'ın Meryem'e ulaştırdığı kelimesidir ve O'ndan bir ruhtur)¹⁰¹⁴ âyeti örnek olarak verilebilir.

Kur'ân'da ruh kavramı 21 âyette yer almaktadır. Bu âyetlerden 4'ünde " روح " olarak yalın şekilde gelmiştir. 12'sinde farklı terkiplerle Allah'a izafe olunmuştur. 4 yerde "رُوحٌ" 1 yerde "الرُّوحُ الْأَمِينُ" şeklinde gelmiştir.¹⁰¹⁵

"فَإِذَا سَوَّيْتُهُ وَنَفَخْتُ فِيهِ مِنْ رُوحِي فَقَعُوا لَهُ سَاجِدِينَ" (Onun şeklini tamamladığım ve ona ruhumdan üflediğim vakit siz de hemen onun için secdeye kapanın.)¹⁰¹⁶, "ثُمَّ سَوَّيْتُهُ وَنَفَخْتُ فِيهِ مِنْ"

¹⁰⁰⁶ el-Mücâdele 58/22.

¹⁰⁰⁷ en-Nebe 78/38.

¹⁰⁰⁸ el-İsrâ 17/85.

¹⁰⁰⁹ en-Nahl 16/102.

¹⁰¹⁰ eş-Şuarâ 26/193.

¹⁰¹¹ el-Bakara 2/87, 253.

¹⁰¹² Meryem 19/17.

¹⁰¹³ en-Nahl 16/2.

¹⁰¹⁴ en-Nisâ 4/171.

¹⁰¹⁵ Abdülbâkî, a.g.e., s. 783.

¹⁰¹⁶ el-Hicr 15/28.

" رُوحِه " (Sonra ona düzgün bir şekil vermiş ve ruhundan ona üflemiş)¹⁰¹⁷ âyetlerinde Cenâb-ı Hakk'ın Hz. Âdem'i yaratırken topraktan şekillendirdikten sonra ona ruhundan üflediği belirtilmiştir. Bu âyetlerde insanın insan olmasını mümkün kılan şeyin ruh olduğuna işaret edilmiştir. " مِنْ رُوحِي " ifadesi Kabe'ye "Allah'ın beyti" demeye benzetilmiştir. Bu, onların şerefli, değerli kılınmalarına işaret etmektedir. " مِنْ رُوحِي " ifadesinin, Cenâb-ı Hakk'ın parçası olarak algılanması O'nun zatına, sıfatlarına aykırıdır.¹⁰¹⁸ Cenâb-ı Hakk'ın Âdem'e, Âdemoğluna ruh üflemesi, onlara eşyayı idrak etme yetisini vermesi olarak izah edilmiştir.¹⁰¹⁹

Bazı âyetlerde Cebrail'den "ruhum, ruhumuz" (روحنا - رُوحِي) ifadeleriyle bahsedildiği görülmektedir. Müfessirlere göre bu, Cebrail'in üstün mertebesini ortaya koyma amacını taşımaktadır.¹⁰²⁰ Tefsir âlimleri "الرُّوحُ مِنْ أَمْرِ رَبِّي" âyetinde yer alan ruh kavramını insan hayatının devamlılığını mümkün kılan ruh şeklinde açıklamışlardır. Ulemanın bir kısmına göre ayette söz edilen ruhtan maksad Cebrail'dir. Diğer bir kısmına göre maksad, ruh üflemeyle vazifeli, "Rûh" adına sahip melektir.¹⁰²¹

" وَأَتَيْنَا عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ الْبَتِّيَّاتِ وَإِنذَنَاهُ بِرُوحِ الْقُدُسِ " (Meryem oğlu İsa'ya da deliller verdik ve onu Rûhulkudüs ile destekledik)¹⁰²² gibi âyetlerde Allah'ın, peygamberlerini desteklediğine işaret edilmiştir. Cenâb-ı Hakk, peygamberlerine pek çok nimet bahşetmiştir. İnsanların bu nimetlerin hepsini kavramaları mümkün değildir. Ruhun gelmesi, vahiy, Cenâb-ı Hakk'ın âyetlerine muhatap kılınmaları bu nimetler arasında sayılabilir. Peygamberlere verilen gaybî bilgiler, levh-i mahfûz gibi diğer insanların duyularıyla algılayamadıkları hususlar da bunlardandır.

ab. Diğer Mü'minlerin "Basîret"i

Kavramımızın türevlerinin yer aldığı aşağıdaki âyetlerde müminlerin kastedildiği anlaşılmaktadır:

¹⁰¹⁷ es-Secde 32/9.

¹⁰¹⁸ İbnu'l Cevzî, a.g.e., C. IV, s. 344.

¹⁰¹⁹ er-Râzî, a.g.e., C. XXII, s. 65.

¹⁰²⁰ et-Taberî, a.g.e., C. I, s. 404; C. III, s. 2; el-Mâtürîdî, a.g.e., C. I, s. 173

¹⁰²¹ el-Beyhakî, a.g.e., s. 459; er-Râzî, a.g.e., C. XXI, s. 37; el-Kurtubî, a.g.e., C. X, s. 331.

¹⁰²² el-Bakara 2/87, 253.

" إِنَّ الَّذِينَ اتَّقَوْا إِذَا مَسَّهُمْ طَائِفٌ مِّنَ الشَّيْطَانِ تَذَكَّرُوا فَإِذَا هُمْ مُبْصِرُونَ " (Takvâ sahipleri, içlerine şeytandan gelen bir saptırıcı fikir doğduğunda O'nu düşünüp hemen gerçeği görürler.)¹⁰²³ Bu âyette, muttakîlerin içlerine kötü düşünceler doğduğunda nasıl davrandıkları belirtilmiştir. Buna göre onlar böyle bir durumda hakikati bulmak için tefekkür edip yaratıcının buyruklarını akıllarına getirirler. Cenâb-ı Hakk'a inanan kişi, O'nun ilminin her şeyi kuşattığını tefekkür ederler. "مُبْصِرُونَ" kelimesiyle hakikati görmek kastedilmiştir. Böylelikle şeytanın tuzaklarına düşmezler, her daim gözleri açık olur.¹⁰²⁴

" وَإِذَا صُرِفَتْ أَبْصَارُهُمْ تِلْقَاءَ أَصْحَابِ النَّارِ قَالُوا رَبَّنَا لَا تَجْعَلْنَا مَعَ الْقَوْمِ الظَّالِمِينَ " (Gözleri cehennem ehli tarafına döndürülünce, 'Ey Rabbimiz! Bizi zalim toplumla beraber bulundurma' derler.)¹⁰²⁵ Bu âyetin öncesinde cennetle cehennem arasında perde, a'râf olduğu zikredilmiştir. Fahreddîn Râzî, bunun "sur" manasında olduğunu ifade etmiştir.¹⁰²⁶ A'râftakilerin kimler olduğuyla ilgili çeşitli görüşler öne sürülmüştür. Bir görüşe göre onlar, Allah'a inanan fakat ilahi terazide iyilikleri kötülükleri müsavi olan gruptur. Diğer bir görüşe göre onlar, peygamber, ulema gibi üstün mertebeli kişilerdir. Bunlar orada görevlendirilmiştir. Başka bir görüşe göre onlar, henüz cennete girmemiş olup girmeyi dileyen kişilerdir. Cehennemlikler onlara gösterildiğinde onlarla olmaktan Cenâb-ı Hakk'a sığınır. ¹⁰²⁷ Bu âyette " أَبْصَارُ " kelimesi göz manasında kullanılmıştır.

" يُقَلِّبُ اللَّهُ اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَعِبْرَةً لِّأُولِي الْأَبْصَارِ " (Geceyle gündüze yer değiştiren Allah'tır; şüphesiz bunda basîret sahibi olanlar için, bir ibret vardır)¹⁰²⁸ âyetinde " لأُولِي الْأَبْصَارِ " ifadesiyle akıl sahipleri, kalp sahipleri kastedilmiştir.¹⁰²⁹ "الأبصار" ifadesi gönül gözü manasındadır. Kalp gözü Allah'ın varlığını idrak eden, O'nun kudretinin delillerini gören, hakikati kavrayan kabiliyettir.¹⁰³⁰

" فَاعْتَبِرُوا يَا أُولِي الْأَبْصَارِ " (Öyleyse bundan ders alın siz ey derin kavrayış sahipleri)¹⁰³¹ âyetinde Hz. Muhammed'le yapılan anlaşmayı bozmalarına karşılık ehl-i kitaba verilen ceza misal olarak verilmiştir. Ardından basîret sahipleri düşünmeye, ibret almaya davet edilmiştir.

¹⁰²³ el-A'râf 7/201.

¹⁰²⁴ el-Kuşeyrî, a.g.e., C. I, s. 375.

¹⁰²⁵ el-A'râf 7/47.

¹⁰²⁶ er-Râzî, a.g.e., C. XIV, s. 86.

¹⁰²⁷ İbnü'l Cevzî, a.g.e., C. II, s. 331; eş-Şevkânî, a.g.e., s. 178.

¹⁰²⁸ en-Nûr 24/44.

¹⁰²⁹ Vehbe Zuhayli, *et-Tefsîru'l-Munîr*, I-XXXII, Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1991, C. IX, s. 490-491.

¹⁰³⁰ el-Kurtubî, a.g.e., C. XI, s. 247 ; İbn Kesîr, a.g.e., C. VIII, s. 338; el-Âlûsî, a.g.e., C. XI, s. 211.

¹⁰³¹ el-Haşr 59/2.

Basîret sahipleri ifadesinden, gönül gözüyle hakikati gören kimseler kastedilmiştir. Allah'ın kendilerine verdiği idrak yetisini kullananların bunlardan ders çıkarması istenmiştir.¹⁰³²

" هَذَا بَصَائِرُ لِلنَّاسِ وَهُدًى وَرَحْمَةٌ لِّقَوْمٍ يُوقِنُونَ " (Bu, insanların kalp gözünü açan bir nur; tereddütsüz bir inanca ve emniyete ulaşanlar için de bir rahmet ve hidayettir.)¹⁰³³ Bu âyet, Kur'ân'ın insanların akıllarını kullanmalarını, hakikati görmelerini sağlayan bir nur, yakîn inanca sahip olanlar için bir hidayet ve rahmet olarak gönderildiğine işaret etmektedir. Yani âyetler müminler için hidayet ve rahmet kaynağıdır.¹⁰³⁴

" قُلْ لِلْمُؤْمِنِينَ يَعْضُوا مِنْ أَبْصَارِهِمْ وَيَحْفَظُوا فُرُوجَهُمْ ذَلِكَ أَزْكَى لَهُمْ " (Mü'min erkeklere söyle, gözlerini haramdan sakınsınlar, ırzlarını korusunlar. Bu davranış onlar için daha nezihtir.)¹⁰³⁵; " وَقُلْ لِلْمُؤْمِنَاتِ يَعْضُنَّ مِنْ أَبْصَارِهِنَّ وَيَحْفَظْنَ فُرُوجَهُنَّ " (Mü'min kadınlara da söyle, gözlerini haramdan sakınsınlar, ırzlarını korusunlar)¹⁰³⁶ âyetlerinde "أَبْصَارٌ" kelimesinden bedendeki göz kastedilmiştir. Âyetlerde müminlerin, haram olan şeylere bakma konusunda gözlerini koruması gerektiği belirtilmiştir.

Bu âyetler incelendiğinde, Allah'a samimiyetle inanan insanların basîret sahibi olarak nitelendirildiği görülmektedir. Müminler gözlerini haramdan koruduklarında, Allah'ın rızasına uygun yaşadıklarında kendilerinde bulunan basîret yetisi gelişir ve hakikati olduğu gibi görürler.

İbn Kayyîm basîretin, Cenâb-ı Hakk'ın, inanan insanın gönlüne yerleştirdiği nur olduğunu ifade etmiştir. Kişi, Peygamber'in getirdiği vahyin hakikati yansıttığını bu nur vesilesiyle idrak eder. Böylece kuşkudan, şaşkınlıktan kurtulur. Basîret sahibi istikbalinden endişe duymaz. Çünkü istikbale dair tedbirleri noksansız almıştır. Dünyadaki hadiselerin yerli yerince meydana geldiğine inanır. Gönlünden marifet fişkirir. Tasavvuf ilminde basîret, Hakk'ın nuru vesilesiyle görme olarak da tanımlanır.¹⁰³⁷

b. Kâfirlerin "Basîret"i

¹⁰³² ez-Zemahşerî, a.g.e., C. IV, s. 79; el-Beydâvî, a.g.e., C. III, s. 469; el-Âlûsî, a.g.e., C. XIX, s. 39.

¹⁰³³ el-Câsiye 45/20.

¹⁰³⁴ en-Nesefî, a.g.e., C. II, s. 214; es-Seâlibî, a.g.e., C. III, s. 361.

¹⁰³⁵ en-Nûr 24/30.

¹⁰³⁶ en-Nûr 24/31.

¹⁰³⁷ Uludağ, "Basîret", a.g.md., C. V, s. 103.

"B.s.r" maddesi ve müştaklarının kâfirler hakkındaki kullanımını ehl-i kitap, müşrikler ve münâfiklar olarak oluşturduğumuz alt başlıklarda ele alacağız:

ba. Ehl-i Kitap

Bu kısımda "b.s.r." maddesi ve türevlerinin ehl-i kitap hakkındaki kullanımını gösteren bazı âyetleri örnek olarak verip izah edeceğiz:

"خَتَمَ اللَّهُ عَلَى قُلُوبِهِمْ وَعَلَى سَمْعِهِمْ وَعَلَى أَبْصَارِهِمْ غِشَاوَةً"

"Allah onların kalplerini, kulaklarını mühürlemiştir ve gözleri üzerinde de bir perde vardır."¹⁰³⁸ Bu âyette inkârcıların gerçeği görmek, kavramak için çaba göstermemeleri üzerine kalplerinin mühürlenme aşamasına geldiği belirtilmiştir. Bu, kutunun mühürlenmesine benzetilmiştir. Bir kutu kilitlendiğinde artık içine eşyalar giremez, çıkamaz. İnkârcıların kalpleri de kilitlendiğinde dalâlet içinde kalır, hidayete erişemez.¹⁰³⁹ Âyette "عَلَى أَبْصَارِهِمْ" "عَلَى" cümlesi kalp ve kulaklarının mühürlenmesinin ardından gelmiştir. Bununla inkârlarındaki ısrar ortaya koyulmuştur. Burada Yahudi din adamlarının durumu betimlenmiştir. Kalplerinin mühürlenmesiyle, vahyi düşünmedikleri anlaşılmaktadır. Kulaklarının mühürlenmesiyle uyarıları, nasihatleri dinlemedikleri anlaşılmaktadır. Gözlerinde perde olmasından, hakikati ve nübüvvetin delillerini görmedikleri anlaşılmaktadır. Onlar, Hz. Muhammed'in peygamber olduğunu bilmelerine rağmen onu yalanlamışlardır. Hakikati görmek istemedikleri için, içinde buldukları sapıklığı anlayamamışlardır.¹⁰⁴⁰

"وَمِنْهُمْ مَّن يَنْظُرُ إِلَيْكَ أَفَأَنْتَ تَهْدِي الْعُمْيَ وَلَوْ كَانُوا لَا يُبْصِرُونَ"

"Ve yine onların aralarında sana bakanlar var; ama eğer göremiyorlarsa, sen hiç körlere doğru yolu gösterebilir misin?"¹⁰⁴¹ âyetine göre basîret hakikati görme kabiliyeti olarak yorumlanmıştır. Âyette, Hz. Muhammed'in peygamberliğinin delillerini görseler bile gönül gözleri kör olduğu için hakikati kabul etmeyenler kastedilmiştir. İlâhî gerçekleri görmeyenler kör hükmünde sayılmıştır. Müşrikler Hz. Muhammed'in söylediklerini dinliyor, kişiliğini biliyorlardı. Fakat iman etmeyip onu yalancılıkla itham ediyorlardı. Bu da onların basîretlerinin kapalı olduğunu göstermektedir. Buna göre insan için önemli olan, Allah'ın

¹⁰³⁸ el-Bakara 2/7.

¹⁰³⁹ el-Kuşeyrî, a.g.e., C. I, s. 72; el-Mevdûdî, Ebu'l-A'lâ (v. 1399/1979), *Tefhîmu'l-Kur'ân (Kur'ân'ın Anlamı ve Tefsîri)*, (çev. Muhammed Hân Kayânî, v.d.), I-VII, 2.bs., İstanbul: İnsan Yayınları, 1996, C. I, s. 63.

¹⁰⁴⁰ et-Taberî, a.g.e., C. I, s. 120; Seyyid Kutub, a.g.e., C. I, s. 607.

¹⁰⁴¹ Yûnus 10/43.

verdiği akli kullanarak hakikati idrak etmektir. Bunun yolu da gönül gözünü açık tutmaktan geçmektedir.¹⁰⁴²

"لَهُمْ قُلُوبٌ لَا يَفْقَهُونَ بِهَا وَلَهُمْ أَعْيُنٌ لَا يُبْصِرُونَ بِهَا وَلَهُمْ آذَانٌ لَا يَسْمَعُونَ بِهَا "

"Bunların kalpleri vardır ama onlarla kavramazlar; gözleri vardır ama onlarla görmezler; kulakları vardır ama onlarla işitmezler."¹⁰⁴³ Bu âyette kalp, göz, kulak duyularından kişiyi hakikati idrake ulaştıran kabiliyetler kastedilmiştir. Allah'ın verdiği bu kabiliyetlerden maksadına uygun yararlanmayanlar hatalı davranışlar sergilerler. Bundan dolayı bu kişiler kulakları, gözleri olsa bile hakikati, Allah'ın kudretine işaret eden delilleri göremez, duyamaz hale gelirler ve hidayete ulaşamazlar.¹⁰⁴⁴

"رَبَّنَا أَبْصَرْنَا وَسَمِعْنَا فَارْجِعْنَا نَعْمَلْ صَالِحًا إِنَّا مُوقِنُونَ"

"Ey Rabbimiz! Gördük ve duyduk. Öyleyse bizi geri döndür ki doğru işler yapalım, artık hakikate kâni olduk!"¹⁰⁴⁵ Bu âyetteki "أَبْصَرْنَا" ifadesi yalanladığımız şeylerin gerçekliğini, sahihliğini gördük manasındadır. Âyette ahiret sahnesi tasvir edilmiş olup imtihan müddeti sona erdikten sonra pişimalığın bir değerinin bulunmadığı ortaya koyulmuştur.¹⁰⁴⁶

bb. Müşrikler

Bu kısımda "b.s.r." maddesi ve türevlerinin müşrikler hakkındaki kullanımını gösteren bazı âyetleri örnek olarak verip bir kısmını ayrıntılı olarak ele alacağız:

"وَلَوْطًا إِذْ قَالَ لِقَوْمِهِ أَتَأْتُونَ الْفَاحِشَةَ وَأَنْتُمْ تُبْصِرُونَ"

"Ve Lut da kavmine 'Bu çirkin eylemi, (insanın yaratılışına aykırı olduğunu) göre göre, nasıl işliyorsunuz?' demişti."¹⁰⁴⁷

"أَسْمِعْ بِهِمْ وَأَبْصِرْ يَوْمَ يَأْتُونََنَا"

"Bizim karşımıza çıkacakları o gün, (gerçeği) nasıl da apaçık işitecek ve görecekler!"¹⁰⁴⁸

¹⁰⁴² ez-Zemahşerî, a.g.e., C. II, s. 192; el-Kurtubî, a.g.e., C. VIII, s. 532-533; el-Âlûsî, a.g.e., C. VII, s. 183.

¹⁰⁴³ el-A'râf 7/179.

¹⁰⁴⁴ e-Taberî, a.g.e., C. I, s. 381; el-Beydâvî, a.g.e., C. I, s. 216.

¹⁰⁴⁵ es-Secde 32/12.

¹⁰⁴⁶ İbnü'l Cevzî, a.g.e., C.V, s. 49; İbn Kesîr, a.g.e., C. IX, s. 142.

¹⁰⁴⁷ en-Neml 27/54.

¹⁰⁴⁸ Meryem 19/38.

"وَجَعَلْنَا مِنْ بَيْنِ أَيْدِيهِمْ سَدًّا وَمِنْ خَلْفِهِمْ سَدًّا فَأَغْشَيْنَاهُمْ فَهُمْ لَا يُبْصِرُونَ"

"Hem önlerinden bir set, hem arkalarından bir set çektik, böylece onları perdeledik; artık baksalar da görmezler."¹⁰⁴⁹

"... وَجَعَلْنَا لَهُمْ سَمْعًا وَأَبْصَارًا وَأَفْئِدَةً فَمَا أَغْنَى عَنْهُمْ سَمْعُهُمْ وَلَا أَبْصَارُهُمْ وَلَا أَفْئِدَتُهُمْ مِنْ شَيْءٍ إِذْ كَانُوا يَجْحَدُونَ بِآيَاتِ اللَّهِ"

"Kendilerine kulaklar, gözler ve kalpler bahşetmiştik; ama Allah'ın mesajlarını reddetmeye devam ettikleri için ne kulakları, ne gözleri ne de kalpleri onlara bir fayda sağladı."¹⁰⁵⁰

"لَقَالُوا إِنَّمَا سُكِّرَتْ أَبْصَارُنَا بَلْ نَحْنُ قَوْمٌ مَسْحُورُونَ"

"Kuşkusuz, o zaman da: 'Bizim düpedüz gözlerimiz bağlandı! Belki de biz büyülenmiş bir topluluğuz' diyeceklerdi."¹⁰⁵¹

"أُولَئِكَ الَّذِينَ طَبَعَ اللَّهُ عَلَى قُلُوبِهِمْ وَسَمِعِهِمْ وَأَبْصَارِهِمْ وَأُولَئِكَ هُمُ الْعَافُونَ"

"İşte onlar, Allah'ın; kalplerini, kulaklarını ve gözlerini mühürlediği kimselerdir. İşte onlar gâfillerin ta kendileridir."¹⁰⁵²

"أُولَئِكَ الَّذِينَ لَعَنَهُمُ اللَّهُ فَأَصَمَّهُمْ وَأَعَمَّى أَبْصَارَهُمْ"

"İşte onlar, Allah'ın lanetlediği kimselerdir. Böylece onların kulaklarını sağır, gözlerini kör yaptı."¹⁰⁵³

"خُسْفًا أَبْصَارُهُمْ يَخْرُجُونَ مِنَ الْأَجْدَاثِ كَأَنَّهُمْ جَرَادٌ مُنتَشِرٌ"

"Gözleri dehşetten ve zilletten düşmüş olarak, etrafa savrulan çekirgeler gibi mezarlarından kalkacaklar."¹⁰⁵⁴

"إِذْ قَالَ لِأَبِيهِ يَا أَبَتِ لِمَ تَعْبُدُ مَا لَا يَسْمَعُ وَلَا يُبْصِرُ وَلَا يُغْنِي عَنْكَ شَيْئًا"

"Hani o babasına "Ey babacığım!" demişti, "Ne işiten, ne gören ve ne de sana bir yarar sağlayabilen şeylere niçin tapıyorsun?"¹⁰⁵⁵

"خَاتِمَةَ أَبْصَارِهِمْ تَرَاهُمْ ذَلَّةً وَقَدْ كَانُوا يُدْعَوْنَ إِلَى السُّجُودِ وَهُمْ سَالِمُونَ"

¹⁰⁴⁹ Yâsîn 36/9.

¹⁰⁵⁰ el-Ahkâf 46/26.

¹⁰⁵¹ el-Hicr 15/15.

¹⁰⁵² en-Nahl 16/108.

¹⁰⁵³ Muhammed 47/23.

¹⁰⁵⁴ el-Kamer 54/7.

¹⁰⁵⁵ Meryem 19/42.

"Gözleri düşmüş, kendilerini bir zillet sarmış bulunur, hâlbuki onlar sağlıklarında o secdeye da'vet olunuyorlardı."¹⁰⁵⁶

"وَإِنْ تَدْعُوهُمْ إِلَى الْهُدَىٰ لَا يَسْمَعُوا وَتَرَاهُمْ يَنْظُرُونَ إِلَيْكَ وَهُمْ لَا يُبْصِرُونَ"

"Eğer onları hidayete çağırırsanız sizi duymazlar. Onların, sana baktıklarını görürsün, oysa onlar görmezler"¹⁰⁵⁷ âyeti iki farklı şekilde açıklanmıştır. Birincisi; Bu vasıflardan kasıt putların vasfıdır. Müşrikler değerli taşlarla göz biçimi vererek onları süslerdi. Âyetteki görme, beden gözüyle görmedir ve müşriklere seslenilmiştir. Taptıkları taşların görmekten, duymaktan aciz oldukları vurgulanmıştır. İkinci yoruma göre âyet, Hz. Muhammed'e hitap etmektedir. Yani müşrikler beden gözüyle Hz. Muhammed'e bakarlar, ancak gerçeği görmezler, kavramazlar. Buna göre âyette basîret gözüyle, gönül gözüyle görmenin önemine dikkat çekilmiştir.¹⁰⁵⁸

"وَرَبِّينَ لَهُمُ الشَّيْطَانُ أَعْمَالَهُمْ فَصَدَّهُمْ عَنِ السَّبِيلِ وَكَانُوا مُسْتَبْصِرِينَ"

"Şeytan onlara işledikleri (günahları) güzel gösterdi ve böylece onları, hakikati kavrama yeteneğine sahip oldukları halde, (Allah'ın) yol(un)dan alıkoydu."¹⁰⁵⁹ Bu âyette Âd ve Semûd kavminin, hakikati görme kabiliyetine sahip oldukları halde işledikleri kötülüklerden dolayı doğru yoldan sapmalarından bahsedilmiştir. Şeytan onlara güzel gösterdiği kötülüklerin yanlış şeyler olduğunu idrak edemeyip hakikati göremez duruma gelmişlerdir. "مُسْتَبْصِرِينَ" ifadesinden doğru ile yanlış temyiz etme, hakikati görme yetisine sahip olmak kastedilmiştir. Kendilerine gönderilen peygamberler onlara hakkı batılı göstermiş fakat onlar gerçeği görmek istemeyip dünya hayatının süsüne meyletmişlerdir.¹⁰⁶⁰

bc. Münafıklar

Bu kısımda b.s.r. maddesi ve türevlerinin minafıklar hakkındaki kullanımını gösteren bazı âyetleri örnek olarak vereceğiz:

"مَثَلُهُمْ كَمَثَلِ الَّذِي اسْتَوْقَدَ نَارًا فَلَمَّا أَضَاءَتْ مَا حَوْلَهُ ذَهَبَ اللَّهُ بِنُورِهِمْ وَتَرَكَهُمْ فِي ظُلُمَاتٍ لَا يُبْصِرُونَ"

(Onların misali, bir ateş yakan insan gibidir. Ateş tam etrafını aydınlattığında Allah ışıklarını yok eder de onları karanlık içinde, hiçbir şeyi görmez bir halde bırakır)¹⁰⁶¹ âyetinde

¹⁰⁵⁶ el-Kalem 68/43.

¹⁰⁵⁷ el-A'râf 7/198.

¹⁰⁵⁸ er-Râzî, a.g.e., C. III, s. 309.

¹⁰⁵⁹ el-Ankebût 29/38.

¹⁰⁶⁰ el-Vâhidî, a.g.e., C. I, s. 526; el-Âlûsî, a.g.e., C. XI, s. 159.

¹⁰⁶¹ el-Bakara 2/17.

benzetim metodu kullanılarak münafıkların halinden bahsedilmiştir. Tefsirlerde bununla ilgili farklı yorumlar yapılmıştır. Aydınlık iman, karanlık imansızlık şeklinde yorumlanmıştır. Başka bir yoruma göre aydınlık "duyular, akıl"; karanlık "dünya hayatı" olarak yorumlanmıştır.¹⁰⁶² Yani İslâm nurunun, görme, işitme gibi duyuların, akıl yetisinin insanın dünyasını aydınlattığı söylenebilir. "لَا يُبْصِرُونَ" ifadesinden, insanın kendisine verilen imkânlarla rağmen hakikati görmek istemediğinde kör hükmünde olduğu kastedilmiştir.

İncelediğimiz âyetlerde "b.s.r." maddesi ve türevlerinin inkârcılar hakkında göz, kalp gözü, hakikati idrak etme yetisi manasında kullanıldığı görülmektedir. İnkârcılar hidayete ulaşamamaları, doğru yolu görememeleri sebebiyle kör sayılmıştır. Peygamberin davetini duymalarına ve mucizeleri görmelerine rağmen davete icab etmemiş, hakikati görmek istememişlerdir. Bu kişiler âyetlerde bakar kör olarak nitelendirilmiştir. Çünkü gönül gözleri körleşmiş duruma gelmiştir. Ayrıca âyetlerden basîret yetisinin herkese verildiği, fakat bunu gereği gibi kullanmayıp dünyanın süsüne aldanan, kötülöklere dalan kişilerin bu yetisinin körleştiği anlaşılmaktadır.

Basîret, ilahi vasıflardan biri olan basarın insanlardaki yansımasıdır. Bundan nasibi bulunmayanların gözlerinde örtü mevcuttur. Bu nedenle mü'min olmayanların hakikati görmeleri mümkün olmaz.

B. NESNESİNE GÖRE

Bu bölümde basîret kavramınının türediği "b.s.r." maddesini nesnesine göre nazarî ve amelî alanda ele alacağız. Nazarî alanda ilk olarak tevhîd, nübüvvet, âhiret alt başlıkları halinde itikadî olarak ele alacağız. Ardından ahlâk açısından inceleyeceğiz. Amelî alanda ibâdât, muâmelât ve ukûbât açısından değerlendireceğiz.

1. Nazarî Alanda

a. İtikâdât

aa. Tevhîd

---

¹⁰⁶² Ebû's-Su'ûd, a.g.e., C. II, s. 253; eş-Şevkânî, a.g.e., s. 496.

Âyetlerde "b.s.r." kökünün nesnelere incelediğimizde tevhid konusuna işaret edildiğini görmekteyiz. Bununla ilgili âyetleri nakledip müfessirlerin açıklamalarını aktaracağız:

"وَفِي أَنْفُسِكُمْ أَفَلَا تُبْصِرُونَ"

"Tıpkı kendi üzerinizde de (O'nun işaretleri bulunduğu) gibi. (Bunları) görmüyor musunuz?"¹⁰⁶³ Âyetin evvelinde ihlâslı bir şekilde inananlar için yeryüzünde birçok delilin bulunduğu zikredilmiştir. Bu âyette de, söz edilen delillerin insanın bizzat kendinde de bulunduğu belirtilmiştir. Burda insan, Cenâb-ı Hakk'ın kudretinin kâinattaki işaretlerine bakmaya, tefekkür etmeye çağırılmaktadır. Önceki âyette yer alan "موقنين" lafzı tefsirlerde, âleme ibretle bakarak sağlam inanca erişenler olarak izah edilmiştir. Bu bakış ve iman arasında bir münasebet vardır. Söz edilen kimseler kesin huccete dayalı ve hakikate götüren yolu izeleyenlerdir. Bunlar basîret sahipleridir. Zira kalp gözüyle bakarlar, bir delili müşahade edince bununla ilgili tefekkür edip imanlarını artırırlar.¹⁰⁶⁴

"أَوَلَمْ يَرَوْا أَنَّا نَسُوقُ الْمَاءَ إِلَى الْأَرْضِ الْجُرُزِ فَنُخْرِجُ بِهِ زَرْعًا تَأْكُلُ مِنْهُ أَنْعَامُهُمْ وَأَنْفُسُهُمْ أَفَلَا يُبْصِرُونَ"

"Üzerinde ot bitmeyen kuru topraklara yağmur indirip kendilerinin ve hayvanlarının yiyeceği bitkileri bizim yeşerttiğimizi görmezler mi?"¹⁰⁶⁵ Bu âyette ve evvelinde, Allah'ın varlığını, birliğini gösteren bazı hususlar nakledilmiştir. Geçmişte helak olan nesillerde birçok ibret bulunduğu ifade edilmiştir. Ardından canlıların, onların yaşam kaynağı olan suyla nimetlendirildiği zikredilmiştir. İnkârcılar kâinattaki hâdiselere yön veren kudret hakkında tefekkür etmeye, O'nun varlığını, birliğini görmeye davet edilmiştir. Bu ayet ahretin varlığına dair delilleri de içermektedir. Ayrıca Cenâb-ı Hakk'ın, ahirette ölüleri nasıl dirilteceğine dair örnek niteliğindedir. Zira kuru toprakları suyla yeşerten Allah, hesap günü ölüleri diriltmeye kâdirdir.¹⁰⁶⁶

"الَّذِي خَلَقَ سَبْعَ سَمَاوَاتٍ طِبَاقًا مَا تَرَى فِي خَلْقِ الرَّحْمَنِ مِنْ تَفَافُتٍ فَارْجِعِ الْبَصَرَ هَلْ تَرَى مِنْ فُطُورٍ
ثُمَّ ارْجِعِ الْبَصَرَ كَرَّتَيْنِ يَنْقَلِبْ إِلَيْكَ الْبَصَرُ خَاسِئًا وَهُوَ حَسِيرٌ"

"Yedi göğü birbiriyle tam bir uyum içinde yaratan O'dur! Rahman'ın yaratışında hiçbir aksaklık göremezsin. Gözünü çevir de bir bak! Hiç kusur görüyor musun? Evet, gözünü

¹⁰⁶³ ez-Zâriyât 51/21.

¹⁰⁶⁴ et-Taberî, a.g.e., C. XXVI, s. 204; ez-Zemahşerî, a.g.e., C. IV, s.28; İbn Atiyye, a.g.e., C. V, s. 126.

¹⁰⁶⁵ es-Secde 32/27.

¹⁰⁶⁶ et-Taberî, a.g.e., C. XXVIII, s. 341.

tekrar çevir de bak: gözün, şaşkın ve bezgin bir şekilde önüne geri dönecektir."¹⁰⁶⁷ Âyetlerde Cenâb-ı Hakk'ın yüceliğine, kudretine dair misaller verilmiştir. Kâinatın kusursuz yaratılışına, kâinattaki nizama dikkat çekilmiştir. Bunların ancak her şeyi bilen, her şeye kudreti yeten Cenâb-ı Hakk tarafından gerçekleştirilebileceği belirtilerek O'nun birliğine işaret edilmiştir. Ayrıca bu âyetlerde "gözünü tekrar çevir de bak" ifadesi tekrarlanmış olup birçok kez bakmaya işaret etmektedir.¹⁰⁶⁸

"لَهُ غَيْبُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ أَبْصِرْ بِهِ وَأَسْمِعْ مَا لَهُمْ مِّنْ دُونِهِ مِن وَلِيٍّ وَلَا يُشْرِكُ فِي حُكْمِهِ أَحَدًا"

"Göklerin ve yerin gizli gerçekleri (yalnızca) O'nun elindedir; O ne eşsiz bir görücü, ne eşsiz bir işiticidir! Onların O'ndan başka koruyucusu, kayıncısı yoktur; çünkü O hükmünde kimseyi kendine ortak tutmaz!"¹⁰⁶⁹ Bu âyetin evvelinde Ashâb-ı Kehf'in mağarada kaç yıl kaldığına dair tartışmalar aktarılmıştır. Kimisi 300, kimisi 309 yıl demiştir. Söz konusu ayette de bu süreyi en iyi bilen Cenâb-ı Hakk olduğu belirtilmiştir. Ashâb-ı Kehf kıssasının paylaşılmasında önemli olan bunların adedi değil, aktarılacak istenilen mesajlardır. Allah'a samimiyetle inananlar, baskı altında olsalar da doğru yoldan dönmemelidir. Allah'a güvenip dayanmalıdır. Ayrıca bu hâdise Cenâb-ı Hakk'ın, insanları ahirette tekrar diriltmeye gücünün yettiğini göstermektedir.¹⁰⁷⁰

"قُلْ أَرَأَيْتُمْ إِنْ جَعَلَ اللَّهُ عَلَيْكُمُ النَّهَارَ سَرْمَدًا إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ مَنْ إِلَهٌ غَيْرُ اللَّهِ يَأْتِيكُمْ بِلَيْلٍ تَسْكُنُونَ فِيهِ أَفَلَا تُبْصِرُونَ"

"De ki: Hiç düşündünüz mü: Allah gündüzü üzerinize Kıyâmet Günü'ne kadar sürekli kılacak olsa, söyleyin, Allah dışında, bağrında dinlendiğiniz geceyi size (geri) getirebilecek başka bir tanrı var mı? Peki, artık (gerçeği) görmeyecek misiniz?"¹⁰⁷¹ Âyette, kâinattaki nizâmın, olabileceklerin en kusursuzu olduğuna işaret edilmektedir. Bu nizâmın kendi kendine vuku bulması aklen mümkün olmamaktadır. Nizâmın bozulmadan, değişmeden süregelmesinden anlaşılıyor ki o, bir iradeye tâbidir. Bu iradeye ve kudrete sahip olan Cenâb-ı Hakk birdir, tektir. O'nun her şeye kudreti yetmektedir.

"تَبَصَّرَةٌ وَذِكْرَى لِكُلِّ عَبْدٍ مُّنِيبٍ"

¹⁰⁶⁷ el-Mülk 67/3-4.

¹⁰⁶⁸ İbn Âşûr, a.g.e., C. XXIX, s. 19-20.

¹⁰⁶⁹ el-Kehf 18/26.

¹⁰⁷⁰ el-Mevdûdî, a.g.e., C. III, s. 165.

¹⁰⁷¹ el-Kasas 28/72.

"Bütün bunlar, içtenlikle Allah'a yönelen her kulun gönül gözünü açmak ve ona öğüt ve ibret vermek içindir."¹⁰⁷² Bu âyetin evvelinde Allah'ın kâinatı kusursuz bir şekilde yaratmasına yeryüzünden, gökyüzünden misaller verilmiştir. Ardından bu misâllerin insanların basîretini açmak, hakikatleri görmesini sağlamak amacıyla zikredildiği ifade edilmiştir. Ayrıca bu misâller Allah'ın varlığın, birliğini, kudretini göstermektedir.¹⁰⁷³

"فَدُ كَانَ لَكُمْ آيَةٌ فِي فِئَتَيْنِ الَّذِينَ اتَّقَوْا فَمَنْ أَتَقَاتِلْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَأُخْرَى كَافِرَةٌ بَرَوْنَهُمْ مَتْلَيْهِمْ رَأْيَ الْعَيْنِ وَاللَّهُ يُؤَيِّدُ بِنَصْرِهِ مَنْ يَشَاءُ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَعِبْرَةً لِّأُولِي الْأَبْصَارِ"

"(Bedir'de) karşı karşıya gelen şu iki grupta sizin için bir ibret vardır: Biri Allah yolunda çarpışan bir grup, diğeri ise gözleriyle bunları kendilerinin iki misli imiş gibi gören kâfir grup. Allah, dilediğini yardımıyla destekler. Bunda basîret sahipleri için büyük bir ibret vardır."¹⁰⁷⁴ Söz konusu âyette Bedir Savaşı'nda Cenâb-ı Hakk'ın, kâfirlere müminleri sayı olarak daha çok göstermesinden bahsedilmiştir. Böylelikle müminler Allah'ın yardımı ile zafer elde etmişlerdir. Âyetin sonunda bu hadisede birçok ibret bulunduğu zikredilmiştir. Burda çıkarılması gereken dersler vardır. Kâfirlerin sayıca fazla olmalarına rağmen müminlerin zafer elde etmeleri mucize niteliğindedir. Bu, Allah'ın desteğini ve müminlerin iman gücünü göstermektedir.¹⁰⁷⁵ Böylelikle doğru inanca sahip olmanın önemi ortaya çıkmaktadır.

"لَا تُدْرِكُهُ الْأَبْصَارُ وَهُوَ يُدْرِكُ الْأَبْصَارَ وَهُوَ اللَّطِيفُ الْخَبِيرُ"

"Gözler O'nu algılayamaz, O ise bütün gözleri idrak eder. O en ince şeyleri bilir, herşeyden haberdardır."¹⁰⁷⁶ Cenâb-ı Hak duyularla algılanamayacak derecede aşkın, üstündür. Gözler Allah'ı göremez. Kalp, akıl Allah'ın mahiyetini kavramaktan acizdir. Ancak Allah, her şeyi görür, idrak eder, kuşatır. Sünnî ulema söz konusu âyete dayanarak Cenâb-ı Hakk'ın dünyada görülemeyeceğini ifade etmişlerdir. Bununla beraber, âhirette müslümanların O'nu görebileceklerini kabul etmişlerdir. Âyette "لَا تُدْرِكُهُ الْأَبْصَارُ" cümlesiyle Cenâb-ı Hakk'ın maddî bir varlık olmadığı belirtilmiştir. Bu cümleyle maddî şeyleri, cisimleri, suretleri putlaştıran sistemler reddedilmiş olmaktadır.¹⁰⁷⁷

"أَفَلَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَتَنُكُونَ لَهُمْ قُلُوبٌ يَعْقِلُونَ بِهَا أَوْ آذَانٌ يَسْمَعُونَ بِهَا فَإِنَّهَا لَا تَعْمَى الْأَبْصَارُ وَلَكِنْ تَعْمَى الْقُلُوبُ الَّتِي فِي الصُّدُورِ"

¹⁰⁷² Kâf 50/8.

¹⁰⁷³ İbn Kesîr, a.g.e., C. XIII, s. 452.

¹⁰⁷⁴ Âl-i İmrân 3/13.

¹⁰⁷⁵ İbn Atiyye, a.g.e., C. I, s. 407; er-Râzî, a.g.e., C. VII, s. 189; eş-Şevkânî, a.g.e., C. I, s. 356.

¹⁰⁷⁶ el-En'âm 6/103.

¹⁰⁷⁷ eş-Şevkânî, a.g.e., C. II, s. 170.

"Yeryüzünde gezip dolaşmadılar mı ki, düşünecek kalpleri, işitecek kulakları olsun? (Dolaştılar, ama ibret almadılar). Çünkü gerçekte gözler değil, göğüslerdeki kalpler (kalp gözleri) kör olur."¹⁰⁷⁸ Bu âyette kâfirlerin kâinatı ibret nazarıyla incelemedikleri, bu sebeple Allah'ın varlığına, birliğine işaret eden delilleri göremedikleri belirtilmiştir. İnsan evrene ibret gözüyle bakıp tefekkür ederse basîret gözü açılır ve hakikatleri görmeye başlar. Önemli olan gözün görmesi değil, kalbin görmesidir.¹⁰⁷⁹ Zira âyetten, kâfirlerin gözleri görse bile kalpleri kör oldukları için ibret alabilme yetilerini yitirdikleri anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Allah'ın birliğine ters düşecek inançlara sahip olmakta ve O'na şirk koşmaktadırlar.

"قُلْ أَرَأَيْتُمْ إِنْ أَخَذَ اللَّهُ سَمْعَكُمْ وَأَبْصَارَكُمْ وَخَتَمَ عَلَى قُلُوبِكُمْ مِّنْ إِلَهٍ غَيْرِ اللَّهِ يَأْتِيكُمْ بِهِ "

"De ki: Ne sanıyorsunuz? Eğer Allah işitme ve görme duyularınızı elinizden alır ve kalplerinizi mühürlerse onları size Allahtan başka hangi ilah geri verebilir?"¹⁰⁸⁰ Bu âyette Cenâb-ı hakk'ın kudretine, birliğine işaret edilmiştir. Kişinin işitme, görme duyularının elinden alınması halinde bunları ona verecek başka bir ilah bulunmadığı belirtilmiştir. Bununla birlikte " مِّنْ إِلَهٍ غَيْرِ اللَّهِ يَأْتِيكُمْ بِهِ " ifadesiyle müşrikler, Allah'a şirk koşmak suretiyle yaptıkları hatalarını fark etmeye teşvik edilmiştir.¹⁰⁸¹ Nitekim onlar yaratıcının Cenâb-ı Hakk olduğunu kabul etmekte fakat putlara da tapmaktalardı. Hâlbuki taptıkları varlıklar hiçbir kudrete sahip değildi. Âyette müşrikler akıllarını kullanıp gerçeği görmeye, Allah'ın birliğini kabul etmeye davet edilmiştir.

"يَقْلِبُ اللَّهُ اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَعِبْرَةً لِّأُولِي الْأَبْصَارِ "

"Allah geceyi gündüze, gündüzü geceye çevirir; gören ve düşünenler için, bunlardan alınacak ibretler vardır!"¹⁰⁸² Bu âyette Allah'ın kudretine işaret edilmiştir. Geceyle gündüzü çeviren O'dur. Kalp gözü açık olanlar kâinata ibret gözüyle bakarak tefekkür ederler. Böylelikle Allah'ın birliğine dair inançları artar. Nitekim " إِنَّ فِي ذَلِكَ لَعِبْرَةً لِّأُولِي الْأَبْصَارِ " ifadesi, akli olanlar için Allah'ın birliğine işaretler bulunur manasındadır.¹⁰⁸³

ab. Nübüvvet

¹⁰⁷⁸ el-Hacc 22/46.

¹⁰⁷⁹ et-Taberî, a.g.e., C. XVII, s.183; İbn Âşûr, a.g.e., C. XVII, s. 287.

¹⁰⁸⁰ el-En'âm 6/46.

¹⁰⁸¹ es-Seâlibî, a.g.e., C. I, s. 521.

¹⁰⁸² en-Nûr 24/44.

¹⁰⁸³ İbnu'l Cevzî, a.g.e., C. IV, s. 388.

Ayetlerde "b.s.r." kökünün nesnelere incelediğimizde nübüvvet konusuna da işaret edildiğini görmekteyiz. İlgili âyetleri nakledip müfessirlerin açıklamalarını aktaracağız:

"أَفَسِحْرٌ هَذَا أَمْ أَنْتُمْ لَا تُبْصِرُونَ"

"Peki, bu bir yanılsama mı yoksa görmüyor musunuz?"¹⁰⁸⁴ İnkârcılar peygamberlerin tebliğ ettiği hakikatler hakkında tefekkür etmek yerine onları yalan saymışlardır. Gösterdikleri mucizeleri ise sihir diyerek kabul etmemişlerdir. Bu âyette inkârcılara, hakikatle yüzleştiklerinde "Bu da mı sihir? Yoksa dünyada gerçeklere karşı kör davrandığımız gibi burada da gözünüz görmüyor mu?" şeklinde seslenileceği bildirilmiştir.¹⁰⁸⁵ İnsan bir hususu tam tersi olarak görüyorsa görülende veya görende hata vardır. Kâfirlerin kabul etmedikleri hakikatler hesap günü gün yüzüne çıkacaktır. Hatanın görende olduğu anlaşılabilir olacaktır. Âyet kâfirlerin bu halini ortaya koymaktadır.¹⁰⁸⁶

"قُلْ لَا أَقُولُ لَكُمْ عِنْدِي خَزَائِنُ اللَّهِ وَلَا أَعْلَمُ الْغَيْبِ وَلَا أَقُولُ لَكُمْ إِنِّي مَلَكٌ إِن أَنْبِئُ إِلَّا مَا يُوحَىٰ إِلَيَّ قُلْ هَلْ يَسْتَوِي الْأَعْمَىٰ وَالْبَصِيرُ أَفَلَا تَتَفَكَّرُونَ"

"De ki: Ben size 'Allahın hazineleri bendedir' demiyorum. Ben gaybı da bilmem. Size ben meleğim de demiyorum. Ben sadece bana vahyolunana uyarım.' De ki: Hiç gören ile görmeyen bir olur mu? Siz hiç düşünmez misiniz"¹⁰⁸⁷ Hz. Peygamber insanlara ilâhî mesajları aktardığında inkârcılar O'nu kâhin, sihirbaz olarak adlandırıyorlardı. Onlar bu kişilerde olağanüstü durumların bulunduğu inaniyorlardı. Hz. Peygamberden gökyüzünden melek indirmesini ve meleklerle konuştuğunu göstermesini talep ediyorlardı. "وَقَالُوا لَوْلَا أَنْزَلَ عَلَيْهِ مَلَكٌ" "Ona bir melek indirilseydi ya!" dediler. Eğer biz bir melek indirseydik elbette iş bitirilmiş olur"¹⁰⁸⁸ âyeti bunu ortaya koymaktadır. Âyet Hz. Muhammed'in bu isteklere vermesi istenen yanıtı yansıtmaktadır. "هَلْ يَسْتَوِي الْأَعْمَىٰ وَالْبَصِيرُ" ifadesiyle kör ile görenin bir olmadığı belirtilmiştir. Bundan kastedilen, hakikati gören ile görmeyenin bir olmadığıdır.¹⁰⁸⁹

"لَا هِيَ قُلُوبُهُمْ وَأَسْرُوا النَّجْوَى الَّذِينَ ظَلَمُوا هَلْ هَذَا إِلَّا بَشَرٌ مِّثْلُكُمْ أَفَتَأْتُونَ السِّحْرَ وَأَنْتُمْ تُبْصِرُونَ"

¹⁰⁸⁴ et-Tûr 52/15.

¹⁰⁸⁵ ez-Zemahşerî, a.g.e., C. IV, s. 34.

¹⁰⁸⁶ er-Râzî, a.g.e., C. XXVIII, s. 246.

¹⁰⁸⁷ el-En'âm 6/50

¹⁰⁸⁸ el-En'âm 6/8.

¹⁰⁸⁹ et-Taberî, a.g.e., C. VI, s. 525.

"O zalimler 'Bu da sizin gibi sadece bir insan değil mi? Öyleyse, göz göre göre büyüye mi kapılıyorsunuz?"¹⁰⁹⁰ Âyette müşriklerin Hz. Peygamber'e yönelik ithamlarından biri aktarılmaktadır. Onlar Hz. Muhammed'i sihirbazlıkla, büyücülükle itham ediyorlardı. Bununla birlikte O'nun tebliğ ettiği hakikatleri kendisinin uydurduğunu söylemekten çekinmiyorlardı. "Göz göre göre büyüye mi kapılıyorsunuz?" demeri de hakikati göremediklerini, basîretlerinin kör olduğunu ortaya koymaktadır.

"وَإِذَا لَمْ تَأْتِهِمْ بآيَةٍ قَالُوا لَوْلَا اجْتَبَيْتَهَا قُلْ إِنَّمَا أَتَّبِعُ مَا يُوحَىٰ إِلَيَّ مِنْ رَبِّي هَذَا بَصَائِرُ مِنْ رَبِّكُمْ وَهُدًى وَرَحْمَةً لِّقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ"

"Sen onlara bir âyet getirmediğin zaman 'Derleyip toplusaydın ya!' derler. De ki: 'Ben ancak Rabbinden bana ne vahyolunuyorsa ona uyarım! Bütünüyle bu Kur'ân Rabbinizden gelen kalp gözlerinizi açacak delillerdir, iman edecek bir kavim için hidayet ve rahmettir."¹⁰⁹¹ İnkârcılar Hz. Muhammed'in gösterdiği mucizelere karşı alaycı tavırlar sergilemiştir. Onların mucize talep etmesinin nedeni, Hz. Muhammed'in gönlünü daraltmak, küçük düşürmekti. Hz. Muhammed bunu yapamayacağını söyleyince "لَوْلَا اجْتَبَيْتَهَا" (onu da derleyip toplusaydın) benzeri alaycı ifadeler sarfetmişlerdir. Söz konusu âyette müşriklerin bu alaycı tavırlarını "إِنَّمَا أَتَّبِعُ مَا يُوحَىٰ إِلَيَّ مِنْ رَبِّي" diyerek yanıtlaması istenmiştir. Böylelikle asıl yetkinin Cenâb-ı Hakk'a ait olduğu ortaya konulmuştur. Ayrıca Hz. Muhammed'in en büyük mucizesi Kur'ân'dır. "هَذَا بَصَائِرُ مِنْ رَبِّكُمْ" ifadesi de Kur'ân'ın bu yönüne işaret etmektedir. Kur'ân hakikatin ortaya çıkmasını sağladığı için "بَصَائِرُ" (besâir) olarak isimlendirilmiştir.¹⁰⁹²

"قَالَ لَقَدْ عَلِمْتَ مَا أَنْزَلَ هَؤُلَاءِ إِلَّا رَبُّ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ بَصَائِرَ"

"(Musa) da ona: 'Bu (mucizevî olguları, sana) aydınlatıcı belirtiler olarak göklerin ve yerin (gerçek) sahibinden başkasının indiremeyeceğini pekâlâ biliyorsun' diye karşılık verdi."¹⁰⁹³ Hz. Musa'nın Firavun'a "لَقَدْ عَلِمْتَ مَا أَنْزَلَ هَؤُلَاءِ إِلَّا رَبُّ" demesi O'nun inkârının inatçılıktan kaynaklandığını ortaya koymaktadır.¹⁰⁹⁴ Bu âyette de ilahi mesaj besâir olarak nitelendirilmiştir. Aydınlatıcı belirtiler olarak da yorumlanmıştır. Zira Allah'ın gönderdiği mesajlar insanların hakikati görmelerini sağlayıp yollarını aydınlatmaktadır.

"قَالَ أَفَسِمُ بِمَا تُبْصِرُونَ وَمَا لَا تُبْصِرُونَ إِنَّهُ لَقَوْلُ رَسُولٍ كَرِيمٍ"

¹⁰⁹⁰ Enbiyâ 21/3.

¹⁰⁹¹ el-A'râf 7/203.

¹⁰⁹² İbn Âşûr, a.g.e., C. IX, s. 238.

¹⁰⁹³ el-İsrâ 17/102.

¹⁰⁹⁴ İbn Atiyye, a.g.e., C. III, s. 489.

"Görebildikleriniz ve göremedikleriniz üzerine yemin ederim ki, Kur'ân elbette değerli bir elçinin sözüdür."¹⁰⁹⁵ " بِمَا تُبْصِرُونَ وَمَا لَا تُبْصِرُونَ " ibaresi âlemde müşâhade edilen veya edilmeyen yemin edilmeye layık her şeyi içine almaktadır. Örneğin Cenâb-ı Hakk'ın zatı, sıfatları ile gücünün her şeye yettiğine işaret eden somut veya soyut varlıklar.

"وَلَقَدْ آتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ مِنْ بَعْدِ مَا أَهْلَكْنَا الْقُرُونَ الْأُولَىٰ بِصَائِرٍ لِلنَّاسِ وَهُدًى وَرَحْمَةً لَّعَلَّهُمْ يَتَذَكَّرُونَ"

"Ve gerçek şu (ki), daha önceki (günahkâr) nesilleri ortadan kaldırdıktan sonra, insanlar için bir aydınlanma kaynağı, bir doğru yol bilgisi ve bir rahmet olarak Mûsâ'ya (vahyedilmiş) kitabı verdik ki, (bizi) anıp düşünsünler."¹⁰⁹⁶ Âyette Hz. Mûsâ'ya gönderilen kitap besâir olarak isimlendirilmiştir. Ardından hidayet ve rahmet vasıfları eklenmiştir. O'nun basiret olarak adlandırılması, Allah'ın varlığına, birliğine delil olmasından kaynaklanmaktadır. İlahi mesajlar hakikatin idrak edilmesini sağlayan delillerdir.

"هَذَا بِصَائِرٍ لِلنَّاسِ وَهُدًى وَرَحْمَةً لِّقَوْمٍ يُوقِنُونَ"

"(İşte) bu (vahiy,) insanlık için bir kavrayış aracıdır; tereddütsüz bir inanca ve emniyete ulaşanlar için de bir rahmet ve hidayettir."¹⁰⁹⁷ Bu âyette de Kur'ân besâir olarak adlandırılmıştır. O, doğru yolu gösteren ilahi mesajları içermektedir. Kur'ân tüm insanlar için bir nurdur. Kişiyi aklını kullanmaya, doğru inanca, salih amele davet etmektedir.

"وَآتَيْنَا ثَمُودَ النَّاقَةَ مُبْصِرَةً فَظَلَمُوا بِهَا وَمَا نُرْسِلُ بِالآيَاتِ إِلَّا تَحْوِيفًا"

"Semûd kavmine mucize olarak o dişi deveyi verdik, ama onlar bunu kale almadılar. Oysa biz bu kabil belirtileri yalnızca korkutup uyarmak amacıyla göndermişizdir."¹⁰⁹⁸ Bu âyette inkârcıların keyfi şekilde talep ettikleri mucizeleri gönderemesinin sebepleri zikredilmiştir. Çünkü inkârcıların amacı alay etmektir. Mucize gelse bile inanmayacaklardır. Bu âyete Hz. Salih'e mucize olarak verilen deve " مُبْصِرَةٌ " olarak nitelendirilmiştir. Cenâb-ı Hakk Semûd kavminin mucize talebine karşılık dişi deve göndermiştir. Fakat inanmak yerine deveyi kesmiş ve sonunda helak olmuşlardır. Allah mucize gönderirken insanların hidayete erişmelerini murad etmektedir. Fakat bazıları bunlardan gereken ibreti almamıştır. Zira kalp gözleri kör olduğu için gerçeği görüp kabul etmeleri mümkün olmamaktadır.

"فَلَمَّا جَاءَتْهُمْ آيَاتُنَا مُبْصِرَةً قَالُوا هَذَا سِحْرٌ مُّبِينٌ"

¹⁰⁹⁵ el-Hâkka 38-40.

¹⁰⁹⁶ el-Kasas 28/43.

¹⁰⁹⁷ el-Câsiye 45/20.

¹⁰⁹⁸ el-İsrâ 17/59.

"Fakat onlara gerçeği bütün açıklığıyla ortaya koyan mesajlarımız gelince: 'Bu apaçık bir büyü!' dediler."¹⁰⁹⁹ Hz. Mûsâ'ya dokuz mucize verilmiştir. Bunlardan ikisi (asasının yılana dönüşmesi, elini koynuna kyunca bembeyaz çıkması) bu âyetin evvelinde zikredilmektedir. Diğerleri farklı surelerde geçmektedir. Firavun, Mûsâ'nın gösterdiği mucizeleri inatçılık, gurur sebebiyle kabul etmemiş, bunların sihir olduğu iddia etmiştir. Firavun'un ve kavminin bu durumu Hz. Peygambere sihirbaz diyen müşriklerin durumuna benzemektedir.¹¹⁰⁰

"وَإِنْ يَكَادُ الَّذِينَ كَفَرُوا لَيُزْلِقُونَكَ بِأَبْصَارِهِمْ لَمَّا سَمِعُوا الذِّكْرَ وَيَقُولُونَ إِنَّهُ لَمَجْنُونٌ"

"İnkâr edenler bu uyarı ve öğüdü her duyduklarında neredeyse seni gözleriyle devirecekmiş gibi olsalar ve 'O kesinlikle bir delidir!' deseler bile, (sabırlı ol.)"¹¹⁰¹ İnkârcılar Hz. Muhammed'e düşmanlık besliyorlardı. Kur'an'ın belâgat özelliği karşısında O'nu eleştirecek bir şey bulamayınca Hz. Muhammed'in deli olduğunu iddia ediyorlardı. Hz. Muhammed'i gördüklerinde O'nu öldürecekmiş gibi bakarlardı. Âyette onların bu hali betimlenmiştir. Ayrıca bu âyetin göz değmesiyle ilgili olduğu ifade edilmiştir. Fakat bu görüş kesin bilgiye dayanmamaktadır. İbn Kuteybe'nin bu âyeti izah ederken nazar değmesinden bahsetmediği nakledilmiştir.¹¹⁰²

ac. Âhiret

Âyetlerde "b.s.r." kökünün nesnelere incelediğimizde âhiret konusuna işaret edildiğini görmekteyiz:

"رَبَّنَا أَبْصَرْنَا وَسَمِعْنَا فَارْجِعْنَا نَعْمَلْ صَالِحًا إِنَّا مُوقِنُونَ"

"Rabbimiz! Görük ve işittik; bizi geri gönder de rızana uygun işler yapalım, çünkü artık kesin olarak inandık!"¹¹⁰³ Âyette inkârcıların âhirette yaşayacağı durum tasvir edilmiştir. İş işten geçtikte sonra inanmanın, pişmanlığın bir yararı olmayacaktır. Bundan dolayı insan vakit dolmadan aklını kullanmalı, Cenâb-ı Hakk'ın rızasına uygun yaşamalıdır. Âyette yer alan "مجرمون" ifadesi günahkârlar mnasındadır. Âyetin evvelinde âhireti inkâr edenlerden

¹⁰⁹⁹ en-Neml 27/13.

¹¹⁰⁰ et-Taberî, a.g.e., C. XIX, s. 132, 133; İbn Âşûr, a.g.e., C. XIX, s. 230.

¹¹⁰¹ el-Kalem 68/51.

¹¹⁰² eş-Şevkânî, a.g.e., C. V, s. 319.

¹¹⁰³ es-Secde 32/12.

bahsedildiği için kâfirler manasını da içermektedir. "أَبْصَرْنَا وَسَمِعْنَا" ifaesi bu kimselerin, dünyada inkar ettikleri âhiretin hak olduğunu görmelerini ifade etmektedir.¹¹⁰⁴

"وَنَحْنُ أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنْكُمْ وَلَكِنْ لَا تُبْصِرُونَ"

"Biz ona sizden daha yakınız. Fakat siz göremezsiniz."¹¹⁰⁵ Bu âyet ve evvelindeki âyetler âhireti, yeniden dirilmeyi kabule yanaşmayanları ölüm hakkında tefekküre davet etmektedir. Âyette geçen "نَحْنُ أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنْكُمْ" cümlesine dair iki görüş bulunmaktadır. İlki, ölüm meleğidir. Ölen kişiye bu melek daha yakındır fakat insanlar göremez. Bu İbn Abbâs'ın görüşüdür. İkinci görüş, "Biz ona kudret, görme yönünden daha yakınız, siz göremezsiniz." manasındadır. Bu görüşe göre görememek bilmemeyi ifade etmektedir. Bu görüş Vâhidî'ye aittir.¹¹⁰⁶

"أَسْمِعْ بِهِمْ وَأَبْصِرْ يَوْمَ يَأْتُونَنَا لَكِنِ الظَّالِمُونَ الْيَوْمَ فِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ"

"Bizim huzurumuza çıkacakları gün, öyle bir işitirler ve görürler ki! Ne var ki, o zalimler bugün tam bir sapıklık içindedirler."¹¹⁰⁷ Dünyada hakikati idrak edemeyen inkârcılar o gün idrak edecek ve göreceklerdir. Pişmanları fayda vermeyecektir. Zira dünyadaykn gerçekleri görmezden gelip inkâr etmeyi tercih etmişlerdir. Bu âyetten sonra gelen âyette "onları pişmanlık günü hakkında uyar" ifadesi yer almaktadır. Bu gün, kıyâmet günü olarak yorumlanmıştır. Bir diğer görüşe göre pişmanlık günü, hesap günüdür.¹¹⁰⁸

"قَالَ رَبِّ لِمَ حَشَرْتَنِي أَعْمَى وَقَدْ كُنْتُ بَصِيرًا"

"O der ki: Rabbim, beni neden kör olarak haşrettin? Oysa dünyada iken gören biriydim."¹¹⁰⁹ Âyetteki körlük iki şekilde yorumlanmıştır. Birinci görüşe göre bu, göz körlüğüdür. Kabirden çıkarken görür. Ancak mahşere sürüldüğünde kör olur. Çünkü dünyada göz nimetinin hakkını verememiş, gerçeklere gözünü kapamıştır. Bu görüş İbn Abbas'a aittir. İkinci görüşe göre bu, delil körlüğünü ifade etmektedir. Yolunu aydınlatacak delili bulunmaz. Zira peyamberin tebliğine kulak asmamış, onu yalanlamıştır. Bundan dolayı artık yol gösteren bir delil bulamayacaktır. Dünyada hakikati inkâr etmesi sebebiyle kör olarak haşredilmiştir.¹¹¹⁰

"وَمَا أَمْرُ السَّاعَةِ إِلَّا كَلَمْحِ الْبَصَرِ أَوْ هُوَ أَقْرَبُ"

¹¹⁰⁴ eş-Şevkânî, a.g.e., C. IV, s. 290; İbn Âşûr, a.g.e., C. XXI, s. 225.

¹¹⁰⁵ el-Vâkıa 56/85.

¹¹⁰⁶ İbnu'l Cevzî, a.g.e., C. VI, s. 116.

¹¹⁰⁷ Meryem 19/38.

¹¹⁰⁸ et-Taberî, a.g.e., C. IV, s. 441.

¹¹⁰⁹ Tâhâ 20/125.

¹¹¹⁰ er-Râzî, a.g.e., C. XXII, s. 124; eş-Şevkânî, a.g.e., C. III, s. 439.

"Son Saat'in gelip çatması ancak bir göz kırpması kadar yahut bundan da kısa bir an içinde olup bitecektir."¹¹¹¹ İnkârcılar bazen alaycı bir şekilde kıyâmetin zamanını soruyorlardı. Âyet, müşiklerin bu sorusuna yanıt niteliğindedir. İnsanlara ikaz mahiyetindedir. Zira kıyamet ansızın gelecektir. Âyette geçen " كَلَّمَحِ الْبَصَرِ " göz kırpması, göz açıp kapaması manasına gelmektedir. Burada kıyâmetin, göz kırpması kadar az bir zamanda vuku bulacağına işaret edilmiştir. Nitekim Allah buna kâdirdir.¹¹¹²

"وَمَا أَمْرُنَا إِلَّا وَاحِدَةٌ كَلَّمَحِ الْبَصَرِ "

"Ve bizim buyruğumuz tektir, göz açıp kapayınca olup biter."¹¹¹³ Bu âyetin evvelinde, her şeyin bir ölçüye göre yaratıldığı belirtilmiştir. Bu âyette ise emrinin tek ve göz açıp kapayınca kadar bittiğinden söz edilmiştir. Söz konusu âyetlerde Allah'ın kudretine işaret edilmiştir. Ayrıca Allah için yer, zaman mefhumlarının mevzu bahis olmadığını ortaya koymaktadır. " أَمْرُنَا " ifadesinden maksadın kıyâmet olduğu ifade edilmiştir. Bu ifadeyle Cenâb-ı Hakk'ın mahlûkatının üzerindeki emrinin kastedildiği söylenmiştir. Buna göre O, bir şeyin olmasını murad ettiğinde ona "ol" der ve olur.¹¹¹⁴

"خَاشِعَةً أَبْصَارُهُمْ تَرَاهُمْ ذَلَّةً وَقَدْ كَانُوا يُدْعَوْنَ إِلَى السُّجُودِ وَهُمْ سَالِمُونَ "

"O sırada gözlerine korku çökmüş, perişan olmuşlardır. Hâlbuki onlar sağlıklarında secdeye çağrılmışlardı."¹¹¹⁵ Âyette kıyamet gününde bahsedilmektedir. Kıyâmet gününün sıkıntıları ortaya konulmaktadır. Bu âyetin evvelinde, o gün secdeye davet edildikleri fakat bunu yapamadıkları belirtilmiştir. Bir görüşe göre kâfirler dünyada secdeye yanaşmamaları sebebiyle o gün yerilmek amacıyla secdeye davet edilmişlerdir. Âhirette kâfirlerin secde etmek isteyeceklerini ancak bunu gerçekleştiremeyeceklerini ifade eden hadisler mevcuttur.¹¹¹⁶

"أَتَّخَذْنَاهُمْ سِحْرِيًّا أَمْ زَاغَتْ عَنْهُمْ الْأَبْصَارُ "

"Hani kendileriyle alay ettiklerimiz? Yoksa (onlar burada da) biz mi göremiyoruz?"¹¹¹⁷ Kâfirler dünyada Allah'a inananlarla alay etmiş, onları hakîr görmüşlerdir. Âhirette yaptıkları amellerle yüzleştiklerinde hakîr görülmesi gerekenlerin

¹¹¹¹ en-Nahl 16/77.

¹¹¹² ez-Zemahşerî, a.g.e., C. II, s. 338.

¹¹¹³ el-Kamer 54/50.

¹¹¹⁴ İbnu'l Cevzî, a.g.e., C. VI, s. 71.

¹¹¹⁵ el-Kalem 68/43.

¹¹¹⁶ er-Râzî, a.g.e., C. XXX, s. 96; eş-Şevkânî, .g.e., C. V, s. 317.

¹¹¹⁷ Sâd 38/63.

kendileri olduğunu kavrayacaklardır. Ferrâ'ya göre âyette şaşma, kınama ifadesi vardır. Kâfirler inananlara yaptıklarından ötürü kendilerini kınarlar manasındadır.¹¹¹⁸

"رَجَالٌ لَا تُلْهِهُمُ تِجَارَةٌ وَلَا بَيْعٌ عَن ذِكْرِ اللَّهِ وَإِقَامِ الصَّلَاةِ وَإِيتَاءِ الزَّكَاةِ يَخَافُونَ يَوْمًا تَتَقَلَّبُ فِيهِ الْقُلُوبُ وَالْأَبْصَارُ"

"Kimseler (vardır ki,) bunları ne ticaret ne de kazanma hırsı Allah'ı anmaktan, namazı hakkıyla kılmaktan, zekâtı vermekten alıkoyabilir; böyleleri kalplerin ve gözlerin döneceği günden korkarlar."¹¹¹⁹ Âyette " يَوْمًا تَتَقَلَّبُ فِيهِ الْقُلُوبُ وَالْأَبْصَارُ " ifadesiyle ilgili üç görüş bulunmaktadır. Birinci görüşe göre âhirete, haşra inananlar ahireti gördüklerinde basîretleri artar. Buna inanamayanlar ise gördüklerinde inanacak duruma gelirler. Bu görüş Zeccâc'a aittir. İkinci görüşe göre kalpler felaha erme ümidi ve helak korkusu arasında döner durur. Gözler kitabın sağdan mı soldan mı verileceğine bakar durur. Bu, İbn Cerîr'in görüşüdür. Üçüncü görüşe göre kalpler döner gırtlığa ulaşır. Gözler ise görüyorken körlüğe döner.¹¹²⁰

"خُسَعًا أَبْصَارُهُمْ يَخْرُجُونَ مِنَ الْأَجْدَاثِ كَأَنَّهُمْ جَرَادٌ مُّنتَشِرٌ"

"Onlar kederli gözlerle, etrafa yayılmış çekirgeler gibi mezarlarından kalkacaklar."¹¹²¹ Bu âyette "خُسَعًا أَبْصَارُهُمْ" ifadesiyle kastedilen, kâfirlerin azabı görmeleriyle gözlerini zilletten yere dikmeleridir.

"وَلَا تَحْسَبَنَّ اللَّهَ غَافِلًا عَمَّا يَعْمَلُ الظَّالِمُونَ إِنَّمَا يُؤَخَّرُهُمْ لِيَوْمٍ تَشْخَصُ فِيهِ الْأَبْصَارُ"

"Sakın, Allah'ı zalimlerin yaptığı şeylerden habersiz sanma; Onları gözlerin belereceği güne erteliyor."¹¹²² Âyette "لِيَوْمٍ تَشْخَصُ فِيهِ الْأَبْصَارُ" ifadesiyle hesap gününde gözlerin dehşete düşüp kapanmaması manasındadır.

"أَلْقَدْ كُنْتَ فِي غَفْلَةٍ مِّنْ هَذَا فَكَشَفْنَا عَنْكَ غِطَاءَكَ فَبَصَرُكَ الْيَوْمَ حَدِيدٌ"

"Sen bundan gaflet içindeydin, ama biz perdeni kaldırdık, gözün bugün artık daha keskindir!"¹¹²³ Âyetteki hitabın kime yapıldığı hakkında üç görüş vardır. Birincisi; hitap kâfiredir. Bun göre mana, sen dünyada gafletteydin, âhireti görmekle gözündeki perde kalktı. İkincisi; hitap genele yapılmış bir hitaptır. Buna göre mana, sen dünyada kıyamet korkularından gafildin. Üçüncüsü; hitap Hz. Peygamber'edir. Bun göre mana, nübüvvet gelmeden evvel gafletteydin, vahiyyle gözün keskin hale geldi. بَصَرُكَ ifadesine dair iki

¹¹¹⁸ İbnu'l Cevzî, a.g.e., C. V, s. 278.

¹¹¹⁹ en-Nûr 24/37.

¹¹²⁰ İbnu'l Cevzî, a.g.e., C. IV, s. 383.

¹¹²¹ el-Kamer 54/7.

¹¹²² İbrâhîm 14/42.

¹¹²³ Kâf 50/22.

yorum bulunmaktadır. Bir görüşe göre normal göz kastedilmiştir. Bir görüşe göre ilim kastedilmiştir.¹¹²⁴

b. Ahlâk

Bu kısımda âyetlerde "b.s.r." maddesinin nesnelere ahlâk yönünden ele alınacaktır:

"وَمَا يَسْتَوِي الْأَعْمَىٰ وَالْبَصِيرُ"

"Kör ile gören eşit olmaz."¹¹²⁵ Âyette "الْبَصِيرُ" kelimesi inananları, imanı temsil etmektedir. "الْأَعْمَى" kelimesi ise kâfirleri, batılı temsil etmektedir. Allah'a inanan kişinin basireti açık, gittiği yol sağlamdır. Hakikati idrak ettiği için yaptığı işler de doğru olmaktadır. İnkârcının ise basireti kapalı, kalp gözü kör olup yaptığı işler ona bir fayda vermemektedir. Dolayısıyla âyette hakikati gören ile görmeyen bir olmadığı ifade edilmiştir.¹¹²⁶

"وَمَا يَسْتَوِي الْأَعْمَىٰ وَالْبَصِيرُ وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَلَا الْمُسِيءُ قَلِيلًا مَّا تَتَذَكَّرُونَ"

"Kör ile gören, iman edip salih ameller işleyenler ile kötülük yapan bir değildir. Siz pek az düşünüyorsunuz."¹¹²⁷ Âyette "الْأَعْمَى" kelimesiyle kastedilen, böbürlenme, kin ve benzeri menfi duygulara göre hüküm veren kişidir. "الْبَصِيرُ" kelimesiyle kastedilen akla, bilgiye, sahîh delillere göre hüküm veren kişidir. Aklını kullanıp hakikati idrak edene basîr denir. Hakikate kaşî kör olana a'mâ denir. Âyette iyilik yapanlarla kötülük yapanların eşit olmadığı belirtilerek ahlakî kaidelerin neye göre oluştuğu ortaya konulmuştur. Hayr, şerr kavramına dikkat çekilmiştir. قَلِيلًا مَّا تَتَذَكَّرُونَ ifadesi, âyetin hitap ettiği inkarcıların bilginin cehaletten evlâ olduğunu bildiklerini, ancak yeterince düşünmediklerini göstermektedir.¹¹²⁸

"وَلَا تَقْفُ مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ إِنَّ السَّمْعَ وَالْبَصَرَ وَالْفُؤَادَ كُلُّ أُولَٰئِكَ كَانَ عَنْهُ مَسْئُولًا"

"Bilmediğin şeyin ardına düşme! Çünkü kulak, göz ve kalp, bunların hepsi ondan sorumludur."¹¹²⁹ Kişinin bilmediği şeyin ardından gitmemesi, herhangi bir hususta bilgisiz olarak hüküm vermemesini ifade etmektedir. "وَلَا تَقْفُ مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ" ifadesi kişiyi bilgisizce konuşmak, iftira atmak gibi kötü hasletlerden menetmektedir. Bir kimse gördükleriyle, işittikleriyle, aklıyla işe koyulur. Bilgiler haber, gözlem veya akılla hâsıl olur. Bunlar bilgi

¹¹²⁴ İbnu'l Cevzî, a.g.e., C. V, s. 548.

¹¹²⁵ Fâtır 35/19.

¹¹²⁶ et-Taberî, a.g.e., C. XXII, s. 128; er-Râzî, a.g.e., C. XXVI, s. 16.

¹¹²⁷ Mü'min 40/58.

¹¹²⁸ er-Râzî, a.g.e., C. XXVII, s. 79.

¹¹²⁹ el-İsrâ 17/36.

kaynaklarından kabul edilmektedir. Âyette insanın bunlardan mesul olduğu ifade edilmiştir.¹¹³⁰ Dolayısıyla hakkında kesin bilgiye sahip olunmayan şeyle ilgili konuşulması, tahminde bulunulması, sû-i zan edilmesi yanlış bir davranış olacaktır.

"وَهُوَ الَّذِي أَنْشَأَ لَكُمْ السَّمْعَ وَالْأَبْصَارَ وَالْأَفْئِدَةَ قَلِيلًا مَّا تَشْكُرُونَ"

"Sizi gözler, kulaklar ve akıllarla donatan O'dur. Ne de az şükrediyorsunuz!"¹¹³¹ Bu âyette de Allah'ın insanlara bahşettiği görme, işitme, akletme kabiliyetinden bahsedilmiştir. Buna karşılık gözü, kulağı, akılı amacına uygun olarak kullanmak gerekmekte ve bunları verene şükretmek gerekmektedir. Böyle olursa göz hakikati görür; kulak hakikati işitir. Akıl da doğru inanca, hakikat bilgisine ulaştırır.

"وَلَوْ أَنَّهُمْ مَانَعَتْهُمْ حُصُونُهُمْ مِّنَ اللَّهِ فَاتَّاهُمُ اللَّهُ مِنْ حَيْثُ لَمْ يَحْتَسِبُوا وَقَدَفَ فِي قُلُوبِهِمُ الرُّعْبَ يُخْرِبُونَ بُيُوتَهُمْ بِأَيْدِيهِمْ وَأَيْدِي الْمُؤْمِنِينَ فَاعْتَبِرُوا يَا أُولِيَ الْأَبْصَارِ"

"Onlar kalelerinin kendilerini Allah'a karşı koruyacağını sandılar ama Allah onlara hiç beklemedikleri bir tarzda vurdu ve kalplerine korku saldı; onlar (böylece) yurtlarını kendi elleriyle ve müminlerin eliyle yok ettiler. Öyleyse bundan ders alın siz ey derin kavrayış sahipleri!"¹¹³² Yahudiler müşriklerle iş birliği yaparak müslümanlarla yaptıkları antlaşmayı bozdular. Kalelerine ve inkârcılardan gelecek yardımlara güvendiler. Ancak bekledikleri yardım gelmedi. Cenâb-ı Hakk onların kaplarına korku saldı. Böylece inananlara karşı direnemeyip meskenlerini terk ettiler. Âyette ihanet hâdisesi ve bağlanan hüküm misal olarak verilmiştir. Âyetin sonunda yer alan " فَاعْتَبِرُوا يَا أُولِيَ الْأَبْصَارِ " ifadesiyle de akıl sahipleri ibret almaya davet edilmiştir. " اعْتَبِرُوا " ifadesinin sözlükte, "bir halden bir hale geçme" manası vardır. Dolayısıyla âyette, söz edilen hâdiseye benzer hâdiselerin benzer neticeleri hak edeceğine dair düşünülmesi istenmiştir.¹¹³³

"قُلْ هُوَ الَّذِي أَنْشَأَكُمْ وَجَعَلَ لَكُمُ السَّمْعَ وَالْأَبْصَارَ وَالْأَفْئِدَةَ قَلِيلًا مَّا تَشْكُرُونَ"

"De ki: Sizi yaratan, size kulaklar, gözler ve kalpler veren O'dur. Ne kadar az şükrediyorsunuz!"¹¹³⁴ Âyette insana kulaklar, gözler, kalpler verildiğinin ifade edilmesi, onun en mühim özelliğinin düşünme, akletme kabiliyeti olduğuna dikkat çekmektedir. Bu kabiliyetler Cenâb-ı Hakk'ın sanatını, gücünü göstermesi açısından da önemlidir. İnsanın,

¹¹³⁰ eş-Şevkânî, a.g.e., C. III, s. 257.

¹¹³¹ el-Mü'minûn 23/78.

¹¹³² el-Haşr 59/2.

¹¹³³ ez-Zemahşerî, a.g.e., C. IV, s. 79; el-Beydâvî, a.g.e., C. VI, s. 217.

¹¹³⁴ el-Mülk 67/23.

aklını kullanarak hakikati görmesi, batıl inançları terk etmesi istenmiştir. Ayrıca bunları bahşeden Allah'a şükretmek gerektiğini vurgulanmıştır.

"وَاللَّهُ أَخْرَجَكُمْ مِنْ بُطُونِ أُمَّهَاتِكُمْ لَا تَعْلَمُونَ شَيْئًا وَجَعَلَ لَكُمُ السَّمْعَ وَالْأَبْصَارَ وَالْأَفْئِدَةَ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ "

"Ve sizi analarınızın karnından, hiçbir şey bilmez bir halde çıkarıp size, şükredesiniz diye kulaklar, gözler, kalpler bahşeden Allah'tır."¹¹³⁵ Âyette Cenâb-ı Hakk'ın insana bahşettiği işitme, görme, idrak etme kabiliyetlerini bahşettiği belirtilmiştir. "الأَفْئِدَةَ" ifadesinin müfredi olan fuâd sözlükte, "bilme, idrak etme yetisi" manasındadır.¹¹³⁶ Taberî bu âyetin tefsirinde "الأَفْئِدَةَ" kelimesini ukûl (akıllar) kelimesiyle izah etmiştir. Buna göre âyet, Allah'ın insana doğruyla yanlışı temyiz edebilmesi için akıl nimetini bahşettiğine işaret edilmiştir.¹¹³⁷ İnsana "السَّمْعَ وَالْأَبْصَارَ وَالْأَفْئِدَةَ" (kulaklar, gözler, kapler) verildiği hatırlatılmıştır. Bu da düşünme, anlama, öğrenme kabiliyetinin insanın en mühim niteliklerinden olduğunu ortaya koymaktadır. İlgili âyet, insanın tefekkür etmesini, ibret almasını, hidâyete erişmesini sağlamak açısından da önemlidir.

"وَأَذْكُرْ عِبَادَنَا إِبْرَاهِيمَ وَإِسْحَاقَ وَيَعْقُوبَ أُولِي الْأَيْدِي وَالْأَبْصَارِ "

"Güçlü ve basîretli kullarımız İbrâhîm, İshâk ve Yakûb'u hatırla."¹¹³⁸ Âyette inkârcıların hak inancı kabul etmemelerine mukâbil Hazreti Muhammed'e diğer peygamberlerin kuvvetli iradeleri ile basîretli oluşları hatırlatılmaktadır. "أُولِي الْأَيْدِي" ifadesi, Allah'a itatte kuvvet sahibi manasındadır. "الأَبْصَارِ" ifadesi, dinde, ilimde basîretli manasındadır. Cenâb-ı Hakk onları, sıkıntılara, zulümlere sabretmeleri sebebiyle günahsızlık vasfıyla donatmıştır. Bu vesileyle seçkin ve salih kullardan olmuşlardır. Onların bu mertebeye erişmelerinin bir diğer sebebi, âhireti unutmama konusundaki hassasiyetleridir. Âhireti unutmak kişiyi, Cenâb-ı Hakk'ın buyruklarını hiçe sayarak dünya zevklerine meylettirir.¹¹³⁹ Böyle olmaması için âhireti hatırlayarak iyiliklere yönelip şerden uzak durmak gerekmektedir.

"فَإِذَا جَاءَكُمْ بِصَائِرٍ مِنْ رَبِّكُمْ فَمَنْ أَبْصَرَ فَلِنَفْسِهِ وَمَنْ عَمِيَ فَعَلَيْهَا"

"Doğrusu Rabbinizden size anlama ve kavrama araçları verilmiştir. O halde, kim görmek isterse kendi lehine ve kim de körlüğü tercih ederse kendi aleyhine davranmış olur!"¹¹⁴⁰ Âyette geçen "بِصَائِرٍ" ifadesi basîretin çoğuludur. Akıl yetisiyle algılamak,

¹¹³⁵ el-Nahl 16/78.

¹¹³⁶ el-İsfehâni, a.g.e., s. 809.

¹¹³⁷ et-Taberî, a.g.e., C. XIV, s. 152.

¹¹³⁸ Sâd 38/45.

¹¹³⁹ İbnu'l Cevzî, a.g.e., C. V, s. 274.

¹¹⁴⁰ el-En'âm 6/104.

hakikatleri idrak etmek basîret olarak adlandırılır. Âyette basîretle doğru yola çağırın, hidayete ulaştırın Kur'ân kastedilmiştir. Allah'ın insanın fitratına yerleştirdiği, tevhid inancına yönelme kabiliyeti, düşünme yetisi olarak da yorumlanmıştır.¹¹⁴¹ "فَمَنْ أَبْصَرَ فَلِنَفْسِهِ" ifadesi kişinin, Hazreti Muhammed'in tevhid çağrısını doğru olarak idrak etmesinin, Allah'ın bahşettiği akıl melekesini amacına uygun kullanmasının kendi lehine olduğunu ifade etmektedir. "وَمَنْ عَمِيَ فَعَلَيْهَا" ifadesi ise, yanlış inançlara meyledip aklını doğru kullanamayan hakikati göremeyen kişinin kendi aleyhine davranmış olduğuna işaret etmektedir.¹¹⁴²

"مِثْلَهُمْ كَمَثَلِ الَّذِي اسْتَوْقَدَ نَارًا فَلَمَّا أَضَاءَتْ مَا حَوْلَهُ ذَهَبَ اللَّهُ بِنُورِهِمْ وَتَرَكَهُمْ فِي ظُلُمَاتٍ لَا يُبْصِرُونَ"

"Onların hali, ateş yakan insan gibidir. Ateş tam etrafını aydınlattığında Allah ışıklarını yok eder de onları karanlık içinde, hiçbir şeyi göremez halde bırakıverir."¹¹⁴³ Bu âyette geçen ışık ifadesi İslam, karanlık ise inaçsızlık olarak yorumlanmıştır. Başka bir yoruma göre ışık akli ve duyuları ifade eder. Karanlık ise kişinin dünya hayatını ifade eder. İnsan sıkıntıları halletmeye çabalarken Kur'ân'ın, Hz. Muhammed'in yol göstericiliğinden yararlanmalıdır. Âyette kâfirlerin Kur'an'ın, sünnetin yol göstericiliğine başvurmadıkları için karanlıklar içinde kaldıkları ifade edilmiştir. Dolayısıyla insan, Cenâb-ı Hakk'ın verdiği akli kullanırken Kur'ân ve sünneti rehber edinmelidir. Böyle olursa Kur'ân ve sünnet, onun hayatını aydınlatır. Aksi halde aklını amacına uygun kullanamayıp karanlıklar içinde kalır ve hidâyeti bulamaz.

"وَلَقَدْ ذَرَأْنَا لِجَهَنَّمَ كَثِيرًا مِّنَ الْجِنِّ وَالإِنسِ لَهُمْ قُلُوبٌ لَّا يَفْقَهُونَ بِهَا وَلَهُمْ أَعْيُنٌ لَّا يُبْصِرُونَ بِهَا وَلَهُمْ آذَانٌ لَّا يَسْمَعُونَ بِهَا"

"Andolsun biz, cehennem için, kalpleri olup da gerçeği kavrayamayan, gözleri olup da göremeyen, kulakları olup da işitmeyen cinlerden ve insanlardan çok canlar ayırmışızdır."¹¹⁴⁴ Âyette kalpten maksad, insanın idrak etme, algılama kabiliyetidir. Kalp, göz, kulak ile kişiyi tefekküre, bigiye götüren kabiliyetler kastedilmiştir. Fıkh kelimesi de eşyanın mahiyetini derinlemesine ve doğru idrak etmek manasındadır. Bu ve benzeri âyetlerde Allah'ın verdiği akletme, görme, işitme, anlama kabiliyetlerini doğru bir şekilde kullanmayanların hakikati göremeyecekleri ifade edilmiştir. Bundan dolayı bu kimselerin gözleri olsa da görmediği, kulakları olsa da duymadığı, kalpleri olsa da anlamadığı belirtilmiştir.

¹¹⁴¹ er-Râzî, a.g.e., C. XIII, s. 134.

¹¹⁴² et-Taberî, a.g.e., C. I, s. 413.

¹¹⁴³ el-Bakara 2/17.

¹¹⁴⁴ el-A'râf 7/179.

"وَإِنْ تَدْعُوهُمْ إِلَى الْهُدَى لَا يَسْمَعُوا وَتَرَاهُمْ يَنْظُرُونَ إِلَيْكَ وَهُمْ لَا يُبْصِرُونَ"

"Eğer onları hidayete çağırırsanız sizi duymazlar. Sana bakıyorlar zannedersin, oysa onlar görmezler."¹¹⁴⁵ Âyette bakmak ile görmenin ayrı şeyler olduğuna işaret edilmiştir. Hitap Hz. Peygamber'edir. İnkârcıların Hz. Muhammed'e baksalar da gerçeği görmek istemedikleri için hakikati görmedikleri ifade edilmiştir. Zira hakikati görebilmek için kalp gözünün açık olması gerekmektedir. Bu da aklı doğru kullanmakla, iyi işler yapmakla mümkündür.

"وَمِنْهُمْ مَنْ يَنْظُرُ إِلَيْكَ أَفَأَنْتَ تَهْدِي الْعُمْيَ وَلَوْ كَانُوا لَا يُبْصِرُونَ"

"Onların aralarında sana bakanlar da var; ama eğer göremiyorlarsa, sen hiç körlere doğru yolu gösterebilir misin?"¹¹⁴⁶ Müşrikler Hz. Muhammed'i işitiyor, sahip olduğu karakteri görüyorlardı. Fakat O'nun İslâm'a davetini kabul etmeyip O'nu tekzip ediyorlardı. Bu, kalp gözlerinin kapalı olduğunu göstermektedir. Hz. Muhammed'i görüp işitmelerine rağmen hakikati görme istekleri bulunmadığı için akıllarını kullanamamış ve hidayete erişememişlerdir. Dolayısıyla asıl önemli olan görme, işitme duyuları değil akletme ve gerçeği idrak etme kabiliyetleridir.¹¹⁴⁷

"وَلَوْ نَشَاءَ لَطَمَسْنَا عَلَىٰ أَعْيُنِهِمْ فَاسْتَبَقُوا الصِّرَاطَ فَأَنَّى يُبْصِرُونَ"

"Dilesek (dünyada da) gözlerini büsbütün kör ederdik de doğru yolu bulmak için çabalayıp dururlardı, ama o takdirde nasıl görebileceklerdi ki?"¹¹⁴⁸ "وَلَوْ نَشَاءَ لَطَمَسْنَا عَلَىٰ أَعْيُنِهِمْ" ifadesi Cenâb-ı Hakk'ın, isterse inkarcıların gözlerini tamamen kör edebileceği belirtilmiştir. Burdaki mananın kalp gözlerinin kör edilmesi olduğu da söylenmiştir.¹¹⁴⁹ Âyette kastedilmek istenen, inanmak ile inkâr etmek arasında tercih imkânı verilmesinde bir hikmet olduğudur. İnsanlar dünyada imtihan içerisindedir. Aklını doğru kullanarak hakikati idrak edenler kurtuluşa ulaşacaktır. Aklını kullanmayıp hevasına uyanlar hakikati göremeyip azaba muttalı olacaktır.¹¹⁵⁰

"خَتَمَ اللَّهُ عَلَىٰ قُلُوبِهِمْ وَعَلَىٰ سَمْعِهِمْ وَعَلَىٰ أَبْصَارِهِمْ غِشَاوَةٌ"

"Allah onların kalplerini ve kulaklarını mühürlemiştir ve gözleri üzerinde de bir perde vardır."¹¹⁵¹ Âyette inkârcıların kalplerinin mühürlenmesinde maksad idrak etme yetilerinden yoksun bırakılmalarıdır. Kulaklarının mühürlenmesi, hakikati işitemeyeceklerini;

¹¹⁴⁵ el-A'râf 7/198.

¹¹⁴⁶ Yûnus 10/43.

¹¹⁴⁷ ez-Zemahşerî, a.g.e., C. II, s. 192.

¹¹⁴⁸ Yâsîn 36/66.

¹¹⁴⁹ İbn Atiyye, a.g.e., C. IV, s. 461.

¹¹⁵⁰ İbn Âşûr, a.g.e., C. XXIII, s. 51.

¹¹⁵¹ el-Bakara 2/7.

gözlerinin üzerinde perde olması ise hakikati göremeyeceklerini göstermektedir. Bu netice, kâfirlerin inkârda ve günahta ısrar etmeleri sebebiyle hâsıl olmuştur. Cenâb-ı Hakk'ın varlığına, birliğine işaret eden delilleri ve hakikati görmek istemedikleri için hidayete erememişlerdir. Bu nedenle âyette, kalplerinin, kulaklarının mühürlendiği, gözlerinin üzerinde perde bulunduğu ifade edilmiştir.

2. Amelî Alanda

a. İbâdât

Bu kısımda "b.s.r." maddesi ve türevlerinin geçtiği ibadet temalı âyetlere yer verilecektir:

"إِذْ قَالَ لِأَبِيهِ يَا أَبَتِ لِمَ تَعْبُدُ مَا لَا يَسْمَعُ وَلَا يُبْصِرُ وَلَا يُغْنِي عَنْكَ شَيْئًا"

"Bir gün babasına şöyle demişti: Babacığım! Duymayan, görmeyen ve sana hiçbir fayda sağlamayan bir şeye niçin tapıyorsun?"¹¹⁵² Âyette putların görmediği, işitmediği, fayda sağlamadığı belirtilerek onların ilah olamayacaklarına işaret edilmiştir. Hz. İbrâhîm babasını ve kavmini putlara tapmaktan vazgeçirmeye çabalamıştır. Onları aklını kullanmaya davet etmiş, putların taştan ibaret olduğunu, tek ve bir olan Allah'a kulluk etmek gerektiğini anlatmıştır.

"قُلْ هَذِهِ سَبِيلِي أَدْعُو إِلَى اللَّهِ عَلَى بَصِيرَةٍ أَنَا وَمَنِ اتَّبَعَنِي وَسُبْحَانَ اللَّهِ وَمَا أَنَا مِنَ الْمُشْرِكِينَ"

"De ki: İşte bu benim yolumdur. Ben ve bana uyanlar bilinçli bir kavrayışa dayanarak Allah'a çağırıyoruz."¹¹⁵³ Bu âyette geçen "بَصِيرَةٍ" kelimesi kesin delil, bilgi, idrak olarak açıklanmıştır. Akla uygun bir kavrayış olarak da ifade edilmiştir.¹¹⁵⁴ Basîret içerisinde kuşku bulunmayan bir beyandır. Bu âyetten Allah'ın dinine davet ederken basîret üzere davet etmenin gerekliliği anlaşılmaktadır. Allah'ın dinine davet etmek bir nevi ibadettir. İbadeti de bilinçli olarak, ne yaptığının farkında olarak yerine getirmek gerekir.

"وَاللَّهُ يَفْضِي بِالْحَقِّ وَالَّذِينَ يَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ لَا يَفْضُونَ بِشَيْءٍ إِنَّ اللَّهَ هُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ"

"Allah adaletle hükmeder; O'ndan başka taptıkları ise hiçbir şeye hükmedemezler. Çünkü her şeyi işiten ve her şeyi gören yalnız Allah'tır."¹¹⁵⁵ Bu âyette müşrikleri yanlış inançlardan terk ettirmek hedeflenmektedir. Kulluğun ancak Allah'a yapılması gerektiği ortaya

¹¹⁵² Meryem 19/42.

¹¹⁵³ Yûsuf 12/108.

¹¹⁵⁴ Esed, a.g.e., C. II, s. 480.

¹¹⁵⁵ Mü'min 40/20.

konulmuştur. Zira her şeyi gören, bilen yalnız O'dur. Fakat müşriklerin taptığı varlıklar ne görür ne işitir ne de fayda sağlar. Dolayısıyla bu âyette putlara tapmanın yersiz bir davranış olduğuna işaret edilmiştir.

"قُلْ مَنْ رَبُّ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ قُلِ اللَّهُ قُلْ أَفَاتَّخَذْتُمْ مِنْ دُونِهِ أَوْلِيَاءَ لَا يَمْلِكُونَ لِأَنْفُسِهِمْ نَفْعًا وَلَا ضَرًّا قُلْ هَلْ يَسْتَوِي الْأَعْمَىٰ وَالْبَصِيرُ "

"De ki: 'Göklerin ve yerin Rabbi kimdir?' 'Allah'tır.' der. De ki: 'O'nu bırakıp da kendilerine (bile) bir faydası ve zararı olmayan dostlar mı edindiniz?' 'Kör ile gören bir olur mu?' "¹¹⁵⁶ Bu âyette de müşriklerin Allah'tan başka varlıklara tapmasının akla mantığa uymadığı ortaya konulmuştur. Zira " هَلْ يَسْتَوِي الْأَعْمَىٰ وَالْبَصِيرُ " ifadesi hakikati idrak eden ile hakikate karşı kör olanın bir olmadığını vurgulamaktadır. Aklını doğru bir şekilde kullanan kişi Allah'a ortak koşmaz ve kulluğunun gereğini yapar.

"إِنَّ الَّذِينَ اتَّقَوْا إِذَا مَسَّهُمْ طَائِفٌ مِّنَ الشَّيْطَانِ تَذَكَّرُوا فَإِذَا هُمْ مُبْصِرُونَ "

"Takva sahipleri, kendilerine şeytandan bir vesvese geldiği zaman, düşünürler ve hemen gerçeği görürler."¹¹⁵⁷ Âyete göre Allah'tan korkanlar şeytandan vesvese geldiğinde hemen akıllarını kullanarak hakikati görmek için tefekkür ederler. Böylece gerçeği idrak ederler. Bu da basîretli bir tutumu yansıtmaktadır. "تَذَكَّرُوا" ifadesine dair üç görüş bulunmaktadır. İlki; günaha niyetlendiklerinde Cenâb-ı Hakk'ı düşünür ve vazgeçerler. İkincisi; Cenâb-ı Hakk'ın beyan ettiği delilleri düşünürler. Üçüncüsü; harama düşecekleri zaman Cenâb-ı Hakk'ın gazabını düşünür ve hatalarını fark ederler.¹¹⁵⁸

b. Muâmelât

Bu kısımda "b.s.r." maddesi ve türevlerinin geçtiği muâmelât temalı âyetlere yer verilecektir:

"وَلَوْ طَآءَ إِذْ قَالَ لِقَوْمِهِ أَتَأْتُونَ الْفَاحِشَةَ وَأَنْتُمْ تُبْصِرُونَ "

"Ve Lut, kavmine: 'Bu çirkin eylemi, göz göre göre, nasıl işliyorsunuz?' demişti."¹¹⁵⁹ Lût'un kavminde eşcinsellik oldukça yaygınlaştı. Bu çirkin işlerinden vazgeçemedikleri için helak olmuşlardır. Bu âyette geçen " أَنْتُمْ تُبْصِرُونَ " ifadesiyle ilgili çeşitli açıklamalar yapılmıştır. Birincisi; bu ifade Lût'un kavminin, bu kötü işi önemsemeyerek, gizlemeksizin

¹¹⁵⁶ er-Ra'd 13/16.

¹¹⁵⁷ el-A'râf 7/201.

¹¹⁵⁸ İbnu'l Cevzî, a.g.e., C. II, s. 430.

¹¹⁵⁹ en-Neml 27/54.

yaptıklarını ortaya koymaktadır. Allah, yaptıkları işin yanlışlığını vurgulamak amacıyla Lût'un kavmine o işin kötü bir şey olduğuna işaret eden bir tabir kullanmıştır. İkincisi; bu ifadeyle kalbin görmesi, tefekkür etmesi kastedilmiştir. Buna göre, bu çirkin işin insanın yaratışına ters olduğunu biliyorsunuz manasına gelmektedir. Üçüncüsü; geçmişte yaşamış isyankâr kavimlerin akıbetlerini biliyorsunuz manasındadır. Bu açıklamaları aktardıktan sonra, bunun çirkin bir iş olduğunu bilmenize rağmen bilmeyenler gibi hareket ediyorsunuz anlamında olduğu söylenebilir.¹¹⁶⁰

"وَمَا كُنْتُمْ تَسْتَشِيرُونَ أَنْ يَشْهَدَ عَلَيْكُمْ سَمْعُكُمْ وَلَا أَبْصَارُكُمْ وَلَا جُلُودُكُمْ وَلَكِنْ ظَنَنْتُمْ أَنَّ اللَّهَ لَا يَعْلَمُ كَثِيرًا مِمَّا تَعْمَلُونَ"

"Siz kulaklarınızın, gözlerinizin ve derilerinizin, aleyhinize şahitlik etmesinden sakınmıyordunuz. Lakin yaptıklarınızın çoğunu Allah'ın bilmediğini sanıyordunuz."¹¹⁶¹ Âyette, inkârcıların kötülük yaparken gizlemeye çalıştıkları, fakat bunun fayda vermeyeceğın işaret edilmiştir. İnkârcılar Cenâb-ı Hakk'ın gizli yapılan fiileri bilemeceği düşüncesine sahipti. Âhireti inkâr ettikleri için de uzuvlarının günahlarına şahitlik edeceği edişesi taşımıyorlardı. "يَشْهَدَ عَلَيْكُمْ سَمْعُكُمْ وَلَا أَبْصَارُكُمْ وَلَا جُلُودُكُمْ" ifadesiyle ilgili farklı görüşler vardır. İkiine göre Cenâb-ı Hakk gözlerde, kulaklarda, derilerde anlayış ve konuşma işlevini yaratacaktır. Diğer görüşe göre günahkâr kişide, günahını ortaya çıkaran durumlar yaratacaktır. Âyette bu durumların günaha şahitlik edeceği kastedilmiştir.¹¹⁶²

"حَتَّىٰ إِذَا مَا جَاؤُوهَا شَهِدَ عَلَيْهِمْ سَمْعُهُمْ وَأَبْصَارُهُمْ وَجُلُودُهُمْ بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ"

"Cehenneme vardıklarında, kulakları, gözleri ve derileri, yapmış oldukları işler hakkında, kendileri aleyhine şahitlik ederler."¹¹⁶³ Bir önceki âyette açıkladığımız gibi bu âyete de insanın uzuvlarının, günahları hakkında şahitlik edeceği belirtilmiştir. Dolayısıyla hiçbir günah gizli kalmayacaktır.

"بَلِ الْإِنْسَانُ عَلَىٰ نَفْسِهِ بَصِيرَةٌ"

"Doğrusu, insan kendisine karşı bir şahittir."¹¹⁶⁴ İnsanın kendisine şahitlik etmesi, uzuvlarının günahlarına şahitlik etmesi olarak izah edilmiştir. İbn Abbâs bu âyeti, insan ne

¹¹⁶⁰ er-Râzî, a.g.e., C. XVII, s. 440.

¹¹⁶¹ Fussilet 41/22.

¹¹⁶² et-Taberî, a.g.e., C. XXIV, s. 106; er-Râzî, a.g.e., C. XIX, s. 374.

¹¹⁶³ Fussilet 41/20.

¹¹⁶⁴ el-Kıyâmet 75/14.

yaptığını bilmektedir şeklinde açıklamıştır.¹¹⁶⁵ Zira insan, işlediği amelleri, yaptığı iyilikleri ve kötülükleri, bunların farkında olarak yapar. Akıl sahibi bir varlık olması bunu gerektirir.

"قُلْ لِّلْمُؤْمِنِينَ يَغُضُّوا مِنْ أَبْصَارِهِمْ وَيَحْفَظُوا فُرُوجَهُمْ ذَلِكَ أَزْكَى لَهُمْ إِنَّ اللَّهَ خَبِيرٌ بِمَا يَصْنَعُونَ"

"Mü'min erkeklere söyle, gözlerini haramdan sakınsınlar, ırzlarını korusunlar. Bu onlar için daha nezihdir. Şüphe yok ki, Allah onların yaptıklarından haberdardır."¹¹⁶⁶ Âyette gözü haramdan sakınmanın nezih bir davranış olduğu belirtilerek müminler günaha girmekten sakındırılmıştır.

"إِنَّهُ بِمَا" ¹¹⁶⁷ (Allah onun bütün yapıp ettiklerini görmektedir.) "وَاللَّهُ بِصِيرٍ بِمَا يَعْمَلُونَ" (Kullarının "وَكَفَىٰ بِرَبِّكَ بِذُنُوبِ عِبَادِهِ خَبِيرًا بَصِيرًا" ¹¹⁶⁸ " (O, yaptığınız her şeyi görür.) "تَعْمَلُونَ بَصِيرًا" (Onların günahlarını hakkıyla bilici ve görücü olarak Rabbin yeter.)¹¹⁶⁹ "إِنَّهُ كَانَ بِعِبَادِهِ خَبِيرًا بَصِيرًا" ¹¹⁷⁰ (Kullarının durumunu bütün açıklığıyla görerek haberdar olan da O'dur) gibi âyetler ise insanlara bir uyarı niteliğindedir. Nitekim Allah, kullarının O'nu her daim hatırlamalarını ve O'nun rızasına uygun amel işlemelerini istemektedir.

c. Ukûbât

Bu kısımda "b.s.r." maddesi ve türevlerinin geçtiği ukûbât temalı âyetlere yer verilecektir:

Sâffât suresinde yer alan "وَأَبْصُرْهُمْ فَسَوْفَ يُبْصِرُونَ" (Gör onları (n akıbeti ne olacak! Onlar da) yakında göreceklerdir.)¹¹⁷¹, "وَأَبْصُرْ فَسَوْفَ يُبْصِرُونَ" (Gör (ne olacak akıbetleri. Onlar da) yakında göreceklerdir)¹¹⁷² âyetlerinde kâfirlerin dünyada yaptıkları kötülüklerin cezasını ahirette göreceklerine işaret edilmiştir.

"يُبْصِرُونَ وَهُمْ يَوَدُّ الْمُجْرِمُ لَوْ يَفْتَدِي مِنْ عَذَابِ يَوْمِئِذٍ بَنِيهِ وَصَاحِبَتِي وَأَخِيهِ وَقَصِيَّتِي الَّتِي تُوْبِي وَمَنْ فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا ثُمَّ يُنْجِيهِ"

"Onlar birbirlerine gösterilirler. Günahkâr kimse ister ki, o günün azabından kurtulmak için oğullarını, karısını, kardeşini, kendisini koruyup barındıran tüm ailesini ve yeryüzünde

¹¹⁶⁵ et-Taberî, a.g.e., C. VIII, s. 498.

¹¹⁶⁶ en-Nür 24/30.

¹¹⁶⁷ el-Bakara 2/96.

¹¹⁶⁸ Fussilet 41/40.

¹¹⁶⁹ el-İsrâ 17/17.

¹¹⁷⁰ el-İsrâ 17/30.

¹¹⁷¹ es-Sâffât 37/175.

¹¹⁷² es-Sâffât 37/179.

bulunanların hepsini fidye olarak versin de, kendisini kurtarsın."¹¹⁷³ Bu âyette günahkâr kimselerin âhirette birbirlerine gösterildiklerine, amellerinin karşılığını gördüklerine işaret edilmiştir. Ayrıca ne yaparsa yapsın kendisine verilecek azabı kaldıramayacağı, kendini kurtaramayacağı belirtilmiştir.

Basîrete nazarî akıl da denildiğini belirtmiştik. Bu yetinin amelî boyutunun da bunduğunu söylemek gerekir. "فَاعْتَبِرُوا يَا أُولِيَ الْأَبْصَارِ" (Ey basîret sahipleri! İbret alın)¹¹⁷⁴ âyetinde insana verilen basîret yetisinin uygulamaya dökülmesi, hakikatin idrak edilmesi, Allah'ın gösterdiği delillerden ibret alınması istenmiştir. Yani nazarî olarak bulunan bu yetinin amele dökülmesi gerektiğine dikkat çekilmiştir. Zira bu kabiliyet uygulamaya geçmediğinde akıl ve kalp doğruyu yanlış ayırt edemez, hakikate karşı körleşir. ¹¹⁷⁵ "فَمَا أَغْنَىٰ عَنْهُمْ سَمْعُهُمْ وَلَا ۖ " خَتَمَ اللَّهُ عَلَىٰ قُلُوبِهِمْ وَعَلَىٰ سَمْعِهِمْ وَعَلَىٰ أَبْصَارِهِمْ ۖ وَلَا ۖ " ¹¹⁷⁶ "أَبْصَارُهُمْ وَلَا ۖ " "أَفَنْدُتُهُمْ مِّنْ شَيْءٍ إِذْ كَانُوا يَجْحَدُونَ بِآيَاتِ اللَّهِ غَشَاوَةٌ" gibi âyetlerde inkarcıların yanlış inanç ve davranışlarından ötürü gözlerinin, kulaklarının, kalplerinin kendilerine fayda vermediğinden ve hakikati görme yetilerinin körleştiğinden bahsedilmiştir. Birçok âyette basîreti körleşenlerin, işledikleri fiillerin cezasını âhirette görecekleri açık bir şekilde ortaya konulmuştur.

Amelî akıl, nazarî aklın tatbik boyutudur. Onun, nazarî olan aklın hizmetinde olduğu söylenebilir. Nitekim nefis-beden münasebetinde hedef, nazarî aklı kemale ulaştırmak, kötü duygu ile düşüncelerden arındırmaktır. Amelî akıl, bu münasebetin yöneticisi gibidir. Ayrıca amelî aklın hakikati kendi başına bulması mümkün değildir. Nazarî akılla iş birliği içerisinde olması gerekir. Yani nazarî aklın idrak ettiği, kavradığı şeylerden yararlanarak duygu ve düşünceleri uygulamaya geçirir. Burada basîret melekesi devereye girer ve nazarî akıl, amelî aklı doğru bir şekilde yönlendirir. Dolayısıyla basîret melekesi gelişen kişi hak ile batılı ayırt ederek, hakikati idrak ederek doğru fiiller ortaya koyar. Yanlış yola sapmaktan kurtulur. Fakat basîret melekesi körleşmişse kişi, hak ile batılı ayırt edemez. Böylelikle yanlış fiiller ortaya koyarak dalalete düşer.

¹¹⁷³ el-Meâric 70/11.

¹¹⁷⁴ el-Haşr 59/2.

¹¹⁷⁵ el-Ahkâf 26/46; "Allah'ın mesajlarını reddetmeye devam ettikleri için ne kulakları, ne gözleri ne de kalpleri onlara bir fayda sağlamadı."

¹¹⁷⁶ el-Bakara 2/7; "Allah onların kalplerini ve kulaklarını mühürlemiştir ve gözleri üzerinde de bir perde vardır."

Basîret kavramıyla yakın anlamlı olan ilmin, amelî boyutu da bulunmaktadır. Amelî ilim, uygulamaya dökülmedikçe tamamlanmayan ilimdir. Örneğin ibadetlere dair ilim.¹¹⁷⁷ Dolayısıyla ilim, uygulandığı sürece değer kazanır.

C. YÜKLEMİNE GÖRE

Bu bölümde Kur'ân'da "basiret" kavramının eş ve zıt anlamlı kavramları ele alınacaktır.

1. Eş Anlamlıları

Âyetlerde "basiret" kavramıyla yakın anlamlı kavramlar akıl odaklı, kalp odaklı olmak üzere ayrıntılı olarak incelenerek "basiret" ile münasebetinden söz edilecektir.

a. Akıl Odaklı Eşanlamlılar

aa. Akıl (العقل)

"Akıl" kavramı "iyiyi kötüden ayırt etme kuvveti, düşünme ve idrak etme yetisi" olarak tanımlanmaktadır. Eşyanın hakikatini kavrayan manevi bir cevherdir.¹¹⁷⁸ "Bilgi elde etmeyi mümkün kılan güç" olarak da tanımlanmıştır.¹¹⁷⁹ Cübbâi'ye göre, "kötülüklerden sakındıran bilgi"dir.¹¹⁸⁰ Mâverdî akıl kavramını, "eşyanın hakikatini anlama, doğruyu yanlıştan ayırma gücü" olarak tarif etmiştir.¹¹⁸¹ Cürçânî'ye göre herşeyin hakikati akılla idrak edilir.¹¹⁸² Bu tanımlar incelendiğinde akıl kavramının basîret kavramıyla benzerlik arz ettiği anlaşılmaktadır. Zira basîret hakikati idrak etme, sezme, iyiyi kötüden ayırma anlamlarını taşır.

Âyetlerde insanın akıl sayesinde mükellef bir varlık kılındığı belirtilir. "Akıl" kavramı Kur'ân'da 49 yerde yer almaktadır. Bu ayetlerde insanların akletmeye, düşünmeye davet edildiği görülmektedir. Ayetlerde evrendeki düzeni kavrama gücü bulunan aklın hakikati idrak etme, tefekkür edip yorumlama vazifesinin de bulunduğu dikkat çekilmiştir. Zira

¹¹⁷⁷ el-İsfehâni, a.g.e., s. 719.

¹¹⁷⁸ Bolay, "Akıl", a.g.md., C. V, s. 238.

¹¹⁷⁹ el-İsfehâni, a.g.e., s. 716.

¹¹⁸⁰ el-Âlûsî, a.g.e., C. XVII, s. 168.

¹¹⁸¹ el-Mâverdî, a.g.e., s. 6,7.

¹¹⁸² el-Cürçânî, a.g.e., s. 154.

1183 "كَذَلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ آيَاتِهِ لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ" (Allah ayetlerini akledesiniz diye açıklamaktadır) buyruğunda aklın bu işlevi vurgulanmıştır.

Kur'ân'da "akıl" kavramının yer aldığı bazı âyetler:

1184 "وَتِلْكَ الْأَمْثَالُ نَضْرِبُهَا لِلنَّاسِ وَمَا يَعْقِلُهَا إِلَّا الْعَالِمُونَ" (İşte biz, insanlara bu misalleri anlatıyoruz ama bunların hikmetini gerçek bilgi sahibi olanlardan başkası kavrayamamaktadır) buyruğunda bilenlerin akledebileceği vurgulanmıştır. Bilenler ifadesinden kastedilen, ilahi gerçekleri kavrama kabiliyeti bulunan, tefekkür ederek doğru çıkarımda bulunan, kavrayışlı zihinlerdir.¹¹⁸⁵

1186 "وَمَثَلُ الَّذِينَ كَفَرُوا كَمَثَلِ الْإِنْعِقِ بِمَا لَا يَسْمَعُ إِلَّا دُعَاءً وَنِدَاءً صُمُّ بُكُمْ عُمِّي فَهُمْ لَا يَعْقِلُونَ" âyetinde kendisine verilen yetileri kullanmamaları sebebiyle inkârcıların akledemedikleri ifade edilmiştir. Bu âyete dair iki görüş öne sürülmüştür. Birinci görüş; Hayvan, çobanı işittiğinde ne dediğini anlamaz. İnkârcının kendisine izah edilen âyetler karşısındaki durumu buna benzetilmiştir. Âyetleri işitir, fakat gösterdiği hakikatleri idrak edemez. İkinci görüş; İnkârcıların putlarına yakarışları, çobanın dediklerini anlamayan hayvanlar gibidir. Onların bu tutumu kınanmıştır. Taberî, âyetin yahudilerden bahsettiğini belirterek ilk görüşü seçmiştir. İkinci görüşe göre ayet müşriklerden bahsetmektedir.¹¹⁸⁷ İnkârcıların atalarını körü körüne takip etmeleri sebebiyle kör, sağır oldukları, akledemediklerine işaret edilmiştir.

" وَقَالُوا لَوْ كُنَّا نَسْمَعُ أَوْ نَعْقِلُ مَا كُنَّا فِي أَصْحَابِ السَّعِيرِ " (Yine şöyle derler: Eğer kulak vermiş veya aklımızı kullanmış olsaydık, şu alevli ateştekilerden olmazdık)¹¹⁸⁸ âyetinde geç olmadan, fırsat varken akıl, işitme gibi yetileri kullanarak hakikati görmek gerektiğine dikkat çekilmiştir. Âyette dinlemenin, akletmekten evvel gelmesinde bir hikmet bulunmaktadır. Peygamberin çağrısından yararlanabilmek için önce o çağrıya kulak vermek gerekmektedir. Gerçekliğini idrak etmek için düşünmek ondan sonra gelmektedir.¹¹⁸⁹ Öyleyse vahiy olmadan salt akılla hakikate ulaşmak mümkün değildir. Dolayısıyla âyetlere kulak verip düşünenler, akledenler söz edilen azaptan uzak olacaklardır.

¹¹⁸³ el-Bakara 2/ 242.

¹¹⁸⁴ el-Ankebût 29/ 43.

¹¹⁸⁵ eş-Şevkânî, a.g.e., C. IV, s. 235.

¹¹⁸⁶ el-Bakara 2/171; "İnkârcılara seslenenin durumu, bağırp çağırılmadan başka bir şey işitmeyen hayvana haykıran çobanın durumuna benzer. Onlar sağır, dilsiz ve kördürler; çünkü onlar düşünmezler."

¹¹⁸⁷ et-Taberî, a.g.e., C. II, s. 79; İbn Atıyye, C. I, s. 238, 239.

¹¹⁸⁸ el-Mülk 67/10.

¹¹⁸⁹ er-Râzî, a.g.e., C. XXII, s. 241.

" وَهُوَ الَّذِي يُحْيِي وَيُمِيتُ وَلَهُ اخْتِلَافُ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ أَفَلَا تَعْقِلُونَ " (Yaşatan da öldüren de O'dur. Gece ile gündüzün yer değiştirmesi de O'nun eseridir. Artık aklınızı kullanmayacak mısınız)¹¹⁹⁰ buyruğunda Allah'ın kudretine işaret eden deliller gösterilmiştir. Örneğin geceyle gündüzün birbirini izlemesi nimetinden söz edilmiştir. Bu, insanın hayatını devam ettirmesi için önemli âmillerdendir. Aklını kullananların bu nimetleri görüp Cenâb-ı Hakk'ı tanımaları, şükretmeleri gerekir. Öyleyse âyette insanlar hakikati idrak etmeye, akıllarını kullanmaya davet edilmiştir.¹¹⁹¹

" أَمْ تَحْسَبُ أَنَّ أَكْثَرَهُمْ يَسْمَعُونَ أَوْ يَعْقِلُونَ " (Yoksa sen, onların çoğunluğunun senin davetine kulak verdiklerini yahut aklettiklerini mi sanıyorsun)¹¹⁹² buyruğundan önceki âyette arzularını tanrılaştıranın durumundan söz edilir. Bu âyette ise, arzularını ilahlaştırmaya devam edenlerin vahyi kavrayamayacakları, akledemeyecekleri belirtilmiştir. Dolayısıyla yanlış inanç ve tutumların, hakikati idrak etmeye engel olduğu söylenebilir.

" قَالَ رَبُّ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ وَمَا بَيْنَهُمَا إِنَّ كُنْتُمْ تَعْقِلُونَ " (Mûsâ devamla şunu söyledi: Şayet aklınızı kullanırsanız anlarsınız ki O, doğunun, batının ve bu ikisi arasında bulunanların rabbidir)¹¹⁹³ buyruğunda akıl yetisini gereği gibi kullananların her şeyin sahibinin Allah olduğunu kavrayacaklarına, hakikati idrak edeceklerine işaret edilmiştir.

" إِنَّ شَرَّ الدَّوَابِّ عِنْدَ اللَّهِ الصُّمُّ الْبُكْمُ الَّذِينَ لَا يَعْقِلُونَ " (Allah katında canlıların en aşağı derecede olanları, sağır, dilsiz ve düşünemez olanlarıdır)¹¹⁹⁴ âyetinde Allah'ın verdiği yetileri kullanmayıp hakikati görmek istemeyenler sağır, dilsiz, akledemez olarak nitelenmiştir. Gözleri, kulakları, akılları olmasına rağmen hakikate kulak vermeyenlerin, düşünmeyenlerin sağır, dilsiz, kör hükmünde olduğuna işaret edilmiştir.

" أَفَلَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَتَكُونَ لَهُمْ قُلُوبٌ يَعْقِلُونَ بِهَا أَوْ آذَانٌ يَسْمَعُونَ بِهَا " (Yeryüzünde hiç dolaşmıyorlar mı ki ibret almış kalplere yahut işitmiş kulaklara sahip olsunlar)¹¹⁹⁵ buyruğunda kafirlerin çevreye ibretle bakmadıkları, duyduklarından ibret almadıkları ifade edilmiştir. İbret almada görmenin, duymanın konumu mühimdir. Ancak bu duyulara kalbin düşünmesi

¹¹⁹⁰ el-Mü'minûn 23/80.

¹¹⁹¹ et-Taberî, a.g.e., C. VIII, s. 308; el-Âlûsî, a.g.e., C. XIV, s. 173.

¹¹⁹² el-Furkân 25/44.

¹¹⁹³ eş-Şuarâ 26/28.

¹¹⁹⁴ el-Enfâl 8/22.

¹¹⁹⁵ el-Hacc 22/46.

eklendiğinde hakikate ulaşılabilir. Zira düşünmeyen kişi, gördüklerinden işittiklerinden ibret alamaz.¹¹⁹⁶

Basîret, kalbin işlevi olarak görülmesiyle birlikte, akıl manası yüklenmiştir. Muhasibi'ye göre akıl, "Allah'ın, insanların kalbine onları imtihan etmek amacıyla koyduğu bir meleke, bir basiret nurudur".¹¹⁹⁷ Din adamları, aklın vücuttaki konumunun beyin olduğunu ifade etmişlerdir. Ancak aklın yerinin kalp olduğunu söyleyen âlimler de vardır. Örneğin tasavvufçular bu düşüncededir.¹¹⁹⁸

"Zihnin, ilkelerden neticelere aracısız bir şekilde ulaşması" olarak tanımlanan sezgi, akli sezgiyi çağrıştırmaktadır. İstidlal ile bilgi elde etme iki şekilde meydana gelir. İlkinde, bilinen ana önermelerden yola çıkılarak neticeye erişilir. Burada birbirini izleyen kararlar zinciri bulunmaktadır. Diğerinde nereden, nasıl ortaya çıktığı ile ilgili bir fikir sahibi olunamayan önermeye dayanılarak aniden neticeye erişilir.¹¹⁹⁹ Basîret de doğrudan ve aniden bir kavrayış olduğu için zihinle ilişkisi bulunmaktadır.

Akıl ile basîret arasındaki irtibatı değerlendirildiğinde basîretin aklî bir gerçeklik olduğu söylenebilir. Aklî basiret, "mevcudatın ilahi değerlerini kavramak için varlığın iç âlemine işleyen bir karakter"dir. Bu aşama aklın, Hakk'ı anlama aşamasıdır. Muhâsibî, kişinin akıl vesilesiyle Allah'a kulluk ettiğini ifade eder. Bu, karakter olan akıldan oluşan aklın basîretidir.¹²⁰⁰

ab. Fıtnat (الفطنة)

Fıtnat kelimesi sözlükte "anlamak, kavramak, kıvrak zekâ" manalarına gelen "f.t.n." (فطن) kökünden müştaktır.¹²⁰¹ Bu kavram, "zihin açıklığı, hızlı anlama ve idrak etme kabiliyeti" manalarını ifade etmektedir. Ahmaklığın, idrak eksikliğinin karşıtıdır. Peygamberlerin akıllı, zeki olduklarını ifade eden bir vasıftır. Fıtnat, basîretin anlam sahasına giren bir kavramdır.¹²⁰²

¹¹⁹⁶ er-Râzî, a.g.e., C. XVI, s. 346; İbn Âşûr, a.g.e., C. XVII, s. 287, 288.

¹¹⁹⁷ el-Muhâsibî, Ebû Abdillâh Hâris b. Esed, (v. 243/858), *el-Vesâyâ*, (thk. Abdülkâdir Ahmed Atâ), Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1986, s. 251-252.

¹¹⁹⁸ Bolay, "Akıl", a.g.md., C. XI, s. 238.

¹¹⁹⁹ Hökelekli, a.g.md., C. IX, s. 68.

¹²⁰⁰ el-Muhâsibî, *el-Akl ve Fehmü'l Kur'ân*, (çev. Veysel Akdoğan), İstanbul: İşaret Yayınları, 2003, s. 160-162.

¹²⁰¹ İbn Manzûr, a.g.e., C. VI, s. 241.

¹²⁰² İbn Manzûr, a.g.e., C. VI, s. 242; ez-Zebîdî, a.g.e., C. X, s. 197.

"Fıtnat", "fetânet" kelimeleri Kur'ân'da yer almamaktadır. Ancak bu kelimenin mana alanına işaret eden konular âyetlerde bahsi geçen peygamberlerin sözlerinde, fiillerinde görülmektedir. Fetânet kavramı peygamberlerin yüksek idrak seviyesini, zihin duyarlılığını ortaya koyan bir kavramdır. Allah'tan aldıkları mesajlar onları akıl, muhakeme yönünden olgunluğa eriştirmiştir. Peygamberler bazı zamanlar vahiy vasıtasıyla ikaz edilerek bu kabiliyetleri geliştirilmiştir.

Vahyin muhatabı insandır. Allah'ın insanlara gönderdiği ilahi mesajlar öz, temel kaideleri sunmuştur. İlâhi mesajlar insanın her problemine dair bilgiyi içermemektedir. Peygamberler bu hususta devreye girmekte, akıl yürütmede bulunmaktadırlar. Fakat bu akıl yürütmeler, yorumlar vahiy olarak görülmemektedir. Allah'ın görevlendirdiği elçiler, vahiy çerçevesinde detaya dair konularda olaya, koşula göre yorumlar getirmişlerdir. Onların fetânet vasfı bağlamında örneklikleri mühimdir.

Âyetlerde bazı peygamberlerin ismi diğerlerinden çok geçmektedir. Bu duruma Hz. İbrahim ve Hz. Musa örnek olarak verilebilir. Kur'ân'da belirtildiğine göre ikisi de sorgulayıcı özelliğe sahiptir. Cenâb-ı Hakk insanların onlar gibi sorgulama, araştırma özelliklerinde sahip olmalarını istemektedir. " إِنَّ شَرَّ الدَّوَابِّ عِنْدَ اللَّهِ الصُّمُّ الْبُكْمُ الَّذِينَ لَا يَعْقِلُونَ " (Allah katında canlıların en aşağı derecede olanları, sağır, dilsiz ve düşünemez olanlarıdır)¹²⁰³ olduğu gibi, aklını amacına uygun kullanmayanları yermektedir.

Hız. Mûsâ'nın, Hız. İbrâhim'in sağduyuyla hareket ettikleri, üstün muhakeme yeteneğine sahip olduklarına işaret edilmiştir. Başka bir deyişle bu peygamberler, Allah'ın herkese verdiği basîret yetisini aktif hale getirmişlerdir. " وَلَقَدْ آتَيْنَا إِبْرَاهِيمَ رُشْدَهُ مِنْ قَبْلُ وَكُنَّا بِهِ عَالِمِينَ " "Biz daha önce İbrâhim'e doğru düşünme yeteneği vermiştik. Biz onu biliyorduk"¹²⁰⁴ ayetinde buna vurgu yapılmıştır. Hız. İbrâhim'in istidlal vasıtasıyla Allah'ın varlığı, birliği inancına ulaşması da bu konuda önemlidir. Nitekim En'âm suresinin 76.-79. ayetlerinde bu durum ortaya konulmuştur.

Peygamberler tebliğ görevini yaptıkları topluluklarda delilikle, akılsızlıkla itham edilmişlerdir. Ancak peygamberler ikna edici deliller, açıklamalar sunarak bu suçlamaların yerinde olmadığını ortaya koymuşlardır. Nitekim Hız. Nuh, kavmine " أَوْعَجِبْتُمْ أَنْ جَاءَكُمْ ذِكْرٌ مِنْ رَبِّكُمْ عَلَى رَجُلٍ مِنْكُمْ لِيُنذِرَكُمْ وَلِتَتَّقُوا وَأَعْلَمَكُمْ تُرْحَمُونَ " (Ne yani, sizi uyarсын, sorumluluğunuzu hatırlatsın

¹²⁰³ el-Enfâl 8/22.

¹²⁰⁴ Enbiyâ 21/51.

ve bu sayede rahmete nail olabilirsiniz diye içinizden bir adam eliyle Rabbinizden size bir bildiri gelmesinde şaşılacak ne var)¹²⁰⁵ buyurmuştur. Müşrikler Hz. Muhammed'e mecnun ithamında bulunmuşlardı. Buna karşılık Cenâb-ı Hak Hz. Muhammed'e hitaben, " مَا أَنْتَ بِنِعْمَةٍ رَبِّكَ بِمَجْنُونٍ " (Sen -rabbinin lutfu sayesinde- asla deli değilsin)¹²⁰⁶ buyurarak müşriklerin ithamlarını reddetmiştir.

Hz. Yûsuf ve babası fetânet konusunda söz edilebilecek misaller arasında yer almaktadır. Nitekim " وَلَمَّا بَلَغَ أَشُدَّهُ آتَيْنَاهُ حُكْمًا وَعِلْمًا " (Yûsuf erginlik çağına erişince, ona güçlü bir muhâkeme yeteneği ve ilim verdik.)¹²⁰⁷, " وَجَاؤُ عَلَى قَمِيصِهِ بِدَمٍ كَذِبٍ قَالَ بَلْ سَوَّلَتْ لَكُمْ أَنْفُسُكُمْ أَمْرًا فَصَبْرٌ " (Gömleğinin üstünde uydurma bir kan izi de gösterdiler. Ya'kub, 'Hayır! Nefsiniz sizi kötü bir iş yapmaya sürüklemiş; artık (bana düşen) güzelce sabretmektir' dedi)¹²⁰⁸ âyetlerinde bu peygamberlerin fetânet özelliklerinin kuvvetli olduğuna işaret edilmiştir.

Peygamberler özellikle akıl, firâset olarak tüm yönlerden tepe noktada bulunurlar. Onların hafızası, mantığı oldukça kuvvetlidir. Peygamberlerin özelliklerinden olan fetânet, dâhiliğin de ilerisinde bir idrak mertebesidir. Kalble irtibatlı bulunan aklın, firâset ile basîretin göstergesidir. Peygamberlerin kendilerine verilen tebliğ görevini noksansız tamamlayabilmeleri, böyle bir zekâyı gerektirir. Peygamberler en çetin problemleri bile sühuletle çözerler. Bu vasıf her peygamberde çeşitli şekillerde tezahür etmiştir. Hz. Muhammed'in hayatının tamamı bu tezahürlerle doludur. Örneğin Kâbe hakemliği hadisesinde oluşan karmaşayı firâsetiyle çözmüştür. Böylelikle anlaşmazlığın savaş boyutuna varmasına engel olmuştur. Hz. Muhammed'in tevhid inancı uğrunda yaptığı savaşlarda sergilediği yetenek, Hudeybiye'de gösterdiği zekâ O'nun fetânetine verilen örnekler arasındadır.¹²⁰⁹

Bir mümin, fetânet vasfından kendine pay biçip aklını etkili biçimde kullanmalıdır. Neyi, nerede söyleceğinin, nasıl hareket etmesi gerektiğinin bilincinde olmalıdır. Örneğin Cafer-i Tayyâr'ın Habeşistan liderine dini anlatırken takındığı üslup, müminin zekâsını ortaya koyması açısından ders verici niteliktedir. Olaya göre Necâşî, Hz. Cafer'den Kur'ân'dan bazı cümleler okumasını istemiştir. Bunun üzerine o, evvel olarak İsa ile validesinden övgüyle söz

¹²⁰⁵ el-A'râf 7/ 63.

¹²⁰⁶ el-Kalem 68/ 2.

¹²⁰⁷ Yûsuf 12/22.

¹²⁰⁸ Yûsuf 12/18.

¹²⁰⁹ Osman Nuri Topbaş, *Emsalsiz Örnek Şahsiyet Hz. Muhammed Mustafa*, İstanbul: Erkam Yayınları, 2006, s. 186.

eden bölümü okumuştur. Hz. Cafer'in okuduğu ayetleri işiten Necâşî kısa süre sonra müslüman olmuştur.

ac. Fehm (الفهم)

"Fehm", idrak edilen şeylerin kendisiyle kavrandığı, insana has bir yetidir. Bu kelime, "eşyayı kalp ile kavramak, anlamak, akletmek, zihninde canlandırmak" manalarını taşımaktadır. Birine zihninde canlandırıcaya dek bir hususu anlattığında "أَفْهَمْتُهُ" (ona kavratım) fiili kullanılır.¹²¹⁰ Zebîdî, "ilim" ve "fehm" kelimeleri arasındaki farka değinmiştir. O'na göre "ilim", eşyayı mutlak olarak kavramaktır. "Fehm", ortaya çıkan hadiseleri kavramadaki intikal hızıdır. "Fehîm" (فهم) hızlı kavrayan, akıllı, zeki anlamlarına gelir.¹²¹¹

Kur'ân'da "fehm" kavramı yalnızca bir yerde, fiil kalıbında geçmektedir. Bu âyeti inceleyeceğiz:

"فَفَهَّمْنَاهَا سُلَيْمَانَ وَكُلًّا آتَيْنَا حُكْمًا وَعِلْمًا"

"Biz, hüküm vermeyi Süleymân'a kavrattdık. Zâten biz, her birine hüküm ve ilim vermiştik."¹²¹²

Taberî, hüküm ile nübüvvetin söz edilen iki peygambere de bahşedildiğini belirtmiştir. Bununla birlikte davanın hükmünün açıklanmasının yalnızca Hz. Süleymân'a bahşedildiğini ifade etmiştir.¹²¹³ Tefsirlerde "فَفَهَّمْنَاهَا" ifadesi ilhâm verilerek öğretmek olarak da açıklanmıştır. "Fehm" kelimesi "âyetleri beyan etme, yorumlama ilmi" şeklinde de tarif edilmiştir.¹²¹⁴

Râğıb el-İsfehânî "hüküm vermeyi kavrattdık" ifadesini üç şekilde beyan etmiştir. Birinci mana; Süleymân'a anlama yeteneği bahşedilmiştir. İkinci mana; Süleymân'ın gönlüne o hüküm ilhâm olunmuştur. Üçüncü mana; hüküm Süleymân'a vahyedilmiştir. Âyette hükmün kavratılmasından maksad, Cenâb-ı Hakk'ın Hz. Süleymân'a anlama kabiliyetini bahşetmesidir. Bu, hükmün O'na has kılınması olarak da açıklanmıştır.¹²¹⁵

¹²¹⁰ er-Râğıb, a.g.e., s. 808; el-Cürçânî, a.g.e., s. 173.

¹²¹¹ ez-Zebîdî, a.g.e., C. XXXIII, s. 224.

¹²¹² Enbiyâ 21/79.

¹²¹³ et-Taberî, a.g.e., C. V, s. 261.

¹²¹⁴ İbn Kesîr, a.g.e., C. X, s. 382; es-Suyûtî, a.g.e., C. VI, s. 443.

¹²¹⁵ er-Râğıb, a.g.e., s. 808.

Başka bir görüşe göre Hz. Davûd ve Süleymân'ın verdiği hüküm, icthadla verilmiştir. Hüküm nas ile verilseydi ihtilaf etmezleri mümkün olmazdı.¹²¹⁶ Fakat Cübbâi gibi bazı âlimler, "Biz onun hükmünü Süleymân'a kavratmıştık" ifadesinden dolayı verdikleri hükmün icthad olmadığını savunmuşlardır. Fahreddîn Râzî, Hz. Davûd ve Süleymân'ın hâdiseyle verdiği hükmün icthad olduğu görüşündedir. Çünkü bu hüküm nas ile verilmiş olsaydı Hz. Davûd oğlunun fikrini söylemesini istemezdi. Hz. Süleymân'ın verdiği hüküm de icthadladır. Zira nas ile olsaydı, hüküm vermek için babasının kendisinden hükmü söylemesini istemesini beklemezdi.¹²¹⁷

ad. Fıkh (الفقه)

"Fıkh" (فقه) kavramı sözlükte "bilmek, derinlemesine idrak etmek, eksiksiz anlamak" anlamlarını taşımaktadır. "Dinde anlayış sahibi olma"yı da ifade etmektedir. Bir hususu derinlemesine idrak eden kişi "fakîh" (فقيه) olarak adlandırılır. İbn Manzûr bu kavramı "bilmek, anlamak" şeklinde izah etmiştir. Ayrıca fıkhıtan maksadın, İslâmî ilimlerin kavranması olduğunun altını çizmiştir.¹²¹⁸ Fıkh, ilim kelimesine nazaran hususi bir manaya sahiptir. "Bilinen bir bilgidен bilinmeyen bilgiye erişmek" olarak da açıklanmıştır. İdrak sahibi olunca "فقه" ifadesi kullanılır. İslâmî ilimlerde derinlemesine bilgili olunca "تَفَقَّهَ" ifadesi kullanılır. İsfehânî, "tefakkuh" kelimesini "konuyla ilgili mütehassıs olmak, konunun ayrıntılarını derinlemesine bilmeye gayret etmek" olarak tanımlamıştır.¹²¹⁹

Ebû Hanife "fıkh" kavramını, "kişinin lehine ve aleyhine olan şeyleri bilmesi" şeklinde tanımlamıştır.¹²²⁰ Diğer bir tanıma göre "fıkh", "şer'i, ameli hükümleri detaylı delillerden çıkararak bilmektir."¹²²¹ Cürcânî'ye göre, hükme taalluk eden hususta murad edilen anlama erişmeye "fıkh" denilir. Fıkhın icthad ile rey yoluyla meydana getirildiğini belirtmiştir. Bu da tefekkürle mümkündür. Bu sebeple Allah fakih olarak isimlendirilemez. Zira O, tefekküre gereksinim duymaz. O, her şeyi bilir.¹²²²

Hakîm Tirmizî "fıkh" kelimesini "anlayış" olarak açıklamış, hakikatte kalbin anlayışı manasına geldiğini belirtmiştir. O'na göre dinde kavrayış sahibi olmak, Cenâb-ı Hakk'ın

¹²¹⁶ İbnu'l Cevzî, a.g.e., C. III, s. 369.

¹²¹⁷ er-Râzî, a.g.e., C. XVI, s. 188, 189.

¹²¹⁸ İbn Manzûr, a.g.e., C. XIII, s. 522, 523; Kahraman, "Fıkh", a.g.md., C. XIII, s. 1.

¹²¹⁹ el-İsfehânî, a.g.e., s. 384.

¹²²⁰ Ömer Nasûhi Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve İstulâhât-ı Fıkhiyye Kâmûsu*, C. I, s. 14.

¹²²¹ et-Tehânevî, a.g.e., C. II, s. 1157.

¹²²² el-Cürcânî, a.g.e., s. 173.

insanın gönlüne yerleştirdiği nurdur. Fakat bu nur ancak müminlerde bulunur, inkârcılarda ve münafıklarda bulunmaz. Nitekim ¹²²³ "وَلَكِنَّ الْمُنَافِقِينَ لَا يَفْقَهُونَ" ¹²²⁴ âyeti buna işaret etmektedir.

"Fıkh" kavramı başlangıçta sözlük manası çerçevesinde kalmıştır. Ayrıca naslara dayalı dini bilginin kastedildiği bir kelime şeklinde görülmüştür. İlerleyen zamanlarda şer'î amelî hükümleri bilmeyi belirten bir terim olarak kabul edilmiştir. Evvelde dini ilimlerin tümünü kapsayan fıkh kavramından, ilerleyen devirlerde sadece ibadet, muâmelât anlaşılmaya başlanmıştır.¹²²⁵

Fıkh bilgi elde etmenin, kavrama aşamalarının üst seviyelerindedir. Bu ifade yalnızca kavramayı değil, anlamı ve kastedilene idrak etmeyi de ifade eder. Aynı zamanda huccete dayalı ve huccetten yola çıkarak yeni bilgiler edinmeye dair bilgidir. Zihin etkin gayret gösterir ve tefekkür ile nazar neticesinde hâsıl olur. Fıkh, müminin naslar ışığında bir hükme varma amacıyla sarfettiği zihni gayrettir.¹²²⁶ Fıkhın hikmet anlamına geldiği de ifade edilmiştir. Buna, ¹²²⁷ "وَجَعَلْنَا عَلَى قُلُوبِهِمْ كِتَابًا أَنْ يَفْقَهُوهُ" ¹²²⁸ , "أَنْظُرْ كَيْفَ نُصَرِّفُ الْآيَاتِ لَعَلَّهُمْ يَفْقَهُونَ" ¹²²⁹ âyetleri huccet olarak gösterilmiştir.

Kur'ân'da "fıkh" (فقه) kavramı 20 âyette yer almaktadır.¹²³⁰ Bu âyetlerde çoğunlukla, bir hususu eksiksiz anlamak, idrak etmek, hakikatini bilmek vb manalarını ifade etmektedir. Bir âyette¹²³¹ yer alan "fi'd-dîn" (فى الدين) ifadesi kavrama "dinde derin bilgi sahibi olma" biçiminde hususi mana katmıştır.¹²³² Bazı âyetlerde fikhetmenin kalbin fonksiyonu olduğuna işaret edilmiştir.¹²³³ Peygamberimizin sözlerinde yer alan "fıkıh" kavramı ile müştâkları, genellikle "derinlemesine bilgi, anlayış" anlamında kullanılmıştır. "Fi'd-dîn" (فى الدين) ifadesiyle geçtiğinde "dini bilgi" kastedilmiştir.¹²³⁴

"F.k.h." maddesinin yer aldığı bazı âyetler:

¹²²³ el-Münâfikûn, 63/7; "Fakat münâfiklar anlamazlar."

¹²²⁴ Hakîm Tirmizî, a.g.e., s. 78, 79.

¹²²⁵ Elmalılı, a.g.e., C. VIII, s. 4792, 4796.

¹²²⁶ Mehmet Görmez, *Sünnet ve Hadisin Anlaşılmasında Metodoloji Sorunu*, Ankara: T.D.V. Yayınları, 1997, s. 13,14.

¹²²⁷ el-En'âm 6/25; "Fakat onu anlamalarına engel olmak için kalplerinin üstüne perdeler kıldık."

¹²²⁸ el-En'âm 6/65; " Bak, anlaşımlar diye âyetlerimizi nasıl açıklıyoruz!"

¹²²⁹ Reşid Rızâ, a.g.e., s. 252.

¹²³⁰ Abdülbâkî, a.g.e., s. 357.

¹²³¹ et-Tevbe 9/ 122.

¹²³² Kahraman, "Fıkıh", a.g.md., C. XIII, s. 1.

¹²³³ el-A'râf 7/179; "Onların kalpleri var, fakat bununla gerçeği anlamazlar."

¹²³⁴ el-Buhârî, "İlim", 10, 20; Müslim, "İmâre", 175; "Zekât", 98, 100.

"قَدْ فَصَّلْنَا الْآيَاتِ لِقَوْمٍ يُفْقَهُونَ"

"Anlayan bir toplum için âyetleri ayrıntılı bir şekilde açıkladık."¹²³⁵

"فَمَالِ هَؤُلَاءِ الْقَوْمِ لَا يَكَادُونَ يَفْقَهُونَ حَدِيثًا"

"Bu topluluğa ne oluyor ki bir türlü laf anlamıyorlar!"¹²³⁶

"لَهُمْ قُلُوبٌ لَا يَفْقَهُونَ بِهَا"

"Onların kalpleri vardır, onlarla kavramazlar."¹²³⁷

"لَوْ كَانُوا يَفْقَهُونَ"

"Keşke anlasalardı."¹²³⁸

"طَبَعَ عَلَى قُلُوبِهِمْ فَهُمْ لَا يَفْقَهُونَ"

"Onların kalplerine mühür vuruldu. Bu yüzden anlamazlar."¹²³⁹

Bu âyetlerde "fıkh" kavramının "bilmek, anlamak" anlamında kullanıldığı görülmektedir. Kastedilen, eşyanın mahiyetini doğru bir şekilde kavramak, hakikati idrak etmek, doğruyu yanlış görme, akli gereği gibi kullanarak hidayete ulaşmaktır.¹²⁴⁰

"أَفَلَوْلَا نَفَرَ مِنْ كُلِّ فِرْقَةٍ مِنْهُمْ طَائِفَةٌ لِيَتَفَقَّهُوا فِي الدِّينِ"

"Onların her kesiminde bir grup dinde geniş bilgi elde etmek ve kavimleri döndüklerinde onları ikaz etmek için geride kalmalıdır."¹²⁴¹ Bu âyette ilmin önemine işaret edilmiştir. Âyette "لِيَتَفَقَّهُوا فِي الدِّينِ" ibaresi, dini eğitimin amacını göstermek için kullanılmıştır. Dinde fıkıh sahibi olmak, onu her yönüyle kavramak ve onun gayesini idrak etmektir.¹²⁴² Mevdûdî âyete geniş açıdan bakarak yorumlamıştır. O'na göre dinde fıkıh sahibi olmak, yaşamımızda İslama uygun olmayan davranışları temyiz edip dinin ruhuyla hemhâl olmak anlamına gelmektedir. لِيَتَفَقَّهُوا فِي الدِّينِ tabiriyle maksad sadece dini ilimleri öğrenmek değil, dinle ilişkili olan ilimlerin tümünü öğrenmektir.¹²⁴³

¹²³⁵ el-En'âm 6/98.

¹²³⁶ en-Nisâ 4/78.

¹²³⁷ el-A'râf 7/179.

¹²³⁸ et-Tevbe 9/81.

¹²³⁹ et-Tevbe 9/87.

¹²⁴⁰ İbn Atıyye, a.g.e., C. II, s. 68; el-Kâsmî, a.g.e., C. V, s. 1404.

¹²⁴¹ et-Tevbe 9/122.

¹²⁴² el-Taberî, a.g.e., C. XI, s. 66-71; İbn Atıyye, a.g.e., C. III, s. 96, 97; er-Râzî, a.g.e., C. XVI, s. 225, 228.

¹²⁴³ el-Mevdûdî, a.g.e., C. II, s. 273.

ae. İlim (العلم)

"İlim" kavramı "a.l.m." (علم) maddesinden türemiş bir masdardır. Aksi mümkün olmayacak biçimde anlamları birbirinden tefrik etme özelliğidir.¹²⁴⁴ Klasik literatürde ilim, "eşyayı hakikatiyle idrak etmek, hakikatle uyuşan inanç, eşyanın gizliliğinin zâil olması" olarak tanımlanmıştır. İlimin zıttı, cehâlet (جهالة) ile ifade edilmiştir.¹²⁴⁵ Ayrıca "şuur, eşyayı birbirinden tefrik eden alâmet" manalarını da taşımaktadır. Bir hususun kendisiyle kavrandığı işaret olarak da tanımlanmıştır.¹²⁴⁶

Mukâtil b. Süleymân ilim kelimesini üç vecihte incelemiştir. Birinci vecih; ilim görmek manasındadır. Buna, ¹²⁴⁷ "أَمْ حَسِبْتُمْ أَنْ تُتْرَكُوا وَلَمَّا يَعْلَمِ اللَّهُ الَّذِينَ جَاهَدُوا مِنْكُمْ" âyeti örnektir. İkinci vecih; bizâtihi ilim anlamındadır. Buna, ¹²⁴⁸ "أَوْ لَا يَعْلَمُونَ أَنَّ اللَّهَ يَعْلَمُ مَا يُسِرُّونَ وَمَا يُغْلِبُونَ" âyeti örnek olarak verilebilir. Üçüncü vecih; izin manasındadır. Buna, ¹²⁴⁹ "فَاعْلَمُوا أَنَّمَا أُنزِلَ بِعِلْمِ اللَّهِ" âyeti örnek olarak verilebilir.¹²⁵⁰

İlim kavramıyla bir kökten türeyen معلوم , معلم , متعلم , معلوم , علامة , علم , عالم , علم kavramları bilgi manasıyla ilişkili bir şekilde kullanılır. "Âlim" (عالم), "alîm" (عليم) kelimeleri genellikle Allah hakkında kullanılmaktadır. "Allâm" (علم) kelimesi Allah hakkında, "allâme" (علامة) kelimesi insan hakkında gelmektedir.¹²⁵¹ "Tefakkuh" (تفقه), "irfân" (عرفان), "ma'rifet" (معرفة) vb. kavramlar da "bilmek" anlamında kullanılır. Bununla beraber aralarında, bilgide kesinlik mertebeleri açısından farklılıklar bulunmaktadır.¹²⁵²

Râğıb el-İsfehânî'ye göre "ilim", eşyayı hakikatiyle kavramaktır. O, ilmi iki açıdan ele almıştır. Birincisi, eşyanın zatını kavramaktır. Bu manadaki ilim cümlede bir meful alır. Buna ¹²⁵³ "لَا تَعْلَمُونَهُمَ اللَّهُ يَعْلَمُهُمْ" âyeti örnek olarak verilebilir. İkincisi, eşyaya kendisi için mevcut olan

¹²⁴⁴ İbn Manzûr, a.g.e., C. XII, s. 417; et-Tehânevî, a.g.e., s. 1219.

¹²⁴⁵ el-Ferâhîdî, a.g.e., C. III, s. 202; İbn Fâris, a.g.e., C. IV, s. 109; el-Kâşânî, a.g.e., s. 363; el-Cürcânî, a.g.e., s. 130.

¹²⁴⁶ el-İsfehânî, a.g.e., s. 721; ez-Zebidî, a.g.e., s. 126; Âsım Efendi, a.g.e., s. 1305.

¹²⁴⁷ et-Tevbe 9/ 16; "Allah sizden cihad edenleri görmeden kendi halinize bırakılacağınızı mı sandınız?"

¹²⁴⁸ el-Bakara 2/77; "Onlar bilmezler mi ki, gizlediklerini de açığa vurduklarını da Allah bilmektedir!"

¹²⁴⁹ Hûd 11/14; "Bilin ki Kur'an ancak Allah'ın ilmiyle (izniyle) indirilmiştir."

¹²⁵⁰ Mukâtil b. Süleymân, a.g.e., s. 241.

¹²⁵¹ el-İsfehânî, a.g.e., s. 721.

¹²⁵² İbn Manzûr, a.g.e., C. XII, s. 417.

¹²⁵³ el-En'fâl 8/60; "Siz onları bilmezsiniz Allah onları bilir."

eşyanın mevcudiyetiyle hükmetmektir. Bu manadaki ilim iki meful alır.¹²⁵⁴ "فَإِنْ عَلِمْتُمُوهُنَّ" ¹²⁵⁵ "فَإِنْ عَلِمْتُمُوهُنَّ" âyeti buna örnek olarak verilebilir.

İlim farklı şekillerde tasnif edilmiştir. Mütekellimuna göre ilim "kadîm", "hâdis" olarak tasnif edilmiştir.¹²⁵⁶ "Nazârî" ve "amelî" olarak tasnif edenler de olmuştur.¹²⁵⁷ Sufiler ise ilmi "zâhirî" ve "bâtınî" olarak tasnif etmişlerdir.¹²⁵⁸ İlim kavramı, "ilme'l-yakin", "ayne'l-yakin" ve "hakka'l-yakîn" olarak üç bölümde de ele alınmıştır. "İlme'l-yakîn" denilince, nazar ve istidlal neticesinde hâsıl olan ilim kastedilir. "Ayne'l-yakîn" kavramıyla, görmekle meydana gelen ilim; "hakka'l-yakîn" kavramıyla, bizzat yaşama neticesinde oluşan ilim kastedilir.¹²⁵⁹

Kur'ân'da "ilim" kavramı ve müştâkları takriben 750 âyette geçmektedir. Bu, bilginin dindeki önemini gözler önüne sermektedir. Âyetlerde ilim kelimesi genel olarak vahiy, ilahi bilgi manasında gelmiştir. Bununla birlikte kişinin gerçeklik hakkındaki ilmi, bilme yetisiyle edindiği dünyevi ilim manalarında geldiği de görülmektedir.¹²⁶⁰ Âyetlerde kişinin kognitif yetileriyle edindiği bilme, kavrama, hatırlama işlevleri ifade edilirken "a.l.m." (علم) maddesinden türemiş fiiller kullanılmıştır. Örneğin ¹²⁶¹ "لَقَدْ عَلِمْتُمْ مَا جِئْنَا لِنُفْسِدَ فِي الْأَرْضِ" âyetinde şuurluluk durumu kastedilmiştir. ¹²⁶² "قَدْ عَلِمَ كُلُّ أُنَاسٍ مَشْرَبَهُمْ" âyetinde yahudi topluluklarının, fişkırın kaynakların hangisinden su içeceklerini bildikleri belirtilmiştir.

"İlim" kelimesinin geçtiği bazı âyetler:

"قَالَ إِنِّي أَعْلَمُ مَا لَا تَعْلَمُونَ"

"Sizin bilemeyeceğinizi herhalde ben bilirim, dedi."¹²⁶³

"فَلِمَ تَحَاجُّونَ فِيمَا لَيْسَ لَكُمْ بِهِ عِلْمٌ"

"Fakat bilgi sahibi olmadığımız konuda niçin tartışıyorsunuz."¹²⁶⁴

¹²⁵⁴ el-Mümtehine 60/10; "Eğer siz onların inanmış kadınlar olduklarını öğrenirseniz..."

¹²⁵⁵ el-İsfhânî, a.g.e., s. 719.

¹²⁵⁶ el-Bağdâdî, a.g.e., s. 8; el-Cüveynî, İmâmü'l-Harameyn Abdülmelik b. Abdilâh b. Yûsuf, (v. 478/1085), *Kitâbu'l-İrşâd ilâ Kavâdi'l-Edilleti fi Usûli'l-İtikâd*, Mısır: Mektebetü'l-Hancı, 1950, s. 13; el-Cürcânî, a.g.e., C. I, s. 98.

¹²⁵⁷ el-İsfhânî, a.g.e., s. 721.

¹²⁵⁸ el-Kelâbâzî, a.g.e., s. 58,59.

¹²⁵⁹ es-Semerkandî, a.g.e., s. 155.

¹²⁶⁰ Kutluer, "İlim", a.g.md., C. X, s. 110.

¹²⁶¹ Yûsuf 12/73; "Bizim yeryüzünde fesat çıkarmak için gelmediğimizi siz de biliyorsunuz."

¹²⁶² el-Bakara 2/60; "Her bölük, içeceği kaynağı bildi."

¹²⁶³ el-Bakara 2/30.

¹²⁶⁴ Âl-i İmrân 3/ 66.

"إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلِيمًا حَكِيمًا"

"Şüphesiz Allah ilim ve hikmet sahibidir."¹²⁶⁵

"وَسِعَ رَبِّي كُلَّ شَيْءٍ عِلْمًا"

"Rabbimin ilmi herşeyi kuşatmıştır."¹²⁶⁶

"فَلَنَقُصَّنَّ عَنْهُمْ بَعْلُمْ وَمَا كُنَّا غَائِبِينَ"

"Ve onlara (olup bitenleri) tam bir bilgi ile mutlaka anlatacağız."¹²⁶⁷ Bu âyette inkârcıların kötülüklerinin hesap günü ortaya serileceğinden haber verilmektedir. Allah gizli ve açık her şeyi bilir.

"وَالَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ دَرَجَاتٍ"

"Allah, kendilerine ilim verilenleri derecelerle yükseltsin."¹²⁶⁸ Bu âyetten ilim mertebelerinin farklılaşabileceği anlaşılmaktadır. Ayrıca derecelerin yükseltilmesi hakkında iki görüş öne sürülmüştür. Birinci görüşe göre bu, cennetteki mertebelerinin yükseltilmesini vurgulamaktadır. İkinci görüşe göre dünyadaki mertebelerinin yükseltilmesini ifade eder. İlimdeki faziletlerine göre olur. İbn Mesûd, bu âyetin ilme teşvik ettiğini söylemiştir.¹²⁶⁹

"...الرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ مِنْهُمْ"

"İçlerinden ilimde derinleşmiş olanlar"¹²⁷⁰ ifadesinden ilim yolunda kararlılık gösteren, imanında kuşku bulunmayan, hakikati idrak eden kimseler kastedilmiştir. Bu mertebeye ulaşanlar, ilimleriyle amel edenlerdir. İbn Abbâs bunların, ilimleri sağlam olan kimseler olduğunu ifade etmiştir.¹²⁷¹

" قَالَ الَّذِي عِنْدَهُ عِلْمٌ مِنَ الْكِتَابِ ... " (Kitaptan bir bilgisi olan dedi...)¹²⁷² Bu âyette kitaptan bilgisi olmakla ilgili farklı yorumlar yapılmıştır. Bu yorumlardan birine göre kastedilen, ismi azamdır. İbn Abbâs, Mücâhid bu görüştedir. Diğer bir görüşe göre bu, Süleymân'ın Belkıs'a gönderdiği mektupla ilgili bilgidir. Bunun, Cenâb-ı Hakk'ın insanlar hakkında yazdıklarının bilgisi olduğu da ifade edilmiştir. Bu görüş, o bilgiye sahip olanın melek olduğunu varsayar.¹²⁷³

¹²⁶⁵ en-Nisâ 4/ 24.

¹²⁶⁶ el-En'âm 6/80.

¹²⁶⁷ el-A'râf 7/7.

¹²⁶⁸ el-Mücâdele 58/11.

¹²⁶⁹ İbnü'l Cevzî, a.g.e., C. VI, s.146; er-Râzî, a.g.e., C. XXIX, s. 268, 269.

¹²⁷⁰ en-Nisâ 4/162.

¹²⁷¹ et-Taberî, a.g.e., C. VII, s. 312; İbnü'l Cevzî, a.g.e., C. VI, s. 159.

¹²⁷² en-Neml 27/40.

¹²⁷³ İbnü'l Cevzî, a.g.e., C. IV, s. 493; İbn Kesîr, a.g.e., C. XI, s. 411.

"وَلَيْنِ اتَّبَعْتَ أَهْوَاءَهُمْ بَعْدَ الَّذِي جَاءَكَ مِنَ الْعِلْمِ مَا لَكَ مِنَ اللَّهِ مِنْ وَلِيٍّ وَلَا نَصِيرٍ"

"Sana gelen ilimden sonra onların arzularına uyacak olursan, andolsun ki, Allah'tan sana ne bir dost ne de bir yardımcı vardır."¹²⁷⁴ Bu âyette ilimle kastedilen Kur'ân'ın ortaya koyduğu hakikatler kastedilmiştir.

"قَالَ الَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ إِنَّ الْخِزْيَ الْيَوْمَ وَالسُّوءَ عَلَى الْكَافِرِينَ"

"Kendilerine ilim verilmiş olanlar, 'Şüphesiz bugün rezillik ve kötülük inkâr edenlerin başına' derler. "¹²⁷⁵ Bu âyette " أُوتُوا الْعِلْمَ " ifadesiyle dünyada hakikati idrak ederek ona göre doğru inanç ve davranışlara sahip olanlar kastedilmiştir. Bu ifadeden meleklerin kastedildiği de ifade edilmiştir.¹²⁷⁶

"شَهِدَ اللَّهُ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ وَالْمَلَائِكَةُ وَأُولُوا الْعِلْمِ قَانِمًا بِالْقِسْطِ"

"Allah, hak ve adaleti ayakta tutarak, kendinden başka tanrı olmadığını bildirdi; melekler ve ilim sahipleri de bunu ikrar ettiler."¹²⁷⁷ Âyette söz edilen ilim sahipleri hakiki âlimlerdir. Onlar delillerden yola çıkarak hakikate ulaşırlar ve Allah'ın birliğine şahitlik ederler.

af. Yakîn (اليقين)

"Yakîn" (اليقين) kavramı يَقِنُ kökünün masdarı ve sıfât-ı müşebbehesidir. Sözlükte, "kuşkunun zâil olması, bilgi" manalarına gelir. Müştâkları olan تَيَقَّنَ , اسْتَيْقَنَ , تَيَقَّنَ ifadeleri "bilmek, kesin kanata ulaşmak" manasındadır.¹²⁷⁸ Bu kavram marifet, dirâyet gibi kavramların kapsadığı mananın üzerinde bir bilme mertebesidir. Bu sebeple ilmin sıfatı olarak عِلْمٌ يَقِينٌ denilebilir. Ancak مَعْرِفَةٌ يَقِينٌ denilemez. Dolayısıyla "yakîn", kararın aynı kalmasıyla birlikte olan kavrayış, anlayış dinginlidir. Nitekim ¹²⁷⁹ " كَلَّا لَوْ تَعْلَمُونَ عِلْمَ الْيَقِينِ " gibi âyetlerde bu mana açıkça görülür.¹²⁸⁰ Cürcânî bu kavramı, "kuşku barındırmayan bilgi, kesin inanç" olarak tarif etmiştir.¹²⁸¹

"Yakîn" tasdiğe, inanca erişilmesini sağlayan sahih bilgidir. Bu çeşit bilgi, "burhânî bilgi" adını alır. "Yakîn" ile "bilgi"yi açıklarken aralarında fark olduğunu belirtenler olmuştur.

¹²⁷⁴ el-Bakara 2/120.

¹²⁷⁵ en-Nahl 16/27.

¹²⁷⁶ er-Râzî, a.g.e., C. XX, s. 21; eş-Şevkânî, a.g.e., C. II, s. 180.

¹²⁷⁷ Âl-i İmrân 3/18.

¹²⁷⁸ el-Cevherî, a.g.e., C. VI, s. 2219; İbn Manzûr, a.g.e., C. VI, s. 4964.

¹²⁷⁹ et-Tekâsür 102/5; "Hayır! Eğer kesin bilgi ile bilerseniz."

¹²⁸⁰ el-İsfehânî, a.g.e., s. 718.

¹²⁸¹ el-Cürcânî, a.g.e., s. 259 ; et-Tehânevî, a.g.e., C. I, s. 684.

Bunlar yakîn kavramını kuşkunun zıttı, bilgiyi cehâletin zıttı olarak görmüşlerdir.¹²⁸² Yakîn ile bilgi kavramları arasında mana yakınlığı olduğunu söyleyenler de vardır. Nitekim yakînin, bilgi çeşitlerinin üzerinde bir kesinliğe sahip olduğu belirtilmiştir.¹²⁸³

Zihnin istidlal ile kesinliğe erişmesi "îkân" (ایقان) olarak adlandırılır. Yakîn, "düşünme ile istidlal vasıtasıyla elde edilen bilgi" olarak da tarif edilmiştir. Bu tariften yola çıkılarak yakîn vasıtasıyla edinilen bilgi, "kesbi bilgi" şeklinde isimlendirilmiştir.¹²⁸⁴ Yakîn kavramını istidlalle ilgili görmeyip onu "kalp gözü" olarak da tanımlayanlar olmuştur.¹²⁸⁵

Yakîn mertebeleri "ilme'l-yakîn, ayne'l-yakîn, hakka'l-yakîn" olarak tasnif edilmiştir. "İlme'l-yakîn"; akıl, nakil ve haberle elde edilen bilgidir. "Ayne'l-yakîn"; dış duyu ve gözlemlerle elde edilen bilgidir. "Hakka'l-yakîn", iç tecrübe ve sezgi yoluyla elde edilen bilgidir. Hâsıl olması kesin olan şeyin fiilen vuku bulmasıdır.¹²⁸⁶ Mutasavvıflar ilme'l-yakînin hucetle edinilen bilgi olduğunu ifade etmiştir. Ayne'l-yakîn ilhâm vasıtasıyla ulaşılan bilgidir. Hakka'l-yakînin ise müşahede vasıtasıyla edinilen bilgi olduğunu belirtmişlerdir. Dolayısıyla ilki akıl sahiplerine, ikincisi ilim sahiplerine hastır. Hakka'l-yakîn ise marifet sahiplerine hastır.¹²⁸⁷

Müfessirler yakîn kavramını genellikle "kesin bilgi" olarak tanımlamışlardır. Burdan hareketle "el-mûkîn" (مُؤَكِّن) ifadesinin "kesin şekilde bilen, kesin bilgiyi talep eden" manasında olduğu ifade edilmiştir. Yakîn, teemmül vasıtasıyla kuşkunun ortadan kalkmasıyla oluşan bilgidir. Burda teemmülden maksad nazar ve istidlaldir. Yakîn, düşünme vasıtasıyla kuşkuyu yok ederek bilgiyi kesinleştirmektir.¹²⁸⁸

Gazzâlî, yakîn tasdiğe ulaştıran bilgi olduğunu vurgulamıştır. Ayrıca hakkında tartışılmayan, zıttı düşünilemeyen bilgi olduğunu ifade etmiştir. Yakîn, akılda veya kalpte tasdik hâsıl olmasıdır.¹²⁸⁹

¹²⁸² İbn Manzûr , a.g.e., C. VI, s. 4964; ez-Zebîdî, a.g.e., C. X s. 386.

¹²⁸³ el-İsfehânî, a.g.e., s. 718.

¹²⁸⁴ et-Tehânevî, a.g.e., C. II, s. 1548.

¹²⁸⁵ el-Kelâbâzî, a.g.e., s. 154; İbn Kayyîm, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb el-Cevziyye, (v. 751/1350), *Medâricu's Sâlikîn*, I-III, Kâhire: Dâru'l Hadîs, 1996, C. II, s. 375, 376.

¹²⁸⁶ Osman Demir, "Yakîn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1996, C. XL, s. 272.

¹²⁸⁷ el-Kuşeyrî, a.g.e., s. 133.

¹²⁸⁸ er-Râzî, a.g.e., C. XIII, s. 48; el-Kurtubî, a.g.e., C. XIX, s. 105; el-Beydâvî, a.g.e., C. I, s. 20.

¹²⁸⁹ el-Gazzâlî, *İhya*, C. I, s. 83; *el-Munkız*, s. 538.

Kur'an'da "yakîn" kelimesinin 28 yerde geçtiği görülmektedir. Bu âyetlerin yirmisinde fiil olarak geçer ve mana olarak inançtaki netliği ifade eder. Buna aşağıdaki bazı âyetler örnek olarak gösterilebilir:

"قَدْ بَيَّنَّا الْآيَاتِ لِقَوْمٍ يُوقِنُونَ"

"Biz gerçekleri kabul edenlere âyetleri apaçık gösterdik."¹²⁹⁰

"وَجَحَدُوا بِهَا وَاسْتَيْقَنَتْهَا أَنفُسُهُمْ"

"Kendileri de bunlara yakînen inandıkları halde, onları inkâr ettiler."¹²⁹¹

"وَيُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَهُمْ بِالْآخِرَةِ هُمْ يُوقِنُونَ"

"Zekâtı verirler; onlar ahirete de kesin olarak iman ederler."¹²⁹²

"Yakîn" kavramı, dört ayette farklı sözcüklerle terkip oluşturmuştur. Bu âyetler:

"كَلَّا لَوْ تَعْلَمُونَ عِلْمَ الْيَقِينِ"

"Kesin bilgi ile bilmiş olsaydınız."¹²⁹³

"ثُمَّ لَنُرْوِيَنَّهَا عَيْنَ الْيَقِينِ"

"Sonra ahirette onu çıplak gözle göreceksiniz."¹²⁹⁴

"إِنَّ هَذَا لَهُوَ حَقُّ الْيَقِينِ"

"Şüphesiz bu, kesin gerçektir."¹²⁹⁵

"وَإِنَّهُ لَحَقُّ الْيَقِينِ"

"O, gerçekten kesin bilgidir."¹²⁹⁶

"وَاعْبُدْ رَبَّكَ حَتَّىٰ يَأْتِيَكَ الْيَقِينُ" (Kesin olan (ölüm) gelinceye kadar Rabbine ibadet et!)¹²⁹⁷,
"حَتَّىٰ آتَيْنَا الْيَقِينُ" (Sonunda bize ölüm geldi çattı)¹²⁹⁸ âyetlerinde ise yakîn kavramıyla ölüm

¹²⁹⁰ el-Bakara 2/118.

¹²⁹¹ en-Neml 27/14.

¹²⁹² Lokmân 31/ 4.

¹²⁹³ et-Tekâsür 102/5.

¹²⁹⁴ et-Tekâsür 102/7.

¹²⁹⁵ el-Vâkıa 56/95.

¹²⁹⁶ el-Hâkka 69/ 51.

¹²⁹⁷ el-Hicr 15/99.

¹²⁹⁸ el-Müddessir 74/47.

kastedilmiştir. "الْيَقِين" ifadesi bu âyetlerde vuku bulacağı kesin biçimde bilinen şey manasındadır.¹²⁹⁹

b. Kalp Odaklı Eşanlamlılar

ba. Kalb (القلب)

"Kalb" kavramı sözlükte "bir şeyin içini dışına çıkarmak, altını üstüne getirmek, bir şeyi başka bir şeye dönüştürmek" manalarına gelir. Bu kavram, "nefis, ruh, akıl, tohum" olarak da adlandırılmıştır. Fakat bunlar mecâzi mana içermektedir. Tasavvuf âlimleri bu terimi, "ruh ile nefis arasında soyut, nurlu cevher" şeklinde tarif etmiştir.¹³⁰⁰ Basîret, kalbin kavrama gücü manasını da gelir. Kalbin hakikati görmesini ifade ederken basîret kavramı kullanılmıştır.¹³⁰¹ Dolayısıyla kalp kavramı basîret kavramıyla yakından ilişkilidir.

Basîret, kalbin parçası olarak görülmüştür. Basîret kalbin hakikati görmesi, hidayete ulaşmasıdır. Eşyanın hakikatini idrak etme basiretle mümkündür. İnsanın kalp gözünün, yani basîretinin açık olması için Allah'a itaat etmesi, kötülüklerden uzak durması ve salih amel işlemesi gerekir. İyi işler yapanların basîreti aktif durumdadır. Kötülüklerle kirletilmemiş kalp nurla doludur. Allah'a gönülden bağlanan kişi bu nur vesilesiyle hakikati kavramaktadır.¹³⁰² Kâfirlerin kalbi bu işlevi göremez. Zira ¹³⁰³ لَهُمْ قُلُوبٌ لَا يَتَّقُونَ بِهَا âyeti bunu ortaya koymaktadır.

İslâm'da kalp, iman mahalli olarak görüldüğü için mühim bir konuma sahiptir. İman nuru orada bulunur. Ulemanın çoğunluğuna göre, imanın temel koşulu kalbin tasdikidir.¹³⁰⁴ İçten olarak kalp ile onaylayarak kelime-i tevhidi söyleyen bir birey, İslâm'a girmiş olur.¹³⁰⁵ Kalpleri nur ile kaplayan Allah'tır. İslâm'da mühim bir konuma sahip olan takvanın da yeri kalptir.¹³⁰⁶ Fahreddîn Râzî'ye göre kalbin iyiyi kötüden ayırma vasfı bulunduğu ifade edilmiştir. Ayrıca bilginin, tefekkürün kaynağı da kalptir.¹³⁰⁷

Gazzâlî'ye göre "kalp, ruh, nefis" kavramları birbirinden değişik manalara sahiptir. Bununla birlikte bu kavramların "rabbâni latife" olarak adlandırılan terime işaret ettiğini,

¹²⁹⁹ eş-Şevkânî, a.g.e., C. II, s. 164; C. V, s. 384; Elmalılı, a.g.e., C. V, s. 3080.

¹³⁰⁰ et-Tehânevî, a.g.e., C. II, s. 1335.

¹³⁰¹ el-Kâşânî, a.g.e., s. 19.

¹³⁰² Elmalılı, a.g.e., C. III, s. 427.

¹³⁰³ el-A'râf 7/179; "Onların kalpleri vardır ama onunla gerçeği anlamazlar."

¹³⁰⁴ el-Ğazzâlî, *İhya*, C. I, s. 21; er-Râzî, a.g.e., s. I, s. 74; et-Teftâzânî, a.g.e., C. II, s. 249.

¹³⁰⁵ el-Buhârî, "İlim", 33, 39.

¹³⁰⁶ el-Hacc 22/32.

¹³⁰⁷ er-Râzî, a.g.e., C. V, s. 541, 544.

filozofların bunu "nefsi nâtika" olarak isimlendirdiklerini belirtmiştir. Bunun vasıflarını ise "bilen, idrak eden, tanıyan, sorumlu" olarak ifade etmiştir. İlâhi latifenin, kişiyi öteki canlılara karşı seçkin kıldığını, bazen buna "akıl, ruh, kalp" isimlerinin verildiğini nakletmiştir.¹³⁰⁸

Kur'ân'da yer alan "kalb" kavramı insanın, onu öteki canlılardan farklı kılan en önemli özelliğini ifade eder. Bu özellikleri, anlama, idrak etme, eşyanın hakikatini bilmedir. İslâmî hayatın odak noktasının kalp olduğu âyet ile hadislerde net bir şekilde belirtilmiştir. "Kalpleri var ama onunla bir şey anlamıyorlar"¹³⁰⁹; "Akletmek için onlarda kalb yok mu?"¹³¹⁰; "Kalbi olanlar için bunda öğüt vardır"¹³¹¹ manasındaki âyetlerde kalbin ilim, kavrama, düşünme vasıtası olarak ifade edildiği görülmektedir.

Âyetlerde, hadislerde kalbin fonksiyonları, özellikleri üzerinde durulmuştur. Kur'ân'da, Peygamberimizin sözlerinde kalp kavramının kişinin anlama, gerçeği idrak etme, tefekkür etme yönünün vurgulanmıştır. Bunlar insanı öteki canlılardan farklı kılan özelliklerdir. Bundan dolayı kalp vahye muhataptır ve mükelleftir. Âyetlere, hadislere göre dini yaşayışın merkezi kalptir. "Kalpleri var ama onunla bir şey anlamıyorlar"¹³¹²; "Akletmek için onlarda kalb yok mu?"¹³¹³; "Kalbi olanlar için bunda öğüt vardır"¹³¹⁴ manasındaki âyetlerde kalbin ilim, kavrama, düşünme vasıtası olarak ifade edildiği görülmektedir. Buna göre kalbin, hakikati görmek ve ibret almak isteyenleri hidayete ulaştıracağı söylenebilir.

Kalp kavramı Kur'ân'da türevleriyle birlikte 168 yerde geçmektedir. Bunların bazıları müfred (قلب), bazıları cemi' (قلوب) olarak gelmiştir. Tesniye olarak (قلوبكما)¹³¹⁵ bir yerde gelmiştir.¹³¹⁶

Kur'ân'da kalp kavramının yer aldığı bazı âyetler:

"حَتَّمَ اللَّهُ عَلَى قُلُوبِهِمْ وَعَلَى سَمْعِهِمْ وَعَلَى أَبْصَارِهِمْ غِشَاوَةً"

¹³⁰⁸ el-Ğazzâlî, *İhyâ*, C. III, s. 3-5.

¹³⁰⁹ el-A'râf 7/ 179.

¹³¹⁰ el-Hacc 22/46.

¹³¹¹ Kâf 50/37.

¹³¹² el-A'râf 7/ 179.

¹³¹³ el-Hacc 22/46.

¹³¹⁴ Kâf 50/37.

¹³¹⁵ et-Tahrîm 66/4; "Onlara de ki: İkiniz de tövbe ederek Allah'a yönelin. Çünkü ikinizin de kalbi haktan ayrıldı."

¹³¹⁶ Abdulbâkî, a.g.e., s. 549-551; el-İsfehânî, a.g.e., s. 386.

"Allah onların kalplerini ve kulaklarını mühürlemiştir. Gözlerine de perde gerilmiştir."¹³¹⁷

"فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ فَرَآهُمْ اللَّهُ مَرَضًا"

"Onların kalblerinde bir hastalık vardır. Allah da onların hastalığını çoğaltmıştır."¹³¹⁸

"فَإِنَّهُ نَزَّلَهُ عَلَى قَلْبِكَ بِإِذْنِ اللَّهِ مُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ"

"Allah'ın izniyle Kur'ân'ı senin kalbine hidayet rehberi, önceki kitapları doğrulayıcı olarak indirmiştir."¹³¹⁹

"وَمَنْ يُعْطَمْ شَعَائِرَ اللَّهِ فَإِنَّهَا مِنْ تَقْوَى الْقُلُوبِ"

"Her kim Allah'ın hükümlerine saygı gösterirse, şüphesiz bu, kalplerin takvâsındandır."¹³²⁰

"سَنُلْقِي فِي قُلُوبِ الَّذِينَ كَفَرُوا الرُّعْبَ بِمَا أَشْرَكُوا بِاللَّهِ"

"Allah'a ortak koşmaları sebebiyle, kâfirlerin kalplerine yakında korku salacağız."¹³²¹

"يَقُولُونَ بِأَفْوَاهِهِمْ مَا لَيْسَ فِي قُلُوبِهِمْ"

"Ağızlarıyla, kalplerinde olmayanı söylüyorlardı."¹³²²

"فَبِمَا نَفَضِهِمْ مِينَا فَهُمْ لَعْنَاهُمْ وَجَعَلْنَا قُلُوبَهُمْ قَاسِيَةً"

"Sözlerini bozmaları sebebiyle onları lânetledik ve kalplerini katılaştırdık."¹³²³

"فَسَتْ قُلُوبُهُمْ وَزَيَّنَ لَهُمُ الشَّيْطَانُ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ"

"Kalpleri iyice katılaştı ve şeytan da onlara yaptıklarını câzip gösterdi."¹³²⁴

Âyetlere ve Hz. Muhammed'in sözlerine bakıldığında "fuâd, sadr, İüb, nüha" gibi kavramların çoğunlukla "kalb" anlamını ifade ettiği görülmektedir. Bu kavramlar "sezme,

¹³¹⁷ el-Bakara 2/7.

¹³¹⁸ el-Bakara 2/10.

¹³¹⁹ el-Bakara 2/97.

¹³²⁰ el-Hacc 22/32.

¹³²¹ Âl-i İmrân 3/151.

¹³²² Âl-i İmrân, 3/167.

¹³²³ el-Mâide 5/13.

¹³²⁴ el-En'âm 6/43.

idrak etme kuvveti" manalarını içermektedir. Bunlar, kişinin iç âlemine hitap etmek için kullanılmıştır.

bb. Sadr (الصدر)

"Sadr" kelimesi "göğüs" anlamına gelir. Kur'ân'da يَتْرَخُ صَدْرَهُ "فَمَنْ يُرِدِ اللَّهُ أَنْ يَهْدِيَهُ يَشْرَحْ صَدْرَهُ" gibi "فَمَنْ شَرَحَ اللَّهُ صَدْرَهُ لِلْإِسْلَامِ فَهُوَ عَلَى نُورٍ مِنْ رَبِّهِ"¹³²⁷, "إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ"¹³²⁶, لِلْإِسْلَامِ"¹³²⁵ gibi âyetlerde "kalp" anlamında kullanılmıştır.¹³²⁸ Sadr sözcüğü bir şeyin baş kısmını ifade etmek için de kullanılmıştır. Buna "صدر الكلام" (kitabın başı), "صدر الكتاب" (sözün başı) ifadeleri örnek olarak verilebilir.¹³²⁹

Hakîm Tirmizî'ye göre sadrın ortasında "kalp" yer alır. "Sadr", kalbin içinde bulunduğu yerdir. "Sadr" şüphelerin, arzuların kalbe giriş mahallidir. Aynı zamanda nefsin yönetim mahallidir. Sadr İslam nurunun mahallidir. İşitilen bilginin muhafaza yeri olduğu da ifade edilmiştir. İnanç, bilgi kalpten akmak suretiyle sadra ulaşır. Öyleyse kalbin kök, asıl; sadrın dal olduğu söylenebilir. Dal sadece kök sayesinde kuvvetlenir. Sadr da kalp sayesinde kuvvetlenmektedir.¹³³⁰

"Sadr" ile "kalp" birbirine girmiş halkalara benzetilir. Nefs en alttadır. Sadr orta kısımdadır. Kalp ise üstte yer alır. Sadr, kalp ile nefsin müşterek alanıdır. Nefsten yalnızca kötülük meydana gelir. Sadra kalpten feyiz akmaktadır. Sadr günahın da yeridir. Zira nefis günahkârdır. Sadrı tesiri altına alır. Sadr bu şekilde sınanır. Nitekim âyette şöyle buyrulmuştur: "وَنَزَعْنَا مَا فِي صُدُورِهِمْ مِنْ غَلٍّ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهِمُ الْأَنْهَارُ"¹³³¹ Burada cennetliklerin, kaplerinde kin duygusu olmadan cennete girecekleri belirtilmiştir. Allah'a inanan kulun kalbi kinden korunmuştur. Çünkü onun kalbi iman yeridir. İnkârcıların, Allah'a şirk koşanların kalplerinde kin, zulüm gibi kötü duygular bulunmaktadır. Âyette bununla ilgili olarak şöyle

¹³²⁵ el-En'âm 6/125; "Allah bir kimsenin hi dayetini dilerse onun kalbini İslam'a açar."

¹³²⁶ Âl-i İmrân 3/119; "Şüphesiz Allah, kalplerde olanı hakkıyla bilir."

¹³²⁷ ez-Zümer 39/22; "Allah kimin kalbini İslâm'a açmışsa o, Rabbinden bir nür üzerinde değil midir?"

¹³²⁸ Süleyman Uludağ, "Kalp", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2001, C. XIV, s. 230.

¹³²⁹ el-İsfehânî, a.g.e., s. 560, 561.

¹³³⁰ Hakîm Tirmizî, a.g.e., s. 17, 33.

¹³³¹ el-A'râf 7/43; "(Cennette) onların altlarından ırmaklar akarken, kalplerinde kinden ne varsa çıkarıp atarız."

buyrulmuştur: ¹³³² "إِنَّ الَّذِينَ يُجَادِلُونَ فِي آيَاتِ اللَّهِ بِغَيْرِ سُلْطَانٍ أَتِيهِمْ إِنْ فِي صُدُورِهِمْ إِلَّا كِبْرٌ" inkârcıların sadrlarında sadece kibrin bulunduğu ifade edilmiştir.

Sadr kimi zaman daralır, kimi zaman ferahlar. Âyetlerde genişletmek, daraltmak ifadeleri sadra atfedilmiştir. Nitekim ¹³³³ "وَلَقَدْ نَعَلْنَا أَنَّاكَ بِيَضِيقِ صَدْرِكَ بِمَا يَفُؤُونَ" âyeti buna örnek olarak verilebilir. Âyette inkârcıların sözlerinden dolayı peygamberin gönlünün daraldığı belirtilmiştir.

"Sadr" kelimesi Kur'ân'da 10 âyette tekil (صدر), 34 ayette çoğul (صدور) olarak geçmektedir. Bu âyetler incelendiğinde "صدر" ifadesinin "gönül, kalp, yürek" anlamında kullanıldığı görülmektedir. İki âyette ise muzari fiil kalıbında (يصدر) gelmiş ve "geri dönmek" manasında kullanılmıştır.

Sadr kelimesinin geçtiği bazı âyetler:

"قُلْ إِنْ تُخَفُوا مَا فِي صُدُورِكُمْ أَوْ تُبْذَوْهُ يَعْلَمُهُ اللَّهُ"

"De ki: İçinizdekileri gizleseniz de açığa vursanız da Allah onu bilir." ¹³³⁴

"وَاللَّهُ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ"

"Allah gönüllerinizde ne varsa hepsini bilir." ¹³³⁵

"فَمَنْ يُرِدِ اللَّهُ أَنْ يَهْدِيَهُ يَشْرَحْ صَدْرَهُ لِلْإِسْلَامِ وَمَنْ يُرِدْ أَنْ يُضِلَّهُ يَجْعَلْ صَدْرَهُ ضَيِّقًا حَرَجًا"

"Allah kimi doğru yola iletmek isterse onun kalbini İslâm'a açar; kimi de saptırmak isterse göğe çıkıyormuş gibi kalbini iyice daraltır." ¹³³⁶

"قَدْ جَاءَتْكُمْ مَوْعِظَةٌ مِنْ رَبِّكُمْ وَشِفَاءٌ لِمَا فِي الصُّدُورِ"

"Size Rabbinizden bir öğüt, gönüllerdekine bir şifa gelmiştir." ¹³³⁷

"إِلَّا أَنَّهُمْ يَتَّبِعُونَ صُدُورَهُمْ لِيَسْتَخْفُوا مِنْهُ"

¹³³² Mü'min 40/56; "Kendilerine gelmiş kesin bir delil olmaksızın, Allah'ın âyetleri hakkında münakaşa edenler var ya, şüphesiz, onların kalplerinde kibirden başka bir şey yoktur."

¹³³³ el-Hicr 15/97; "Andolsun onların söyledikleri şeyler yüzünden senin canının sıkıldığını biliyoruz."

¹³³⁴ Âl-i İmrân 3/29.

¹³³⁵ Âl-i İmrân 3/154.

¹³³⁶ el-En'âm 6/125.

¹³³⁷ Yûnus 10/57.

"Bilesiniz ki, onlar Peygamber'den, (düşmanlıklarımı) gizlemek için göğüslerini çevirirler."¹³³⁸

"قَالَ رَبِّ اشْرَحْ لِي صَدْرِي"

"Dedi ki: Rabbim! Yüreğime genişlik ver."¹³³⁹

"فَإِنَّهَا لَا تَعْمَى الْأَبْصَارُ وَلَكِنْ تَعْمَى الْقُلُوبُ الَّتِي فِي الصُّدُورِ"

"Gerçek şu ki, gözler kör olmaz; lâkin göğüsler içindeki kalpler kör olur."¹³⁴⁰ Âyette inkârcıların gözleri olsa da inkârlarından dolayı kalplerinin hakikati idrak edemez olduğu belirtilmiştir.

"يَوْمَئِذٍ يَصُدُّرُ النَّاسُ أَشْتَاتًا"

"O gün insanlar darmadağınık geri dönerler."¹³⁴¹ Bu âyette muzari fiil olarak gelmiş ve geri dönmek anlamında kullanılmıştır.

bc. Fuâd (الفؤاد)

"Fuâd" kelimesi bazı âlimlere göre "kalp" kelimesi ile müterâdiftir. Bazı âlimlere göre ise "kalp", "fuâd" kelimesinden daha özeldir. Râğıb Isfehânî'ye göre fuâd (فؤاد), kalp (قلب) gibidir.¹³⁴² Âsım Efendî "kalp" kelimesini "gönül" olarak, "fuâd" kelimesini ise "yürek" olarak tercüme etmiştir.¹³⁴³ "Fuâd", Arap dilinde duyguları, düşünceleri temsil eden ifadedir.¹³⁴⁴ Nitekim âyette şöyle buyrulmuştur: " وجعل لكم السمع و الابصار و الافئدة " (Ve sizi işitme, görme melekeleriyle, düşünce ve duygularla donatmıştır).¹³⁴⁵

Hakîm Tirmizî "fuâd"ın kalbin makamlarından olduğunu ifade etmiştir. "Fuâd"ı gözün renkli kısmındaki gözbebeğine benzetmiştir. Kandildeki fitili de örnek olarak vermiştir. Yani "fuâd" kalbin ortasında yer almaktadır. Fuâd, düşüncenin bilginin mahallidir. Görme de orada gerçekleşmektedir. Bir husus öğrenildiğinde ilk olarak fuâd denilen kısım öğrenir. Sonra da

¹³³⁸ Hûd 11/5.

¹³³⁹ Tâhâ 20/25.

¹³⁴⁰ el-Hacc 22/46.

¹³⁴¹ ez-Zilzâl 99/6.

¹³⁴² el-İsfehânî, a.g.e., s. 809.

¹³⁴³ Âsım Efendî, a.g.e., C. I, s. 445.

¹³⁴⁴ Esed, a.g.e., s.103.

¹³⁴⁵ es-Secde 32/9.

kalp öğrenir. Fuâd görür, kalp bilir. Böylelikle bilgi katmerlenir. Tirmizî, böyle bir durumda gaybın, hakikatin açıkça ortaya çıktığını belirtmiştir.¹³⁴⁶

"Basar" (göz), "basiret" (kalp gözü) kavramları "fuâd" kavramı için kullanılabilir. Zira bunlar da görmeyle ilgilidir. Nitekim "فَاعْتَبِرُوا يَا أُولِيَ الْأَبْصَارِ" ¹³⁴⁷ âyetinde basîret sahiplerinin ibret alması istenmiştir. Onlar her şeyde hakikati görerek ders çıkararak, ibret alan kişilerdir.¹³⁴⁸

"Fuâd" (فؤاد) kavramının çoğulu, "أفئدة" olarak gelir. Âyetlerde "fuâd" (فؤاد) kavramı 5 yerde müfred olarak, 11 yerde cemi' olarak geçmektedir.¹³⁴⁹

"Fuâd" kelimesinin geçtiği bazı âyetler:

"مَا كَذَبَ الْفُؤَادُ مَا رَأَى"

"Onun gördüğünü gönül yalanlamadı."¹³⁵⁰ Bu âyette geçen "الْفُؤَادَ" kelimesi kalp olarak açıklanmıştır. Hz. Muhammed'in miraç hadisesinde gördükleri hayal değildi. Zira bunları kalbinin de tasdik ettiği belirtilmiştir.¹³⁵¹

"وَلَا تَقْفُ مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ إِنَّ السَّمْعَ وَالْبَصَرَ وَالْفُؤَادَ كُلُّ أُولَئِكَ كَانَ عَنْهُ مَسْئُولٌ"

"Hakkında bilgin bulunmayan şeyin ardına düşme. Çünkü kulak, göz ve gönül, bunların hepsi ondan sorumludur."¹³⁵² Bu âyette Allah'ın insana kulak, göz, gönül verildiği hatırlatılmıştır. Âyette geçen "الْفُؤَادَ" ifadesi kendisiyle düşünülecek akıl ve kalp olarak yorumlanmıştır.¹³⁵³

"وَكُلًّا نَقُصُّ عَلَيْكَ مِنْ أَنْبَاءِ الرُّسُلِ مَا نُنبِئُ بِهِ فُؤَادَكَ"

"Peygamberlerin haberlerinden senin kalbini (tatmin ve) teskin edeceğimiz her haberi sana anlatıyoruz."¹³⁵⁴ Bu âyette kalbe metanet olması amacıyla peygamberlerin kıssalarından söz edildiği ifade edilmiştir.

"وَجَعَلْ لَكُمْ السَّمْعَ وَالْأَبْصَارَ وَالْأَفْئِدَةَ قَلِيلًا مَّا تَشْكُرُونَ"

¹³⁴⁶ Hakîm Tirmizî, a.g.e., s. 20, 59, 66.

¹³⁴⁷ el-Hasr 59/2.

¹³⁴⁸ Hakîm Tirmizî, a.g.e., s. 61.

¹³⁴⁹ el-Cevherî, a.g.e., s. 514; el-İsfehânî, a.g.e., s. 386; İbn Manzûr, a.g.e., C. III, s. 329.

¹³⁵⁰ en-Necm 53/11.

¹³⁵¹ eş-Şevkânî, a.g.e., C. V, s. 124.

¹³⁵² el-İsrâ 17/36.

¹³⁵³ et-Taberî, a.g.e., C. XVI, s. 261; el-Âlûsî, a.g.e., C. XIII, s. 422.

¹³⁵⁴ Hûd 11/120.

"Size işitme duyusu, gözler ve kalpler veren O'dur. Ne az şükrediyorsunuz!"¹³⁵⁵ Âyette insana göz, kulak, kalp nimetlerinin bahşedildiği belirtilmiş, buna karşılık Allah'a gereği gibi şükretmek gerektiği vurgulanmıştır.

"نار الله الموقدة الَّتِي تَطَّلِعُ عَلَى الْأَفْئِدَةِ"

"Allah'ın, tutuşturulmuş, (yandıkça) tırmanıp kalplerin ta üstüne çıkan ateşidir."¹³⁵⁶ Âyette geçen الْأَفْئِدَةِ ifadesiyle iki husus belirtilmiştir. Birincisi; gönül, kalp vücudun nazik alanıdır. En ufak acıyı dahi hisseder. Ateşin kalbe varması, cehennemliklerin çekeceği şiddetli azaba işaret eder. İkincisi; kötülüklerin kalpten sadır olmasından kaynaklanır. Kalp, gönül düşüncelerin yeridir. Ateş kötü düşüncelere sahip olan gönlü saracaktır.¹³⁵⁷

"فَأَجْعَلُ أَفْئِدَةً مِّنَ النَّاسِ تَهْرِي إِلَيْهِمْ"

"Artık insanlardan bir kısmının gönüllerini onlara meyledici kıl."¹³⁵⁸ Bu âyette de أَفْئِدَةً ifadesi gönül anlamında kullanılmıştır. Kalbe gönül denmesinin sebebi kalbin gönle yakın olmasındandır.¹³⁵⁹

"مُهْطِعِينَ مُقْنِعِي رُؤْسِهِمْ لَا يَرْتَدُّ إِلَيْهِمْ طَرْفُهُمْ وَأَفْئِدَتُهُمْ هَوَاءٌ"

"Gönülleri bomboş olarak kendilerine bile dönüp bakamaz durumda, gözleri göğe dikilmiş bir vaziyette koşarlar."¹³⁶⁰ Âyetin öncesinde zalimler ifadesi geçmektedir ve öüşrikler kastedilmiştir. Bu âyette de müşriklerin durumu tasvir edilmiştir. Gönüllerinin boş olmasından kasıt, kalplerinin akıl ve anlayıştan uzak olmalarıdır. İbnü'l Cevzî bununla ilgili farklı görüşleri nakletmiştir. Bir görüşe göre bundan, gönüllerinde iyiliğe, hayra dair bir şey olmaması kastedilmiştir. Diğer bir görüşe göre zalimler, dehşet verici şeyler görmeleri sebebiyle akıldan hâli olmuşlardır. İbn Kuteybe, korku sebebiyle kalplerinin titrek olduğunu söylemiştir.¹³⁶¹

bd. Lübb (اللب)

¹³⁵⁵ el-Mülk 67/23.

¹³⁵⁶ el-Hümeze 104/6-7.

¹³⁵⁷ er-Râzî, a.g.e., C. XXXII, s. 208.

¹³⁵⁸ İbrâhîm 14/ 37.

¹³⁵⁹ İbnü'l Cevzî, a.g.e., C. III, s. 339, 340.

¹³⁶⁰ İbrâhîm 14/ 43.

¹³⁶¹ İbnü'l Cevzî, a.g.e., C. III, s. 343, 344; eş-Şevkânî, a.g.e., s. 581.

"Lübb" kavramı sözlükte "her şeyin özü, cevheri, hakikati" manasına gelir.¹³⁶² "Lübbü'l-lüb" kavramı, "özün özü, şüpheden arınmış ve kutsal nurla aydınlanmış akıl" manalarına gelmektedir. Bu kavram tasavvuf ıstılahında "akla güç veren ilahi ve kutsi nur" olarak tarif edilmiştir.¹³⁶³

"Lübb" kelimesinin kaynağı, ayetlerde yer alan "ülü'l-elbab" kelimesidir. Örneğin ayette¹³⁶⁴ "إِنَّمَا يَتَذَكَّرُ أُولُوا الْأَلْبَابِ" buyrulur ancak akıl sahiplerinin hakkıyla düşündüğü vurgulanmıştır. Kutsî nurla kuvvetlenen, şüphe kabuğundan temizlenen aklın ilahi hakikatleri idrak edebileceği ifade edilmiştir. Burada kabuk (قشر) ifadesiyle kastedilen zâhir ilmidir. Çünkü o, bâtın ilmini tahriften korumaktadır.¹³⁶⁵

Gazzâlî, tevhid aşamalarından bahsederken "lüb" (لب), "kışr" (قشر) kelimelerini kullanmıştır. Gazzâlî münafikların imanını, özü bulunmayan kabuğa benzetmiştir. O iman şekilden ibarettir. Gaflette olanların imanı da kabuk gibidir. Allah dostlarının imanı lüb'tür. Sıddıkların imanı "lübbü'l-lüb"dür. Gazzâlî bu durumu ceviz örneğiyle açıklar. Cevizin katı kabuğu (قشر) "kışr"dır. Yeşil kabuğu (قشر القشر) "kışrül-kışr"dır. Katı kabuğun içinde bulunan ceviz "lüb(لب)"dür. Onun içinde bulunan yağ ise "lübbü'l-lüb (لب اللب)"dür. Nihâi hedef buna ulaşmaktır. Tevhid inancında da özün özüne ulaşmaya, içinde gaflet bulunmayan bir imana erişmeye gayret etmek gerekir.¹³⁶⁶

Sufilere göre insan-ı kâmil, mevcudatın özünün özüdür. "Zübde-i âlem", "hulâsâ-i mevcudât" gibi kavramlar bunu ortaya koyar. Ruh öz, beden kabuk gibidir. Başka bir açıdan mana öz, manayı ifade eden terim kabuktur.¹³⁶⁷

Hakîm Tirmizî, lübbü gözün görme nuruna benzetir. Lübbü cevizde bulunan yağa da benzetmiştir. O, en güvenli mertebedir. İslamın fiili mevcudiyeti ona bağlıdır. Nurların hepsi onun çevresinde dönmektedir. Lüb yani öz iyi değilse öteki nurlar tamamlanamaz. Lüb tevhid ışığının kaynağıdır. Lüb aynı zamanda bir akıldır. O, tevhid toprağına ekilmiştir. Cenab-ı Hakk'ın insana bahşettiği dinin kökü ve ihsanıdır. Lüb yalnızca müminlerde bulunmaktadır. Çünkü onlar dünyaya meyletmemiş, Allah'a yönelmişlerdir. Âyetlerde bu kişiler, "lüb

¹³⁶² el-İsfehânî, a.g.e., s. 446; İbn Manzûr, a.g.e., C. II, s. 490.

¹³⁶³ el-Kâşânî, a.g.e., s. 72; el-Cürcânî, a.g.e., s. 190.

¹³⁶⁴ ez-Zümer 39/9.

¹³⁶⁵ el-Kâşânî, a.g.e., s. 72, 144.

¹³⁶⁶ el-Gazzâlî, *İhyâ*, C. IV, s. 240.

¹³⁶⁷ Süleyman Uludağ, "Lüb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1996, C. XXIII, s. 241.

sahipleri" (ülû'l-elbâb) olarak adlandırılmıştır. Böylelikle akıl sahipleri övülmüş, hakikati idrak konusundaki üstünlükleri belirtilmiştir. Lüb sahipleri, Allah'ı bilenlerdir. Allah'ı bilenler akıllıdır. Nitekim âyette ¹³⁶⁸"وما يعقلها الا العالمون" (Onları sadece bilenler akledebilir) buyrulmuştur.¹³⁶⁹

"Lübb" kelimesi âyetlerde tekil olarak geçmez. Bu kelime çoğul olarak (أُولِي الْأَلْبَاب) şeklinde 16 yerde geçmektedir. "Ülû'l-elbâb" (أُولِي الْأَلْبَاب) kavramı "selim akıl sahibi" anlamını ifade etmektedir. Bu tabirle kalp sahiplerine seslenilmiştir.

"Ülû'l-elbâb" ifadesinin geçtiği bazı âyetler:

"وَلَكُمْ فِي الْقِصَاصِ حَيَوةٌ يَا أُولِي الْأَلْبَابِ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ"

"Ey akıl sahipleri! Kısasta sizin için hayat vardır. Umulur ki sakınırsınız."¹³⁷⁰

"فَاتَّقُوا اللَّهَ يَا أُولِي الْأَلْبَابِ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ"

"Öyleyse ey akıl sahipleri! Allah'tan korkunuz ki kurtuluşa eresiniz."¹³⁷¹

"وَمَا يَتَذَكَّرُ إِلَّا أُولُوا الْأَلْبَابِ"

"Ancak akl-ı selim sahipleri düşünüp anlar."¹³⁷²

"إِنَّمَا يَتَذَكَّرُ أُولُوا الْأَلْبَابِ"

"Doğrusu ancak akıl sahipleri bunları hakkıyla düşünür."¹³⁷³

"أَلْقَدْ كَانَ فِي قَصَصِهِمْ عِبْرَةٌ لِأُولِي الْأَلْبَابِ"

"Andolsun onların (geçmiş peygamberler ve ümmetlerinin) kıssalarında akıl sahipleri için pek çok ibretler vardır."¹³⁷⁴

كِتَابُ أَنْزَلْنَاهُ إِلَيْكَ مُبَارَكٌ لِيَدَّبَّرُوا آيَاتِهِ وَلِيَتَذَكَّرَ أُولُوا الْأَلْبَابِ"

¹³⁶⁸ el-Ankebût 29/43.

¹³⁶⁹ Hakîm Tirmizî, a.g.e., s. 61, 73.

¹³⁷⁰ el-Bakara 2/179.

¹³⁷¹ el-Mâide 5/100.

¹³⁷² Âl-i İmrân 3/7, el-Bakara 2/269.

¹³⁷³ ez-Zümer 39/9, er-Ra'd 13/19.

¹³⁷⁴ Yûsuf 12/111.

"(Resûlüm!) Sana bu mübarek Kitab'ı, âyetlerini düşünsünler ve akli olanlar öğüt alsınlar diye indirdik."¹³⁷⁵

"الَّذِينَ يَسْتَمِعُونَ الْقَوْلَ فَيَتَّبِعُونَ أَحْسَنَهُ أُولَئِكَ الَّذِينَ هَدَاهُمُ اللَّهُ وَأُولَئِكَ هُمْ أُولُوا الْأَلْبَابِ"

"(Ey Muhammed!) Dinleyip de sözün en güzeline uyan kullarımı müjdele. İşte Allah'ın doğru yola ilettiği kimseler onlardır. Gerçek akıl sahipleri de onlardır."¹³⁷⁶

Bu âyetler incelendiğinde " أُولُوا الْأَلْبَابِ " ifadesiyle akıl sahiplerinin, derin kavrayış sahiplerinin kastedildiği anlaşılmaktadır. Nitekim hakikati idrak edip ibret alabilmek selim akıl sahibi olmaya bağlıdır. Söz edilen akıl, imanla olgunluğa erişmiş akıldır.¹³⁷⁷

be. Firâset (الفراسة)

"Firâset", sözlükte "sezme, keşfetme, ileri görüşlülük, öngörü, ince kavrayış" anlamlarını taşır.¹³⁷⁸ Dar manada bir kişinin görünümünü inceleyerek onun huyu, mizacı ile ilgili tahmin yürütmek anlamına gelir.¹³⁷⁹ Kapsamlı olarak bakıldığında, akıl ile duyularla değil, yalnız sezgi ile erişilen bilgilerin tümünü içine alan bir kavram olduğu görülür. Belirli bir hüccet bulunmaksızın zihinde beliren bilgi, yargı olarak da tanımlanır.¹³⁸⁰ İhtiyatlı davranmak, dikkatli olarak tefekkür edip karar vermektir.¹³⁸¹

Cenâb-ı Hakk'ın, kalbine yerleştirdiği nur vesilesiyle kişinin iyiyi kötüden, güzeli çirkinden tefrik etmesine, "ilahi firâset" denilmiştir. " اتقوا فراسة المؤمن فإنه ينظر بنور الله " (Müminin firâsetinden sakınınız, çünkü o Allah'ın nuru ile bakar)¹³⁸² anlamındaki hadiste ilâhî firâsete dikkat çekilmiştir.¹³⁸³ Bu tür firâsetin tasavvufçular arasında yaygın olduğu görülür. Kaynaklarda eş-Şâfi'nin, firâsetli bir âlim olduğu nakledilir. Ayrıca islam âleminde firâset ile ilgili ilk eseri kendisinin kaleme aldığı belirtilir.¹³⁸⁴

¹³⁷⁵ Sâd 38/29.

¹³⁷⁶ ez-Zümer 39/18.

¹³⁷⁷ Elmalılı, a.g.e., C. IV, s. 2978, 2979.

¹³⁷⁸ Erdoğan, a.g.e., s. 46, 146.

¹³⁷⁹ el-İsfehânî, a.g.e., s. 186.

¹³⁸⁰ Süleyman Uludağ, "Firâset", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1996, C. XIII, s. 116.

¹³⁸¹ İbn Manzûr, a.g.e., C. VI, s. 160.

¹³⁸² et-Tirmizî, "Tefsir", 16.

¹³⁸³ Uludağ, "Firâset", a.g.md., C. XIII, s. 116.

¹³⁸⁴ Uludağ, "Firâset", a.g.md., C. XIII, s. 116.

Tasavvuf ilminde "firâset", bilgiye ulaşma araçlarından biri olarak görülmüştür. İlk devirlerde birtakım tasavvuf uleması "firâset" terimini, "yakînin keşf edilmesi ve gaybın açıkça ortaya çıkması" şeklinde tanımlamışlardır.¹³⁸⁵ Mutasavvıfların "firâset" kavramını, "ilhâm" manasında kullanmışlardır.¹³⁸⁶ Cürçânî firâseti, "kesin bilginin keşf vasıtasıyla hâsıl olması, gaybın görülmesi" olarak tarif etmiştir.¹³⁸⁷ Mutasavvıflara göre firâsetli bir kul, Hakk'ın nuruyla sarfi nazar eder. Böylece Hakk, o müminin gören gözü olur.¹³⁸⁸

İbn Kayyîm el-Cevziyye gibi fakihler firâsete kapsamlı manalar vermişlerdir. Onlara göre firâset, hüküm koyucunun, kanıtları ayrıntılı olarak ele alıp hadiseler arasında ilişki kurması neticesinde hakikati sezinmesidir. İbn Kayyîm'e göre firâset, hüküm koyucu ve liderlerde olması gereken mühim bir özelliktir. O, firâsetle hareket edilmezse hatalı kararlar alınacağını belirtir. Aynı zamanda hukuki dayanaklar bırakılıp firâsetle karar verme hakkında ileri gidilirse hata edilebileceğini belirterek dengeli bir usûl takip edilmesinin lüzumuna değinmiştir.¹³⁸⁹

Sufilere göre Allah'ın sevgili kullarının sahip olduğu firâset şaşmaz ve yanlış yapma ihtimalleri oldukça düşüktür. Firâset, Allah tarafından veli kullarına yapılan bir ikram olarak kabul edilmiştir. Evliyaların yaşamını kaleme alan sufi yazarlar, evliyanın üstünlüğünü belirtirken onların firâsetli oluşuna dikkat çekmişlerdir.¹³⁹⁰

"Basîret, keşf, ilhâm" firâset terimiyle irtibatlı olan kavramlardandır. Basîret kelimesi sözlükte "kalbî itikati delil, hüccet, burhan" gibi manalara gelmektedir.¹³⁹¹ Ayrıca basîret kavramı, "idrak etme, görme, bir şeyin iç yüzüne vakıf olma, sezme, bir şeyin hakikatini bilmek, kesin kanıt, ibret alınacak şey" anlamlarını da taşır. "Doğru idrak etme" manasında doğru firâset için "basîretli firâset" tabiri kullanılmıştır.¹³⁹²

"انَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِّلْمُتَوَسِّمِينَ" (Şüphesiz bunda düşünüp görebilen kimseler için ibretler vardır)¹³⁹³ buyruğunda geçen "مُتَوَسِّمِينَ" ifadesi genel olarak "firâset sahibi" olarak açıklanmıştır. Taberî bunu, "firâset sahibi müminler" olarak beyan etmiştir. Firâset

¹³⁸⁵ el-Kuşeyrî, a.g.e., C. I, s. 267.

¹³⁸⁶ el-Ferâhîdî, a.g.e., C. II, s. 37; el-İsfehânî, a.g.e., s. 186; Âsım Efendî, a.g.e., C. II, s. 977.

¹³⁸⁷ el-Cürçânî, a.g.e., s. 172.

¹³⁸⁸ el-Kuşeyrî, a.g.e., C. I, s. 271.

¹³⁸⁹ İbn Kayyîm, a.g.e., s. 3, 5.

¹³⁹⁰ el-Kuşeyrî, a.g.e., s. 483, 485.

¹³⁹¹ el-Ferâhîdî, a.g.e., C. I, s. 141; Âsım Efendî, a.g.e., C. II, s. 162-163.

¹³⁹² el-Ferâhîdî, a.g.e., C. I, s. 142.

¹³⁹³ el-Hicr 15/ 75.

sahiplerinin hakikati sezerek ibret aldıkları ifade edilebilir.¹³⁹⁴ Rivayete göre Hz. Muhammed yukarıdaki hadisi okuduktan sonra bu âyeti okumuştur. Ardından "مُنَوِّسِينَ" ifadesi için, onların firâsetli kişiler olduklarını söylediği nakledilmiştir. Zeccâc bu ifadenin sözlükte, bir şeyi iyi inceleyerek hakiki alametini idrak eden manasına geldiğini söylemiştir. Bu ifadeye gören, derin düşünen, ibret alan manaları da verilmiştir.¹³⁹⁵ Netice olarak firâset, kalbin hakikatleri idrak etmesi ve görmesidir. Dolayısıyla firâsetin basîret kavramıyla yakından ilişkili olduğu söylenebilir.

bf. Hads (الحدس)

Sezgi, "zihnin, birlikte meydana gelmeleri sebebiyle ilkelerden sonuçlara vasıtasız olarak hızla ulaşması" olarak tanımlanmaktadır.¹³⁹⁶ Arapça'da "hads" kavramıyla ifade edilir. Sözlükte, "vehmetmek, hayal etmek, kastetmek, hızlı ve doğru yürümek, çabuk kavrayış" olarak tarif edilir.¹³⁹⁷

Sezgi, "bir şeyle ilgili tahminde bulunma, anî olarak idrak etme" manalarını içerir. Sezgi, zihnin akıl yürütmeye ihtiyaç olmaksızın hakikatleri aracısız bir şekilde bilmesidir. Dolayısıyla sezgi, zihinsel bir işlemdir. Zihnin bilgiyi birden bire elde etmesini sağlayan fonksiyonudur. Elde edilen bilgi bir tohum gibidir. Zira yeni bilgilerin ondan yeşertilmesi mümkündür. Sezginin, eşyayı bir anda idrak edebilen zihinsel bir faaliyet olduğu söylenebilir. Bu manada sezgi iyi ve sıhhatli gören göz gibidir.

Konusu, içeriği bakımından farklı sezgi çeşitleri vardır. "Akli, tecrübî, felsefi, mistik" sezgi bunlardan bazılarıdır.¹³⁹⁸ Kelamcılara göre bilhassa aklî sezgi mühimdir. Onlar sezgiyi, akli öncüllerden neticeye hızlı bir şekilde erişmek olarak kabul eder. Bu çeşit bir bilgi zorunludur ve kuşku barındırmaz. Filozoflar nezdinde de sezginin bu manası muteberdir. Nefsin, gerçeği aksettiren ayna haline ulaştığında mistik sezginin vuku bulacağı da ifade edilmiştir. Nefis bu durumda ilahi nura erişir. Nefsin bu duruma ulaşmasına "ilhâm" adı verilir. Sûfiler bilgi edinme metodu olarak sezgi ile ilhâmı benimsemişlerdir. Zira onlar,

¹³⁹⁴ et-Taberî, a.g.e., C. V, s. 166.

¹³⁹⁵ İbnu'l Cevzî, a.g.e., C. III, s. 377.

¹³⁹⁶ el-Cürcânî, a.g.e., s. 511; et-Tehânevî, a.g.e., C. I, s. 300, 301; Hökelekli, "Sezgi", a.g.md., C. XV, s. 68.

¹³⁹⁷ Âsım Efendî, a.g.e., s. 893.

¹³⁹⁸ Saliba, a.g.e., C. I, s. 454.

kişinin kabiliyetlerinin yalnızca istidlalle sınırlandırılmasını eleştirerek, tecrübe vasıtasıyla bilgi elde edilebileceğini ileri sürmüşlerdir.¹³⁹⁹

Sezgi gücü insanların tümünde doğuştan mevcut olan bir yetidir. Bu güç kimi insanda az, kiminde ise çok bulunur. Sezgi yönünden kişiler arasında mertebe farklılıkları bulunur. Kiminin sezme miktarı çok, kiminin sezme müddeti hızlıdır. Bu farklılaşmada çoğalmalar, azalmalar meydana gelebilir. Zekâdaki parlaklık belli bir dereceye çıktığında kişinin, taallüm tefekkür gereksinimi olmaz. Nitekim bu halde olan kişide bilgiler, araç ile deliller bir kerede oluşur. Fakat bu vasıf, istisnai kişilere özeldir. İbn Sînâ ile Gazzâlî'ye göre böyle üst seviyedeki sezgi kabiliyeti peygamberliğin bir vasfıdır. Aklın ulaştığı üst mertebeye "kutsal akıl" peygamberliğin bu üstün kuvvetine "kutsal güç" adı verilir.¹⁴⁰⁰

Doğuştan bulunan, insandan insana değişiklik gösteren sezgi yetisinin sonradan edinilmesi de mümkündür. Öğrenme, sezgiye vesile olmakla birlikte onu kolay hale getirir. Zihnî açıdan kemale ulaşma, muayyen alanda ihtisas kazanma o husustaki sezgileri kuvvetlendirir. Ruhi durumları kötü etkileyen hissî gerilimler, düşünceler sezgi kuvvetini azaltır. Basîret yetisinde de buna benzer bir durum söz konusudur. Nitekim kötü işler yapanların kalp gözleri körleşir ve gerçeği sezemez olurlar. İyi işler yapanların bu yetisi gelişir ve hakikati bir bakışta sezecek mertebeye yükselirler. Dolayısıyla sezgi ile basîret yakın anlamlı kavramlardır.

Keşf ile ilhâm kavramları sezgi kavramına anlamca yakın olan kavramlardandır. Daha önce belirttiğimiz gibi, Gazzâlî gibi âlimler keşf ve ilhâmı sezginin çeşidi olarak görmüştür. Keşf kavramı sözlükte, "bir şeyin örtüsünün, perdesinin kaldırılması; gizli olan şeyin açığa çıkarılması, bir işin açıklanması" manalarına gelmektedir.¹⁴⁰¹ İstilahta, "Allah'ın kişinin kalbinde hâsıl ettiği ve onun bu vesileyle başka kişilere kapalı olan konuları bildiği bilgidir" olarak tarif edilmiştir.¹⁴⁰² Kur'ân'da türevleriyle beraber "sıkıntıyı, çaresizliği ortadan kaldırmak" anlamında kullanılır.¹⁴⁰³ *أَمَّنْ يُجِيبُ الْمُضْطَرَّ إِذَا دَعَاهُ وَيَكْثِفُ السُّوءَ وَيَجْعَلُكُمْ خُلَفَاءَ الْأَرْضِ* (Çaresiz kalana dua ettiğinde cevap veren, sıkıntısını kaldıran ve sizi yeryüzünde

¹³⁹⁹ Hökelekli, a.g.md., C. IX, s. 68.

¹⁴⁰⁰ İbn Sînâ, a.g.e., s. 168; el-Gazzâlî, *Me'âricü'l-Kuds*, s. 160; a. mlf., *Mişkâtü'l-Envâr*, s. 81.

¹⁴⁰¹ el-Ferâhîdî, a.g.e., C. IV, s. 32; el-İsfehânî, a.g.e., s. 411; İbn Manzûr, a.g.e., C. IX, s. 300; el-Cürcânî, a.g.e., s. 184; Âsım Efendî, a.g.e., C. III, s. 718.

¹⁴⁰² İbn Kayyîm, *Medâricü's-Sâlikîn*, C. III, s. 209-218.

¹⁴⁰³ el-İsfehânî, a.g.e., s. 466.

halifeler kılan kimdir)¹⁴⁰⁴ âyetinde keşf bu manada kullanılmıştır. Bununla birlikte Allah'a, sıkıntıyı ortadan kaldıran anlamında "kâşif" denilmiştir.¹⁴⁰⁵ Başka bir âyette de, "فَكَشَفْنَا عَنْكَ" "فَكَشَفْنَا عَنْكَ" (Senin perdeni kaldırdık, artık bugün gözün keskindir)¹⁴⁰⁶ buyurulmuştur.

Gazzâlî'ye göre kesin bilgiye erişmede en güvenilir yol sezgidir. O, kesin bilgiyi şöyle tanımlar: "Yakin bilgi, bilinenin kuşkuyla yer bırakmayacak şekilde ortaya çıktığı; yanlış, yanlışlık ihtimali olmayan bilgidir."¹⁴⁰⁷ Gazzâlî kuşku bulunmayan, güvenilir bilginin yalnızca Allah tarafından verilen bilgi olduğunu ifade eder. Gazzâlî bu bilgiyi "nûr" olarak isimlendirmektedir. İnsanın aklındaki problemlerin güvenilir yanıtı, direk Hakk'tan gelen, insanın kalbine akan nurda gizlidir. Bilginin direkt Allah'tan gelmesi, aniden gerçekleşmesi vb vasıflar, sezginin ana vasıflarıdır. Gazzâlî'nin anlayışındaki sezginin, ilâhi sezgi olduğu görülmektedir.

Gazzâlî'ye göre bilgi derecelerinin alt basamağında duyular bulunur. Duyuların üzerinde akıl gücü vardır. Akıl gücünün üzerinde sezgi ve sezginin üzerinde vahiy yer almaktadır. Gazzâlî'nin anlayışında sezgi ile ilhâm terimleri aynı manayı ifade etmektedir.¹⁴⁰⁸ O'na göre vahiy, bir tür sezgidir. Fakat vahiy, her kişinin erişebileceği bir sezgi türü olarak görülmemektedir. Vahiy, peygamberlere özeldir. Vahiy ve ilhâm kavramları arasındaki ayırım, sezginin kaynağıyla alakalıdır. İlhâmda sezginin nereden geldiği anlaşılmazken, vahiyde anlaşılmaktadır. Gazzâlî'nin anlayışında ilhâm yoluyla hâsıl olan bilgiler iki grupta ele alınır: Kalpte hâsıl olan bilginin kaynağı biliniyorsa, "vahiy" olarak adlandırılır. Bu, peygamberlere hastır. Bilginin kaynağı bilinmiyorsa bu bilgi "ilhâm" olarak adlandırılır. Bu bilgi ise, velilere özeldir. Vahiy, derece bakımından ilhâmdan üst konumdadır.¹⁴⁰⁹

Âlimlerin bir kısmı eğitimin dayanağının sezgi olduğunu kabul etmektedir. Zira neticede nesnelere idrak edilmesi sezgilerle gerçekleşir. Ayrıca sezgi açısından kişiler arasında merteye farklılıkları bulunmaktadır. Bazı kişilerin orta terimi kavrama, sezme

¹⁴⁰⁴ en-Neml 27/62.

¹⁴⁰⁵ el-En'âm 6/17, Yûnus 10/107.

¹⁴⁰⁶ Kâf 50/22.

¹⁴⁰⁷ el-Gazzâlî, *el-Munkizü mine'd Dalâl Şerhi ve Tasavvufî İncelemeler*, (çev. Salih Uçan), s. 6.

¹⁴⁰⁸ Aykut Küçükparmak, *Gazzâlî'nin Bilgi Sisteminde Hadsî Bilgi*, Muş: Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 2013, Cilt 1, Sayı 2, s. 248.

¹⁴⁰⁹ Mehmet Vural, *Gazzâlî Felsefesinde Bilgi ve Yöntem*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2004, s. 154.

miktarı çoktur. Bazı kişilerin de sezme hızı yüksektir. Gazzâlî'ye göre en üstün sezgi gücü, peygamberliğin vasfı olarak görülür.¹⁴¹⁰

Gazzâlî, sezgisel bilgileri deneyimle elde edilmiş bilgiler olarak kabul eder. Bu bilgilerde kesinlik vasfı bulunmakla beraber pak zihinde ortaya çıkarlar. Bu çeşit bilgilerden şüphe duyulması mümkün değildir. Ancak bu tür bilgileri kabul etmeyen kişiye bunların sahihliğini, kesinliğini kanıtlama imkânı yoktur. Zira sezgisel bilgiye delil tatbik edilememekle beraber talim yoluyla diğer kişiler buna ortak kılınmaz. Fakat bu bilgiye götüren metod anlatılabilir. Bu metodu talim eden kişi müsait durumdaysa, sezgisel bilgi hâsıl olur. Sezgisel bilgilerin benzer deneyimi yaşamamış kişilere ispatlanması mümkün değildir. Bundan dolayı kelamcılar bu çeşit bilgileri delil olarak kabul etmemiştir. Gazzâlî'ye göre, "*Tatmayan bilmez, ulaşmayan idrak edemez.*"¹⁴¹¹ Sühreverdî'nin görüşü de benzerdir. Sühreverdî, kişide meydana gelen sezgisel bilginin, bunun aynısı diğer kişilerde hâsıl olmadıkça o kişi için kesin kanıt olarak kabul edilemeyeceğini ifade etmiştir.¹⁴¹²

bg. İlham (الإلهام)

"İlham" kavramı, sözlükte "içmek, yutmak" manasına gelen "l.h.m." (لهم) fiilinden türemiştir. "İlham" if'âl babından olup "yutturmak" manasına gelir. Yutma fiili gerçekleştiğinde ya "أَلْهَمَ الشَّيْءَ" ya da "أَلْهَمَهُ" denilir. İstılahta "bir şeyin kalbe ilka edilmesi", "insanı bir şey meydana getirmeye, bir şey yapmaya sevk eden güç, heyecan" şeklinde tanımlanmıştır. "أَلْهَمَ اللَّهُ الْخَيْرَ" ifadesi, "Allah ona iyiliği öğretti" manasına gelmektedir.¹⁴¹³

Râğıb el-İsfehânî'ye göre terim olarak "ilham", "Cenâb-ı Hakk'tan gelen iletimlere" denir. Taftâzânî, "feyz vasıtasıyla anlamın kalbe ilkası" olarak tanımlamıştır. Cürcânî'ye göre, "feyz vasıtasıyla kalpte hâsıl olan bilgi"dir. El-Askerî ilhamı, "iyiliğin uygulanması ve kötülükten uzak durulmasına dair kalpte meydana gelen bilgiler" olarak tanımlamıştır.¹⁴¹⁴ Bu manalardan hareketle basîret kavramının ilhâmıla mana münasebeti olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim basîret kalpte hâsıl olan, iyiyi kötüden tefrik eden nûr olarak ifade edilmiştir.

¹⁴¹⁰ el-Ğazzâlî, *Me'âricü'l-Kuds*, s. 160; a.mlf., *Mişkâtü'l-Envâr*, s. 81.

¹⁴¹¹ el-Ğazzâlî, *Me'âricü'l-Kuds*, 1990, s. 141, 191.

¹⁴¹² es-Sühreverdî, a.g.e., s. 42.

¹⁴¹³ el-Ferâhîdî, a.g.e., C. IV, s. 57; İbn Manzûr, a.g.e., C. XII, s. 555; el-İsfehânî, a.g.e., s. 687; el-Cürcânî, a.g.e., s. 25.

¹⁴¹⁴ el-Askerî, a.g.e., s. 96; el-İsfehânî, a.g.e., s. 687; et-Taftâzânî, a.g.e., s. 45; el-Cürcânî, a.g.e., s. 23.

Sezginin bir türü sayılan ilhâm, bazı filozoflara göre pak nefislerin faal akılla ittisalde bulunmasıyla haberlerin onlara aktarılmasını ifade eder. Bilginin meydana geliş nedeni faal akıldır.¹⁴¹⁵ İbn Sînâ ile Gazzâlî, üst derecedeki sezgi kabiliyetini peygamberliğin vasfı şeklinde görmüşlerdir. Sezginin bu seviyesine erişen kişi, biçimlerin tümünü orta terimleri kapsayan düzenle idrak eder. Aklın bu mertebesi "kutsî akıl", peygamberliğin bu üstün kuvveti de "kutsî güç" adını almaktadır.¹⁴¹⁶

Din uleması şeytanın şerri ilkasına mukâbil, Allah'ın iyiliğe ulaştırın bilgileri ilhâm vasıtasıyla gönderdiğine dair müşterek düşünceye sahiptirler. Mutezile uleması dahi, Allah'ın insana tefekkür etsin diye birtakım düşünceleri ilhâm vasıtasıyla ilettiğine inanmıştır. Bununla birlikte yaratıcının, tevfiğe erişsin diye inananlara şecet, yenilsinler diye inanmayanlara korku verdiğini kabul etmişlerdir.¹⁴¹⁷

İlhâm kavramına anlamca yakın olan kelimelerden biri firâsettir. Bununla birlikte, aralarındaki farklılıklara da değinilmiştir. Firâsette bazı işaretleri göz önünde bulundurmak lazım gelir. İlhâmda böyle bir koşul bulunmamaktadır. Firâset vasıtalı bir şekilde kalpte hâsıl olan nurdur. İlhâm ise vasıta olmaksızın kalpte hâsıl olur.¹⁴¹⁸ Firset, dış hallerle ilgili akıl yürüterek, gizli halleri idrak etmektir. Bunun gerçekleşmesi de basîret ile mümkün olur. Bilinmeyen şeylere, bir çeşit keşf ve sezgi vasıtasıyla muttalî olmak olarak da ifade edilmiştir. Netice olarak mutasavvıflar, bütünüyle eş anlamlı değilse de, firâset kelimesini ilhâm manasında da kullanmışlardır. Ayrıca bilgi kaynakları arasında kabul etmişlerdir.¹⁴¹⁹

Kur'an'da "ilhâm" kavramı yalnızca bir yerde yer almaktadır:

"فَالْهَمُّهَا فُجُورَهَا وَتَقْوِيَّهَا"

"(Allah) ona (nefse) fücûrunu da takvasını da ilhâm etti."¹⁴²⁰ Bu âyette Cenâb-ı Hakk'ın, kişinin iç dünyasına manevi zaafılarını yerleştirdiği ifade edilmiştir. "هَا" zamiri, önceki âyette yer alan nefse delâlet eder. Nefis kelimesiyle Hz. Âdem'in ve tüm insanların nefsinin kastedildiği söylenmiştir.¹⁴²¹ Bazı müfessirler bununla, Hz. Muhammed'in ve tüm

¹⁴¹⁵ eş-Şehristânî, Ebû'l-Feth Tâcuddîn Muhammed b. Abdulkerîm (v. 548/1153), *el-Milel ve'n-Nihâl*, (çev. Mustafa Öz), İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005, C. II, s. 201, 230.

¹⁴¹⁶ İbn Sînâ, a.g.e., s. 168; el-Ğazzâlî, *Me'âricü'l-Kuds*, s. 160; a.mlf, *Mişkâtü'l-Envâr*, s. 81.

¹⁴¹⁷ el-Eş'arî, a.g.e., s. 264.

¹⁴¹⁸ Hakîm Tirmizî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Hasen, el-Hakîm (v. 320/932), *Hatmü'l-Evliyâ*, (thk. Osmân İsmâîl Yahyâ), Beyrût: Ma'hedü'l-Âdâbi's-Şarkiyeye, 1965, s. 392.

¹⁴¹⁹ el-Kâşânî, *Letâifu'l-A'lâm*, (çev. Ekrem Demirli), İstanbul: İz Yayıncılık, 2004, s. 561.

¹⁴²⁰ eş-Şems 91/8.

¹⁴²¹ ez-Zemahşerî, a.g.e., C. IV, s. 258.

insanların nefsinin kastedildiğini ifade etmiştir. Râzî " اَلْهَمَّ " ifadesini "yaratmak, tedbîr" olarak beyan etmiştir. Buna göre âyet Allah'ın hayrı, şerri nefiste yaratmış olmasını ifade eder.¹⁴²² Elmalılı âyetteki "فُجُور" ifadesini "doğru yoldan ayrılıp şerre, isyana düşmek" olarak açıklamıştır. "Takva"yı, "nefsin kötülüklerden sakınmasının ilmi" şeklinde açıklamıştır.¹⁴²³

Cenâb-ı Hakk'ın nefse hayrı şerri ilhâm etmesi, kişiye doğuştan verilmiş olan yeti şeklinde yorumlanmıştır. Ayrıca nefse hayrı, şerri iradesiyle seçme hakkının verilmesi anlamına da gelmektedir.¹⁴²⁴ Dolayısıyla ilham, insanın kendi çabasına uygun olarak zuhur etmez. Nitekim ¹⁴²⁵"وهديناه النجدين" âyeti bunu destekler niteliktedir. Öyleyse ilhâm insana doğuştan verilen bir yeti olarak görülmektedir.

Taberî, ayetteki "فُجُور" kavramını "kötülük, isyan" olarak; "تَقْوَى" kavramını "iyilik, itaat" olarak açıklamıştır. " اَلْهَمَّ " ifadesinin ise "bildirmek, açıklamak" manasında olduğunu ifade etmiştir. Cenâb-ı Hakk, insana iyiyi kötüyü temyiz etme gücünü vermiştir. İbn Zeyd bu ifadenin yaratma anlamını ifade ettiğini söylemiştir. Buna göre anlam, "fücûru, takvâyı nefiste yarattı." olmaktadır.¹⁴²⁶

Tefsir âlimlerine göre, Mûsâ peygamberin annesine ulaştırılan vahiy, onun gönlüne yerleştirilen ilhâmdır. "İlhâm" ifadesi hadislerde de geçmektedir. Peygamberimizin, Husayn isimli sahabiye aktardığı duada, "اللهم ألهمني رشدي" (Allah'ım! Bana gerçeği bulma kabiliyetini ilhâm et)¹⁴²⁷ ifadesi yer almaktadır.

Reşîd Rızâ'ya göre ilhâm husûsî bir bilgi çeşididir. O, ilhâmı ruhî bir idrak aracı olarak görmüş, bununla bilgiye erişilebileceğini belirtmiştir. İlhâmı, keskin gözlü kişilerin, diğer insanların göremediği noktaları görmesine benzetmiştir.¹⁴²⁸ Dolayısıyla ilhâm iyiliği kötülükten, doğruyu yanlıştan temyiz etme yetisidir. Kalbi kötülüklerden arınmış olan kişi, hakikati bir bakışta idrak eder. Burdan da ilhâm kavramının basîretle ilişkisi ortaya çıkmaktadır.

¹⁴²² er-Râzî, a.g.e., C. XXIII, s. 169,170.

¹⁴²³ Elmalılı, a.g.e., C. IX, s. 241.

¹⁴²⁴ İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî (v. 276/889), *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân*, (thk. Seyyid Ahmed Sakr), Beyrût: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1978, s. 529; ez-Zemahşerî, a.g.e., C. IV, s. 759; er-Râzî, a.g.e., C. XXIII, s. 169, 170; el-Kurtubî, a.g.e., C. X, s. 133,134; el-Firûzâbâdî, a.g.e., s. 516.

¹⁴²⁵ el-Beled 90/10; "Biz ona (insana) eğri ve doğru iki yolu da göstermedik mi?"

¹⁴²⁶ et-Taberî, a.g.e., C. XV, s. 264-265.

¹⁴²⁷ et-Tirmizî, "Da'avat", 69.

¹⁴²⁸ Reşîd Rızâ, Muhammed, (v. 1865/1925), *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Hakîm: bi Tefsîri'l-Menâr*, I-XII, Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2005, C. VII, s. 422-423.

bh. Marifet (المعرفة)

"Marifet", "a.r.f." (عرف) kökünden türeyen bir kelimedir. Sözlükte "bilmek, kavramak, sezgi, derûnî tecrübe, gerçekliğe ulaşmak" şeklinde tanımlanır.¹⁴²⁹ "İkrar etmek, tanımak" manasını da kapsadığı belirtilmiştir.¹⁴³⁰ Masdar olarak "bilgi" manasına gelmektedir. İrfan ile marifet kavramı, "düşünerek kavramak" anlamında da kullanılmaktadır.¹⁴³¹

Marifet kavramı iki anlamı barındırmaktadır. İlk anlam; açık olan husustan çıkarımında bulunarak ulaşılan kapalı, gizli hususu bilmektir. Zâhirden yola çıkılarak batına ulaşmaktır da denilebilir. Nitekim ¹⁴³² "وَلَوْ نَشَاءُ لَأَرَيْنَاكُمْ فَلَعَرَفْتَهُمْ بِسِيمِيهِمْ وَلَتَعْرِفَنَّهُمْ فِي لَحْنِ الْقَوْلِ" buyruğunda marifet kelimesi bu manada gelmiştir. Buradan marifetin, bir hususu gösteren işaretleri tanıma aşamasında hâsıl olan ilim olduğu anlaşılmaktadır. Diğer manaya göre marifet, evvelde görmekle, tanık olmakla bir hususu bilmektir. Örneğin evvelde görülmüş kimsenin, sonradan karşılaşıldığında tanınması, bilinmesidir.¹⁴³³

Marifet bazen ilimle müterâdif olarak kullanılmaktadır. Fakat aralarında birtakım farklılıklar bulunmaktadır. İlim umûmî özellikteki bilgiler için kullanılırken marifet husûsî özelliğe sahip bilgiler için kullanılır. Yani marifet daha husûsî bir manaya sahiptir. Zira marifette bilme eyleminin nesnesi tektir. İlimde bilme eyleminin nesnesi geneldir. Marifette, unutulmuş hususun hatırlanması manası da bulunmaktadır. Ayrıca ilmin zıttı cehl, marifetin zıttı inkârdır.¹⁴³⁴ Bundan dolayı ilim kavramı daima marifetin yerini alamaz.

Mutasavvıflar ilim kavramını marifet manasında kullandıklarında bunu, "ledün ilmi, bâtın ilmi, esrâr ilmi, hâl ilmi, mükâşefe ve müşâhede ilmi" kavramlarıyla ifade etmişlerdir. Söz edilen kavramlarla ilâhî sırlara, gerçekliklere, nefsin özelliklerine dair bilgiler kastedilmiştir. Marifet, çıkarım yapma yoluyla edinilen bilgilerden değerli kabul edilmiştir. Zira marifet vasıtasız bir şekilde hâsıl olur.¹⁴³⁵

¹⁴²⁹ el-Cevherî, a.g.e., C. IV, s. 1400; İbn Manzûr, a.g.e., C. IX, s. 236; ez-Zebîdî, a.g.e., C. XXIV, s. 133.

¹⁴³⁰ el-Kâşânî, a.g.e., s. 363.

¹⁴³¹ el-Ferâhîdî, a.g.e., C. III, s.135-136; el-İsfehânî, a.g.e., s. 495.

¹⁴³² Muhammed 47/30; "Biz dileseydik onları sana gösterirdik de, onları yüzlerinden tanırdın. Andolsun ki sen onları konuşma tarzlarından tanırsın."

¹⁴³³ et-Tehânevî, a.g.e., C. I, s. 1584.

¹⁴³⁴ el-Kâşânî, a.g.e., s. 363; ez-Zebîdî, a.g.e., C. XXIV, s. 133.

¹⁴³⁵ Süleyman Uludağ, "Marifet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1996, C. XXVII, s. 54, 55.

Mutasavvıflar bilgiyi, "ilahi aydınlanmaya vesile olan nur" olarak tanımlamışlardır. Bu nur, Cenâb-ı Hakk'ın nurundan yansır. Basîret olarak adlandırılan kabiliyet, bu nurla hakikati idrak eder. Dolayısıyla tasavvuf âlimlerinin marifet diye adlandırdıkları bilgi manevi nurlanma süreci şeklinde görülmektedir. Sûfiler marifeti, "birbirini izleyen nurlarla Hakk'ın kalplere doğması" olarak tanımlanmıştır.¹⁴³⁶ Marifet kalp gözüyle hakikati görmektir. Kalp kaynaklı bir bilgidir. Bunlardan hareketle marifet kavramının basiret kavramıyla ilişkili olduğu söylenebilir.

Âyetlerde marifet ve irfan kavramları doğrudan geçmemektedir. Fakat "عرف" fiili, müşâklarıyla beraber yaklaşık yirmi yerde geçmektedir. Ayrıca âyetlerde bu kökten türemiş olan "عُرِفَ , معروف , عرفات" gibi kavramların da geçtiği görülmektedir.¹⁴³⁷ "عرف" fiilinin geçtiği bazı âyetler:

"يَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ"

"Onlar iyiliği emreder, kötülükten alıkoşur."¹⁴³⁸

"تَعْرِفُ فِي وُجُوهِهِمْ نَضْرَةَ النَّعِيمِ"

"Onların yüzünde nimetlerin sevincini görürsün."¹⁴³⁹

"وَقُلْنَ قَوْلًا مَعْرُوفًا"

"Güzel söz söyleyin."¹⁴⁴⁰

"الَّذِينَ آتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ يَعْرِفُونَهُ كَمَا يَعْرِفُونَ آبَاءَهُمْ"

"Kendilerine kitap verdiklerimiz onu (o kitaptaki peygamberi), öz oğullarını tanıdıkları gibi tanırlar."¹⁴⁴¹

"الْوَصِيَّةُ لِلْأَقْرَبِينَ وَالْأَقْرَبِينَ بِالْمَعْرُوفِ حَقًّا عَلَى الْمُتَّقِينَ"

"Anaya, babaya, yakınlarla uygun bir biçimde vasiyet etmek Allah'tan korkanlar üzerine bir haktır."¹⁴⁴²

¹⁴³⁶ es-Serrâc, a.g.e., s. 56; el-Kelâbâzî, a.g.e., s. 63; el-Kuşeyrî, a.g.e., s. 601.

¹⁴³⁷ Abdulbâkî, a.g.e., s. 348.

¹⁴³⁸ et-Tevbe 9/71.

¹⁴³⁹ el-Mutaffifin, 83/24.

¹⁴⁴⁰ el-Ahzâb 33/32.

¹⁴⁴¹ el-Bakara 2/146.

¹⁴⁴² el-Bakara 2/180.

b1. Hikmet (الحكمة)

"Hikmet" kavramı, "h.k.m." (حكم) maddesinden türemiş bir isimdir. Sözlükte "engellemek, menetmek, alıkoymak" anlamlarına gelir.¹⁴⁴³ "Bir şeyi sağlamlaştırmak, sağlam olmak" anlamlarını da taşımaktadır. "Yargıda bulunmak, adaletle hükmetmek" de sözlük anlamları arasında zikredilmiştir.¹⁴⁴⁴

"El-kelime mine'l-hikme" (الكلمة من الحكمة) ifadesindeki "hikmet" kelimesinde "sakındırmak, engellemek" manası net olarak görülmektedir. Bu ifadeyle kişiyi iyiye meylettiren, yanlıştan sakındıran söz kastedilmiştir. Bu şekildeki sözler "hüküm" olarak da adlandırılmaktadır.¹⁴⁴⁵

"Hikmet" kelimesinin Cenâb-ı Hakk'a nisbet edildiğinde mevcudatı en yüksek bilgiyle bilmek anlamını ifade ettiği nakledilmiştir. "Hikmet" (حكمة) ile "hüküm" (حكم) kavramları, "bilmek" (علم) ile "anlamak" (فقه) anlamlarında müteradiftir. Örneğin ¹⁴⁴⁶ "وَأَتَيْنَاهُ الْحُكْمَ صَبِيًّا" buyruğunda yer alan hüküm kavramı, bilme ile anlama anlamıyla hikmeti ifade eder. Hüküm kavramı bilme, anlamayla beraber kullanıldığında yargıda bulunmak manasına gelmektedir. Zira Cenâb-ı Hakk'ın "hakîm" (حكيم) olarak adlandırılması, O'nun hükmün sahibi olmasından kaynaklanır. Bu kavramın bireye nisbetinde, mutedillik ile adalet özelliğine olma manalarını ifade ettiği nakledilmiştir. Ayrıca tecrübeli, olgun kişiye "muhakkem" (مُحَكَّم) dendiği belirtilmiştir. Böylelikle insandaki hikmetin tecrübeyle bağlantısına işaret edilmiştir.¹⁴⁴⁷

Cevherî "hakîm" (حكيم) kavramına "işleri gereği gibi sağlam yapan, ilmi hüküm sahibi" anlamlarını vermiştir. Farâbî hikmeti, "manaları kavramak" olarak beyan etmiştir. Batı kaynaklarında hikmetin "zihnî yetenek" manasına geldiği ifade edilmiştir.¹⁴⁴⁸

Cürcânî hikmeti, "kişinin kuvveti çerçevesinde eşyanın hakikatini bilmesi" olarak tarif etmiştir. O'na göre hakikati yansıtan, akla uygun her söz hikmettir. Cürcânî, bu kavramın tamlamalarla kullanıldığında içerdiği anlamları nakletmiştir. Örneğin "ilâhi hikmet" (الحكمة)

¹⁴⁴³ İbn Fâris, a.g.e., C. II, s. 91; el-İsfehânî, a.g.e., s. 248; İbnü'l-Cevzî, a.g.e., s. 261.

¹⁴⁴⁴ İbn Manzûr, a.g.e., C. XII, s. 140; el-Firûzâbâdî, a.g.e., C. XII, s. 487; ez-Zebîdî, a.g.e., C. VIII, s. 353.

¹⁴⁴⁵ İbn Dureyd, Ebû Bekr Muhammed b. Hasen el-Ezdî el-Basrî, (v. 321/933), *Cemheretu'l-Luğa*, I-III, Beyrût: Dâru'l İlm li'l-Melâyîn, 1987, C. I, s. 564.

¹⁴⁴⁶ Meryem 19/12 ; "Ona (Hz. Yahya'ya) çocukken hüküm verdik."

¹⁴⁴⁷ İbn Manzûr, a.g.e., C. XXII, s. 140.

¹⁴⁴⁸ İlhan Kutluer, "Hikmet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1998, C. XVII, s. 503.

(الاهية) kavramı, insanî kuvvetin müdahalede bulunamadığı soyut varlıkların hallerini inceleyen ilmin ismidir. Bu, metafizik disiplinini akla getirmektedir. Ayrıca hikmetin daha hususi kullanımlarını aktarmıştır. Mesela şeriat ilimleri kapsamında ifade edilmiş hikmetten bahsetmektedir. O'na göre ifade dilmeyen hikmet, yalnızca bazı seçkin kullara özeldir. Bunlardan hareketle Cürcânî'nin hikmeti ilahi, beşeri olarak tasnif ettiği söylenebilir.¹⁴⁴⁹

Tehânevi hikmeti, "şeytanın yol açabileceği felaketleri bilmek" olarak açıklamıştır. Ayrıca "bu felaketlerden muhafaza edici riyazet usüllerini bilmek" manasını ilave etmiştir. Tehanevi'ye göre "hikmet ilmi" (علم الحكمة) ifadesi, felsefeyi yansıtmaktadır.¹⁴⁵⁰

Mutasavvıflar ilhâm, keşf, marifet vb. kelimeleri hikmet terimiyle ilişkilendirirler. Hikmet, hakikatin bilgisi demektir. Hikmet bilgisinin kazanılması ilim-amel birliğine ihtiyaç duyulan öğrenme aşamalarını içermektedir. Fakat bu öğrenme süreci, hikmetin yalnızca kişisel çabayla kazanılmasını temin için yeterli değildir. Çünkü Allah hikmeti dilediği kuluna verir. Peygamberler topluluğu buna örnektir.¹⁴⁵¹ Peygamberler haricinde de Allah dilediği insana hikmeti bahşeder. Bunun en belirgin örneği Hz. Lokman'dır.¹⁴⁵² Âyetlerde Hz. Lokman'ın peygamber olduğu ifade edilmemiştir. Fakat kendisine hikmet bahşedilen seçkin şahsiyet olarak öne çıktığı görülmektedir. İslam filozofları hikmet bilgisinin nebevi geleneğe dayandığını ifade etmiştir. Bu gelenek peygamberimiz ile nihayete ermiştir. Fakat âyetlerde Lokman(a.s.)'a hikmet bahşedildiği belirtilerek üstün kulların da hikmete muttalî olabileceklerine dikkat çekilmiştir. Öyleyse hikmetin, kişinin gerçek bilgiyi araştırma gayreti olduğu ifade edilebilir. Bu gayretin amacı Allah'ı tanıma yani marifetullah'tır.¹⁴⁵³

Mukâtil b. Süleymân "hikmet" kelimesini beş yönden ele almıştır:¹⁴⁵⁴

(1) Öğüt manasındadır. ¹⁴⁵⁵"وَإِذْ كُرُوا نِعْمَتَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ وَمَا أَنْزَلَ عَلَيْكُمْ مِنَ الْكِتَابِ وَالْحِكْمَةِ لِيُعْظُمَ بِهِ" buna misal olarak verilebilir. Burda Kur'ân ve içerisindeki öğütler kastedilmiştir. Başka bir misal, ¹⁴⁵⁶"وَإِنَّزَلَ اللَّهُ عَلَيْكَ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ" âyetidir.

¹⁴⁴⁹ el-Cürcânî, a.g.e., s. 91.

¹⁴⁵⁰ et-Tehânevî, a.g.e., C. I, s. 370.

¹⁴⁵¹ Âl-i İmrân 3/81.

¹⁴⁵² Lokmân 31/12.

¹⁴⁵³ Selçuk, a.g.e., C. I, s. 315-316.

¹⁴⁵⁴ Mukâtil b. Süleymân, a.g.e., s. 87-88.

¹⁴⁵⁵ el-Bakara 2/231; "Allah'ın üzerinizdeki nimetini, size öğüt vermek için indirdiği Kitab'ı ve hikmeti hatırlayın."

¹⁴⁵⁶ en-Nisâ 4/113; "Allah sana Kitabı ve hikmeti indirdi."

(2) Anlayış, ilim manasındadır. Nitekim ¹⁴⁵⁷ "وَأَتَيْنَاهُ الْحُكْمَ صَبِيًّا" ve ¹⁴⁵⁸ "وَلَقَدْ آتَيْنَا لُقْمَانَ ٱلْكِتَآبَ" ve ¹⁴⁵⁹ "وَأَتَيْنَاهُ ٱلْحُكْمَ وَٱلْمُلْكَ وَٱلْكِتَآبَ" ayetlerinde hikmet kavramı anlayış, ilim manasında kullanılmıştır.

(3) Nübüvvet manasındadır. Buna ¹⁴⁵⁹ "وَأَتَيْنَاهُ ٱلْحُكْمَ وَٱلْمُلْكَ وَٱلْكِتَآبَ" ve ¹⁴⁶⁰ "وَلَقَدْ آتَيْنَا لُقْمَانَ ٱلْكِتَآبَ" ayetleri örnek olarak verilebilir.

(4) Kur'ân'ın tefsiri manasındadır. Buna ¹⁴⁶¹ "وَمَنْ يُؤْتَ ٱلْحِكْمَةَ فَقَدْ أُوتِيَ خَيْرًا كَثِيرًا" âyeti örnektir.

(5) Kur'ân manasındadır. Bu manaya ¹⁴⁶² "أُدْعُ إِلَى سَبِيلِ رَبِّكَ بِٱلْحِكْمَةِ" âyeti örnek olarak verilebilir.

İsfelhânî "hikmet" kavramını "ilimle, akılla hakikate vâkıf olma" olarak tarif etmiştir. Hikmet, "bilginin hakikate uygun olması"dır. Bu kavram, Cenâb-ı Hakk hakkında kullanıldığında "her şeyi bilmek, sağlam biçimde yaratmak" manasını ifade etmektedir. İnsan hakkında kullanıldığında ise, "yaratılan şeyleri bilip iyilik işlemek" manasını taşır. Lokman'a bahşedilen hikmet bu anlamdaki hikmettir. "Hüküm" kavramı, "hikmet" kavramından daha umumdur. Nitekim çoğu hikmet hükümdür. Ancak hükümlerin hepsi hikmet değildir. Hikmet nübüvveti, Kur'ân ilmini de ifade etmektedir.¹⁴⁶³

Âyetlerde "hikmet" kavramı ile müşakları 210 yerde geçmektedir.¹⁴⁶⁴ "Hikmet" (حكمة) kavramı, 10 yerde kitap ifadesiyle birlikte geçmektedir. 3 kez "mülk" (مُلْكٌ), birer kez "öğüt" (مَوْعِظَةٌ), "âyet" (آيَةٌ), "hayır" (خَيْرٌ) ifadeleriyle yer almaktadır. "Hikmetün baliga" ifadesi Kur'ân için kullanılmıştır.¹⁴⁶⁵ "Hikmet" kavramının geçtiği bazı âyetleri inceleyeceğiz:

"يُؤْتِي ٱلْحِكْمَةَ مَن يَشَآءُ وَمَن يُؤْتَ ٱلْحِكْمَةَ فَقَدْ أُوتِيَ خَيْرًا كَثِيرًا"

"Hikmeti dilediğine verir; kime hikmet verilmişse ona çok hayır verilmiş demektir."¹⁴⁶⁶ Müfessirler bu âyette hikmeti açıklarken çeşitli yorumlar yapmışlardır. Örneğin Taberî bu kavramı sözde, davranışta isabet etmek olarak açıklamıştır. Hikmetin, "Kur'ân'ın anlaşılması, İslâm'ı bilmek, İslâm'a tabi olmak" olarak yorumlandığını da aktarmıştır.¹⁴⁶⁷

¹⁴⁵⁷ Meryem 19/12; "Ona (Hz. Yahya'ya) çocukken hüküm verdik."

¹⁴⁵⁸ Lokmân 31/12; "Andolsun biz Lokman'a hikmet verdik."

¹⁴⁵⁹ el-Bakara 2/251; "Allah, ona (Davud'a) mülk (hükümdarlık) ve hikmet verdi."

¹⁴⁶⁰ en-Nisâ 4/54; "Şüphesiz biz, İbrahim ailesine de kitap ve hikmet vermişizdir."

¹⁴⁶¹ el-Bakara 2/269; "Kime hikmet verilmişse, şüphesiz ona çokça hayır verilmiş demektir."

¹⁴⁶² en-Nahl 16/125; "(Ey Muhammed!) Rabbinin yoluna, hikmetle çağır."

¹⁴⁶³ el-İsfelhânî, a.g.e., s. 299.

¹⁴⁶⁴ Öztürk, a.g.e., s. 402.

¹⁴⁶⁵ Kutluer, a.g.md.,C. XVII, s. 503.

¹⁴⁶⁶ el-Bakara 2/269.

¹⁴⁶⁷ et-Taberî, a.g.e., C. I, s. 558; C. III, s. 89-91.

Zemahşerî bu ayeti açıklarken hikmeti "ilim, fiil uygunluğu" biçiminde ifade etmiştir. "Hakîm" kavramını, "ilmini fiile döken âlim" olarak açıklamıştır.¹⁴⁶⁸

Râzî bu âyeti açıklarken hikmeti 4 mana üzere ele almıştır. Bunlar "öğüt, anlayış, ilim, nübüvvet"tir. O'na göre bu manaların müşterek yönü ilimdir. Hakikati bilmeye ilaveten hakikate münasip davranmak da hikmetin kapsamındadır. Nitekim رَبِّ هَبْ لِي حُكْمًا وَالْحَقْنِي بِالصَّالِحِينَ (Rabbim! Bana hikmet ver ve beni iyiler arasına kat)¹⁴⁶⁹ âyetinde geçen "حُكْمًا" ifadesini "nazarî hikmet", "وَالْحَقْنِي بِالصَّالِحِينَ" ifadesini "amelî hikmet" olarak açıklamıştır. Hikmet sadece peygamberlere ya da müminlere verilmemiştir. Her insanda düşünme yetisi bulunmaktadır. Bunu gereği gibi kullanan hikmete ulaşır.¹⁴⁷⁰

İbn Kesîr'e göre de hikmet sadece peygamberliğe has değildir. En üstün beşeri tecellisi peygamberliktir. O, hikmeti daha geniş içerikli bir kavram olarak görmektedir. Çünkü peygamber olmayanların hikmete sahip olması mümkündür.¹⁴⁷¹

"رَبَّنَا وَابْعَثْ فِيهِمْ رَسُولًا مِنْهُمْ يَتْلُوا عَلَيْهِمْ آيَاتِكَ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ"

"Ey Rabbimiz! Onlara, senin âyetlerini kendilerine okuyacak, onlara kitap ve hikmeti öğretecek bir peygamber gönder."¹⁴⁷² Burda geçen hikmet, yalnızca peygamberin açıklamasıyla kavranılabilecek dini hükümleri bilmek olarak açıklanmıştır. Ayrıca bunların işaret ettiği öteki hükümleri kavramaktır. Taberî hikmeti, peygamberlik vazifesinin bir yönü olarak düşünmüştür. Dolayısıyla peygamberlerin, vahyi nasıl beyan edeceğini bilmeleri hikmettir. Vahyi diğer insanlara bildirmeleri de hikmetin içerisindedir. Bu şekilde kazanılan bilgi de hikmet olarak adlandırılmaktadır. Nitekim O, "وَأَتَيْنَاهُ اللَّهُ الْمُلْكَ وَالْحِكْمَةَ"¹⁴⁷³ âyetini yorumlarken hikmeti nübüvvet olarak açıklamıştır.¹⁴⁷⁴

Kurtûbî, hikmetin "Kur'ân ve sünnet" manasına geldiğini söylemiştir. "يُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ" ifadesine "kitabın sahih biçimde yorumlanması ile uygulanması" manasını vermiştir. Bu mananın sünnet terimine yaklaştığını belirtmiştir. Ayrıca "وَأَذْكُرُوا نِعْمَتَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ وَمَا أَنْزَلَ عَلَيْكُمْ"

¹⁴⁶⁸ ez-Zemahşerî, a.g.e., C. I, s. 396.

¹⁴⁶⁹ eş-Şuarâ 26/83.

¹⁴⁷⁰ er-Râzî, a.g.e., C. VII, s. 67,68, 69.

¹⁴⁷¹ İbn Kesîr, a.g.e., C. I, s. 322.

¹⁴⁷² el-Bakara 2/129.

¹⁴⁷³ el-Bakara 2/251; "Allah, ona (Davud'a) mülk (hükümdarlık) ve hikmet verdi."

¹⁴⁷⁴ et-Taberî, a.g.e., C. II, s. 632.

¹⁴⁷⁵ مِنْ الْكِتَابِ وَالْحِكْمَةِ يَعِظُكُمْ بِهِ" ayetindeki hikmeti, Kur'ân'da hükmü belirtilmeyen hususlarla ilgili Hz. Muhammed vasıtasıyla Cenâb-ı Hakk'ın muradını beyan eden sünnet olarak açıklamıştır.¹⁴⁷⁶

"وَيُعَلِّمُهُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَالتَّوْرَةَ وَالْإِنْجِيلَ"

"Allah O'na (İsa'ya) kitabı, hikmeti, Tevrat'ı ve İncil'i öğretecek."¹⁴⁷⁷ Bu buyrukta hikmet kavramı Tevrat'tan, İncil'den evvel gelmiştir. Buna göre kutsal kitaplara dair gaybi hususların sadece nazari, dini ilimlerin idrak edilmesiyle öğrenilebileceği beyan edilmiştir. Ayrıca ilâhî kitaplardaki inceliklerin idrak edilebilmesi hikmete sahip olmakla ilişkili görülmüştür.¹⁴⁷⁸

"أَدْعُ إِلَى سَبِيلِ رَبِّكَ بِالْحُكْمِ وَالْمَوْعِظَةِ الْحَسَنَةِ"

"(Resûlüm!) Sen, Rabbinin yoluna hikmet ve güzel öğütle çağır"¹⁴⁷⁹ Âyette tebliğin metodu gösterilmiştir. Bu buyruktaki hikmet, kesin huccete dayanan bilgidir. Hakikati beyan eden, kuşkuyu yok eden doğru söz olarak da açıklanmıştır. Râzî buradaki hikmetin itikadi hususlardaki kesin deliller olduğunu beyan etmiştir.¹⁴⁸⁰

İbn Abbâs hikmeti "Kur'ân bilgisi" olarak açıklamıştır. Süddî'ye göre hikmet, "nübüvvet"tir. Katâde, "Kur'ân'a dair sahih anlayış" olarak beyan etmiştir. Mücâhid ise, "kelamda, fiilde doğruyu yakalamak" olarak ifade etmiştir. Hikmet, "din hakkında tefekkür etmek, akıl yürütmek" şeklinde de yorumlanmıştır.¹⁴⁸¹ Hikmet kavramı tasavvufta genel olarak, "kalbin ilâhî hakikatlere vakıf olması" olarak tanımlanmıştır. Dolayısıyla bu kavram basîretle yakından ilişkilidir.

2. Zıt Anlamlıları

a. Akıl Temalı Zıt Anlamlıları

aa. Humk (الحمق)

¹⁴⁷⁵ el-Bakara 2/231; "Allah'ın üzerinizdeki nimetini, size öğüt vermek için indirdiği Kitab'ı ve hikmeti hatırlayın."

¹⁴⁷⁶ el-Kurtubî, a.g.e., C. II, s. 131; C. III, s. 157, 330.

¹⁴⁷⁷ Âl-i İmrân 3/48.

¹⁴⁷⁸ er-Râzî, a.g.e., C. VIII, s. 54.

¹⁴⁷⁹ en-Nahl 16/125.

¹⁴⁸⁰ ez-Zemahşerî, a.g.e., C. II, s. 435; İbn Atıyye, a.g.e., C. III, s. 432; el-Beydâvî, a.g.e., C. I, s. 574; en-Nesefî, a.g.e., C. II, s. 304; el-Bursevî, a.g.e., C. V, s. 97; eş-Şevkânî, a.g.e., C. III, s. 203; İbn Âşûr, a.g.e., C. XIV, s. 326-327.

¹⁴⁸¹ İbn Atıyye, a.g.e., C. I, s. 364.

Akıl, insanı diğer canlılardan ayıran temel özelliklerdendir. İsfehânî aklı, "bilginin hâsıl olmasını sağlayan kuvvet, bu kuvvetle kazanılan bilgi" olarak tanımlamıştır.¹⁴⁸² Dînî sorumluluktaki temel şart birinci manadaki akıldır. Kâşânî'ye göre akıl, "varlığı, Rabbinden kabul eden ilk cevherdir". O, "rabbini ilk bilen ve feyzini kabul eden şey" olduğu için akıl olarak adlandırılmıştır.¹⁴⁸³ Aklın zıttı ahmaklıktır. Âkil (عَاقِل), "fikir kuvveti bulunan, işini doğru bir şekilde ifa eden, nefsinin iplerini elinde tutabilen kimse" olarak tanımlanmaktadır.¹⁴⁸⁴

Kur'ân'da kişinin düşüncelerine, davranışlarına mana kazandıran ve mükellef kılan şeyin akıl olduğu belirtilir. "Akıl" kavramı 49 âyette yer almaktadır.¹⁴⁸⁵ Bu âyetlerde çoğunlukla akli amacına uygun kullanmanın gerekliliği vurgulanmıştır. Allah Teâlâ akla, hakikatleri idrak etme, kavrama, onlar hakkında tefekkür etme vazifesi vermiştir. Nitekim "كَذَٰلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ آيَاتِهِ لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ" (Allah ayetlerini akledesiniz diye açıklamaktadır)¹⁴⁸⁶ buyruğunda aklın bu işlevine dikkat çekilmiştir. Akıl bu işlevini yerine getirmediğinde insan akılsız konumuna düşer. Zira aklını gereği gibi kullanmamaktadır. Hakikati görmeyen kişinin, gözleri görse bile kör kabul edilmesine benzer bir şekilde, ilahi gerçeklikler üzerine düşünmeyen, aklını kullanmayan kişi de akli bulunsa bile akılsız sayılır.

Âyetlerde bazı kimseler, Allah'ın bahsettiği akli aktif olarak kullanmadıkları için akılsız olarak nitelenmişlerdir. İnsanın fitratına, tefekkür ederek Allah'ın varlığı ve birliği inancına erişebilecek kabiliyet verilmiştir. Bu kabiliyetin insanı doğru inanca ulaştırması için aklın gereğine uygun, doğru bir şekilde kullanılması gerekir. Aklını yerli yerinde kullanmayanlar yaratıcısını inkâra kadar gider. Nitekim "وَيَجْعَلُ الرَّجْسَ عَلَى الَّذِينَ لَا يَعْقِلُونَ" (O, akıllarını kullanmayanları inkâr bataklığında bırakır)¹⁴⁸⁷ âyetinde Allah'ın verdiği bu kabiliyeti gereği gibi kullanmayanların küfr içerisinde kalacakları ifade edilmiştir. "صُمٌّ بُكْمٌ" (Onlar sağır, dilsiz ve kördürler; çünkü onlar düşünmezler)¹⁴⁸⁸ âyetinde akletmeyenler kınanmıştır. " وَقَالُوا لَوْ كُنَّا نَسْمَعُ أَوْ نَعْقِلُ مَا كُنَّا فِي أَصْحَابِ السَّعِيرِ " (Şayet kulak vermiş veya aklımızı kullanmış olsaydık, şimdi şu alevli cehennem mahkûmları arasında

¹⁴⁸² el-İsfehânî, a.g.e., s. 719.

¹⁴⁸³ el-Kâşânî, a.g.e., s. 396, 397.

¹⁴⁸⁴ İbn Manzûr, a.g.e., C. XI, s. 458.

¹⁴⁸⁵ Bolay, "Akıl", a.g.md., C. V, s. 238.

¹⁴⁸⁶ el-Bakara 2/242.

¹⁴⁸⁷ Yûnus 10/100.

¹⁴⁸⁸ el-Bakara 2/171.

olmazdık derler)¹⁴⁸⁹ âyetinde ise akledenlerin cezalandırılmaktan kurtulacakları ifade edilmiştir.

Netice olarak akılsızlık içerisinde olmamak ve akılı doğru bir şekilde kullanmak için araştırmak ve doğru bilgiye ulaşma hakkında gayretli olmak gerekmektedir. "وَتِلْكَ الْأَمْثَالُ" "نَضْرِبُهَا لِلنَّاسِ وَمَا يَعْقِلُهَا إِلَّا الْعَالَمُونَ" (İşte biz, insanlara bu misalleri anlatıyoruz ama bunların hikmetini gerçek bilgi sahibi olanlardan başkası kavrayamamaktadır)¹⁴⁹⁰ âyetinde bilenlerin akledebileceği vurgulanmıştır.

ab. Sefâhet (السفاهة)

"Sefâhet" kavramı "s.f.h." kökünden türemiştir ve "tutumda hafiflik" anlamına gelmektedir. Mutluluk ya da öfke anında kişinin aklın zıttına iş yapmasına sebep olan bir durumdur. Ayrıca kişi böyle bir durumda şer'in gereklerini de yerine getirmemektedir.¹⁴⁹¹ Hilmin karşıtı olup cehl manasında da kullanılmaktadır.¹⁴⁹² "Akıl eksikliği" manasını da içermektedir.¹⁴⁹³ Sefeh kavramı fıkıh ıstılahında, "akla ve şeriata ters olacak şekilde malı israf etmek" manasında kullanılmaktadır.

Kendisinde sefâhet bulunan kişi "sefih" olarak adlandırılır. Sefih kimse akla ve şeraite ters düşecek şeyler yapmaktadır. Böyle bir kimsenin eleştirme, sorgulama kabiliyeti gelişmemiş olduğundan fiillerinde isabet etmesi mümkün olmaz. Bu hal, atalarının dinini taklit eden müşriklerin durumuna benzemektedir.

Kur'an'da "sefeh" kelimesi müştaklarıyla beraber 11 âyette yer almaktadır.¹⁴⁹⁴ Bu kavram âyetlerde iki manada kullanılmıştır. Birincisi, inkârcıların müslümanlara karşı alaycı tavırlarını ortaya koyan ayetlerde "akılsız, cahil" manasındadır. İnkârcılar her daim kendilerini üstün görerek inananları akılsızlıkla, câhillikle itham etmişlerdir. Bu, her çağda vâki olan bir durumdur. Âyetlerde müşriklerin bu psikolojik yapısı ortaya konulmaktadır. Aşağıdaki âyetler bu hususa örnek olarak verilebilir:

"وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ آمِنُوا كَمَا آمَنَ النَّاسُ قَالُوا أَنُؤْمِنُ كَمَا آمَنَ السُّفَهَاءُ ۗ أَلَا إِنَّهُمْ هُمُ السُّفَهَاءُ وَلَكِن لَّا يَعْلَمُونَ"

¹⁴⁸⁹ el-Mülk 67/10.

¹⁴⁹⁰ el-Ankebût 29/43.

¹⁴⁹¹ İbn Fâris, a.g.e., C. III, s. 80; el-Cürcânî, a.g.e., s. 158.

¹⁴⁹² İbn Manzûr, a.g.e., C. XIII, s. 497.

¹⁴⁹³ İbn Fâris, a.g.e., C. III, s. 79; Âsım Efendî, a.g.e., C. VI, s. 5571.

¹⁴⁹⁴ Abdülbâkî, a.g.e., s. 110.

"Onlara 'Diğer insanlar gibi siz de iman ediniz' denildiğinde, 'Akılsızların inandıkları gibi biz de inanalım mı?' derler. Biline ki, asıl akılsızlar onlardır, fakat bilmezler."¹⁴⁹⁵

"قَالَ الْمَلَأُ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ قَوْمِهِ إِنَّا لَنَرِيكَ فِي سَفَاهَةٍ وَإِنَّا لَنُظُنُّكَ مِنَ الْكَاذِبِينَ
قَالَ يَا قَوْمِ أَيْسَ بِي سَفَاهَةٌ وَلَكِنِّي رَسُولٌ مِنْ رَبِّ الْعَالَمِينَ"

"Kavminden ileri gelen kâfirler, 'Biz seni kesinlikle bir akılsızlık içinde görüyoruz ve gerçekten senin yalancılardan olduğunu düşünüyoruz' dediler. 'Ey kavmim!' dedi, 'Ben akılsız değilim, ama âlemlerin rabbinin gönderdiği bir elçiyim.'¹⁴⁹⁶

"Sefih" kelimesinin ikinci manada, aklî yetileri zayıf kimse hakkında kullanıldığı görülmektedir. Bu duruma örnek olarak verilebilecek ayetler şunlardır:

"وَلَا تُؤْتُوا السُّفَهَاءَ أَمْوَالَكُمُ الَّتِي جَعَلَ اللَّهُ لَكُمْ قِيَامًا وَارْزُقُوهُمْ فِيهَا وَاكْسُوهُمْ وَقُولُوا لَهُمْ قَوْلًا مَعْرُوفًا"

"Allah'ın geçiminize dayanak kıldığı mallarınızı aklı ermezlere vermeyin; o mallarla onları besleyin, giydirin ve onlara güzel şeyler söyleyin."¹⁴⁹⁷

"فَإِنْ كَانَ الَّذِي عَلَيْهِ الْحَقُّ سَفِيهًا أَوْ ضَعِيفًا أَوْ لَا يَسْتَطِيعُ أَنْ يُمَلَّ هُوَ فَلْيُمَلِّ وَلِيُّهُ بِالْعَدْلِ"

"Allah'ın, sizin için geçim kaynağı yaptığı mallarınızı aklı ermezlere vermeyin. O mallarla onları besleyin, giydirin ve onlara güzel söz söyleyin."¹⁴⁹⁸

Sefihlik "beyinsiz" manasında da kullanılmıştır. Örneğin "وَأَنَّهُ كَانَ يَفُولُ سَفِيهًا عَلَى اللَّهِ" (Demek aramızdaki beyinsiz, Allah hakkında saçma sapan şeyler söylüyormuş)¹⁴⁹⁹ âyetinde müslüman olan cinlerin şeytanları ya da cinlerin inkârcı olanlarını beyinsiz olarak vasıflandırdıkları görülmektedir.

ac. Cehâlet (الجهالة)

"Cehl" (جهل) kavramı sözlükte, "bilmemek, bilgi ve görgüden yoksun olmak" manasına gelmektedir.¹⁵⁰⁰ Cehâlet (جهالة), "bir eylemi bilmeden uygulamak"tır. İnsanı cehâlete yönlendiren şeye (مجهلة) denir. Araplarda (جهلث الشيء) ifadesi, "onu bilmiyorum"

¹⁴⁹⁵ el-Bakara, 2/13.

¹⁴⁹⁶ el-A'râf, 7/66-67.

¹⁴⁹⁷ en-Nisâ 4/5.

¹⁴⁹⁸ el-Bakara 2/282.

¹⁴⁹⁹ el-Cin, 72/4.

¹⁵⁰⁰ Mustafa Çağrırcı, "Cehâlet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1993, C. VII, s. 218.

manasındadır. Cehâlet, ilmin zıttıdır.¹⁵⁰¹ Zebîdî'ye göre cehâlet, "bir bilgiye sahip olunmayan hususlarda bilgisizce davranmak"tır.¹⁵⁰²

El-İsfehânî, cehâlet kavramını üç manada ele almıştır. İlk mana; kişinin bilgidен yoksun olmasıdır. Cehâletin temel manası budur. İkinci mana; bir hususa olduğundan farklı şekilde inanmaktır. Diğer mana; eşyaya hak ettiğinden farklı biçimde davranmaktır. Bunu uygularken inancının sahih ya da hatalı olması fark etmez. Râğıb el-İsfehânî buna şu âyetleri örnek göstermiştir.¹⁵⁰³

"قَالُوا اتَّخَذْنَا هُزُؤًا قَالِ أَعُوذُ بِاللَّهِ أَنْ أَكُونَ مِنَ الْجَاهِلِينَ"

"Bizimle alay mı ediyorsun demişlerdi. O da: Câhillerden olmaktan Allah'a sığınırım, demişti."¹⁵⁰⁴ Bu âyette, dalga geçmek câhillik olarak ifade edilmiştir.

"يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنْ جَاءَكُمْ فَاسِقٌ بِنَبَأٍ فَتَبَيَّنُوا أَنْ تُصِيبُوا قَوْمًا بِجَهَالَةٍ"

"Ey iman edenler! Eğer bir fâsık size bir haber getirirse onun doğruluğunu araştırın. Yoksa bilmeden bir topluluğa kötülük edersiniz."¹⁵⁰⁵

Cehâlet kelimesinin hilmin zıt anlamlısı olduğu da ifade edilmiştir. Izutsu, buna ilk kez Goldziher'in dikkat çektiğini nakleder. Izutsu'ya göre cehl kavramının en dikkat çekici niteliği, kişinin hareket biçimine dair kısmıdır. Cehl, sinirlendiğinde kendisine hâkim olamayıp, neticesini düşünmeden fiiller sergileyen bireyin sorumsuz hareketleridir. Hilm ise, cehâleti dizginleyebilen kişinin tutumudur. Halîm olan kişi kendine hâkim olmasını, arzularıyla baş etmesini, sakinliğini korumasını bilir.¹⁵⁰⁶

"Cehâlet" kelimesi ile müştakları Kur'ân'da 24 yerde geçmektedir. Kur'ân'da çoğunlukla cehaletin zararlarından, cahillerin yanlışlarından söz edilmiştir. İlk nâzil olan âyetlerde kişiye bilmediği hususların öğretildiği belirtilmiştir. Buradan hareketle cehâletin, bilgisizliğin insan için kötü durumlardan olduğu sonucu çıkarılabilir. Akıl ile bilgi, insanı öteki canlılardan farklı kılan özelliklerdendir. Yaşamını cehâletle geçiren kişinin hayvanlık

¹⁵⁰¹ İbn Manzûr, a.g.e., C. XI, s. 129, 130.

¹⁵⁰² ez-Zebîdî, a.g.e., C. VII, s. 26.

¹⁵⁰³ el-İsfehânî, a.g.e., s. 143.

¹⁵⁰⁴ el-Bakara 2/67.

¹⁵⁰⁵ el-Hucûrât 49/6.

¹⁵⁰⁶ Toshihiko Izutsu, *Kur'ân'da Dînî ve Ahlâkî Kavramlar*, (çev. Selahattin Ayaz), İstanbul: Pınar Yayınları, 1991, s. 51, 52.

seviyesini aşamamış olduğu kabul edilir. Bunun sebebi, kendisine verilen akıl ve idrak etme yetisini amacına uygun kullanmayı cehâleti kabullenmesidir.

Âyetlerde cehâlet kavramı hem "bilgisizlik" manasında hem de "hiddet, kin, saldırganlık" vb. menfi hasletlerin karşılığı olarak yer almaktadır. Bu hasletler cahiliye devrinin ahlâkî yapısını yansıtmaktadır. Kur'ân insanları bu tarz cehâletten arınmaya davet etmiştir. Nitekim ¹⁵⁰⁷"خُذِ الْعَفْوَ وَأْمُرْ بِالْعُرْفِ وَأَعْرِضْ عَنِ الْجَاهِلِينَ" âyetinde câhillerden, cahillikten uzak durulması emredilmiştir. "وَإِذَا خَاطَبَهُمُ الْجَاهِلُونَ قَالُوا سَلَامًا" (Cahiller kendilerine sözle sataşınca 'selam' derler)¹⁵⁰⁸ âyetinde câhillerin tavrına karşılık müminlerin faziletli davranışlarından söz edilmiştir. Bu ayette cehâlet ile hilmin zıt anlamlı olduğu açıkça görülmektedir. Hilm, müslümanın aslî karakterini yansıtmaktadır.¹⁵⁰⁹

Hiz. Muhammed'in, "Biri ona karşı bir câhillik ederse oruçlu olduğunu söylesin"¹⁵¹⁰ hadisinde ve "O iyi bir insandı, fakat öfke onu câhilleştirdi"¹⁵¹¹ hadisinde câhillik kelimesi hilm, sakinliği koruma gibi davranışların zıttı olarak kullanılmıştır.

Cehâlet âyetlerde "hakikati idrak edememek, anlayamamak, Allah'ın kudretine dair delilleri görememek" anlamında da kullanılmıştır. Dolayısıyla cehâlet ile hakikati görme yetisi olan basîret kelimesinin zıt anlamlı olduğu anlaşılmaktadır. Doğru inanç ve sâlih amel ile gönül gözünü açık tutan kişi câhillikten berî olur. Kötülüklerle, yanlış inançla gönül gözü körelen kişi câhillikten kurtulamaz ve hakikati göremez.

ad. Ğaflet (الغفلة)

"Ğaflet" sözlükte *"bir şeye yeterli ölçüde dikkat ve özen göstermediği için unutmak, dalgınlıkla veya unutmadığı halde terk ve ihmal etmek, aldanmak, farketmemek, boş bulunmak"* manalarına gelmektedir.¹⁵¹² İbn Manzûr "ğaflet" kelimesini, "nefsin hevaya tâbi

¹⁵⁰⁷ el-A'râf 71/199; "Sen af yolunu tut, iyiliği emret ve cahillerden yüz çevir."

¹⁵⁰⁸ el-Furkân 25/163.

¹⁵⁰⁹ Çağrı, a.g.md., C. VII, s. 219.

¹⁵¹⁰ İbn Mâce, "Sıyâm", 21.

¹⁵¹¹ Müslim, "Tevbe", 56, 57.

¹⁵¹² Yunus Apaydın, "Ğaflet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1993, C. XIII, s. 284.

olması, vaktin boşa harcanması" olarak açıklamıştır.¹⁵¹³ Bu kavram, "dikkatli olunmama sebebiyle kişide oluşan yanılma durumu" olarak da tanımlanmıştır.¹⁵¹⁴

"Ğaflet" kelimesi "nisyan, yanılma" anlamlarını içermekle beraber bu kelimelerden ayrıdır. Kişinin, bir hususu bildiği halde bırakması "ğaflet", bilmeden bırakması "nisyan"dır. Birşeyin lüzumunun muayyen olmasına rağmen bunun kavranamaması ğafleti ifade eder. Diğer bir tabirle mühim olan şeyin önemini idrak edememektir.

Kur'an'da "ğaflet" kavramı 35 âyette yer almaktadır. Âyetlerde, kendisine yarar sağlayacak şeyleri bilmeyenler "gâfil" olarak adlandırılmıştır. "لَهُمْ قُلُوبٌ لَا يَفْقَهُونَ بِهَا وَلَهُمْ أَعْيُنٌ لَا يُبْصِرُونَ بِهَا وَلَهُمْ أذانٌ لَا يَسْمَعُونَ بِهَا أُولَئِكَ كَالْأَنْعَامِ بَلْ هُمْ أَضَلُّ أُولَئِكَ هُمُ الْغَافِلُونَ" (Kalpleri vardır ama onlarla kavrayamazlar; gözleri vardır ama onlarla göremezler; kulakları vardır ama onlarla işitemezler. Onlar hayvanlar gibidir, hatta daha da şaşkıncıdır. İşte asıl gâfiller onlardır)¹⁵¹⁵ buyruğunda hakikati görmek istemeyenlerden, kalpleri kilitli olanlardan gafil olarak söz edilmiştir. "وَأذْكُرْ رَبَّكَ فِي نَفْسِكَ تَضَرُّعًا وَخِيفَةً وَدُونَ الْجَهْرِ مِنَ الْقَوْلِ بِالْغُدُوِّ وَالْأَصَالِ وَلَا تَكُنْ مِنَ الْغَافِلِينَ" (Kendi kendine, yalvararak ve ürpererek, alçak sesle sabah akşam rabbini zikret, gafillerden olma)¹⁵¹⁶ âyetinde ise inananlara, gafil olmamalarına dair öğüt verilmiştir.

"وَإِنْ يَرَوْا سَبِيلَ الْعَيْبِ يَتَّخِذُوهُ سَبِيلًا ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا وَكَانُوا عَنْهَا غَافِلِينَ" (Fakat eğrilik yolunu görürlerse hemen ona saparlar. Bu durum, onların âyetlerimizi yalan saymalarından ve onlardan gafil olmalarından ileri gelmektedir)¹⁵¹⁷ buyruğunda gafil kimselerin yanlış yola meylettikleri ifade edilmiştir. "وَاقْتَرَبَ الْوَعْدُ الْحَقُّ فَإِذَا هِيَ شَاخِصَةٌ أَبْصَارُ الَّذِينَ كَفَرُوا يَا وَيْلَنَا قَدْ كُنَّا فِي غَفْلَةٍ" (Şaşmaz sözün gerçekleşmesi yaklaşmıştır; bir de bakarsın ki inkârcıların gözleri yerinden fırlamış! 'Gerçekten biz, bu konuda ğaflet içindeymişiz; daha da ötesi büsbütün zulme batmışız' diye yakınmaktadırlar)¹⁵¹⁸ âyetinde ise ğaflette bulunanların öbür dünyada pişmanlık duyacaklarına dikkat çekilmiştir.

Âyetlerde "ğaflet" kavramının "habersiz olma" anlamında da geçtiği görülmektedir. Aşağıdaki âyetler buna örnek olarak verilebilir:

"نَحْنُ نَقُصُّ عَلَيْكَ أَحْسَنَ الْقَصَصِ بِمَا أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ هَذَا الْقُرْآنُ وَإِنْ كُنْتَ مِنْ قَبْلِهِ لَمِنَ الْغَافِلِينَ"

¹⁵¹³ İbn Manzûr, a.g.e., C. II, s. 361.

¹⁵¹⁴ el-İsfehânî, a.g.e., 236.

¹⁵¹⁵ e1-A'râf 7/179.

¹⁵¹⁶ el-A'râf 7/205.

¹⁵¹⁷ el-A'râf 7/146.

¹⁵¹⁸ Enbiyâ 21/97.

"Biz bu Kur'ân'ı sana vahy etmekle (başka konular yanında) en güzel kıssayı da anlatıyoruz. Gerçek şu ki, sen daha önce bunları bilmiyordun."¹⁵¹⁹ Bu âyette gaflet kelimesiyle bilmemek, haberi olmamak kastedilmiştir. Nitekim Hz. Muhammed O'na vahiy gelmeden evvel Hz. Yûsuf kıssasına dair bilgiye sahip değildi. Allah'ın bu hâdiseyi O'na vahiyle bildirdiğine dikkat çekilmiştir.

"أَلْقَدْ كُنْتَ فِي غَفْلَةٍ مِنْ هَذَا فَكَشَفْنَا عَنْكَ غِطَاءَكَ فَبَصَرُكَ الْيَوْمَ حَدِيدٌ"

"Sen bu konuda tam bir gaflet içindeydin, artık gözünden perdeni kaldırdık, şimdi gözün keskindir"¹⁵²⁰ Bu âyette insanın hesap günü, dünyadayken görmediği bilmediği birçok şeyi artık göreceğine, bileceğine işaret edilmiştir. Âyette geçen "gözün keskindir" ifadesinin üç şekilde yorumlandığı nakledilmiştir. İlki; kişinin ilahi tartıya konulan amellerini görmesidir. Bunu Mücâhid ifade etmiştir. İkincisi; kişinin ahireti görmesi sebebiyle gözünü kırpmamasıdır. Bu Mukatil'in görüşüdür. Üçüncüsü; ilerisi görüş manasındadır. Bu Zeccac'ın görüşüdür.¹⁵²¹

"وَمَا اللَّهُ، وَمَا اللَّهُ" (Allah onların yaptıklarından habersiz değildir.)¹⁵²², "وَمَا اللَّهُ بِغَافِلٍ عَمَّا يَعْمَلُونَ" (Allah yaptıklarınızdan habersiz değildir)¹⁵²³ âyetlerinde Cenâb-ı Hakk'ın gâfil olmadığı, her şeyden haberdar olduğu vurgulanmıştır.

Mutasavvıfların gaflet konusunu ayrıntılı olarak ele aldıkları görülmektedir. Gafleti "en büyük musibet" şeklinde tarif eden sufiler vardır. Gaflet uykusunu "derin uyku" olarak ifade ederler. Onlara göre gaflet olmasaydı nefis hevâyâ tâbi olmazdı. Sufiler kalbin gaflette olmaması gerektiğini söylemişlerdir. Eğer kalpte Allah korkusu varsa orda gaflet yer almaz. Sufiler gafleti, biri rahmet öteki felaket olmak üzere iki kısımda ele almışlardır. Bazı durumlarda gafletin gerekliliğine inanmışlardır. Gafletin rahmet olan hâli Allah'a kulluk etmekten alıkoymaz. Gafletin felaket olan hali ise günah işlemiş kimseyi kulluğu yerine getirmekten alıkoyar.¹⁵²⁴

¹⁵¹⁹ Yûsuf 12/3.

¹⁵²⁰ Kâf 50/22.

¹⁵²¹ İbnu'l Cevzî, a.g.e., C. V, s. 548.

¹⁵²² el-Bakara 2/144.

¹⁵²³ el-Bakara 2/149.

¹⁵²⁴ Süleyman Uludağ, "Gaflet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1993, C. XIII, s. 283.

Zâhirî ulemânın çoğunluğuna göre kişinin bazen eğlencelere dalmasına yol açan gaflet durumu günah olarak görülmemiştir. Mutasavvıfların tehlikeli gördükleri gaflet, kişiyi Allah'a kulluk etmekten alıkoyan gaflettir.

b. Kalp Temalı Zıt Anlamlıları

ba. A'mâ (الاعمى)

"A'mâ" kelimesi sözlükte, "görme yeteneğini yitirmiş kimse" anlamında gelmektedir. Mecaz olarak "basîret melekesine sahip olmayan, hakikati göremeyen, düşüncesiz" manalarını ifade etmektedir.¹⁵²⁵

Mukâtil b. Süleymân "a'mâ" kavramını üç manada ele almıştır:

(1) Gönül gözünün körlüğü anlamındadır. Buna ¹⁵²⁶ "أَفَأَنْتَ تَهْدِي الْعُمَىٰ وَلَوْ كَانُوا لَا يُبْصِرُونَ" âyeti örnek olarak verilebilir.

(2) Beden gözünün körlüğü anlamındadır. Buna ¹⁵²⁷ "أَنْ جَاءَهُ الْأَعْمَىٰ" âyeti buna örnek olarak verilebilir.

(3) Huccetten yana kör anlamındadır. Buna ¹⁵²⁸ "وَمَنْ أَعْرَضَ عَن ذِكْرِي فَإِنَّ لَهُ مَعِيشَةً ضَنْكًا وَنَحْشُرُهُ" "يَوْمَ الْقِيَامَةِ أَعْمَىٰ" ¹⁵²⁸ âyeti örnek olarak verilebilir.

"A'mâ" kavramı Kur'ân'da, otuz üç yerde geçmektedir. Bu kavram, 13 yerde müfred (أعمى), 10 yerde cemi' (عَمِيْنٌ, عُمِي, عَمُونَ), 2 yerde masdar (العمى) olarak geçmektedir. 8 yerde ise fiil kalıbında geçtiği görülmektedir. Bu âyetlerde genel olarak manevi körlüğü, basîretsizliği, hidayetten yoksunluğu ifade etmiştir. Hakikati görmek istemeyenler, peygamberlerin davetine karşı inatçı olanlar, inkâr ve sapkınlık içinde olanlar kör olarak nitelendirilmiştir.

Âyetlerde inkâr, münâfıklık, hased gibi sebeplerle gönül gözü körleşenlerle ilgili "körler"¹⁵²⁹, "kalpleri olup da bununla idrak edemeyenler"¹⁵³⁰, "bakar körler"¹⁵³¹ benzeri

¹⁵²⁵ İbn Manzûr, a.g.e., C. XI, s. 263, 264.

¹⁵²⁶ Yûnus 10/43; "(Gerçeği) göremiyorlarsa körleri sen mi doğru yola iletceksin?"

¹⁵²⁷ el-Abese 80/2; "Kendisine o a'mâ (gözleri görmeyen kişi) geldi diye."

¹⁵²⁸ Tâhâ 20/124; "Kim de beni anmaktan yüz çevirirse şüphesiz onun sıkıntılı bir hayatı olacak ve biz onu, kıyamet günü kör olarak haşredeceğiz."

¹⁵²⁹ el-Bakara 2/18.

¹⁵³⁰ el-A'râf 71/179.

¹⁵³¹ el-A'râf 71/197.

ifadeler kullanılmıştır. İnananlar, peygamberin davete kulak verenler basîretli; inkârcılar ise kör sayılmıştır.¹⁵³²

Peygamberimizin sözlerinde "a'mâ" kelimesi genellikle körlerle ilgili hükümlerden bahsedilirken kullanılmıştır. Örneğin bir hadiste, gözlerini kaybedenlerin buna sabretmeleri durumunda mükâfatlandırılacakları zikredilmiştir. Hadiste, gözlerini kaybetmiş kişilere kötü muamelede bulunanların da kınanacağı belirtilmiştir.¹⁵³³

Abese sûresinde, gözleri görmeyen kişilerin hakkına dikkat çekmek amacıyla Abdullah b. Mektûm isimli sahabiden "a'mâ" kelimesiyle söz edilmiştir. Fakat âyetlerde bu kavram genellikle "kalp gözünün körlüğü, düşünce yoksunluğu" manasıyla kullanılmıştır. Bunun kişiye ve topluma vereceği zararlar anlatılmıştır. Kur'ân, insanın idrak etme, kavrama yetisine hitap etmektedir. Onu daima bu yetisini doğru kullanmaya davet etmektedir. Âyetlerde bedendeki gözlerin görme yetisini kaybetmesi gibi, gönül gözünün de görme yetisini kaybedebilceği vurgulanmıştır. Gönül gözünün hakikati görme yetisini kaybetmesinin diğerinden daha çok tehlikeli olduğu belirtilmiştir.¹⁵³⁴ Bu durum, ¹⁵³⁵ "فَإِنَّهَا لَا تَعْمَى الْأَبْصَارَ وَلَكِنْ" "فَإِنَّهَا لَا تَعْمَى الْقُلُوبَ الَّتِي فِي الصُّدُورِ" âyetinde açıkça görülmektedir.

Âyetlerde, gerçekte kör olan kişilerin basîret yetisini yitiren, hakikati göremeyen kişiler olduğu ifade edilmiştir. Gönül gözü açık olup gerçekleri görebilen kişilerle, gerçeği göremeyen kişiler aynı değildir. Nitekim çoğu âyette gören ile görmeyenin bir olmayacağı vurgulanmıştır. Bu âyetlerden bazıları:

"وَمَا يَسْتَوِي الْأَعْمَى وَالْبَصِيرُ"

"Körle gören bir olmaz."¹⁵³⁶

"هَلْ يَسْتَوِي الْأَعْمَى وَالْبَصِيرُ"

"Kör ile gören hiçbir olur mu?"¹⁵³⁷

"أَفَمَنْ يَعْلَمُ أَنَّمَا أُنزِلَ إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ الْحَقُّ كَمَنْ هُوَ أَعْمَى"

"Rabbinden sana indirilenin hak olduğunu bilen kimse, (inkâr eden) kör kimse gibi olur mu?"¹⁵³⁸

¹⁵³² Uludağ, "Basîret", a.g.md., C. V, s. 103.

¹⁵³³ İbn Hanbel, a.g.e., C. I, s. 217, 309; C. III, s.144.

¹⁵³⁴ Ahmet Saim Kılavuz, "A'mâ", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, 1992, C. IV, s. 553.

¹⁵³⁵ el-Hacc 22/46; "Gerçek şu ki, gözler kör olmaz; lâkin göğüsler içindeki kalpler kör olur."

¹⁵³⁶ Fâtır 35/19.

¹⁵³⁷ el-En'âm 6/50.

Âyetlerde toplumların da sapmış, basîretsiz duruma gelebilecekleri belirtilmiştir. Körlüğün şahsî, toplumsal tarafları olan bir hastalık ve tehlike olduğu vurgulanmıştır. Nitekim ¹⁵³⁹ "إِنَّهُمْ كَانُوا قَوْمًا عَمِينَ" âyetinde bu duruma dikkat çekilmiştir.

bb. Dalâlet (الضلالة)

Dalâlet" (ضلالة) kavramı sözlükte, "kaybolmak, yanılmak, şaşırarak" olarak tarif edilmektedir. Bununla birlikte, farkında olarak ya da olmayarak doğru yoldan sapmayı ifade eder. Dalâlet akla, duyulara, hakikate zıt düşen düşünceleri benimsemektir. Amaca erişmeyi sağlayan yolu bulamamak, iyi neticeye erişirmeyen yola gitmektir. Genellikle "dini yoldan uzaklaşmak" manasında kullanılmıştır.¹⁵⁴⁰ İbn Manzûr dalâleti, "doğru yoldan ayrılmak, azmak, bir şeyi yitirmek, ölmek, helak olmak, hata etmek, gizlenmek, yolsuzluk" olarak tanımlamıştır. Dalâlet kavramı hidâyetin zıttıdır.¹⁵⁴¹

Râğîb el-İsfehânî, isteyerek ya da istemeyerek, az ya da fazla, sırât-ı müstakîm'den uzaklaştıran her çeşit sapmanın "dalâlet" olarak adlandırıldığını ifade etmiştir. İsfehânî, râzı olunan yolun zor ve meşakkatli olduğunu belirtir. Zira Hz. Muhammed'in "استقيموا ولن تحصوا" "İstikamet üzere olun, ama buna güç yetiremezsiniz"¹⁵⁴² hadisinden bu sonuca erişilebilir. "Dalâl" (ضلال) kavramı hata eden kimse hakkında da kullanılabilir.¹⁵⁴³

Mukâtil b. Süleymân dalâlet kelimesini sekiz vecihte ele almıştır:¹⁵⁴⁴

(1) Küfür manasındadır. Buna ¹⁵⁴⁵ "وَأَضَلَّاهُمْ" ifadesi örnek olarak verilebilir.

(2) Bir şeyden uzaklaştırmak manasındadır. Buna ¹⁵⁴⁶ "أَلْهَمْتُ طَائِفَةً مِنْهُمْ أَنْ يُضِلُّوكَ" âyeti örnek olarak verilebilir.

(3) Hüsrân, ziyân manasındadır. Buna ¹⁵⁴⁷ "وَمَا كَيْدُ الْكَافِرِينَ إِلَّا فِي ضَلَالٍ" âyeti örnek olarak verilebilir.

¹⁵³⁸ er-Ra'd 13/19.

¹⁵³⁹ el-A'râf 71/64; "Çünkü onlar kör kavimlerdi."

¹⁵⁴⁰ el-Cürânî, a.g.e., s. 478; et-Tehânevî, a.g.e., s. 683; Harman, Ömer Faruk, "Dalalet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1996, C. IX, s. 427.

¹⁵⁴¹ İbn Manzûr. a.g.e., C. XII, s. 544; Âsım Efendî, a.g.e., C. III, s. 261.

¹⁵⁴² İbn Hanbel, a.g.e., C. V, s. 280.

¹⁵⁴³ el-İsfehânî, a.g.e., s. 297, 298.

¹⁵⁴⁴ Mukâtil b. Süleymân, a.g.e., s. 351, 352.

¹⁵⁴⁵ en-Nisâ 4/119; "Onları mutlaka saptıracağım."

¹⁵⁴⁶ en-Nisâ 4/113; "Onlardan bir taife seni saptırmaya (Hak'tan uzaklaştırmaya) yeltenmişti."

¹⁵⁴⁷ Mü'min 40/25; "Kâfirlerin tuzağı elbete bir ziyan içindedir. "

(4) Bedbahtlık manasındadır. Buna ¹⁵⁴⁸ "بَلِ الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَةِ فِي الْعَذَابِ وَالضَّلَالِ الْبَعِيدِ" âyeti örnek olarak verilebilir.

(5) İbtâl, boşa gitmek manasındadır. Buna ¹⁵⁴⁹ "الَّذِينَ كَفَرُوا وَصَدُّوا عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ أَضَلَّ أَعْمَالَهُمْ" âyeti örnek olarak verilebilir.

(5) Hata, yanlışlık manasındadır. Buna ¹⁵⁵⁰ "يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمُ الْآيَاتِ الَّتِي كُنْتُمْ تَصِلُونَ" âyeti örnek olarak verilebilir.

(7) Cehâlet manasındadır. Buna ¹⁵⁵¹ "قَالَ فَعَلْتُهَا إِذَا وَأَنَا مِنَ الضَّالِّينَ" âyeti örnek olarak verilebilir.

(8) Unutmak manasındadır. Buna ¹⁵⁵² "أَنْ تَضِلَّ إِحْدَيْهُمَا فَتُذَكِّرَ إِحْدَاهُمَا الْأُخْرَى" âyeti örnek olarak verilebilir.

İbnu'l-Cevzî, "dalâlet" kavramının âyetlerde 10 manada kullanıldığını aktarmıştır. Bu manalar şunlardır: Doğru yoldan sapmak, sapıklığına hükmetmek, şakîlik, batıl olmak, zarar, hata, helak, unutma, cahillik, hidayetin zıddı.¹⁵⁵³

"Dalâlet" kelimesi Kur'ân'da türevleriyle beraber 218 yerde geçmektedir. Bu âyetlerde genellikle hidâyetin zıttı şeklinde geldiği, inkârı içine alan sapıklık manasını ifade ettiği görülmektedir.¹⁵⁵⁴ Âyetlerde hak yolun haricinde kalan şeylerin tümü dalâlet sayılmıştır. Ayrıca uzak, açık, büyük dalâlet türlerinden bahsedilmiştir. Buna şu âyetler örnek olarak verilebilir:

"أُولَئِكَ فِي ضَلَالٍ بَعِيدٍ"

"Onlar (haktan) uzak bir sapıklık içindedirler."¹⁵⁵⁵

"وَإِنْ كَانُوا مِنْ قَبْلُ لَفِي ضَلَالٍ مُبِينٍ"

"Daha önce onlar apaçık bir sapıklık içindeydiler."¹⁵⁵⁶

"إِنْ أَنْتُمْ إِلَّا فِي ضَلَالٍ كَبِيرٍ"

"Siz ancak büyük bir sapıklık içindesiniz."¹⁵⁵⁷

¹⁵⁴⁸ Sebe 34/8; "Hayır, âhirete îmân etmeyenler azâb ve uzak bir dalâl (bir bedbahtlık) içindedirler."

¹⁵⁴⁹ Muhammed 47/1; "İnkâr edenlerin ve Allah yolundan alıkoyanların işlerini Allah boşa çıkarmıştır."

¹⁵⁵⁰ en-Nisâ 4/176; "Dalâlete (hataya) düşmeyiniz diye Allah size bildiriyor."

¹⁵⁵¹ eş-Şuarâ 26/20; "Dedi ki: Ben, o işi o anda sonunun ne olacağını bilmeyerek yaptım."

¹⁵⁵² el-Bakara 2/282; "O ikisinden biri dalâlete düşerse, (şehadet edeceği hususu unutursa) diğeri hatırlatsın."

¹⁵⁵³ İbnu'l-Cevzî, a.g.e., s. 406-409; Mehmet Bulut, *Hidâyet-Dalâlet ve İnsanın Sorumluluğu*, D .E. Ü İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı IX, İzmir, 1995, s. 231.

¹⁵⁵⁴ Abdülbâkî, a.g.e., s. 437.

¹⁵⁵⁵ İbrâhîm 14/3.

¹⁵⁵⁶ Âl-i İmrân 3/164.

Kur'an'da, Allah'ı, melekleri, kitapları, peygamberleri inkâr etmek¹⁵⁵⁸, Allah'a şirk koşturmak¹⁵⁵⁹, peygamberin davetine uymamak ve onunla dalga geçmek¹⁵⁶⁰, kıyâmet vuku bulacağından şüphe etmek¹⁵⁶¹, âhirete inanmamak¹⁵⁶², hüküm verirken hevâyâya hevese uymak¹⁵⁶³, Allah'ın rahmetinden ümit kesmek¹⁵⁶⁴, akli duyuları kullanmamak¹⁵⁶⁵ dalâlet olarak ifade edilmiştir.¹⁵⁶⁶

Âyetlerde "dalâlet" kavramının, hakikati idrak etme kabiliyeti olan "basiret" kavramının zıttını ifade ettiği anlaşılmaktadır. Buna şu âyetler örnek olarak verilebilir:

"وَمَنْ كَانَ فِي هَذِهِ أَعْمَىٰ فَهُوَ فِي الْآخِرَةِ أَعْمَىٰ وَأَضَلُّ سَبِيلًا"

"Bu dünyada kör olan kimse ahirette de kördür; üstelik iyice yolunu şaşırmıştır."¹⁵⁶⁷

"وَمَا أَنْتَ بِهَادِي الْعُمَىٰ عَنْ ضَلَالَتِهِمْ"

"Sen körleri sapıklıklarından çevirip doğru yola getiremezsin."¹⁵⁶⁸

Allah insana iyiyi kötüyü temyiz etme, hakikati görme yani basiret kabiliyetini vermiştir. Ayrıca doğru yola yönlendiren peygamberler göndermiştir. Dolayısıyla âyetlerde geçen ¹⁵⁶⁹ "إِنَّ اللَّهَ يُضِلُّ مَنْ يَشَاءُ" ifadesinin, bu kabiliyetlere sahip olduğu ve kendisine uyarıcı geldiği halde inkâr yolunu seçenler, hakikati görmek istemeyenler için kullanıldığı anlaşılmaktadır. Nitekim ¹⁵⁷⁰ "فَمَنْ شَاءَ فَلْيُؤْمِنْ وَمَنْ شَاءَ فَلْيُكْفُرْ" buyruğu bunu destekler niteliktedir. Sonuç olarak Cenâb-ı Hakk'ın insana doğru yolu bulabilmesi için akıl, idrak kabiliyeti bahsettiği, bu kabiliyetleri amacına uygun kullanıp hakikati gönül gözüyle görenlerin kurtuluşa erecekleri ifade edilebilir.

¹⁵⁵⁷ el-Mülk 67/9.

¹⁵⁵⁸ en-Nisâ 4/136.

¹⁵⁵⁹ en-Nisâ 4/116, Lokmân 31/11.

¹⁵⁶⁰ Furkân 25 /41-42, el-Ahkâf 46/32.

¹⁵⁶¹ eş-Şûrâ 42/18.

¹⁵⁶² Sebe 34/8.

¹⁵⁶³ el-En'âm 6/56, Sâd 38/26.

¹⁵⁶⁴ ez-Zümer 39/53.

¹⁵⁶⁵ el-A'râf 71/179.

¹⁵⁶⁶ Cihat Tunç, "Dalâlet (Kur'an ve Sünnet'e göre)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1996, C. IX, s. 428.

¹⁵⁶⁷ el-İsrâ 17/72.

¹⁵⁶⁸ en-Neml 27/81.

¹⁵⁶⁹ er-Ra'd 13/27; "Şüphesiz Allah dilediğini saptırır."

¹⁵⁷⁰ el-Kehf 18/29; "Dileyen iman etsin, dileyen inkar etsin."

bc. Zulüm (الظلم)

"Zulüm" kavramı sözlükte, "bir şeyi ona ait olmayan yere koymak" manasına gelir. İstılahta "hududu aşma, doğru yoldan sapma, zorbalık, diğer insanların hakkını çiğneme" manalarını ifade etmektedir. Adalet zulüm kavramının zıttıdır. Adaletsiz uygulamalar da zulüm kavramının içine girer.¹⁵⁷¹ Zulüm, zararı yok etme veya insanlara yararlı olma maksadı bulunmayan, neticesinde zarar görülen davranıştır.¹⁵⁷²

İbn Fâris'e göre "zulüm" kavramının iki kök anlamı vardır. Birinci anlamı, nurun zıttı olmasıdır. İkinci anlamı, eşyayı kendi yerinden farklı yere koymaktır.¹⁵⁷³ İkinci anlamda dalcilerin hepsinin görüşü müşterektir.¹⁵⁷⁴ Rağıb el-İsfehânî bunun, eşyayı azaltmak, çoğaltmak veya eşyanın zamanını, yerini değiştirmekle olduğunu belirtmiştir. Bu manaya Arap dilinden misâller verir. Mesela süt, vakti haricinde içildiğinde "ظلمتُ السقء" ifadesi söylenir. İçilen süt için "ظلم" ifadesi kullanılır. "ظلمتُ الارض" ifadesini de örnek verir. Bu, "yeri kazdım" anlamına gelir. Kazılacak yer orası olmadığı için bu ifade söylenmiştir. Kazılan yer için "مظلومة" ifadesi, çıkarılan toprak için "ظلم" ifadesi kullanılır. İsfehânî ister az ister fazla olsun, hududu aşmaya "zulüm" (ظلم) dendiğini belirtmiştir.¹⁵⁷⁵

Bazı âlimler "zulüm" kavramını üç kısımda ele almışlardır:¹⁵⁷⁶

1. İnsan ile Cenâb-ı Hak arasındaki zulüm. Bu zulmün en büyüğü küfür, şirk, nifaktır. Nitekim ¹⁵⁷⁷ "إِنَّ الشِّرْكَ لَظُلْمٌ عَظِيمٌ" âyetinde şirkin en büyük zulüm olduğuna dikkat çekilmiştir. ¹⁵⁷⁸ "أَلَا لَعْنَةُ اللَّهِ عَلَى الظَّالِمِينَ" âyetinde de şirk kastedilmiştir.

2. İnsan ile öteki insanlar arasındaki zulüm. Bu manadaki zulme şu âyetler örnek olarak verilebilir: ¹⁵⁷⁹ "فَمَنْ عَفَا وَأَصْلَحَ فَأَجْرُهُ عَلَى اللَّهِ إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الظَّالِمِينَ" Bu âyette insanlar, birbirlerine karşı affedici olmaya ve aralarında barışı sağlamaya teşvik edilmiştir. "إِنَّمَا السَّبِيلُ"

¹⁵⁷¹ Mustafa Çağrırcı, "Zulüm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2013, C. XLIV, s. 507.

¹⁵⁷² et-Tehânevî, a.g.e., C. II, s. 1152, 1153.

¹⁵⁷³ İbn Fâris, a.g.e., C. III, s. 468, 469.

¹⁵⁷⁴ İbn Dureyd, a.g.e., C. III, s. 124; İbn Manzûr, a.g.e., C. VII, s. 373; ez-Zebîdî, a.g.e., C. VIII, s. 383.

¹⁵⁷⁵ el-İsfehânî, a.g.e., s. 658.

¹⁵⁷⁶ el-İsfehânî, a.g.e., s. 659,660.

¹⁵⁷⁷ Lokmân 31/13; "Şirk, elbette büyük bir zulümdür."

¹⁵⁷⁸ Hûd 11/18; "Bilin ki, Allah'ın lâneti zalimlerin üzerindedir!"

¹⁵⁷⁹ eş-Şûrâ 42/40; "Kim bağışlar ve barışı sağlarsa, onun mükâfatı Allah'a aittir. Doğrusu O, zâlimleri sevmez."

1580 Bu âyette ise insanlara zulmedenlerin, yeryüzünde taşkınlık yapanların cezalandırılacağı bildirilmiştir.

3. İnsan ile nefsi arasındaki zulüm. Bu manaya örnek olarak verilebilecek âyetler şunlardır: "فَمِنْهُمْ ظَالِمٌ لِنَفْسِهِ" (Onlardan kendilerine zulmedenler var.)¹⁵⁸¹, "قَالَتْ رَبِّ إِنِّي ظَلَمْتُ نَفْسِي" (Dedi ki: Rabbim! Ben gerçekten kendime zulmetmişim.)¹⁵⁸²

"Zulüm" kavramı Kur'an'da 269 yerde geçmektedir. Bu kavram âyetlerde genellikle küfür, şirk, Cenâb-ı Hakk'ın emirlerine karşı gelme, kötülük yapma, insanî ilişkilerde adaletsiz davranma manalarına gelmektedir. Cenâb-ı Hakk'ın, kullarına zulmetmeyeceği; insanların kendi yaptığı amellerden dolayı cezalandırılacaklarına dikkat çekilmiştir. Ayrıca kâfirlerin ve günaha girenlerin kendilerine zulmetmiş oldukları vurgulanmıştır.¹⁵⁸³

"Zulüm" ve "cehâlet" kavramları mana olarak birbiriyle ilişkilidir. Âyetlerde zulüm kavramı inançta, ahlâkta iyiliği ve doğruluğu terk etmeyi vurgular biçimde gelmiştir. Bu âyetlerde Cahiliye devrindeki yanlış inanışlara, davranışlara itiraz etme amacı taşımaktadır. Bu sebeple âyetlerde zulüm kavramıyla şirk, küfür, hududu aşma gibi hususlar kastedilmiştir. Buna aşağıdaki âyetler örnek olarak verilebilir:

"وَمَنْ يَتَعَدَّ حُدُودَ اللَّهِ فَأُولَٰئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ"

"Kim Allah'ın sınırlarını aşarsa işte onlar zalimlerdir."¹⁵⁸⁴

"وَلَا تَقْرَبُوا هَذِهِ الشَّجَرَةَ فَتَكُونُوا مِنَ الظَّالِمِينَ"

"Şu ağaca yaklaşmayın! Sonra zalimlerden olursunuz."¹⁵⁸⁵

"وَمَنْ يَتَعَدَّ حُدُودَ اللَّهِ فَقَدْ ظَلَمَ نَفْسَهُ"

"Kim Allah'ın sınırlarını aşarsa, şüphesiz kendine zulmetmiş olur."¹⁵⁸⁶

"الَّذِينَ آمَنُوا وَلَمْ يَلْبِسُوا إِيمَانَهُمْ بِظُلْمٍ أُولَٰئِكَ لَهُمُ الْأَمْنُ وَهُمْ مُهْتَدُونَ"

¹⁵⁸⁰ eş-Şûrâ 42/42; "Ancak insanlara zulmedenlere ve yeryüzünde haksız yere taşkınlık edenlere ceza vardır".

¹⁵⁸¹ Fâtır 35/32.

¹⁵⁸² en-Neml 27/44.

¹⁵⁸³ Abdülbâkî, a.g.e., s. 14; Çağrııcı, a.g.md., C. XLIV, s. 507.

¹⁵⁸⁴ el-Bakara 2/229.

¹⁵⁸⁵ el-A'râf 7/19.

¹⁵⁸⁶ et-Talâk 65/1.

"İnanıp da imanlarına herhangi bir haksızlık bulaştırmayanlar var ya, işte güven onlarıdır."¹⁵⁸⁷ Bu âyette geçen zulüm kavramının şirk koşturmak manasında olduğu beyan edilmiştir.¹⁵⁸⁸ Âyetlerde şirk, zulüm olarak ifade edilmiştir. Bunun nedeni, Cenâb-ı Hak'tan başkasına tapan kişinin doğru yoldan ayrılmasıdır. Ayrıca kulluğu Cenâb-ı Hakk'a değil, değersiz bir varlığa karşı yapmasıdır.¹⁵⁸⁹

Eşyayı yerli yerine koymama manasından hareketle zulmün, hikmete aykırı davranmak olduğu söylenebilir. Bu, insana verilen aklı, idrak yetisini amacına uygun kullanmamayı da ifade eder. İnsan kendisine verilen idrak etme, hakikati görme kabiliyetini gereği gibi kullanamazsa gönül gözü körelir ve hakikati kavrayamaz hale gelir. Bu kişiler kendilerine zulmetmiş olurlar. Dolayısıyla zulüm kavramı ile basîret kavramı dolaylı olarak zıt anlamlıdır.

bd. Nifâk (النفاق)

"Nifâk" kelimesi "n.f.k." (نفق) fiilinin masdarıdır. Sözlükte "nifâk" kelimesine verilen anlamlar iki noktada toplanmaktadır. Birincisi, tarla faresinin yuvasına girmesiyle ilgilidir. Fare yuvasının biri üzeri açık, diğeri üzeri örtülü iki deliği bulunur. Üzeri örtülü, gizli olan yuvaya "nâfika" (نافقة) denir. Fare üzeri açık olan delikte tehlike gördüğünde gizli delikten kaçabilmektedir. Nifâk özelliğine sahip kimsenin hali bu mananın ifade ettiği duruma benzemektedir. Zira nifâk özelliğine sahip kimse de fare gibi kaçacak yol bulur.¹⁵⁹⁰ İkincisi, çıkışı olan geçit anlamı üzerinde yoğunlaşmıştır. Nifâk kavramının, geçit anlamındaki "nefak" (نفق) kavramından geldiği ileri sürülmüştür. El-İsfehânî, ¹⁵⁹¹"فَإِنْ اسْتَطَعْتَ أَنْ تَبْنَعَ فِي الْأَرْضِ" âyetinin bu anlamı desteklediğini söylemiştir. "Nâfika" ile "nefak" kavramları arasında benzerlikler vardır. Nitekim iki kavram da gizlilik, kapalılık manasına sahiptir.¹⁵⁹²

"Münâfik" kavramı "nifâk"tan türemiş bir terimdir. Bu kavram, inanmamasına rağmen kendisini müslüman gösteren kişiyi ifade eder. Kavramın, "tarla faresinin yuvası için hazırladığı birden fazla çıkış noktasının birinden girip diğerinden çıkması" şeklindeki kök anlamından yola çıkılarak münâfik, "dinin bir kapısından girip diğerinden kaçan çifte

¹⁵⁸⁷ el-En'âm 6/82.

¹⁵⁸⁸ İbn Kesîr, a.g.e., C. II, s. 153.

¹⁵⁸⁹ er-Râzî, C. XXV, s. 146; el-Âlûsî, a.g.e., C. XXI, s. 85.

¹⁵⁹⁰ İbnü'l-Esîr, a.g.e., C. V, s. 98; İbn Manzûr, a.g.e., C. X, s. 359; ez-Zebîdî, a.g.e., C. VII, s. 12, 79.

¹⁵⁹¹ el-En'âm 6/35; "Eğer yapabilirsen yer altında bir delik ara."

¹⁵⁹² el-İsfehânî, a.g.e., s. 766.

şahsiyetli kimse" olarak tarif edilmiştir.¹⁵⁹³ Münâfık, Allah'ı inkâr ettiğini gizleyen, kendini inaniyor gibi gösteren kişidir.¹⁵⁹⁴ Kurtubî, münâfığın köstebeğe, tarla faresine benzetildiği manaya katılmaktadır. Nitekim münâfık, köstebeğe benzer şekilde maksadını, niyetini gizlemektedir.¹⁵⁹⁵

"Nifâk" kelimesi ve müştâkları Kur'ân'da yaklaşık olarak 38 yerde geçmektedir. "Münâfıkûn" isimli bir sûre bulunmaktadır. Kur'ân'da genel olarak münâfıkların inanç durumlarından, psikolojik hallerinden, ahlâkî yoksunluklarından bahsedilmiştir. Münâfıkların Hz. Muhammed'e karşı davranışları detaylı olarak izah edilmiştir. Münâfığın peygambere, İslâma, müslümanlara karşı nefretini ve düşmanlığını gizleyen kişi olduğu vurgulanır.

Münâfığın alâmetlerini belirten hadisler de mevcuttur. Peygamberimiz münâfığın alâmetlerini "yalan söylemek, sözünde durmamak, emanete ihanet etmek" olarak ifade etmiştir.¹⁵⁹⁶ Başka bir hadisinde münâfıkların haksızlığa sapma özelliklerinin de olduğu belirtilmiştir.¹⁵⁹⁷ Diğer bir rivâyete göre kötü söz, gereksiz yere konuşmak da münâfıklığın işaretidir.¹⁵⁹⁸ Bu tarz hadislerde geçen "nifâk" kelimesi inançtaki bozukluğa delâlet etmektedir. Birtakım ulema nifâk kavramını itikâdî, amelî olarak iki kısımda ele almıştır. İbn Hacer'e göre rivâyetlerde yer alan nifâk kelimesi amelî alana dikkat çekmektedir. Kurtubî de aynı görüştedir.¹⁵⁹⁹

Âyetlerde münâfık kavramı iki çeşit insan hakkında kullanılmıştır. Biricisi; hâlis münâfıklardır. Bu kişiler inanmamalarına rağmen "inandık" derler.¹⁶⁰⁰ Dolayısıyla içlerinde imandan bir parça dahî bulunmamaktadır. Diğer grup, imanla inkâr arasında kalıp inkâra daha yakın olanlardır. Bu hususu aşağıdaki âyetler ortaya koymaktadır:

"إِنَّ الْمُنَافِقِينَ يُخَادِعُونَ اللَّهَ وَهُوَ خَادِعُهُمْ وَإِذَا قَامُوا إِلَى الصَّلَاةِ قَامُوا كُسَالِي"

¹⁵⁹³ el-İsfehânî, a.g.e., s. 766; Hülya Alper, "Münâfık", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1993, C. IX, s. 565.

¹⁵⁹⁴ İbn Kesîr, a.g.e., C. I, s. 47.

¹⁵⁹⁵ el-Kurtubî, a.g.e., C. I, s. 195.

¹⁵⁹⁶ el-Buhârî, "İmân", 24; Müslim, "İmân", 107-108.

¹⁵⁹⁷ el-Buhârî, "İmân", 24; "Mezâlim", 17.

¹⁵⁹⁸ et-Tirmizî, "Birr", 80; İbn Hanbel, a.g.e., C. V, s. 269.

¹⁵⁹⁹ el-Kurtubî, a.g.e., C. IV, s. 113.

¹⁶⁰⁰ el-Bakara 2/8; "İnsanlardan bazıları da vardır ki inanmadıkları halde 'Allah'a ve âhîret gününe inandık' derler."

"Münâfiklar Allah'a oyun etmeye kalkışıyorlar. Hâlbuki Allah onların oyunlarını kendi başlarına çevirmektedir. Onlar namaza kalktıklarında üşenerek kalkarlar."¹⁶⁰¹

"الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَآزْتَابَتْ قُلُوبُهُمْ فَهُمْ فِي رَبِّهِمْ يَتَرَدَّدُونَ"

"Allah'a ve âhîret gününe iman etmeyenler ve şüpheye kapılmış olanlardır; onlar şüpheleri içinde bocalayıp dururlar."¹⁶⁰² Âyette münâfikların durumundan bahsedilmiştir.

"إِذْ يَقُولُ الْمُنَافِقُونَ وَالَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ غَرَّ هَؤُلَاءِ دِينُهُمْ"

"Münâfiklarla kalplerinde hastalık bulunanlar, (sizin için), 'Bunları, dinleri aldatmış' diyorlardı."¹⁶⁰³

Münâfığın inkârını gizleyen, kalbindekini dışa vurmuyan, içi dışı bir olmayan kimse olduğu anlaşılmaktadır. İnkâra devam edildiğinde, hakikat bile bile görülmek istenmediğinde kalpler katılaştır; gerçeği göremez ve idrak edemez hale gelir. Artık bu kişiler, gören gözlere sahip olmalarına rağmen kör hükmünde olurlar. Zira gözleri görse bile kalp gözleri görmemektedir.

be. Küfr (الكفر)

"Küfr" kelimesi sözlükte, "örtmek, gizlemek, elde edilen menfaatleri örtmek, bunlara karşı nankörlük etmek" gibi anlamları taşımaktadır.¹⁶⁰⁴ İstilahta, Allah'a, peygambere inanmamayı ifade eder.¹⁶⁰⁵ Küfür içerisinde olan, fitrî kabiliyetini köreltip örten kişi için "kâfir" (كافر) ifadesi kullanılır. Gece için de "كافر" kelimesi kullanılır. Bunun sebebi, gecenin kişileri örtme vasfına sahip olmasıdır. Çiftçiye de tohumu toprağa ekip gizlediği için "كافر" denir. "İnkâr" kelimesi de küfür manasında kullanılmaktadır. Bu kelime de "reddetmek, onaylamamak" anlamına gelir. İnkâr eden kişiye "mükir" (مُكِر) denir.¹⁶⁰⁶

"Küfrân" (كفران) kelimesi, nimeti inkâr hakkında kullanılır. "Küfr" (كفر) ise Allah'ı, peygamberi, dini inkâr hakkında kullanılır. Ayrıca "küfür" (كفر) kelimesinin "fısk" (فسق) kelimesinden daha kapsamlı olduğu aktarılmıştır. Allah'ı inkâr eden, O'nun hükümlerini

¹⁶⁰¹ en-Nisâ 4/142.

¹⁶⁰² et-Tevbe 9/45.

¹⁶⁰³ el-Enfâl 8/49.

¹⁶⁰⁴ el-Cevherî, a.g.e., s. 916; İbn Manzûr, a.g.e., C. XII, s. 118, 124.

¹⁶⁰⁵ et-Teftâzânî, a.g.e., s. 189.

¹⁶⁰⁶ el-İsfehânî, a.g.e., s. 435, 438.

çiğnemiş olur. Nitekim ¹⁶⁰⁷ "وَمَنْ كَفَرَ بَعْدَ ذَلِكَ فَأُولَٰئِكَ هُمُ الْفَٰسِقُونَ" âyetinde buna işaret edilmiştir. Bu âyette "كَفَرَ" ifadesiyle "hakkı gizlemek" kastedilmiştir. Bundan dolayı o kişi fâsık, yani şeriatın hükümlerini çiğnemiş sayılmıştır. "كفور" kelimesi, nankörlükte ileri giden manasına gelir.¹⁶⁰⁸ "ذَٰلِكَ جَزَآئِنَا لَهُمْ بِمَا كَفَرُوا وَهَلْ نُجَازِي إِلَّا الْكَٰفِرَ" âyeti bu manaya örnek olarak verilebilir. "كُفْرٌ" kelimesi bazen uzaklaşmak manasında kullanılır. Nitekim ¹⁶⁰⁹ "إِنِّي كَفَرْتُ بِمَا أَشْرَكْتُمُونِ مِنْ قَبْلَ" âyetinde bu manada gelmiştir. "تَكْفِيرٌ" kelimesi de bir şeyi îfâ edilmemiş gibi örtmeyi ifade eder. "كافور" ise ağaçların meyveden evvel oluşan, meyveyi örten çiçeği manasındadır. Bu kelime koku anlamını da taşır. Nitekim ¹⁶¹⁰ "إِنَّ الْأَبْرَارَ يَشْرَبُونَ مِنْ كَأْسٍ كَانَ مِزَاجُهَا كَافُورًا" âyetinde bu manada kullanıldığı görülmektedir.¹⁶¹¹

Ayetlerde "küfür" kelimesi ile türevleri 522 kez yer almaktadır.¹⁶¹² Kur'ân'da ortak koşmak (اشْرَكَ), yalanlamak (تَكْذِيبٌ) da küfür anlamında kullanılmıştır. Haddi aşmak (طُعْيَانٌ), haksızlık yapmak (ظُلْمٌ), günah işlemek (إِثْمٌ) ifadeleriyle de küfür ve inkârcılar kastedilmiştir.¹⁶¹³

"Küfür" kavramı Kur'ân'da genellikle, "inanmamak" manasıyla imanın zıttını ifade eder. "Nankörlük etmek" manasında da kullanılmıştır. Bazı âyetlerde "örtmek, kapatmak" manasında gelmiştir. Bu kavramın kullanıldığı âyetler genel olarak ehl-i kitapla, müşriklerle, zalimlerle, münâfiklarla ilgilidir. Küfür kavramının yer aldığı bazı âyetler:

"إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا سَوَاءٌ عَلَيْهِمْ ءَأَنذَرْتَهُمْ أَمْ لَمْ تُنذِرْهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ"

"Şüphesiz kâfir olanları uyarsan da uyarmasan da onlar için birdir; iman etmezler."¹⁶¹⁴

"كَيْفَ تَكْفُرُونَ بِاللَّهِ وَكُنْتُمْ أَمْوَاتًا فَأَحْيَاكُمْ"

"Siz cansız iken size can veren Allah'ı nasıl inkâr edersiniz."¹⁶¹⁵

"فَلَعَنَهُ اللَّهُ عَلَى الْكَٰفِرِينَ"

¹⁶⁰⁷ en-Nûr 24/55; "Kim bundan sonra inkâr ederse, onlar fasıkların ta kendileridir."

¹⁶⁰⁸ Sebe 34/17; "Nankörlük ettikleri için onları böyle cezalandırdık. Biz nankör olandan başkasını cezalandırmayız."

¹⁶⁰⁹ İbrâhîm 14/22; "Kuşkusuz daha önce ben, beni (Allah'a) ortak koşmanızdan teberi ediyorum."

¹⁶¹⁰ el-İnsân 76/5; "İyiler ise, kâfir katılmış bir kadehten (cennet şarabı) içerler."

¹⁶¹¹ el-İsfehâni, a.g.e., s. 435-438.

¹⁶¹² Abdülbâkî, a.g.e., s. 709.

¹⁶¹³ Mustafa Sinanoğlu, "Küfür", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2002, C. XXVI, s. 533-536.

¹⁶¹⁴ el-Bakara 2/6.

¹⁶¹⁵ el-Bakara 2/28.

"İşte Allah'ın laneti inkârcıların üzerindedir."¹⁶¹⁶

"وَمَنْ يَكْفُرْ بِآيَاتِ اللَّهِ فَإِنَّ اللَّهَ سَرِيعُ الْحِسَابِ"

"Allah'ın âyetlerini inkâr edenler bilmelidirler ki Allah'ın hesabı çok çabuktur."¹⁶¹⁷

Küfür kavramı imanın zıttıdır. İman, kalbin tasdik etmesine bağlıdır. İmanın kalple ilgili olduğuna ¹⁶¹⁸ "فَالَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَةِ قُلُوبُهُمْ مُنْكَرَةٌ" ¹⁶¹⁹ , "فَالَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَةِ قُلُوبُهُمْ مُنْكَرَةٌ" ¹⁶¹⁸ âyetleri işaret etmektedir. Bundan yola çıkılarak küfür, kalbin temel itikâdî hususları onaylamaması olarak ifade edilmiştir.¹⁶²⁰ Bazı âyetlerde Allah'ın kâfirlerin kalbini mühürlediği belirtilmiştir. Nitekim ¹⁶²¹ "كَذَلِكَ يَطْبَعُ اللَّهُ عَلَى قُلُوبِ الْكَافِرِينَ" âyetinde bu hususa dikkat çekilmiştir. ¹⁶²² "وَاللَّهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الْكَافِرِينَ" âyetinde de Allah'ın kâfir kavimleri hidâyete erdirmeyeceği vurgulanmıştır. Âyetlerde küfür, inkâr sebebiyle kalpleri körleşen kişiler kör olarak nitelendirilmiştir. Örneğin ¹⁶²³ "وَلَهُمْ أَعْيُنٌ لَا يُبْصِرُونَ بِهَا" âyetinde inkârcıların gözleri olsa bile gerçeği göremeyecekleri belirtilmiştir. Dolayısıyla küfür kavramının dolaylı olarak basîretin zıttı olduğu söylenebilir. Zira Allah'ı inkâr edenlerin kalp gözü körleşir, hakikati göremez ve hidâyete erişemez hale gelirler.

¹⁶¹⁶ el-Bakara 2/89.

¹⁶¹⁷ Âl-i İmrân 3/19.

¹⁶¹⁸ en-Nahl 16/22; "Âhirete inanmayanlara gelince, işte onların kalpleri inkârcıdır."

¹⁶¹⁹ el-Hucûrât 49/14; "Henüz iman gönüllerinize yerleşmediğine göre, boyun eğdik diyin."

¹⁶²⁰ el-Mâturîdî, a.g.e., s. 601-611; en-Nesefî, a.g.e., s. 808; et-Teftâzânî, a.g.e., C. V, s. 224-225.

¹⁶²¹ el-A'râf 7/101; "İşte kâfirlerin kalplerini Allah böyle mühürler."

¹⁶²² et-Tevbe 9/37; "Allah kâfirler topluluğunu hidayete erdirmez."

¹⁶²³ el-A'râf 71/179; "Gözleri vardır ama onlarla göremezler."

SONUÇ

İnsanoğlu hayatı boyunca hem maddi hem manevî olaylarla kuşatılmıştır. Bu olayların sadece akılla izah edilemeyeceğini düşünen insanlar, bilimsel manada çözüme kavuşturamadıkları problemleri çeşitli yöntemlerle yanıtlamaya gayret etmişlerdir. Bu nedenle hem maddî hem de manevî olanla ilişki kurmaya, eşyanın hakikatini anlamaya çalışmışlardır. Eşyanın hakikatini anlama gayreti ve bundan doğan sorulara insanlık tarihi süresince pek çok cevaplar üretilmiş, gerek felsefî gerek bilimsel gerekse de dini inanışlar ile bu cevaplar temellendirilmeye çalışılmıştır. Şüphesiz bu sorulara verilen cevaplar içerisinde ilâhî vahiy ve peygamber kaynaklı olanlar her zaman daha fazla rağbet görmüştür. Bu vahiyler içerisinde de en sonuncusu, kendi içerisinde en ahenklisi, çelişki ve şüphelere en kapalı ve akıl ile kalp bütünlüğü içerisinde insanlığa şifa ve hidâyet sunabileni hiç şüphesiz ki Kur'ân-ı Kerîm'dir.

Her yönüyle mucize olan Kur'ân'ın kendine hâs bir üslûbu vardır. Kur'ân birbirine uzak ya da yakın, zıt ya da anlamdaş birçok kavramı bünyesinde barındırmaktadır. Bu kavramların Kur'ân bütünlüğü içerisinde doğru anlaşılması önem arz etmektedir. Bu noktada Kur'ân'a dair yapılan kavramsal çalışmaların önemli bir yere sahip olduğunu söylemek mümkündür. Zira bu tür çalışmaların temel amacı, Kur'ân'a ait bir kavramı, O'nun genel çerçevesi içerisinde, derinlemesine incelemek ve o kavramla anlatılmak istenen hususu insan aklına yaklaştırmaktır. İşte "Kur'ân'da Basîret kavramı" adlı çalışmamız, bu amaca hizmet yolunda ortaya konulmuş bir gayretin ürünüdür.

"Basiret" kavramını detaylıca incelediğimiz bu çalışmayı iki ana bölüme ayırdık. İlk bölümde genel olarak basîret kavramını sözlük ve terim anlamları ile açıkladık. Ayrıca Din Bilimleri ve Temel İslam Bilimleri alanlarında kavramın tahlilini yaptık. İkinci bölümde ise "Kur'ân'da Basîret kavramı"nı ele aldık. Kavramı Kur'ân da geçtiği şekilde lafız ve mana yönüyle tanımladık. Son olarak Kur'ân da basîret kavramını, öznesine, nesnesine ve yüklemine göre tahlil ettik. Bu kısımda özellikle basîret kavramı ile eş ve zıt anlamlı olan kavramlara önem verdik. Çünkü bir kavramın tam anlaşılabilmesi için önemli bir parametre onun ile yakın veya zıt anlamlı kavramların karşılaştırılarak anlamının en doğru şekilde tespit edilebilmesidir. Söz konusu kavramları gerek kadîm Arapça lügatlardan sözlük anlamını vererek gerekse de ıstılahtaki karşılıkları ile tafsilatlı işledikten sonra basîret ile olan ilişkisine yer verdik.

"Basîret" (بصيرة) kelimesinin kökü olan "B.S.R." (بصر) maddesinin fiili sözlükte "görmek, bilmek, sezme, görme duyusu ve göz, şahit, delil, ibret, anlayış, fetanet" anlamlarına gelmektedir. Istilâhî olarak "*kutsiyet nuruyla aydınlanmış kalbin hakikatleri görme kabiliyeti*" anlamına gelir. Bedendeki göz eşyanın suretini görür; kalp de eşyanın hakikatini, iç yüzünü görür. Filozoflar bunu "el-Âkiletü'n-Nazariyye" olarak isimlendirmiştir. Kalbin kutsiyet ışığıyla nurlanıp Allah'ın yol göstermesiyle örtüsünün kalkmasını "el-Kuvvetü'l-Kudsiye" olarak isimlendirmişlerdir. Tasavvuf âlimleri bu güçleri "kalp gözü" olarak ifade etmişlerdir. "Basîret" kalbin nuru olarak görülmektedir. Kalp bu nur vesilesiyle gerçeği görmektedir. O halde "basîret", bir işin derûnî boyutuna vâkıf olabilmek, hakikatini kavrayabilmektir.

"Basîret", Allah'ın basar sıfatının insandaki tecellisidir. Bu tecelliye erişemeyenlerin gözlerinde perde bulunur; bu nedenle hakikati göremezler. İşte Kur'ân da "âyetler"i, kulların dînî hakikatleri görmelerini sağlamak amacıyla "بصائر" (besâir) olarak isimlendirmiştir. Âyetler kâfirleri, münafıklıkları inançsızlıkları sebebiyle "a'mâ", "kalpleri bulunduğu halde onunla kavrayamayanlar"; müminleri "basîret sahipleri" olarak tavsif etmiştir.

Kur'ân-ı Kerîm'de "B.S.R." (بصر) maddesi türevleriyle birlikte 44'ü Mekkî, 18'i Medenî olmak üzere toplam 62 sûrede, 139 âyette ve 148 kez geçmektedir. Âyetlerde "açık hucdet, beyan, ibret, şâhid, kalp gözü" manalarına gelen "basîret" kavramının tekil olarak iki, çoğul olarak beş yerde geçtiği görülmektedir. Bu kavramın "أَدْعُو إِلَى اللَّهِ عَلَىٰ بَصِيرَةٍ" (Ben bilgiye dayanarak Allah'a çağırıyorum) âyetinde "bilgi, tahkik" manasında; "بَلِّغِ الْإِنْسَانَ عَلَىٰ" "نَفْسِهِ بِصِيرَةٍ" (Doğrusu insan kendine karşı hüccettir) âyetinde "şahit, hucdet, burhan" manasında kullanıldığı görülmektedir. Ayrıca gerçeği keşfetme, doğruyu bulma, iyiliği kötülükten ayırma kabiliyeti anlamlarında kullanılması da dikkat çekmektedir.

"Basîret"le aynı kökten türemiş olan "basîr" (بصير) kelimesi âyetlerde 51 defa geçmektedir. Bu âyetlerin 41'inde Allah'ın sıfatı olarak kullanılmıştır. Bazı âyetlerde hakikati gören kişinin basîr, göremeyen kişinin a'mâ olduğuna işaret edilerek basîr ile a'mânın eşit olamayacağı vurgulanmıştır. Basîr (بصير), Allah'ın isimlerinden olup, "görmeye konu olan her şeyi tümüyle kavrayıp gören" manasına gelir. İnsanda bu kavrayışın meydana gelmesi bazı şartlara bağlıdır. Fakat Allah için bu şartlar söz konusu değildir. Nitekim O, her şeyi bir vasıtaya ihtiyaç duymadan görür ve bilir.

"Basîret" in görme hissinin üzerinde rûhî bir yeti olduğunu belirten hadisler bulunmaktadır. Bir hadiste Hz. Muhammed (s.a.v.), "Ruh bedenden ayrıldığında görme gücü de (basar) onunla birlikte gider" buyurmuştur. Ebû Hureyre'den nakledilen bir hadis benzer anlamı destekler niteliktedir. Hz. Muhammed (s.a.v.) 'in kalplerin uyanıklığına dair hadisleri de bulunmaktadır. Bu hadislerden, "basîret" yetisinin peygamberlerdeki yansımasının yüksek seviyede olduğu anlaşılmaktadır. Zira peygamberlerin görmüş olduğu sâdik rüyalar "basîret" yetisinin bir neticesidir.

Yaratıcı, peygamberler dışında diğer insanlara da manevî gerçekleri idrak edebilecekleri bir "basîret" bahşetmiştir. Fakat Allah'a inanmayanların bunu kullanmadığı anlaşılmaktadır. "قَدْ جَاءَكُمْ بَصَائِرُ مِنْ رَبِّكُمْ فَمَنْ أَبْصَرَ فَلِنَفْسِهِ وَمَنْ عَمِيَ فَعَلَيْهَا" (Doğrusu size Rabbiniz tarafından basîretler geldi. Artık kim kalp gözünü kullanarak iman ederse kendi lehinedir. Kim de bunu kullanmazsa kendi aleyhinedir) âyetinde görüldüğü üzere "basîret", Hakk'a iman ve itaat vasıtasıyla gelişen bir yetidir. Bu yeti duyularla ilişkili olan idrake mukabil, yaratıcı kudretten doğan idraktır. Diğer bir ifadeyle idrakin yüceliğe erişmiş biçimidir. Âyetlerde, derûni âlemin inceliklerini duyular ötesi idrakle kavrayabileceğimiz vurgulanır. Öyleyse "basîret" in duyuların ötesinde bir idrak olduğu söylenebilir. Eşyanın hakikatinin anlaşılması bu idrakle mümkün olur.

KAYNAKÇA

KUR'ÂN-I KERÎM

- ABDULBÂKÎ, Muhammed Fuâd b. Sâlih el-Mısrî, *el-Mu'cem el-Mufehres li Elfâzi'l Kur'ân el-Kerîm*, Mısır: Matbaatü'ş-Şa'b, 1364/1945.
- ADAM, Bâki, "İnsan Zihninin Ortak Doğası ve Din", Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 24, Sayı 1, 2014, s. 205-206.
- AHATLI, Erdinç, "Şakk-ı Sadr", *TDV İslam Ansiklopedisi*, I-XLIV, İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2010, C.XXXVIII, s. 309.
- AHMED RIZÂ, (v. 1373/1953), *Mu'cemu Metni'l-Luğa*, I-V, Beyrût: Dâru Mektebeti'l-Hayât, 1958/1377.
- AKARSU, Bedia, *Felsefi Terimler Sözlüğü*, İstanbul: İnkılap Yayınları, 1998.
- ALPER, Hülya, "Münafık", *TDV İslam Ansiklopedisi*, I-XLIV, İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2006, C. XXXI, s. 565.
- el-ÂLÛSÎ, Ebû'l-Fadl Şihâbüddîn es-Seyyid Mahmûd, *Rûhu'l-Me'ânî fi Tefsîri'l-Kur'âni'l Azîm ve's-Seb'i'l-Mesânî*, (v. 1270/1854), I-XXX, 2.b., Beyrût: Dâru İhyâi't Turâsi' Arabî, 1417.
- APAYDIN, Halil, *Din Psikolojisi Terimler Sözlüğü*, Samsun: Bilimkent Yayınları, 2016.
- APAYDIN, Yunus, "Gaflet", *TDV İslam Ansiklopedisi*, I-XLIV, İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 1996, C. XIII, s. 284.
- ....., "Mütevâtir", *TDV İslam Ansiklopedisi*, I-XLIV, İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2006, C.XXXII, s. 208.
- ARIKDAL, Ergün, *Metapsişik Terimler Sözlüğü*, İstanbul: Ruh ve Madde Yayınları, 1971.
- ARKONAÇ, Sibel Ayşen, *Psikoloji Zihin Süreçleri Bilimi*, İstanbul: Alfa Basım Yayınları.
- ARSLAN, Hasan, *Din Psikolojisi Açısından İnsanda Yaratıcı Düşünce*, Dinî Araştırmalar Dergisi, Mayıs-Ağustos, 2009.
- ÂSİM EFENDÎ, Ebu'l-Kemâl Ahmed (v. 1235/1819), *el-Ukyânûsu'l-Basît fi Tercemeti'l-Kâmûsi'l-Muhît*, I-III, İstanbul: Âsitane Yayınevi, ts.
- el-ASKERÎ, Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdillâh b. Sehl, (v. 400/1009), *el-Furûku'l-Luğaviyye*, (thk. Muhammed İbrâhîm Selîm), Kâhire: Dâru'l İlmî ve's Sekâfe, 1418/1997.

- ATEŞ, Süleyman, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, İstanbul: Yeni Ufuk Neşriyat, 1988.
- AYDIN, Mehmet, "Hıristiyanlık" (Hıristiyan İnançları), *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 1998, C. XVII, s. 345.
- ....., *Din Felsefesi*, Ankara: Selçuk Yayınları, 1992.
- ATAR, Fahrettin, "Tedbîr", *TDV İslam Ansiklopedisi*, I-XLIV, İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2011, C. XL, s. 258.
- ATTÂR, Ebû Hâmid Ferîdüddîn Muhammed b. Ebî Bekr İbrâhîm en-Nîsâbûrî (v. 618/1221), *Tezkiretü'l-Evliyâ*, (çev. Süleyman Uludağ), Bursa: İlim ve Kültür Yayınları, 1984.
- el-BAĞDÂDÎ, Ebû Mansûr Abdulkâdir b. Tâhir b. Muhammed, (v. 429/1037), *Usûlü'd-Dîn*, Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1981.
- el-BÂKILLÂNÎ, Tayyîb b. Muhammed el-Basrî, (v. 403/1013), *et-Temhîd fi'r-Red ale'l-Mülhideti'l-Muattıla*, (thk. İmâdüddîn Ahmed Haydar), Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfiyye, 1947.
- BARDAKOĞLU, Ali, vd., *İslamî Kavramlar*, Ankara: Sema Yazar Gençlik Vakfı, 1997.
- BAŞ, Erdoğan - İNCİ, Salih, *Ana Hatlarıyla Yahudilik Hristiyanlık ve İslam*, İstanbul: Erkam yayınları, 2003.
- el-BEĞAVÎ, Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ', (v. 516/1122), *Meâlimu't-Tenzîl*, I-IV, (thk. Hâlid Abdurrahmân Mervân Süvâr), Beyrût: Dâru'l Ma'rife, 1992.
- BEYAZÎZÂDE, Ahmed Efendî, (v. 1098/1687) *İşârâtü'l Merâm min İbârâti'l-İmâm*, (thk. Yûsuf Abdurrezzâk), Kâhire, y.y., 1949.
- el-BEYDÂVÎ, Nâsırüddîn Ebû'l-Hayr Abdullâh b. Ömer b. Muhammed eş-Şîrâzî eş-Şâfiî, (v. 685/1286), *Envârü't-Tenzîl ve Esrâru't Te'vîl*, I-II, Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.
- el-BEYHAKÎ, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî b. Mûsâ, (v. 458/1066), *el-Esmâ ve's-Sifât*, Cidde: Memleketü'l Arabiyyetü's-Suudiyye, 1413.
- BİLGİN, Nuri, *Sosyal Psikoloji Sözlüğü*, İstanbul, Bağlam Yayınları, 2003.
- BİLMEN, Ömer Nasûhî, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmûsu*, I-VIII, İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1988.
- BOLAY, Süleyman Hayri, "Akıl", *TDV İslam Ansiklopedisi*, I-XLIV, İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 1989, C. II, s. 238-242.
- ....., "Akıl-ı Selîm", *TDV İslam Ansiklopedisi*, I-XLIV, İstanbul: TDV

- İslam Araştırmaları Merkezi, 1989, C. II, s. 275.
- ....., *Felsefi Doktrinler ve Terimler Sözlüğü*, Ankara: Akçağ Yayınları, 1996.
- eL-BUHÂRÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî, (v. 256/870), *el-Câmi'u's-Sahîh*, I-XXIII, İstanbul: el-Mektebetü'l İslâmiyye, 1979.
- ....., *Sahîh-i Buhârî ve Tercemesi*, (çev. Mehmed Sofuoğlu), I-XVI, İstanbul: Ötüken Yayınları, 1989.
- BULUT, Mehmet, *Hidâyet-Dalâlet ve İnsanın Sorumluluğu*, D.E.Ü İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı IX, İzmir 1995, s. 231.
- eL-BURSEVÎ, İsmâîl Hakkı, (v. 1137/1725), *Rûhu'l-Beyân*, I-X, İstanbul: Dersââdet, 1330.
- CANAN, Mehmet Zeki, *Ansiklopedik Din ve İnanç Sözlüğü*, İstanbul: Fatih Gençlik Vakfı Matbaa İşletmesi, 1983.
- CEBECİOĞLU, Ethem, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Ankara: Rehber Yayınları, 1997.
- eL-CEVHERÎ, Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd, (v. 398/1007), *Tâcu'l-Luğa ve Sihâhu'l-Arabiyye*, I-VI, 2.b., Beyrût: Dâru'l-İlmi li'l-Melâyin, 1979.
- CEVİZCİ, Ahmet, *Paradigma Felsefe Sözlüğü*, İstanbul: Paradigma Sözlüğü, 2000.
- CİLACI, Osman, *Dinler ve İnançlar Terminolojisi*, İstanbul: Damla Yayınevi, 2001.
- eL-CÎLÎ, Kutubbûdîn Abdulkerîm b. İbrâhîm, (v. 832/1428), *İnsân-ı Kâmil*, (çev. Abdürrahîm Ayyıldız), İstanbul: Ulu Çınar Yayınları, 1972.
- eL-CÛRCÂNÎ, Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyîd eş-Şerîf el-Hanefî (v. 816/1413), *et-Ta'rifât*, (thk. Muhammed Abdurrahmân), Beyrût: Dâru'n-Nefâis, 1424/2003.
- eL-CÛVEYNÎ, İmâmû'l-Harameyn Abdulmelik b. Abdilâh b. Yûsuf, (v. 478/1085), *Kitâbu'l-İrşâd ilâ Kavâdi'l-Edilleti fi Usûli'l-İtikâd*, Mısır: Mektebetü'l-Hancı, 1950.
- ÇAĞRICI, Mustafa, "Cehâlet", *TDV İslam Ansiklopedisi*, I-XLIV, İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 1993, C. VII, s. 218-219.
- ....., "Zann", *TDV İslam Ansiklopedisi*, I-XLIV, İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2013, C. XLIV, s. 120.
- ....., "Zulüm", *TDV İslam Ansiklopedisi*, I-XLIV, İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2013, C. XLIV, s. 507-509.
- ÇELEBÎ, İlyas, "Kâhin" (Kelamda), *TDV İslam Ansiklopedisi*, I-XLIV, İstanbul:

- TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2001, C. XXIV, s. 171.
- ÇELİK, Ali, *İslâm'ın Kabul veya Reddettiği Halk İnançları*, İstanbul: Beyan yayınları, 1995
- ÇELİK, Yusuf, *İsmâîl Hakkı Bursevî'de Basîret Anlayışı*, Ankara: Fecr Yayınları, 2012.
- DEMİR, Osman, "Yakin", *TDV İslam Ansiklopedisi*, I-XLIV, İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2013, C.XLIII , s. 272.
- DEMİR, Ömer, Acar Mustafa, *Sosyal Bilimler Sözlüğü*, Ankara: Vadi Yayınları, 1977.
- DEMİRCİ, Kürşad, "Hinduizm", *TDV İslam Ansiklopedisi*, I-XLIV, İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 1998, C. XVIII, s. 114
- ....., "Şintoizm", *TDV İslam Ansiklopedisi*, I-XLIV, İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2010, C. XXXIX, s. 177, 178.
- DEMİRTAŞ, Hasan, Güneş Hasan, *Eğitim Yönetimi ve Denetimi Sözlüğü*, Ankara: Anı Yayıncılık, 2002.
- ed-DIHLEVÎ, Ebû Abdilazîz Kutbüddîn Şâh Veliyyullâh Ahmed b. Abdirrahîm, (v. 1176/1762), *Huccet'ullâhi'l-Bâliğa*, I-II, Kâhire: Dârû'l-Kütübi'l-Hadise, t.y.
- DURUSOY, Ali, "Vehim", *TDV İslam Ansiklopedisi*, I-XLIV, İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2012, C. XLII, s. 615.
- EBÛ DÂVÛD, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el- Ezdî (v. 275/889), *Sünenü Ebî Dâvûd*, I-V, Beyrût: Dâru'l-Hadîs, 1388/1969.
- ....., *Sünenü Ebî Dâvûd*, (çev. Necati Yeniçel, Hüseyin Kayapınar, Necat Akdeniz), I-IX, İstanbul: Şamil Yayınevi, 1988.
- EBU HAYYÂN, Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelûsî (v. 745/1344), *el-Bahru'l-Muhît*, I-VIII, 3.bs., Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1983.
- EBÛ'S-SU'ÛD, Muhammed b. Muhammed Muhyiddîn el-İmâdî (v. 982/1574), *İrşâdü'l-Akli's-Selîm ilâ Mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm: Tefsîru Ebû's-Su'ûd*, I-IX, Beyrût: Dârû İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, t.y.
- ELİADE, Mircea, *Şamanizm*, (çev. İsmet Birkan), Ankara: İmge Kitabevi, 1999.
- ER, İzzet, "Din Sosyolojisi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, I-XLIV, İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 1994, C. IX, s. 345.
- ERDEM, Hüseyin, *Problematik Olarak Din-Felsefe Münâsebeti*, Konya: Yeni Zamanlar Yayınları, 1997.

- ERDOĞAN, Mehmet, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri*, İstanbul: Ensar Yayınları, 4.bs., 2005.
- EROĞLU, Ayşe, "*Henri Bergson'da Bilinç-Sezgi İlişkisi*", Isparta: SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, Aralık 2012, Sayı: 27, s. 92.
- ESED, Muhammed, *Kur'ân Kavramları*, (çev. Ömer Aydın, Ertuğrul Özalp), İstanbul: İşaret Yayınları, 2016.
- ....., *Kur'an Mesajı*, (çev. Cahit Koçtak, Ahmet Ertürk), İstanbul: İşaret Yayınları, 1996.
- eI-EŞ'ARÎ, Ebu'l-Hasen Alî b. İsmâîl b. Ebî Bîşr İshâk el-Basrî (v. 324/936), *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, (thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd), Kâhire: Mektebetü'n-Nehdâti'l-Mısriyye, 1969.
- eI-EZHERÎ, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed (v. 370/980), *Tehzîbu'l-Luğa*, I-XV, (thk. Rıyâd Zekî Kâsım), Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, 1422/2001.
- eI-FERÂHÎDÎ, Ebû Abdurrahmân Halîl b. Ahmed b. Amr, (v. 175/791), *Kitâbu'l-Ayn: Müratteben alâ Hurûfi'l-Mu'cem*, I-IV, 1.bs, (thk. Abdülhamîd Hindâvî), Beyrût: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1424/2003.
- eI-FÎRÛZÂBÂDÎ, Ebû't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed, (v. 817/1415), *el- Kâmûsü'l-Muhît*, I-IV, (thk. Muhammed Alî en-Neccâr), Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1426/2005.
- ....., *Besâiru Zevi't-Temyîz fî Letâifi'l-Kitâbi'l-Azîz*, I-VI, Mektebetü'l-İlmiyye, Beyrût, ts.
- FOULQUIE, Paul, *Pedagoji Sözlüğü*, (çev. Cenap Karakaya), İstanbul: Sosyal Yayınlar, 1994.
- GÖRMEZ, Mehmet, *Sünnet ve Hadisin Anlaşılmasında Metodoloji Sorunu*, Ankara: TDV Yayınları, 1997.
- GÖZÜTOK, Şakir, *Tasavvufî Eğitimde Bilginin Elde Edilmesi*, Tasavvuf ve İlmi Araştırmalar Dergisi, Ankara, Sayı 6, 2001, s. 92.
- GÜÇ, Ahmet, "Konfüçyüsçülük", *TDV İslam Ansiklopedisi*, I-XLIV, İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2002, C. XXVI, s. 167.
- GÜMÜŞHÂNEVÎ, Ahmed Ziyaeddîn (v. 1442/1893), *Câmiü'l-Usûl et-Turuku's-Sufiyye*, (thk. Edîb Nasreddîn), Beyrût: Müessesetü'l-İntişâri'l-Arabi, t.y.
- GÜNDÜZ, Şinasi, "Sâbiilik", *TDV İslam Ansiklopedisi*, I-XLIV, İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2008, C. XXV, s. 342.
- GÜNGÖR, Harun "Şamanizm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1996, C. IX, s. 325-326

- GÜRKAN, Salime Leyla, "Nazar", *TDV İslam Ansiklopedisi*, I-XLIV, İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2006, C. XXXII, s. 443.
- el-ĞAZZÂLÎ, Ebû Hâmid Muhammed b. Ahmed, (v. 505/1111), *Mizânu'l-Amel*, (thk. Süleyman el-Bevvâb), Beyrût: Dâru'l-Hikme, 1406/1986.
- ....., *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, I-IV, (çev. Ahmed Serdaroğlu), 3. bs, İstanbul: Bedir Yayınevi, 1974
- ....., *el-İktisad fi'l-İ'tikâd*, (çev. Kemal Işık), Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1971.
- ....., *el-Munkizü mine'd Dalâl Şerhi ve Tasavvufî İncelemeler*, (çev. Salih Uçan), İstanbul: Kayhan Yayınları, 1990.
- ....., *Me'âricü'l-Kuds fi Medârici Ma'rifeti'n-Nefs*, Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1988.
- HAKÎM TİRMİZÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Hasen, (v. 320/932), *Hatmü'l-Evliyâ*, (thk.Osmân İsmâîl Yahyâ), Beyrût: Ma'hedü'l-Âdâbi's-Şarkıyye, 1965.
- ....., *Kalbin Anlamı*, (çev. Ekrem Demirli), İstanbul: Hayy Kitap, 2009.
- HAMİDULLAH Muhammed, *Kur'ân-ı Kerîm Tarihi*, (çev. Mehmet Sait Mutlu), İstanbul: Yağmur Yayınevi, 1965.
- HANÇERLİOĞLU, Orhan, *Toplumbilim Sözlüğü*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1996.
- ....., *Felsefe Sözlüğü*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1982.
- HARMAN, Ömer Faruk, "Dalâlet", *TDV İslam Ansiklopedisi*, I-XLIV, İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 19963, C. VIII, s. 427.
- ....., "Yahudilik" (İnanç Esasları), *TDV İslam Ansiklopedisi*, I-XLIV, İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2013, C. XLIII, s. 204.
- ....., "Kâhin", *TDV İslam Ansiklopedisi*, I-XLIV, İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2001, C. XXIV, s. 116-117.
- HASANOV, Eldar, *Yahudilik'te Peygamberlik ve Peygamberler*, İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, Cilt: 3, Sayı: 4, 2014.
- el-HAYYÂT, Ebû'l-Hüseyn Abdurrahîm b. Muhammed b. Osmân, (v. 300/903), *el-İntisâr*, Beyrût: İdâretu Ma'hedi'l-Edebi's-Şarkıyye, 1957.
- el-HÂZİN, Ebû'l-Hasen Alâuddîn Alî b. Muhammed b. İbrâhîm el-Bağdâdî, (v. 741/1341), *Lübâbü't-Te'vîl fi Me'âni't-Tenzîl*, I-IV, (thk. Abdusselam Muhammed Alî Şâhîn), Beyrût: Dâru'l Kütübi'l İlmiyye, 1425/2004.
- HÖKELEKLİ, Hayati, "Fıtrat", *TDV İslam Ansiklopedisi*, I-XLIV, İstanbul: TDV İslam

- Araştırmaları Merkezi, 1996, C. XIII, s. 47.
- ....., "Sezgi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, I-XLIV, İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 1997, C. XV, s. 68-69.
- ....., "Duyu", *TDV İslam Ansiklopedisi*, I-XLIV, İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 1994, C. X, s. 8.
- ....., *Din Psikolojisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993.
- ....., *İslam Psikolojisi Yazıları*, İstanbul : Değerler Eğitim Merkezi, 2009.
- el-HUCVİRÎ, Ebû'l-Hasan Alî b. Osmân b. Alî, (v. 465/1072), *Keşfu'l-Mahcûb*, (çev. Süleyman Uludağ), İstanbul: Dergah Yayınları, 1982.
- İBN ABDİLBERR, Ebû Ömer Cemâleddin Yûsuf b. Abdillâh, (v. 463/1071), *et-Temhîd limâ fi'l-Muvatta mine'l-Meânî ve'l-Esânîd*, I-XXI, (thk. Saîd Ahmed A'rab), yy. , Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, 1982.
- İBNÜ'L ARABÎ, Ebû Abdillâh Muhyiddîn Muhammed b. Alî b. Muhammed, (v. 638/1240), *el-Futûhâtu'l-Mekkiyye*, (çev. Ekrem Demirli), İstanbul: Litera Yayıncılık, 2006.
- İBN ÂŞÛR, Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed et-Tûnusî (v. 1394/1973), *Tefsîru't-Tahrîr ve't-Tenvîr*, I-XXX, Tunus: Dâru't-Tunûsiyye, 1984.
- İBN ATİYYE, Ebû Muhammed Abdulhak b. Gâlib b. Abdirrahmân b. Gâlib el-Endelûsî, (v. 541/1147), *el-Muharreru'l-Vecîz fi Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*, I-V, (thk. Abdusselâm Abdüşşâfi Muhammed), Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1993.
- İBNU'L-CEVZÎ, Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî, (v. 597/1201), *Nüzhetü'l-A'yûni'n-Nevâzir fi İlmi'l-Vucûhi ve'n-Nezâir*, (thk. Muhammed Abdülkerîm Kâzım er-Râzî), Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1987.
- ....., *Zâdu'l Mesîr fi İlmi't-Tefsîr*, I-IX, Beyrût: el-Mektebü'l-İslâmî, 1987.
- İBN DUREYD, Ebû Bekr Muhammed b. Hasen el-Ezdî el-Basrî, (v. 321/933), *Cemheretu'l-Luğa*, I-III, Beyrût: Dâru'l İlm li'l-Melâyîn, 1987.
- İBNÜ'L-ESÎR, Mecdüddîn Ebi's-Seâdât el-Mübârek b. Muhammed el-Cezerî, (v. 606/1260), *en-Nihâye fi Ğarîbi'l Hadîsi ve'l Eser*, I-IV, Riyâd: Dâru İbnu'l-Cevzî, 2000.
- İBN FÂRİS, Ebû'l Hüseyin Ahmed b. Zekeriyâ, (v. 395/1004), *Mu'cemu Mekâyisi'l-Luğa*, I-VI, (thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn), Beyrut: Daru'l Fikr, 1979.

- ....., *Mücmelü'l-Luğa*, (thk. Züheyr Abdulmuhsîn Sultân), Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1984.
- İBN FÛREK, Ebû Bekr Muhammed b. Hasan, (v. 406/1015), *Şerhu'l-Âlim ve'l-Müte'allim*, (thk. Ahmed Abdurrahîm es-Sâyih), Kâhire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 2009.
- İBN HALDÛN, Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Hasen el-Hadramî el-Mağribî, *Şifâ'ü's-Sâ'il*, (v. 808/1406), (çev. Süleyman Uludağ), İstanbul: Dergah Yayınları, 1984.
- ....., *Mukaddime*, (çev. Süleyman Uludağ), İstanbul: Dergah Yayınları, 1983.
- İBN HANBEL, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Mervezî (v. 241/885), *el-Müsned*, I-VI, Beyrût: Darû'l-Beyrût, 1955.
- ....., *el-Müsned*, (çev. Rıfat Oral), I-III, Konya: Ensar Yayıncılık, 2003.
- İBN KAYYÎM, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb el-Cevziyye, (v. 751/1350), *et-Turûku'l-Hükmiyye fi's-Siyâseti's-Şer'iyye*, Kâhire: Matbaatü'l-Âdâb, 1317.
- ....., *Medâricu's Sâlikîn*, I-III, Kâhire: Dâru'l Hadîs, 1996.
- İBN KESÎR, Ebû'l-Fidâ İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn (v. 774/1373), *Tefsîru'l Kur'âni'l Azîm*, I-VIII, 2.b., (thk. Sâmi b. Muhammed es-Selâme), Riyâd: Dâr Tayyibe, 1999.
- İBN KUTEYBE, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî (v. 276/889), *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân*, (thk. Seyyîd Ahmed Sakr), Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1978, s. 529.
- İBN MANZÛR, Ebû'l-Fadl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî er-Rüveyfî (v. 711/1311), *Lisânu'l-Arab*, I-XV, Beyrût: Dâru Sâdr, t.y.
- İBN MEYMÛN, Ebû İmrân Maimonides Mûsâ, *Delâletü'l-Hâirîn* (v. 601/1204), Kâhire: Mektebetü's Sekâfeti'd-Dîniyye, t.y.
- İBN RÛŞD, Ebû'l Velîd Muhammed b. Ahmed b. el-Kurtûbî, (v. 595/1198), *Faslu'l-Makâl: Felsefe Din İlişkileri*, (çev. Süleyman Uludağ), İstanbul: Dergah Yayınları, 1985.
- İBN SÎDE, Ebû'l Hüseyin Alî b. İsmâîl, (v. 458/1066), *el-Muhkem ve'l Muhît'ul A'zâm*, I-XI, (thk. Abdulhamid Hendavî), Dâru'l Kitâbi'l İlmiyye, Beyrût, 2000.
- İBN SÎNÂ, Ebû Alî el-Hüseyin b. Abdillâh b. Alî, (v. 428/1037), *el-İşârât ve't-Tenbîhât*, (çev. Süleyman Dünya), I-IV, Kâhire: Dâru'l-Maârif, 1960.
- İBN TEYMÎYYE, Ebû'l-Abbâs Takiyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecciddîn el-Harrânî

(v. 728/1328), *Der'u Teârudi'l-Akl ve'n-Nakl*, (thk. Muhammed Reşâd Sâlim), Beyrût: Dârü'l-Künûzi'l-Edebiyye, 1979.

- İBRÂHÎM HAKKI, Erzurûmî, (v. 1194/1780), *Marifetnâme*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1310.
- İKBÂL, Muhammed, (v. 1357/1938), *İslâm'da Din Tefekkürün Yeniden Teşekkülü*, (çev. Sofi Huri), Çeltüt Matbaacılık, İstanbul, 1964.
- İSLÂMÎ BİLGİLER ANSİKLOPEDİSİ, İsmâîl Kara, vd., İstanbul: Dergah Yayınları, 1981.
- İNAN, Abdulkâdir, *Eski Türk Dini Tarihi*, Ankara: Kültür Bakanlığı, 1976.
- İSMÂÎL FENNÎ, Ertuğrul, (v. 1365/1946), *Lugatçe-i Felsefe*, (çev. Nejdert Ertuğ), İstanbul: Düşünce Yayıncılık, 2014.
- İZMİRLİ, İsmâîl Hakkı, (v. 1366/1346), *Yeni İlm-i Kelâm*, (çev. Sabri Hizmetli), Ankara: Umran Yayınları, 1981.
- KÂDÎ ABDÜLCEBBÂR, Ebû'l Hasan Abdülcebbâr b. Ahmed, (v. 415/1025), *Tenzihü'l-Kur'ân ani'l-Metâ'in*, (thk. Ahmed Abdurrahîm Seyyâh), Kâhire: Mektebetu'n-nâfize, 2006.
- ....., *el-Muğni fi Ebvâbi't-Tevhîd ve'l-Adl*, Kâhire: ed-Dârü'l-Mısriyye, 1963.
- KAFESOĞLU, İbrahim, *Eski Türk Dini*, Ankara: Kültür Bakanlığı, 1980..
- KAL'ACÎ, Muhammed Revvâs, *Fıkıh Lugatı*, (çev. Ayhan Ak), İstanbul: Ocak Yayıncılık, 2012.
- KARAMAN, Hayreddin, "Fıkıh", *TDV İslam Ansiklopedisi*, I-XLIV, İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 1996, C. XIII, s. 1-14.
- KÂSİMÎ, Cemâlüddîn Muhammed b. Muhammed Sa'îd Cemâlüddîn (v. 1332/1914), *Tefsîru'l-Kâsimî*, I-XVII, (thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî), Beyrût: Dârü'l-Fikr, 1978.
- el-KÂŞÂNÎ, Kemâlüddîn Abdürrezzâk b. Ebî'l-Ganâim Muhammed (v. 736/ 1335), *Istilâhâtü's-Sûfiyye*, (çev. Ekrem Demirci), İz Yayıncılık, İstanbul, 2004, s. 19.
- KAYA, Mahmut, *Kindi Felsefi Risaleler*, İstanbul: Klasik Yayınları, 3.bs., 2014.
- ....., "Felsefe", *TDV İslam Ansiklopedisi*, I-XLIV, İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 1995, C. XII, s. 311.
- el-KELÂBÂZÎ, Ebû Bekr Muhammed b. İshâk el-Buhârî, (v. 380/990), *Kitâbu't-Ta'arruf li Mezhebi Ehli't-Tasavvuf*, Kâhire: Mektebetu'l-Hâncî, 1994.
- KILAVUZ, Ahmet Saim, "A'mâ", *TDV İslam Ansiklopedisi*, I-XLIV, İstanbul: TDV

İslam Araştırmaları Merkezi, 1989, C. II, s. 553.

- KILIÇ, Ahmet Faruk, *Din Sosyolojisinde Dini Grup Tipolojileri*, Değerler Eğitimi Dergisi, Değerler Eğitimi Merkezi, 2007, Cilt 5, Sayı 13, s. 40.
- KİRPİTÇİ, Eyüp, "Din Eğitimi Açısından Baba-Oğul İlişkisi", Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2010, Sayı 30, s. 223-239.
- KUR'ÂN YOLU TEFSİRİ: *Kur'ân Yolu: Türkçe Meâl ve Tefsîr*, Hayrettin Karaman vd., I-V, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007.
- eI-KURTÛBÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Ensârî, (v. 671/1273), *el-Câmi' li-Ahkâmî'l-Kur'ân*, I-XX, (thk. Abdullâh b. Abdulmuhsîn et-Türkî), Beyrût: Müessesetu'r-Risâle, 1427/2006.
- eI-KUŞEYRÎ, Ebû'l-Kâsım Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdilmelik (v. 465/1072), *Letâifü'l-İşârât*, (thk. Abdüllatîf Hasen Abdurrahman), I-III, Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2000.
- ....., *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2001.
- KUTLUER, İlhan, "Düşünme", *TDV İslam Ansiklopedisi*, I-XLIV, İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 1994, C. X, s. 57.
- ....., "Hikmet", *TDV İslam Ansiklopedisi*, I-XLIV, İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 1998, C. XVII, s. 503.
- ....., "İlim", *TDV İslam Ansiklopedisi*, I-XLIV, İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2000, C. XXII, s. 109-114.
- KUTUB, Seyyid, (v. 1386/1966), *fî Zilâli'l-Kur'ân*, I-VI, Kâhire: Dâru's-Şurûk, 1992.
- KUZGUN, Şaban, "Hanîf", *TDV İslam Ansiklopedisi*, I-XLIV, İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 1997, C. XVI, s. 33.
- ....., *Dört İncil: Yazılması, Derlenmesi, Muhtevası, Farklılıkları, Çelişkileri*, Ankara: Ertem Matbaa, 1996.
- KÜÇÜKPARMAK, Aykut, *Gazzalî'nin Bilgi Sisteminde Hadsî Bilgi*, Muş: Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 2013, Cilt 1, sayı 2.
- eI-MÂTURÎDÎ, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed, (v. 333/944) *Kitabu't-Tevhîd*, (çev. Bekir Topaloğlu), İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2003.
- ....., *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, I-V, (thk. Fâtıma Yûsuf el-Heymî), Beyrût: Müessesetu'r-Risâle, 2004.
- ....., *Şerhü'l-Fıkhi'l-Ekber*, (çev. Adnan Bülent Baloğlu, Murat Memiş), 3.bs.,

İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2013.

- eI-MÂVERDÎ, Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî (v. 450/1058), *en-Nüket ve'l-Uyûn*, I-VI, Beyrût: Dâru'l Kutubi'l-İlmiyye, t.y.
- eI-MEKKÎ, Ebû Tâlib Muhammed b. Alî b. Atiyye, (v. 386/996), *Kûtu'l-Kulûb fî Muâmeleti'l-Mahbûb ve Vasfî Tarîki'l-Mürîd ilâ Makâmi't-Tevhîd*, Kâhire: Dâru't-Turâsi'l-Mekkiyye, 2001.
- eI-MERÂGÎ, Ebûl-Kâsım Alemülhüdâ Ali b. Hüseyñ Şerîf Murtezâ, (v. 436/1044), *Şerhu Cümeli'l-İlm ve'l-Amel*, (thk. Ya'kûb el-Ca'ferî), Kûm: Dâru'l-Üsve, 1414, s. 52.
- eI-MEVDÛDÎ, Ebu'l-A'lâ (v. 1399/1979), *Tefhîmu'l-Kur'ân (Kur'ân'ın Anlamı ve Tefsîri)*, (çev. Muhammed Hân Kayânî, v.d.), I-VII, 2.bs., İstanbul: İnsan Yayınları, 1996.
- eI-MUHÂSİBÎ, Ebû Abdillâh Hâris b. Esed, (v. 243/858), *Risâletü'l-Müsterşidîn*, (thk. Abdulfettâh Ebû Ğudde), Haleb: Mektebetü'l-Matbaati'l-İslâmiyye, 1964.
- MUKÂTİL B. SÛLEYMÂN, Ebû'l-Hasen b. Beşîr el-Belhî el-Ezdî (v. 150/767), *el-Vücûh ve'n-Nezâir fî'l Kur'âni'l Azîm*, 2.b., (thk. Hâtim Sâlih ed-Dâmin), Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1432.
- MÛSLİM, Ebû'l-Hüseyñ Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî (v. 261/875), *Sahîhu Müslim*, I-V, (thk. Muhammed Fu'âd Abdülbâkî), Beyrût: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1374/1955.
- ....., *Sahîh-i Müslim*, (çev. Ahmed Davudoğlu), I-XI, Sönmez Neşriyat, İstanbul, 1980.
- NECATÎ, Osman, *Kur'ân ve Psikoloji*, (çev. Hayati Aydın), Ankara: Fecr Yayınları, 1998.
- en-NESÂÎ, Ebû Abdirrahman Ahmed b. Şuayb (v. 303/915), *es-Sünen*, I-IV, Mustafâ el-Bâbî el-Halebî, Kâhire, 1964.
- ....., *Sünen-i Nesâi Tercemesi*, (çev. Abdullah Parlıyan), Konya: Konya Kitapçılık, 2005.
- en-NESEFÎ, Ebû'l-Berekât Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd, (v. 710/1310), *Medârikü't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl*, I-III, (thk. Yûsuf Alî Bedevî), Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001.
- en-NEYSÂBÛRÎ, Nizâmüddîn el-Hasen b. Muhammed b. Hüseyñ el-Kummî, (v. 1005/1597), *Ĝarâ'ibu'l-Kur'ân ve Reĝâ'ibu'l-Furkân*, I-VI, Beyrût: Dâru'l Kütübi'l İlmiyye, 1996.
- ORUÇ, Cemil, *"Din Eğitiminin Hedefleri"*, Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt 13, sayı 1, 2008, s. 261.

- ÖĞÜT, Sâlim, "Firâset (Fıkıh'ta)", *TDV İslam Ansiklopedisi*, I-XLIV, İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 1996, C. XXIII, s. 117, 118.
- ÖNCÜL, Remzi, *Eğitim ve Eğitim Bilimleri Sözlüğü*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı, 2000.
- ÖRNEK, Sedat Veyis, *İlkelerde Dinsel Temel Kavramlara Genel Bir Bakış*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Dergisi, C. 20, sayı 3-4, 257-258.
- ÖZGENÇ, Semahat, "*Musa b. Meymûn'un Nübüvvet (Vahiy) Anlayışı*", Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- ÖZTEN, Ersan, *Hıristiyan Kutsal Metinlerindeki Gayb Anlayışının Kelâm Açısından Değerlendirilmesi*, Iğdır: Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, III, Nisan, 2013.
- ÖZTÜRK, Yaşar Nûrî, *Kur'ân'ın Temel Kavramları*, I-II, 26.b., İstanbul: Yeni Boyut Yayınları, 2014.
- PAZARLI, Osman, *Din Psikolojisi*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1982.
- el-PEZDEVÎ, Ebû'l-Yüsr Muhammed b. Muhammed, (v. 493/1100), *Usûlu'd-Dîn*, (çev. Şerafeddin Gölcük), İstanbul: Kayıhan Yayınevi, 1980.
- er-RÂĞİB el-İSFEHÂNÎ, Hüseyin b. Muhammed, (v. 502/1108), *el-Müfredât fî Ğarîbi'l-Kur'ân*, Kâhire: Mektebetü'l-Mısriyye, 1970.
- ....., *Mutluluğun Kazanılması*, (çev. Lütüfi Doğan), İstanbul: Bahar Yayınları, 1983.
- er-RÂZÎ, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Mahmûd b. Ömer b. Hüseyin et-Tâberistânî, (v.606/1210), *Mefâtihu'l-Ğayb*, I-XXXII, Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1401/1981
- REŞİD RIZÂ, Muhammed, (v. 1354/1925), *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Hakîm: bi Tefsîri'l-Menâr*, I-XII, Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005.
- ....., *Muhammedî Vahiy*, (çev: Salih Özer), Ankara: Fecr Yayınları, 1991.
- SALİBA, Cemil, *el-Mu'cemü'l-Felsefî*, Beyrût: Dâru'l-Kitâbi'l-Lübnânî, 1982.
- SAYIM, Huzeyfe, "Sih Dini", *TDV İslam Ansiklopedisi*, I-XLIV, İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2009, C. XXXVII, s. 167.
- es-SEÂLİBÎ, Ebû Zeyd Abdurrahmân b. Muhammed b. Mahlûf, (v. 875/1470), *el-Cevâhirü'l-Hisân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, I-V, (thk. Alî Muavvid Âdil Abdulmevcûd), Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1418/1997.
- SELÇUK, Mualla, vd., *İslâmiyet-Hıristiyanlık Kavramları Sözlüğü*, I-II, Ankara:

Ankara Üniversitesi Yayınevi, t.y.

- es-SEMERKANDÎ, Ebû'l-Leys Nasr b. Ahmed b. İbrâhîm, (v. 373/983), *Bahru'l Ulûm*, I-III, (thk. Alî Muhammed Muavved, Âdil Ahmed Abdulmevcûd), Beyrût: Dâru'l Kütübî'l İlmiyye, 1413/1993.
- es-SEMÎN el-HALEBÎ, Ebû'l Abbâs Şihâbuddîn Ahmed b. Yûsuf (v. 756/1355), *Umdetu'l-Huffâz fî Tefsîri Eşrâfi'l-Elfâz*: Mu'cem Luğavî li Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm, I-IV, (thk. Muhammed et-Tuncî), Beyrût: İlmü'l-Kütüb, 1993.
- es-SERRÂC, Ebû Nasr Abdullah b. Alî et-Tûsî, (v. 378/988), *el-Lüma'*, (çev. Hasan Kamil), İstanbul: Altınoluk Yayınları, 2001.
- SEYYÎD, Hüseyin Nasr, *İslâm İdealler ve Gerçekler*, (çev. Ahmet Özel), İstanbul: İnsan Yayınları, 2008.
- SİNANOĞLU, Mustafa, "İlhâm" (Diğer Dinlerde İlhâm), *TDV İslam Ansiklopedisi*, I-XLIV, İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2000, C.XXII, s. 100.
- ....., "Kitâb-ı Mukaddes ve Kur'ân-ı Kerîm'de Nübüvvet", İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, 1995, s. 35.
- ....., "Küfür", *TDV İslam Ansiklopedisi*, I-XLIV, İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2002, C. XXVI, s. 533-536.
- SMART, Ninian, *"The Religious Experience of Mankind"*, (Tarih Öncesine Ait Dinlerle İlkel Dinler), (çev. Günay Tümer), Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1982, s. 321.
- SOYALAN, Mehmet Yaşar, *Elmalılı Tefsirinde Kur'ânî Terimler ve Deyimler*, İstanbul: Ağaç Yayınları, 2003.
- SÖNMEZ, Veysel, *"Türkiye'de Eğitimin Kalitesi ve Geleceği"*, 1986, Ankara, Eğitim Fakültesi Dergisi, sayı: 1, H.Ü. Eğitim Fakültesi Yayını, s. 18.
- SÖYLEMEZ, Mahfuz, *Cahiliyye Araçlarının Ulûhiyet Anlayışı*, Ankara: Ankara Okulu, 2015.
- SUNAR, Cavit, *Mistisizm Nedir*, İstanbul: Kılıç Kitabevi, 1979.
- es-SUYÛTÎ, Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Suyûtî (v. 911/1505), *ed-Dürü'l-Mensûr fî't-Tefsîr bi'l-Me'sûr*, I-VIII, Beyrût: Dâru'l Fikr, 2011.
- es-SÜHREVERDÎ, Ebû'l-Fütuh Şehâbeddîn Yahya, (v. 587/1191), *Hikmetü'l-İşrâk*, (thk. Seyid Hüseyin Nasr), Tahran: Ulûm-i İnsâni ve Mütâlaat-i Ferhengi, 2001.
- ŞAŞA, Mehmet, *Kelâm ve Tasavvuf Açısından Ma'rifetullâh*, Ankara: Nobel Yayıncılık, 2018.

- eş-ŞEHRİSTÂNÎ, Ebû'l-Feth Tâcuddîn Muhammed b. Abdulkerîm (v. 548/1153), *el-Milel ve'n-Nihal*, (çev. Mustafa Öz), İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005.
- eş-ŞEVKÂNÎ, Muhammed b. Alî b. Muhammed, (v. 1250/1854), *Fethu'l Kadîr el-Câmiu beyne Fenneyi'r-Rivâyeti ve'd-Dirâyeti min İlmi't-Tefsîr*, I-V, 4.b., Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, 1428/2007.
- et-TABÂTABÂÎ, Seyyîd Muhammed Hüseyin, (v. 1401/1981), *el-Mizân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, I-XXII, Beyrût: Müessesetu'l-Âlemi lil-Matbuât, 1417/1997.
- et-TABERÎ, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, (v. 310/923), *Câmi'u'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, I-XVI, (thk. Abdullah b. Abdilmuhsîn et-Türkî), Dâru'l-Âlimi'l-Kütüb, Riyâd, 2003.
- et-TABRESÎ, Ebû Alî el-Fadl b. el-Hasen (v. 548/1153), *Mecmau'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, I-VI, Beyrût: Dâru Mektebeti'l-Hayât, 1390.
- et-TAFTÂZÂNÎ, Sa'düddîn Mes'ûd b. Ömer (v. 793/1390), *Şerhu'l-Akâid*, (çev. Süleyman Uludağ), İstanbul: Dergâh Yayınları, İstanbul, 1991.
- TANBAĞ, Zeynel Abidin, *Cin Sihar Büyü*, İstanbul: Alioğlu Yayınevi, 2004.
- TANYU, Hikmet, "Ahd-i Cedîd", *TDV İslam Ansiklopedisi*, I-XLIV, İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 1998, C. I, s. 506.
- TARAKÇI, Muhammed, "*Eski Kültürlerde ve Doğu Dinlerinde Vahiy ve Peygamberlik*", Vahiy ve Peygamberlik, İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Kur'an Araştırmaları Merkezi Yayınları, s. 20-21.
- ....., *Hıristiyanlık'ta Vahiy Anlayışı*, Bursa: Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Cilt: 12, Sayı 2, 2003.
- ....., "Vahiy" (Diğer Dinlerde), *TDV İslam Ansiklopedisi*, I-XLIV, İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2012, C. XLII, s. 443.
- TAYLAN, Necip, "Bilgi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, I-XLIV, İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 1992, C.VI, s. 157-161.
- ....., *Gazzâlî'nin Düşünce Sisteminin Temelleri*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1994.
- ....., *İslâm Düşüncesinde Din Felsefeleri*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1994.
- et-TEHÂNEVÎ, Muhammed Alî b. Alî b. Muhammed el-Hanefî (v. 1158/1745), *Keşşâfu Istilâhâti'l Funûn ve'l Ulûm*, I-VI, (thk. Alî Dehrûc), Beyrût: Mektebet-u Lübnân, 1996.
- et-TİRMİZÎ, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ, (v. 279/892), *es-Sünen*, I-XXIII, Riyâd: Mektebetü't-Terbiyeti'l Arabiyyi li Düveli'l- Halîc, 1988.

- TOLSTOY, Lev Nikolayeviç, *Din Nedir*, (çev. Murat Çiftkaya), İstanbul: Furkan Yayınları, 1998.
- TOPALOĞLU, Bekir, "Basîr", *TDV İslam Ansiklopedisi*, I-XLIV, İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 1992, C.V, s. 102-103.
- ....., "Hayy", *TDV İslam Ansiklopedisi*, I-XLIV, İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 1997, C. XVI, s. 549.
- TOPALOĞLU, Bekir, ÇELEBİ İlyas, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, İSAM Yayınları, 2010.
- TOPBAŞ, Osman Nuri, *Emsalsiz Örnek Şahsiyet Hz. Muhammed Mustafa*, İstanbul: Erkam Yayınları, 2006.
- TOSHIHIKO, Izutsu, *Kur'ân'da Dînî ve Ahlâkî Kavramlar*, (çev. Selahattin Ayaz), İstanbul: Pınar Yayınları, 1991.
- ....., *İslâm Düşüncesinde İman Kavramı*, (çev. Selahattin Ayaz), İstanbul: Pınar Yayınları, 1984.
- et-TRÂBLÛSÎ, Ebû'l Hasen Alî b. Halîl, *Mu'înü'l-Hükkâm*, 2.bs., Kâhire: y.y.,1973.
- TUNÇ, Cihat, "Dalâlet (Kur'ân ve Sünnet'e göre)", *TDV İslam Ansiklopedisi*, I-XLIV, İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 1996, C. IX, s. 428.
- TÜMER, Günay, "Din", *TDV İslam Ansiklopedisi*, I-XLIV, İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 1994, C. IX, s. 312-320.
- ....., "Âyin", *TDV İslam Ansiklopedisi*, I-XLIV, İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 1991, C. IV, s. 248.
- ....., *Çeşitli Yönleriyle Din*, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1987, Cilt 28, Sayı 1, s. 249-250.
- ....., "Budizm", *TDV İslam Ansiklopedisi*, I-XLIV, İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 1992, C.VI, s. 353.
- et-TÜSTERÎ, Ebû Muhammed Sehl b. Abdullah, (v. 283/896), *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm: Tefsîru't-Tüsterî*, Kâhire: Matbaatu's-Saâde, 1908.
- ULUDAĞ, Süleyman, "Basîret", *TDV İslam Ansiklopedisi*, I-XLIV, İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 1992, C.V, s. 103.
- ....., "Bâtın İlmi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, I-XLIV, İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 1992, C. V, s. 188.
- ....., "Firâset", *TDV İslam Ansiklopedisi*, I-XLIV, İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 1996, C. XIII, s. 116-117.

- ....., "Gaflet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1993, C. XIII, s. 283.
- ....., "Kalp", *TDV İslam Ansiklopedisi*, I-XLIV, İstanbul: TDV Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, 2001, C. XXIV, s. 230.
- ....., "Lüb", *TDV İslam Ansiklopedisi*, I-XLIV, İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2003, C. XXVII, s. 241.
- ....., "Marifet", *TDV İslam Ansiklopedisi*, I-XLIV, İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2003, C. XXVIII, s. 54, 55.
- ....., *Tasavvuf Terimler Sözlüğü*, İstanbul: Marifet Yayınları, 3.bs., 1996.
- UYSAL, Muhittin, *Tasavvuf Kültüründe Hadis*, Konya: Yediveren Kitap, 2001.
- ÜNAL, Mehmet Süheyl, *Dinî ve Mistik Tecrübe Yazıları*, Rize: y.y., 2012.
- WENSINCK, Arent Jean, *el-Mu'cemu'l-Müfehres li Elfâzi'l Hadîsi'n-Nebeviyye*, I-VII, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1955.
- eİ-VÂHİDÎ, Ebû'l Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed en-Nisâbüri, (v. 468/1075), *el-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*, I-II, (thk. Safvân Adnân Dâvûdî), Beyrût: Dâru's-Şâmiyye, 1995.
- VURAL, Mehmet, *Gazzâlî Felsefesinde Bilgi ve Yöntem*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2004.
- ....., *İslam Felsefesi Sözlüğü*, Ankara: Elis Yayınları, 2003.
- YAVUZ, Kerim, "Din Psikolojisi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, I-XLIV, İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 1994, C. IX, s. 341.
- YAVUZ, Yusuf Şevki, "Akıl (Kelâm'da)", *TDV İslam Ansiklopedisi*, I-XLIV, İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 1989, C. II, s. 244.
- ....., "Bezm-i Elest", *TDV İslam Ansiklopedisi*, I-XLIV, İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 1992, C. VI, s. 106.
- ....., "İlhâm", *TDV İslam Ansiklopedisi*, I-XLIV, İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2000, XXII, s. 98-100.
- ....., "İlme'l Yakîn", *TDV İslam Ansiklopedisi*, I-XLIV, İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2000, C. XXII, s. 138.
- ....., "Ruh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1996, C. XXXV, s. 187.

- ....., "Vahiy", *TDV İslam Ansiklopedisi*, I-XLIV, İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2012, C. XLII, s. 440.
- YAZIR, Elmalılı Hamdi, (v. 1361/1942), *Hak Dini Kur'ân Dili*, I-X, İstanbul: Azîm Yayınları, t.y.
- YERLİKAYA, İlhan, "Basîret", *TDV Ansiklopedisi*, I-XLIV, İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 1992, C. V, s. 103.
- YILMAZ, Hasan Kâmil, *Marifetullah*, İstanbul: Erkam Yayınları, 2010.
- YURDAGÜR, Metin, "Basar", *TDV İslam Ansiklopedisi*, I-XLIV, İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 1992, C. V, s. 101.
- ez-ZEBÎDÎ, Ebû'l Feyz Murtezâ Muhammed b. Muhammed, (v. 1205/1791), *Tâcu'l Arûs min Cevâhiri'l Kâmûs*, I-X, (thk. Abdulalîm et-Tahâvî), Beyrût: Dâru Sadr, 1889.
- ez-ZEMAHŞERÎ, Ebû'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer el-Havarizmî, (v. 538/1143), *el-Keşşâf an Hakâiki't-Tenzîl ve Uyûni'l-Ekâvîl fî Vucûhi't-Te'vîl*, I-IV, Kâhire: el-Matbaatü'l-İstikâme, 1946.
- ....., *Esâsu'l Belâğa*, I-II, (thk. Muhammed Bâsil Uyûnu's-sûd), Beyrût: Dâru'l Kütübi'l-İlmiyye, 1992.
- ez-ZUHAYLÎ, Vehbe, *et-Tefsîru'l-Munîr*, I-XXXII, Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1991.